

પ. પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ અધિકાર

હવેના અધિકારોમાં નિશ્ચય ચારિત્રના ભેદો આવશે. જ્ઞાનાનંદમૂર્તિ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની અંતર-શ્રદ્ધા તથા તેમાં રમાણતાસ્વરૂપ અંતરચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે. તેમાં પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન આદિ બધા ભેદો સમાઈ જાય છે. શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ આ અધિકારના પ્રારંભમાં આવા નિશ્ચય ચારિત્રના ધરનાર માધવસેન આચાર્યદેવને નમસ્કાર કરે છે. ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવના ગુરુ શ્રી માધવસેન આચાર્ય ભાવલિંગી મુનિ હતા.

શ્લોક ૧૦૮

(વંશસ્થ)

નમોઽસ્તુ તે સંયમબોધમૂર્તયે

સ્મરેમ્કુંભસ્થલભેદનાય વૈ ।

વિનેયપંકેજવિકાશમાનવે

વિરાજતે માધવસેનસૂરયે ॥ ૧૦૮ ॥

શ્લોકાર્થ : સંયમ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ, કામરૂપી હાથીના કુંભસ્થળને ભેદનાર અને શિષ્યરૂપી કમળને વિકસાવવામાં સૂર્ય સમાન -એવા હે વિરાજમાન (શોભાયમાન) માધવસેનસૂરિ ! તમને નમસ્કાર હો ! ॥ ૧૦૮ ॥

કેવા છે માધવસેન આચાર્યદેવ ? માધવસેન આચાર્યદેવ સંયમ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ છે, અતીન્દ્રિય આત્માના અમૃતરસમાં મસ્ત છે. ટંકોટકીર્ણ ચૈતન્યમૂર્તિ છે. આચાર્યદેવને વિષયવાસના એક અંશ પણ ઊઠતી નહોતી. કામની વાસના ઊઠે છે અને તેને ભેદે છે, તે તો કથનની શૈલિ છે, ખરેખર તો સ્વભાવનો ઉગ્ર આશ્રય કરીને બીજે સમયે વિકારને ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવો, તેને વિકારનો નાશ કર્યો એમ કહેવાય છે. માધવસેનસૂરિ એવા સ્વભાવના ઉગ્ર આશ્રયસ્વરૂપ વીતરાગી અમૃતદશામાં ઝૂલી રહ્યા છે.

માધવસેનસૂરિ શિષ્યરૂપી કમળને ખીલવવામાં સૂર્ય સમાન છે. કમળ હોય તેને ખીલવામાં સૂર્ય નિમિત્ત છે, લાકડાને નહિ. તેમ આત્માના ભાનવાળા-સમજનારા એવા શિષ્યને ગુરુ નિમિત્તમાત્ર છે. એવા વિરાજમાન-શોભાયમાન માધવસેનસૂરિને ઓળખીને નમસ્કાર કર્યો છે, એકલો દ્રવ્યનમસ્કાર કર્યો નથી.

હવે, સકળ વ્યવહારિક ચારિત્રથી અને તેના ફળની પ્રાપ્તિથી પ્રતિપક્ષ એવું જે શુદ્ધનિશ્ચયનયાત્મક

પરમ ચારિત્ર તેનું પ્રતિપાદન કરનારો પરમાર્થ-પ્રતિક્રમણ અધિકાર કહેવામાં આવે છે. ત્યાં શરૂઆતમાં પંચરત્નનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

મુનિને આત્માનું સમ્યગ્દર્શન તો પ્રથમ થયું હોય છે, તથા વિશેષમાં ત્રણ કષાયનો અભાવ થઈને આત્મરમાણતાસ્વરૂપ ચારિત્ર હોય છે. તે મુનિને જે શુભ વિકલ્પ ઊઠે તે વ્યવહાર ચારિત્ર છે. વ્યવહાર ચારિત્રનું ફળ બંધન છે, કેમ કે તે રાગ છે. આત્માના શુદ્ધ વીતરાગી ચારિત્રથી પંચ મહાવ્રતરૂપ વ્યવહાર ચારિત્ર વિરોધી છે. આત્માનું ચારિત્ર તો વીતરાગી શુદ્ધ પરિણતિ છે, તેનું ફળ મોક્ષ છે. પંચ મહાવ્રતનું ફળ પુણ્યબંધન છે, તેનું ફળ મુક્તિ નથી.

(૧) વ્યવહાર ચારિત્ર રાગ છે અને (૨) તેનું ફળ બંધન છે.

(૩) નિશ્ચય ચારિત્ર અરાગ છે અને (૪) તેનું ફળ મુક્તિ છે. - એમ ચાર બોલ કહ્યા.

આમ આત્માના ભાન સહિત વીતરાગી રમાણતા તે જ વીતરાગનો માર્ગ છે. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આ માર્ગ અત્યારે પ્રવર્તી રહ્યો છે. જેને ઈન્દ્રો માને છે, ચક્રવર્તીઓ માને છે, જેને ગાણધરો આરાધે છે એવો ત્રણ લોકમાં આ એક જ માર્ગ છે. બીજા અજ્ઞાનથી જેમ તેમ મોક્ષનો માર્ગ કલ્પે છે તે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ નથી. તેનાથી આત્માનું જરાય હિત થતું નથી, ઊલટું પરિભ્રમણ વધે છે.

જેટલો વ્યવહાર ચારિત્રનો અધિકાર કહ્યો છે તે બધોય રાગ છે-વિકલ્પ છે-બંધનું કારણ છે. વિષય-કષાયની ઘણી ઓછપ તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફનો શુભભાવ તે વ્યવહાર છે. તે પણ મારું કર્તવ્ય નથી -આવા ભાનવાળાને જે વિકલ્પ થાય છે તે વ્યવહાર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : વ્યવહારને તીર્થ કહેવાય છે ને ?

ઉત્તર : સ્વભાવનો આશ્રય કરીને વ્યવહારનો અભાવ કરવો તે તીર્થ છે. વ્યવહારને તીર્થ કહેવું તે નિમિત્તનું કથન છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપ તેમ નથી.

અહીં નિમિત્ત કે શુભભાવથી લાભ માને તેની તો વાતેય નથી. પણ શુદ્ધ પર્યાયનો આશ્રય કરવાથી લાભ માને તો પણ મિથ્યાત્વ છે, કારણ કે પર્યાયમાંથી પર્યાય થતો નથી. તેથી જીવાદિ સાત તત્ત્વ પરદ્રવ્ય હોવાથી ઉપાદેય નથી એમ કહ્યું છે. તેમાં સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષપર્યાય પણ આવી ગયા. હું પરિપૂર્ણ જ્ઞાયક છું એવો વિકલ્પ તે જીવ, શરીર આદિ અજીવ છે તથા સંવર-આસ્રવ આદિ એક સમય પૂરતા શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાય છે. ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવ સિવાય કોઈ પણ પર્યાયનો આશ્રય લેતાં રાગ થાય છે, તેથી તેને અહીં પરદ્રવ્ય ગણ્યું છે, અને ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય લેતાં નિર્મળ વીતરાગીપર્યાય થાય છે, માટે તેને એકને જ સ્વદ્રવ્ય કહ્યું છે. વળી, હું કારણશુદ્ધ જ્ઞાયકપરમાત્મા છું એવો જે વિકલ્પ તે ભેદ હોવાથી પરદ્રવ્ય છે. અરિહંત, સિદ્ધ આદિ પંચ પરમેષ્ઠી તો પરદ્રવ્ય છે જ. સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એક સમયના પર્યાય છે અને તેના આશ્રયે રાગ થાય

છે, તેથી તે પાણ પરદ્રવ્ય છે-ઉપાદેય નથી. ત્રિકાળી આત્મસ્વભાવના આશ્રયે રાગ તૂટે છે, માટે તે એક જ સ્વદ્રવ્ય છે.

પ્રશ્ન : આશ્રય કોણ લે છે ? દ્રવ્ય કે પર્યાય ?

ઉત્તર : આશ્રય લેનાર તો પર્યાય જ છે. પાણ પર્યાયનો આશ્રય પર્યાય ક્યાંથી લે ? પર્યાય હંમેશા એક સમયનો હોય છે. એક સાથે બે સમયના પર્યાય હોતા નથી. પૂર્વ સમયનો પર્યાય ચાલ્યો ગયો અને હવે પછીના સમયનો પર્યાય ઉત્પન્ન થયો નથી, તો વર્તમાન પર્યાય કોનો આશ્રય લે? પર્યાય તરફ લક્ષ કરવા જાય છે ત્યાં રાગ થાય છે. પર્યાયનું જ્ઞાન રાગનું કારણ નથી; જાણવા માટે વ્યવહારનયનો તે વિષય છે; પાણ પર્યાયને જાણતા, તેનું વલણ-તેનો આશ્રય થઈ જાય તો રાગ થાય છે. વ્યવહારનય અને તેનો વિષય નથી એમ નથી પાણ તેના આશ્રયે રાગ થતો હોવાથી તે કલ્યાણકારી નથી.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયાત્મક પરમ ચારિત્રનું પ્રતિપાદન કરનાર પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ અધિકારમાં પ્રથમ પંચરત્નનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

ખરેખર રાગથી પાછો ફર્યો અને જ્ઞાતાસ્વભાવમાં લીન થયો તેને પ્રતિક્રમાણ કહેવાય છે. રાગથી પાછો ફર્યો તે પાણ વ્યવહારનું કથન છે. ખરેખર તો જ્ઞાયકસ્વભાવમાં લીન થયો એટલે રાગ ઉત્પન્ન જ ન થયો, તેને રાગથી પાછો ફર્યો એમ કહેવાય છે. અહીં શુદ્ધ નિશ્ચયચારિત્રના અધિકારમાં શુદ્ધ સ્વભાવનું ભાન કરી, તેમાં લીન થયો, એટલે રાગથી પાછો ફર્યો એમ કહેવાય છે -તેને પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ કહેવાય છે.

કારતક વદ ૮, બુધવાર, ૨૧-૧૧-૫૧.

હવે પાંચ રત્નોનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

ગાથા ૭૭ થી ૮૧

णाहं णारयभावो तिरियत्थो मणुवदेवपज्जाओ ।
 कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ७७ ॥
 णाहं मग्गणठाणो णाहं गुणठाण जीवठाणो ण ।
 कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ७८ ॥
 णाहं बालो बुद्धो ण चैव तरुणो ण कारणं तेसिं ।
 कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ७९ ॥

णाहं रागो दोसो ण चैव मोहो ण कारणं तेसिं ।
 कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ८० ॥
 णाहं कोहो माणो ण चैव माया ण होमि लोहो हं ।
 कत्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ ८१ ॥
 नाहं नारकभावस्तिर्यङ्मानुषदेवपर्यायः ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ७७ ॥
 नाहं मार्गणास्थानानि नाहं गुणस्थानानि जीवस्थानानि न ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ७८ ॥
 नाहं बालो बुद्धो न चैव तरुणो न कारणं तेषाम् ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ७९ ॥
 नाहं रागो द्वेषो न चैव मोहो न कारणं तेषाम् ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ८० ॥
 नाहं क्रोधो मानो न चैव माया न भवामि लोभोऽहम् ।
 कर्ता न हि कारयिता अनुमंता नैव कर्तृणाम् ॥ ८१ ॥
 नारक नही, तिर्य्य-मानव-દેવપર્યાય હું નહીં;
 કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૭૭.
 હું માર્ગણાસ્થાનો નહીં, ગુણસ્થાન-જીવસ્થાનો નહીં;
 કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૭૮.
 હું વ્યાળ-વૃદ્ધ-યુવાન નહિ, હું તેમનું કારણ નહીં;
 કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૭૯.
 હું રાગ-દ્વેષ ન, મોહ નહિ, હું તેમનું કારણ નહીં;
 કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૮૦.

હું ક્રોધ નહિ, નહિ માન, તેમ જ લોભ-માયા હું નહીં;
કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૮૧.

અન્વયાર્થ (ગાથા ૭૭) : (અહં) હું (નારકભાવઃ) નારકપર્યાય, (તિર્યકમાનુષદેવપર્યાયઃ) તિર્યકપર્યાય, મનુષ્યપર્યાય કે દેવપર્યાય (ન) નથી; (કર્તા ન હિ કારયિતા) તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારયિતા (-કરાવનાર) નથી, (કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ) કર્તાનો અનુમોદક નથી.

આત્મા કોઈ પણ શરીરનો કર્તા નથી, કરાવનાર નથી તેમ જ અનુમોદનાર નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને પ્રતિક્રમાણ કરતી વખતે કેવી દશા હોય છે તે વાત કરે છે. હું ચૈતન્ય જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા હું એવા અસ્તિ સ્વભાવના ભાનમાં નારકાદિના ભેદો હું નથી એવું વાર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવની એકાગ્રતામાં આવા ભેદોનો અભાવ છે. ધર્મી જીવ માને છે કે હું જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છું, નારકીના શરીરની દશારૂપ હું નથી. શ્રેણિકરાજ નરકમાં હોવા છતાં આત્મા ચિદાનંદ સ્વભાવી છે એવું તેમને ભાન છે. આત્માના ભાન સહિત એકાગ્રતા કરવી તે પ્રતિક્રમાણ છે. કોઈ તિર્યક સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તો તે પણ સમજે છે કે હું ઢોરની અવસ્થારૂપે નથી, તે શરીરને જડની પર્યાય સમજે છે. પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી, તેવી રીતે ધર્મી જીવ મનુષ્ય હોય કે દેવ હોય તો તે પણ સમજે છે કે ત્રાણે કાળના ભવ રહિત હું તો જ્ઞાતા ચૈતન્યસ્વરૂપ છું.

ધર્મી જીવની દષ્ટિ એક સમયની પર્યાયની યોગ્યતાનો નિષેધ કરી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવને સ્વીકારે છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન પૂછે કે શરીર આત્માના ભાવને લીધે ચાલતું દેખાય છે ને ?

સમાધાન : આત્મા અને શરીરને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવહારથી કથન આવે છે. વ્યવહાર જ્ઞાન કરવા માટે છે પણ આદરાણીય નથી, નિશ્ચયનય એક સમયની યોગ્યતાને સ્વીકારતો નથી. તો પછી શરીરનો કર્તા આત્મા હોઈ શકે નહિ, પૂર્વે પર્યાયમાં રાગ થયેલ તેનો સ્વભાવદષ્ટિએ સમ્યગ્દષ્ટિ કર્તા જ નથી. તો પછી તેને કારણે બંધાયેલ કર્મને તેના નિમિત્તે મળેલ શરીરને તે પોતાનું માનતો નથી. શરીરની ક્રિયા ઉપર આત્માનો આધાર નથી, આત્માના કારણે શરીર આવે તે તો સ્થૂળ ભૂલ છે, આત્માના કારણે તો શરીર આવતું નથી પણ શરીર શરીરના કારણે આવે છે ને એક સમયના આત્માની યોગ્યતાનો પર્યાય તેને નિમિત્ત છે એમ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જોટલો આખો આત્મા માનવો તે પણ મિથ્યાત્વ છે. હું તો ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છું એમ અસ્તિ સ્વભાવને કબૂલ રાખી, વર્તમાન યોગ્યતાના નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનું જ્ઞાન કરવું એમ ત્રિકાળ ને વર્તમાન બન્નેનું જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે. દષ્ટિમાં પર્યાયનો આદર નથી, તે તો એક સમયની પર્યાયનો નિષેધ કરે છે ને હું ચૈતન્યસ્વભાવી છું એમ સ્વીકારે છે. નિશ્ચયથી વર્તમાન યોગ્યતાને

મેં કરી નથી, કરાવી નથી, તેમ જ હું અનુમોદના આપતો નથી. અજ્ઞાની માને છે કે પુણ્ય કર્યા હોય તો સારું શરીર મળે, કાન મળે તો વાણી સંભળાય તો ધર્મ પામીયે, જ્ઞાની જીવ કહે છે કે હું કોઈ પણ શરીરની અવસ્થાનો રચનાર નથી, પ્રેરક નથી, અનુમોદક નથી, હું તો ચૈતન્યસ્વભાવને જ સંમત છું.

ધર્મી જીવ માર્ગાણાસ્થાનાદિ ભેદોનો કર્તા નથી, તેમ જ અનુમોદનાર નથી.

અન્વયાર્થ (ગાથા ૭૮) : (અહં માર્ગાણાસ્થાનાનિ ન) હું માર્ગાણાસ્થાનો નથી, (અહં) હું (ગુણસ્થાનાનિ ન) ગુણસ્થાનો કે (જીવસ્થાનાનિ ન) જીવસ્થાનો નથી; (કર્તા ન હિ કારયિતા) તેમનો હું કર્તા નથી, કારયિતા નથી, (કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ) કર્તાનો અનુમોદક નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમજે છે કે હું તો અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવી છું, ગતિ આદિ માર્ગાણાસ્થાનના ભેદો, એકથી ચૌદ ગુણસ્થાનના ભેદો, પંચેન્દ્રિય વગેરે જીવસ્થાનના ભેદો હું નથી, તે ભેદોનો હું કર્તા નથી, પ્રેરક નથી, અનુમોદનાર નથી, તે ભેદો વ્યવહારનયનો વિષય છે; નિશ્ચયદષ્ટિ તે ભેદને સ્વીકારતો નથી. આ નહિ, આ નહિ એવા ભેદમાં રોકાવાથી તો રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ અસ્તિ સ્વભાવ સન્મુખ રહીને ભેદ અભ્યાસ કરે છે તે બતાવેલ છે.

ધર્મી જીવ બાળ-વૃદ્ધાદિ શરીરની અવસ્થાનો કર્તા નથી તેમ જ અનુમોદનાર નથી.

અન્વયાર્થ (ગાથા ૭૯) : (ન અહં બાલઃ વૃદ્ધઃ) હું બાળ નથી, વૃદ્ધ નથી, (ન ચ એવ તરુણઃ) તેમ જ તરુણ નથી; (તેષાં કારણં ન) તેમનું (હું) કારણ નથી; (કર્તા ન હિ કારયિતા) તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારયિતા નથી, (કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ) કર્તાનો અનુમોદક નથી.

આઠ વર્ષના બાળક-બાળિકા પણ સમકિત પામી શકે છે, તે માને છે કે હું બાળ નથી. શરીર જડ છે, તેની અવસ્થા જડના કારણે થાય છે, મારા કારણે તે થતી નથી. હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપી છું. ધર્મી જીવ માને છે શરીરની બધી અવસ્થાનો હું કરનાર, કરાવનાર કે અનુમોદનાર નથી. જુવાની હોય તો ધર્મ થાય ને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ ન થાય એ વાતને હું સંમત નથી. મારી ધર્મદશા મારા ચૈતન્યસ્વભાવને આધારે છે.

ઉપદેશના વાક્યો પાછળ રહેલું રહસ્ય સમજી અર્થ સમજવો જોઈએ.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શાસ્ત્રોમાં એવા લખાણ આવે છે કે “ઈન્દ્રિયો ઠીલી ન પડે, વૃદ્ધાવસ્થા ન આવે, વ્યાધિ ન દેખાય ત્યાં સુધી ધર્મ કરી લેવો” એનો શો અર્થ ?

સમાધાન : ભાઈ ! ઉપદેશના વાક્યો એમ જ આવે, તેની પાછળ મર્મ જુદો છે. તે રહસ્ય જીવ ન સમજે તો ગોટા ઊઠે છે. તે બધા નિમિત્તના કથન છે. જીવને પુરુષાર્થ ઉપાડવા તે ઉપદેશના કથન છે, ધર્મ શરીરથી થતો નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે જ થાય છે. ધર્મી જીવ બહારના-

સંસારના કાર્યમાં દેખાતો હોય તો પણ શરીરની પર્યાયને કે રાગની પર્યાયને સંમતિ આપતો નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવને જ સંમત હોય છે.

ધર્મી જીવ રાગ-દ્વેષનો કર્તા નથી, કારણિકા નથી તેમ જ અનુમોદનાર નથી.

અન્વયાર્થ (ગાથા ૮૦) : (ન અહં રાગઃ દ્વેષઃ) હું રાગ નથી, દ્વેષ નથી, (ન ચ એવ મોહઃ) તેમ જ મોહ નથી; (તેષાં કારણં ન) તેમનું (હું) કારણ નથી; (કર્તા ન હિ કારણિકા) તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારણિકા નથી, (કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ) કર્તાનો અનુમોદક નથી.

પાંચ મહાવ્રતાદિનો કે બાર વ્રતનો રાગ હોય કે અશુભભાવનો રાગ હોય તે એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી. સમક્રિતી જીવ રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માનતો નથી. તે લડાઈમાં હોય તે વખતે દ્વેષના પરિણામ હોય છતાં દ્વેષને તે પોતાનું સ્વરૂપ માનતો નથી. પર તરફની સાવધાનીનો ભાવ તે મોહ છે તેને ધર્મી જીવ પોતાનું સ્વરૂપ માનતો નથી. કર્મના ઉદયને લીધે રાગ થાય તે તો સ્થૂળ મિથ્યાત્વ છે પણ આત્માના કારણે રાગ માને તો તે પણ ભ્રાંતિ છે. જે આત્મા રાગનું કારણ હોય તો રાગરહિત કદી થઈ શકે નહિ, ધર્મી જીવ રાગનો કર્તા નથી, કરાવનાર નથી, અનુમોદનાર નથી, શુદ્ધ દષ્ટિમાં અધિક નિર્મળતાને રચે છે. રાગનું પરિણામન ગૌણ છે, પુણ્ય-પાપનો ધર્મી જીવ પ્રેરક નથી.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સોળ કારણભાવના ભાવવાનું કહ્યું છે ને ?

સમાધાન : ભાઈ ! સોળ કારણભાવના ભાવવી તે આસ્રવ છે, બંધ છે, તીર્થકર નામકર્મ બંધાય તે તો જડ છે. આત્મા જડને બાંધતો નથી, સમ્યક્દષ્ટિ જીવ આસ્રવની ભાવના ભાવતો નથી, આસ્રવ આદરણીય નથી, શુદ્ધ સ્વભાવ એક જ આદરણીય છે.

ધર્મી જીવ ક્રોધાદિક્ષાયનો કરનાર નથી તેમ જ અનુમોદનાર નથી.

અન્વયાર્થ (ગાથા ૮૧) : (ન અહં ક્રોધઃ માનઃ) હું ક્રોધ નથી, માન નથી, (ન ચ એવ અહં માયા) તેમ જ હું માયા નથી, (લોભઃ ન ભવામિ) લોભ નથી; (કર્તા ન હિ કારણિકા) તેમનો (હું) કર્તા નથી, કારણિકા નથી, (કર્તૃણામ્ અનુમંતા ન એવ) કર્તાનો અનુમોદક નથી.

ક્રોધ, માન, માયા, લોભના પરિણામ થાય તે પર્યાયમાં થાય છે, સ્વભાવમાં તે નથી, તેથી તે પરિણામનો ધર્મી જીવ કર્તા નથી, કરાવનાર નથી, અનુમોદનાર નથી. “નથી” એ નિષેધનું કથન છે, નિષેધ કરવા જતાં રાગ ઊઠે છે પણ સમજાવવાની શૈલીમાં નાસ્તિથી બતાવે છે, ભેદ-અભ્યાસમાં ચૈતન્ય તરફ વળે છે તે બતાવે છે. ક્રોધાદિ ચારે પ્રકારના ક્ષાયોનો આત્મા રચનાર નથી, સ્વભાવ ઉપરની દષ્ટિને લીધે વિકારને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહી અભૂતાર્થ કહી આત્મામાં તે નથી એમ કહ્યું

છે.

પર્યાયમાં થતાં રાગ-દ્વેષાદિ પરિણામને ગૌણ કરી સ્વભાવદષ્ટિ કરાવવા શુદ્ધ આત્મામાં તેનો અભાવ કહ્યો છે.

ટીકા : અહીં શુદ્ધ આત્માને સકળ કર્તૃત્વનો અભાવ દર્શાવે છે. વિકારના પરિણામ એક સમયની પર્યાયમાં છે પણ ભેદ ઉપરનો આશ્રય છોડાવવા તથા રાગને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહી અભૂતાર્થ કહ્યો છે ને શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂતાર્થ કહ્યો છે.

સમયસારની ગાથા ૧૧માં કહ્યું છે :-

**વ્યવહારનય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે,
ભૂતાર્થને આશ્રિત જીવ સુદષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે.**

આ ગાથામાં જે કહ્યું છે તે જ અત્રે કહેવું છે. વળી વેદાંતની માન્યતાની જેમ વ્યવહાર સર્વથા તુચ્છ અભાવ નથી. “નેતિ, નેતિ, આ નહિ, આ નહિ” એમ વેદાંત કહે છે ને આત્માને એકાંત અદ્વૈત કહે છે. તેવું વસ્તુસ્વરૂપ નથી, એક સમયની પર્યાયમાં રાગ છે, ભેદ છે ને નિમિત્ત પણ છે. ને પર્યાયદષ્ટિએ આત્મા પોતાના પરિણામનો કર્તા છે પણ સ્વભાવમાં રાગ તથા ભેદ નથી. તેથી સ્વભાવદષ્ટિએ રાગને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી, અભાવ કહ્યો છે. આ અપેક્ષાએ શુદ્ધ આત્માને સકળ કર્તૃત્વનો અભાવ બતાવ્યો છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને આરંભ-પરિગ્રહનો અભાવ હોવાથી નારકપર્યાય નથી.

“બહુ આરંભ તથા પરિગ્રહનો અભાવ હોવાને લીધે હું નારકપર્યાય નથી. કોઈ સંસારી જીવને બહુ આરંભ-પરિગ્રહ વ્યવહારથી હોય છે અને તેથી જ તેને નરક-આયુના હેતુભૂત સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષ હોય છે, પરંતુ મને શુદ્ધ નિશ્ચયનયના બળે શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને તેઓ નથી.”

જેઓ માંસ ખાય, ગર્ભપાત કરે, ખૂન કરે, તીવ્ર લોભ તથા તીવ્ર મમતા કરે તે નરકમાં જાય છે. ત્રણ નરક સુધી પરમાધામી દેવો તેને યાદ કરાવી દુઃખ આપે છે, જે સંસારી જીવોને ઘણો ક્ષાય હોય તેમજ વિકારની પકડ હોય તેને નરક-આયુના હેતુભૂત સમસ્ત મોહ, રાગ, દ્વેષ હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ નરકમાં જાય છે, સમક્રિતીને ભવિષ્યમાં નરક-આયુ બંધાતું નથી. જે રાગ-દ્વેષ તેમને થાય છે તે એક સમયની પર્યાયમાં છે ને તેને વ્યવહાર કહે છે. પરંતુ શુદ્ધ સ્વભાવની દષ્ટિથી જેવામાં આવે તો તે રાગ-દ્વેષ છે જ નહિ, સમક્રિતી જીવ વ્યવહારનું જ્ઞાન કરે છે ને નિશ્ચયનો આદર કરે છે. શ્રેણિક રાજને પૂર્વે નરક-આયુ બંધાયેલું તેથી તે નરકમાં છે પણ આત્માનું ભાન છે. વર્તમાન શરીર નારકીનું છે તેને તથા રાગ-દ્વેષને તે પોતાનું સ્વરૂપ માનતા નથી. હું તો શુદ્ધ જીવ છું એવું તેમને ભાન વર્તે છે. “સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો” આમ સ્વભાવનું ભાન વર્તે છે. નારકીનું

શરીર તેમ જ આરંભ-પરિગ્રહ હું નથી, અસ્તિ સ્વભાવના જોરે ‘આ હું નહિ’ એમ નાસ્તિનું કથન છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને માયા મિશ્રિત અશુભ પરિણામનો અભાવ હોવાથી તિર્યચપર્યાય નથી.

“તિર્યચપર્યાયને યોગ્ય માયા મિશ્રિત અશુભ કર્મનો અભાવ હોવાને લીધે હું સદા તિર્યચપર્યાયના કર્તૃત્વ વિહીન છું.”

જે જીવ કપટના પરિણામ કરે તે તિર્યચ થાય છે, તેના શરીર પણ આડા હોય છે. જેમ કે ગાય, ભેંસ, કુતરા, ખીસકોલી વગેરે જીવો. સમક્રિતી વિચારે છે કે ઘોરને યોગ્ય અશુભ કર્મ હું કરતો નથી, મારામાં માયા છે જ નહિ, તેથી માયાના નિમિત્તે બંધાતા કર્મો મારું સ્વરૂપ નથી, હું સદાય તિર્યચપર્યાયના કર્તૃત્વપાણથી રહિત છું ને તેનું હું કારણ પણ નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય-સ્વભાવી છું.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને મનુષ્યને યોગ્ય ભાવકર્મનો અભાવ હોવાથી મનુષ્યપર્યાય નથી.

“મનુષ્ય નામકર્મને યોગ્ય દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મનો અભાવ હોવાને લીધે મારે મનુષ્યપર્યાય શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નથી.”

જે પ્રકારના ભાવથી મનુષ્યગતિ મળે તે ભાવનો જ શુદ્ધ આત્મામાં અભાવ છે તેથી મારે મનુષ્યપર્યાય નથી એમ ધર્મી જીવ વિચારે છે.

અહીં કોઈ પૂછે કે મનુષ્યપર્યાયથી ધર્મ થાય છે ને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ને ?

સમાધાન : ભાઈ ! ધર્મ અવસ્થા કે કેવળજ્ઞાન અવસ્થા આત્માથી થાય છે. શરીરની મજબૂતાઈથી કેવળજ્ઞાન થતું નથી. મનુષ્યશરીરનો આત્મામાં અભાવ છે. જે જીવ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તો મનુષ્ય-શરીરને નિમિત્ત કહેવાય છે. વસ્તુસ્વભાવના લક્ષે પ્રગટ કરે તે નિશ્ચય છે ને તો મનુષ્યશરીરને નિમિત્ત તરીકે વ્યવહારથી કહેવાય છે. નિશ્ચય વિનાના એકલા વ્યવહારને પકડે તો વ્યવહાર નિશ્ચય થઈ જાય છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને દેવને યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી દેવપર્યાય નથી.

“દેવ એવા નામનો આધાર જે દેવપર્યાય તેને યોગ્ય સુરસ-સુગંધ સ્વભાવવાળા પુદ્ગલદ્રવ્યના સંબંધનો અભાવ હોવાને લીધે નિશ્ચયથી મારે દેવપર્યાય નથી.”

દેવશરીરના પરમાણુઓ સુરસ અને સુગંધવાળા હોય છે તેવા પુદ્ગલદ્રવ્ય સંબંધનો આત્મામાં અભાવ છે તેથી આત્માને દેવપર્યાય નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છું, એમ ધર્મી જીવ વિચારે છે, નિશ્ચયનું જ્ઞાન કરે તો વ્યવહારનું જ્ઞાન સાચું કહેવાય. જેમ કે કુંભારે ઘડો બનાવ્યો એમ ભાષા

બોલાણી તેનો અર્થ એમ છે કે માટી પોતે સામાન્યમાંથી ઘડાના વિશેષરૂપે પરિણમી છે. કુંભારથી ઘડો થયો નથી એમ સમજે તો બરાબર છે, કુંભારથી ઘડો થયો એમ કહેવું તે ઉપચાર છે. તેમ દેવપર્યાય શરીરના કારણે થયો છે આત્માના લીધે તે થયો નથી; તેથી ધર્મી જીવ કહે છે કે મારે દેવપર્યાય નથી.

આ પ્રકારે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને પ્રતિક્રમાણ કરતી વખતે કેવી દશા હોય છે તે બતાવે છે. ચૈતન્ય જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મા છું એમ અસ્તિ સ્વભાવમાં આવા અનેક ભેદો નથી એમ નાસ્તિથી સમજવું છે. શુદ્ધ ચૈતન્યની એકાગ્રતામાં ભેદોનો અભાવ છે પણ ભેદોનો અભ્યાસ કરાવવા ‘આ હું નથી’ એમ કહેવામાં આવે છે.

કારતક વદ ૮(દ્વિ.), ગુરુવાર, ૨૨-૧૧-૫૧.

આજે સવારે શ્રી સમયસારજી હરિગીતની સ્વાધ્યાય હતી.

કારતક વદ ૯, શુક્રવાર, ૨૩-૧૧-૫૧.

માર્ગાણાસ્થાનો તથા ગુણસ્થાનાદિના ભેદો શુદ્ધ જીવમાં નથી.

“ચૌદ ભેદવાળા માર્ગાણાસ્થાનો તથા તેટલા (ચૌદ) ભેદવાળાં જીવસ્થાનો કે ગુણસ્થાનો શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી પરમભાવસ્વભાવવાળાને (-પરમભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવા મને) નથી.”

આ પરમાર્થ પ્રતિક્રમાણનો અધિકાર છે. પ્રતિક્રમાણ = પાછા ફરવું એવો તેનો અર્થ થાય છે તેથી નિષેધથી આ અધિકારમાં વાત કરી છે

ત્રિકાળી પરમભાવસ્વભાવમાં માર્ગાણાસ્થાનોના ભેદ નથી. ગતિના ભેદો, જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત, અવધિ આદિ ભેદો, સમક્રિતના ઉપશમાદિ ભેદો, ભવી અભવીના ભેદો વગેરે એક સમયની પર્યાયમાં છે, ને તે વ્યવહારનયનો વિષય છે; પણ સ્વભાવદષ્ટિમાં એ ભેદો નથી. વળી ગુણસ્થાનોના ભેદો, જીવસ્થાનોના ભેદો એક સમયની પર્યાયમાં છે, પણ શુદ્ધ જીવમાં તે ભેદો નથી. નિમિત્ત, વ્યવહાર, પુણ્ય-પાપ કે એક સમયની પર્યાય આદરણીય નથી, અભેદ સ્વભાવ એક જ આદરણીય છે.

શરીરની અવસ્થાના ભેદો શુદ્ધ આત્મામાં નથી.

“મનુષ્ય અને તિર્યચપર્યાયની કાયાના, વયકૃત વિકારથી (-ફેરફારથી) ઉત્પન્ન થતાં બાળ-યુવાન-સ્થવિર-વૃદ્ધાવસ્થાદિષ્ટપ અનેક સ્થૂલ-કૃશ વિવિધ ભેદો શુદ્ધ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે મારે નથી.”

મનુષ્ય ને ઘોરના શરીરની ઉમરને લીધે બાળ-યુવાન-આધેડ ને વૃદ્ધાવસ્થાના ભેદ પડે છે. શરીર પાતળું હોય, કોઈ જાડું હોય - તે બધા ભેદો શુદ્ધ આત્મામાં નથી. શાસ્ત્રમાં કથન આવે કે શરીર જીર્ણ ન થાય, વૃદ્ધાવસ્થા ન આવે, વ્યાધિ ન આવે ત્યાં સુધી ધર્મ કરી લેવો. તે ઉપદેશના વાક્યો છે ને વૈરાગ્ય કરાવવા માટે કથન છે. ખરેખર તો વૈરાગ્ય પણ શુદ્ધ ચૈતન્યના આશ્રયે જ થાય છે,

નિમિત્ત કે વિકલ્પના આશ્રયે થતો નથી. વળી અજ્ઞાની માને છે કે શરીર મજબૂત હોય તો અહિંસા પાળી શકાય નિર્બળ શરીરવાળા શું રક્ષા કરી શકે ? એ બધી માન્યતા અજ્ઞાન ભરેલી છે. શરીર કૃશ હોય તેથી ધર્મ રોકાતો નથી ને જાહું હોય તેથી ધર્મને મદદ થતી નથી. શુદ્ધ આત્મામાં શરીરનો અભાવ છે. ધર્મ તો શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે થાય છે.

શુદ્ધ આત્માને સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષ નથી.

“સત્તા, અવબોધ, પરમચૈતન્ય અને સુખની અનુભૂતિમાં લીન એવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વને ગ્રહનારા શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયના બળે મારે સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષ નથી.”

કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ? ત્રિકાળ ચૈતન્યસત્તાસ્વરૂપ છે, ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, ત્રિકાળી દર્શન-જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે. ત્રિકાળી સુખસ્વરૂપ છે. વળી ત્રિકાળી આનંદની અનુભૂતિમાં લીન છે. અહીં અનુભૂતિરૂપ ત્રિકાળી પર્યાયની વાત છે. પૂર્વે આનંદમાં લીન ન હતો ને હવે લીન થાઉં છું તે વ્યવહારનયનો વિષય છે તેની અહીં વાત નથી. પણ ત્રિકાળી આનંદની પર્યાય સહિતના જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ આત્મામાં હું લીન છું - આવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વને જાગનાર શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયના બળથી આત્માને સકળ મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે. સંસારદશામાં મોહ-રાગ-દ્વેષ એક સમય પૂરતા છે પણ તેને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી, અભૂતાર્થ કહી, અભાવ બતાવ્યો છે ને ભૂતાર્થ એવા ત્રિકાળી શુદ્ધ એવા દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવી છે.

પ્રશ્ન : તો પછી ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી ને ?

સમાધાન : સ્વભાવના આશ્રયે જ સાચી ભક્તિ ને વૈરાગ્ય થાય છે. અધૂરીદશામાં ભક્તિનો વિકલ્પ ઊઠે છે તો ભગવાન પ્રત્યે લક્ષ જાય છે પણ શરીરની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી. વળી નીચલી દશામાં જે વખતે જે શુભ કે અશુભ રાગ થવાનો હોય તે જ શુભ કે અશુભ હોય, બીજે હોઈ શકે નહિ. તેનો પણ ક્રમ છે. અહીં તો એક સમયના પર્યાયને ગૌણ કરી શુદ્ધ દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવી છે.

ચૈતન્યસ્વભાવ એકરૂપ ત્રિકાળ આનંદમાં લીન છે, તે સ્વભાવની બહાર કદી આવ્યો નથી. અહીં અવબોધનો અર્થ સામાન્યજ્ઞાન લેવો ને પરમ ચૈતન્યમાં જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને લેવા. વળી સંવર, નિર્જરા કે મોક્ષની પર્યાયને પણ વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વ કહેલ નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ ત્રિકાળી આનંદમાં લીન છે તેને વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વ કહેલ છે ને તેને ગ્રહનાર નિશ્ચયના બળે રાગ-દ્વેષ નથી એમ કહ્યું છે પણ નિમિત્તના બળે કે રાગના બળે કહ્યું નથી.

સહજ જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય ને ચારિત્રથી ભરેલા શુદ્ધ આત્મામાં ક્રોધાદિક્ષાય નથી.

“સહજ નિશ્ચયનયથી (૧) સદા નિરાવરણસ્વરૂપ (૨) શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ (૩) સહજ ચિત્શક્તિમય

(૪) સહજ દર્શનના સ્ફૂરાણથી પરિપૂર્ણ મૂર્તિ (-જેની મૂર્તિ અર્થાત્ સ્વરૂપ સહજ દર્શનના સ્ફૂરાણથી પરિપૂર્ણ છે એવા) અને (૫) સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ યથાખ્યાત ચારિત્રવાળા એવા મને સમસ્ત સંસારકલેશના હેતુ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ નથી.”

આ બધા વિશેષાણો ત્રિકાળી સ્વભાવના છે. શુદ્ધ આત્મા સદાય નિરાવરણસ્વરૂપ છે, તેને કોઈ પણ આવરણ નથી. પુણ્ય-પાપના ભાવ એક સમયની પર્યાયમાં છે, શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી. આત્મા સદા શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ છે. વળી જ્ઞાનના વીર્યથી ભરેલો છે ને સહજ દૃષ્ટા સ્વભાવની સ્ફૂરાણથી ભરેલો છે. વર્તમાન સ્ફૂરાણ પૂરી નથી ને સ્ફૂરાણ પૂરી થશે એવું વસ્તુસ્વરૂપમાં નથી. વળી સ્વરૂપમાં કદી ન ચળે તેવી સ્થિતિરૂપ સહજ યથાખ્યાત ચારિત્રસ્વરૂપ જ છે. સંસારદશા ટળી, યથાખ્યાત ચારિત્ર બારમે ગુણસ્થાને પ્રગટે છે તેની વાત નથી પણ યથાખ્યાત ચારિત્ર ત્રિકાળમાં કારણરૂપ પડેલું છે તેની વાત છે કે જેમાંથી યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટે છે. આવા શુદ્ધ આત્માને સમસ્ત સંસારમાં કારણરૂપ ક્રોધ, માન, માયા લોભ નથી. આવા શુદ્ધ આત્માનો નિર્ણય પર્યાય કરે છે પણ તેનો વિષય ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્મા છે. સમયસાર ગાથા ૬માં કહ્યું છે :-

**નથી અપ્રમત્ત કે પ્રમત્ત નથી જે એક જ્ઞાયકભાવ છે,
એ રીત ‘શુદ્ધ’ કથાય, ને જે જ્ઞાત તે તો તે જ છે.**

આ ગાથામાં જેને જ્ઞાયકભાવ કહ્યો છે તેને અહીં પરમ પારિણામિકભાવ કહ્યો છે, બન્ને એક જ છે. નિયમસારમાં શુદ્ધ કારણપર્યાય બતાવી વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે. આત્મા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. તે શુદ્ધ આત્મા સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય છે. ટીકાકાર મુનિરાજે અધ્યાત્મનો નિયોડ કરી સ્વરૂપ બતાવી દીધું છે. અંતરદૃષ્ટિવાળાને સમજાય તેવું છે.

“હવે, આ (ઉપરોક્ત) વિવિધ વિકલ્પોથી (ભેદોથી) ભરેલા વિભાવપર્યાયોનો નિશ્ચયથી હું કર્તા નથી, કારણિકતા નથી અને પુદ્ગલકર્મરૂપ કર્તાનો (-વિભાવ પર્યાયોના કર્તા જે પુદ્ગલકર્મો તેમનો) અનુમોદક નથી (એમ વાર્ણવવામાં આવે છે).”

તિર્યંચ આદિ ગતિના ભેદોનો હું કર્તા નથી, મેં તે કરાવ્યા નથી તેમ જ પુદ્ગલકર્મોનો હું અનુમોદક નથી. આવા ભેદો પડે તે ઠીક એમ હું અનુમોદના આપતો નથી.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ નરકની પર્યાયનો કર્તા નથી, તે શુદ્ધ ચૈતન્યને ભાવે છે.

“હું નારકપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.”

ધર્મી જીવની ભાવના કેવી હોય છે તે બતાવે છે. હું નરકના શરીરને કરતો નથી, મેં તે કરાવ્યું નથી તેમ જ શરીર મળ્યું તો ઠીક થયું એમ અનુમોદના કરતો નથી. ધર્મી જીવને પૂર્વે નરકનું આયુષ્ય બંધાયું હોય ને તે નરકમાં હોય તો સમજે છે કે હું ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છું. મેં નારકીના શરીરને

બનાવ્યું નથી, સહજ સ્વાભાવિક વિલાસસ્વરૂપ ત્રિકાળી શુદ્ધ આત્માને ભાવું છું ને એને અનુભવું છું. પણ નારકીની પર્યાયને અનુભવતો નથી. આ કાંઈ ઊંચા દરજ્જાની વાત નથી, પણ મિથ્યાત્વના પ્રતિક્રમાગની વાત છે.

ધર્મી જીવ તિર્યચાદિ પર્યાયને કરતો નથી, તે શુદ્ધ ચૈતન્યને ભાવે છે.

“હું તિર્યચપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું મનુષ્યપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું દેવપર્યાયને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.”

કેટલાક તિર્યચ જીવો પણ સમક્રિતી હોય છે. તે માને છે કે આ શરીરને મેં કર્યું નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છું. વળી ધર્મી જીવ મનુષ્ય હોય તો મનુષ્યશરીર મળ્યું તે ઠીક થયું એમ માનતો નથી. મનુષ્યશરીરને હું કરતો નથી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સાચા દેવ-ગુરુ મળતાં પુણ્યરાશિ ફળ્યો એમ તો કહે છે ને ?

તો તેનું સમાધાન : પોતાના સ્વભાવનું બહુમાન કરતાં દેવ-ગુરુનું બહુમાન કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને નિમિત્તનો આશ્રય નથી. તેમ જ નિમિત્ત મળ્યું તો ઠીક થયું એમ તો નથી જ પણ પુણ્યનો કે એક સમયની પર્યાયનો પણ આશ્રય નથી. એક સમયે પર્યાય એક જ છે, બીજી પર્યાય તો તે સમયે વિદ્યમાન નથી. તો પછી કઈ પર્યાયનો આશ્રય લ્યે ? પર્યાયને પર્યાયનો આશ્રય નથી. પર્યાય સ્વભાવનો આશ્રય લ્યે છે તો નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે. ભગવાનના અચિંત્ય પુણ્ય ફળ્યા તે નિમિત્તનું કથન છે, ભગવાનનો આત્મા ફળ્યો એટલે બધું ફળી ગયું છે.

પ્રશ્ન : દેવો પણ મનુષ્યપર્યાયની દુર્લભતા સમજી મનુષ્યભવ ઈચ્છે છે ને ?

સમાધાન : તેમાં પોતાનો પુરુષાર્થ ઉપાડવાની વાત છે. સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરે તો મનુષ્યપર્યાય ઉપર દુર્લભતાનો આરોપ આપવામાં આવે છે, વ્યવહાર કથન સંયોગ સંબંધનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની દષ્ટિ છોડી વ્યવહાર રત્નત્રયની મુખ્યતા આવી જાય તો મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે. તો પછી મનુષ્યપર્યાયને મુખ્યતા આપવી તે તો ઘણું દૂર છે. વળી સમક્રિતી જીવ દેવ હોય તો સમજે છે કે દેવશરીર મારું નથી, દેવશરીર મળ્યું તો ઠીક થયું એમ તે માનતો નથી. હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને ભાવું છું.

ધર્મી જીવ માર્ગાગાસ્થાનાદિના ભેદોને કરતો નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને ભાવે છે.

“હું ચૌદ માર્ગાગાસ્થાનોના ભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.”

મનુષ્યાદિ ચાર ગતિના ભેદોને, એકેન્દ્રિયાદિના ભેદોને, છ કાયના ભેદોને, મન-વચન-કાયાના યોગના ભેદોને, ત્રણ વેદના ભેદોને, ક્રોધ, માન, માયા, લોભના પરિણામોને, મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાનના ભેદોને, યથાખ્યાત આદિ ચારિત્રના ભેદોને, ચક્ષુદર્શનાદિ ચાર ભેદો, છ લેશ્યાના પરિણામો, ભવ્ય-અભવ્ય-એવા ભેદો, ઉપશમ સમક્રિતાદિના ભેદો, સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીના ભેદો, આહાર-અનાહાર આદિના ભેદોને હું કરતો નથી, કરાવતો નથી, અનુમોદતો નથી. વ્યવહારથી જે ભેદો પર્યાયમાં પડે છે તે જ્ઞાન કરવા માટે છે. પણ ભેદનો આશ્રય કરવા જેવો નથી. ધર્મી જીવ આવા ભેદોનો નિષેધ કરી, શુદ્ધ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ગુણસ્થાનાદિના ભેદોને કરતો નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને ભાવે છે.

“હું મિથ્યાદષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાન ભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું. હું એકેન્દ્રિયાદિ જીવસ્થાન ભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.”

મિથ્યાત્વાદિ ચૌદ ગુણસ્થાનોના ભેદ એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં છે, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવમાં તે નથી; તેવી જ રીતે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપાણું પર્યાય-અપર્યાયપાણું વગેરે જીવસ્થાનોના ભેદો પર્યાયમાં છે, પણ શુદ્ધ સ્વભાવમાં તે નથી. તેથી ધર્મી જીવ કહે છે કે તે ભેદોને હું કરતો નથી, હું તો ચૈતન્યસ્વભાવને ભાવું છું.

૧) માર્ગાગાસ્થાન, જીવસ્થાન ને ગુણસ્થાનના થઈને બેતાલીસ ભેદો બતાવ્યા તે એક સમય પૂરતી અવસ્થામાં છે. ભેદ બિલકુલ નથી એમ માને તો મિથ્યાદષ્ટિ છે.

૨) વળી કોઈ જીવ કર્મના કારણે ભેદો માને તો તે પણ ખોટો છે. કર્મના લીધે ભેદો નથી પણ જીવની એક સમયની યોગ્યતાના કારણે છે.

૩) આવા ભેદો કબૂલીને પોતાને ભેદસ્વરૂપ જ માની લ્યે તો પણ ભ્રાંતિ છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં ભેદનો અત્યંત અભાવ છે, નિમિત્ત વિના, ભેદ વિના દ્રવ્ય ટકી રહ્યું છે. ભેદના આશ્રયે અથવા પર્યાયના આશ્રયે પર્યાય આવતી નથી પણ દ્રવ્યસ્વભાવમાંથી પર્યાય આવે છે.

૪) ઘણાં જીવો કહે છે કે રાગ છોડો, પણ તેની રીત શું છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રથમ તો વ્યવહારથી અથવા રાગથી લાભ નથી પણ રાગરહિત સ્વભાવથી લાભ છે એમ શ્રદ્ધા કરી રાગને શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ છોડવો જોઈએ, પછી સ્થિરતા કરતાં અસ્થિરતાનો રાગ પણ છૂટી જાય છે.

૫) પ્રથમ ચોથે ગુણસ્થાને વીતરાગ સ્વભાવની શ્રદ્ધા હોવા છતાં ભૂમિકા અનુસાર દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર શું કહે છે તેનો વિકલ્પ આવે પણ તે વિકલ્પને પોતાનું સ્વરૂપ માને નહિ. જે વિકલ્પ અથવા

ભેદ બિલકુલ ન હોય તો વીતરાગ હોવો જોઈએ, માટે અધૂરી દશામાં વિકલ્પ અથવા ભેદ પડે છે ખરા.

૬) અધૂરી દશામાં વિકલ્પ અથવા ભેદ પડે છે તેથી આત્માને લાભ થશે એમ કોઈ માને તો મિથ્યાદષ્ટિ છે.

આ નહિ, આ નહિ એમ જે બતાવેલ છે તે સમજવવા માટે છે. નિમિત્ત, પુણ્ય, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ -એ બધા બાહ્યતત્ત્વ છે. શુદ્ધ સ્વભાવ અંતઃતત્ત્વ છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ભેદનો આશ્રય છોડી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવને ભાવે છે.

ધર્મી જીવ શરીરની બાલાદિ અવસ્થાના ભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને ભાવે છે.

“હું શરીર સંબંધી બાલાદિ અવસ્થાભેદોને કરતો નથી, સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.”

અજ્ઞાની માને છે કે કાયાકલ્પ કરે તો શરીર સારું રહે, ધ્યાન રાખીએ તો શરીર સારું રહે, આહાર મર્યાદિત લ્યે, હવા-પાણી સારા હોય તો શરીર સારું રહે. પણ તે માન્યતા ભૂલભરેલી છે. શરીર શરીરના કારણે રહે છે, તે આત્માથી રહેતું નથી. વળી અજ્ઞાની કહે છે કે સારું સંહનન હોય તો મુક્તિ થાય એ બધો અજ્ઞાનભાવ છે. આત્માના પુરુષાર્થથી મુક્તિ થાય છે, પણ શરીરથી થતી નથી. શરીરને રાખી શકું છું એ માન્યતા જ મિથ્યાત્વ છે. તેથી ધર્મી જીવ કહે છે કે શરીરની બાલ, યુવાન કે વૃદ્ધ અવસ્થા હું કરતો નથી, કરાવતો નથી તેમ જ અનુમોદતો નથી. અહો ! ચૈતન્ય વિલાસસ્વરૂપ આત્મા છું, તેની જ ભાવના ભાવું છું.

કારતક વદ ૧૦, શનિવાર, ૨૪-૧૧-૫૧.

સવારના વ્યાખ્યાન બંધ હતું.

કારતક વદ ૧૧, રવિવાર, ૨૫-૧૧-૫૧.

ધર્મી જીવ રાગાદિ ભેદોને કરતો નથી. તે શુદ્ધ ચૈતન્યને ભાવે છે.

“હું રાગાદિ ભેદરૂપ ભાવકર્મના ભેદોને કરતો નથી. સહજ ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ આત્માને જ ભાવું છું.”

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મને કરતો નથી. ધર્મી જીવ સહજ ચૈતન્ય વિલાસસ્વરૂપને ભાવે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે ને તેની નિર્વિકલ્પપાણે ભાવના ભાવવી તે મોક્ષમાર્ગ છે, વિકારરૂપે હું થનાર નથી, અસંખ્ય પ્રકારના ભેદો પડે તે મારું કાર્ય નથી, હું સ્વભાવ

સન્મુખ એકાગ્રતાની ભાવના ભાવું છું.

જેને પોતાના આત્માની સર્વજ્ઞશક્તિનો ભરોસો છે તે જ જીવ ભગવાનને યથાર્થ જાણે છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ભગવાને જોયું હોય તે દિવસે આવી ભાવના ભાવે ને ?

ઉત્તર : ભગવાને આમ જોયું છે, એમ ભગવાનનું અસ્તિત્વ ને તેના સર્વજ્ઞપાણાનો નિર્ણય કયા સાધન વડે નક્કી કરીશ ? ભગવાન છે માટે યથાર્થ પ્રતીતિ થતી નથી. કોઈ નિમિત્ત, વિકલ્પ કે પર્યાયના આધારે ભગવાનના સર્વજ્ઞપાણાનો નિર્ણય થતો નથી. અલ્પજ્ઞપર્યાયના આધારે કે અલ્પજ્ઞતાના કારણથી “સર્વજ્ઞ છે” એમ નક્કી થઈ શકતું નથી. અલ્પજ્ઞ બધું જાણતો નથી, સર્વજ્ઞ બધું જાણે છે એવો ભરોસો ક્યાંથી અને શેમાંથી આવશે ? નિમિત્ત કે રાગમાંથી તે ભરોસો નહિ આવે. વળી જે પર્યાયમાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટ નથી પણ અલ્પજ્ઞતા છે તે પર્યાયના આધારે ભરોસો આવી શકશે નહિ. પણ પોતાનો આત્મા સર્વજ્ઞસ્વભાવી છે એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાનથી યથાર્થ ભરોસો આવે છે ને નક્કી કરે કે મારી અલ્પજ્ઞ પર્યાય રહેવી ન જોઈએ પણ જેમ ભગવાને સર્વજ્ઞપદ પ્રગટ કર્યું છે તેમ હું પણ આત્મા છું, મારા આશ્રયે મારામાંથી સર્વજ્ઞપર્યાય પ્રગટ થવી જોઈએ. આમ જેને પોતાના આત્માની સર્વજ્ઞશક્તિનો ભરોસો આવ્યો છે તેણે ભગવાનને યથાર્થ માન્યા છે. હું પર્યાયમાં સર્વજ્ઞ નથી ને સર્વજ્ઞપદ પ્રગટ કરીશ એવો ભેદ સ્વભાવમાં નથી. વર્તમાનમાં પરિપૂર્ણ છું એવા ચૈતન્યસ્વભાવી આત્માની ભાવના ભાવવી તે પ્રતિક્રમાણ છે, ને તે જ ધર્મદશા ને મોક્ષમાર્ગ છે. પોતાના સર્વજ્ઞ શક્તિવાળા આત્માની પ્રતીતિ વિના ભગવાનની સાચી શ્રદ્ધા નથી. માટે ભગવાને જોયું હશે તેમ થશે એમ પર ઉપર નાખી, જે સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરતો નથી તેને પોતાના આત્માની કે ભગવાનની પણ ખબર નથી.

ધર્મી જીવ ક્રોધાદિ કષાયોને કરતો નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્માને ભાવે છે.

હું ભાવકર્માત્મક - ક્રોધ, માન, માયા, લોભના કષાયને કરતો નથી, તેના ઉપર મારું લક્ષ જ નથી. હું નિમિત્ત, વિકલ્પ કે પર્યાયને ભાવતો નથી પણ સહજ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને ભાવું છું. નિમિત્ત પાસે જવું કે નિમિત્તને મેળવું તે વાત તો છે જ નહિ પણ ક્રોધાદિના ભેદને હું કરતો નથી. હું તો શુદ્ધ સ્વભાવને ભાવું છું. સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાની ભૂમિકા અનુસાર ભાવે છે. વિશેષ સ્થિરતાવાળો જીવ શ્રદ્ધા ઉપરાંત અંતર્લીનતાને ભાવે છે.

અહીં ટીકામાં જેમ કર્તા વિષે વર્ણન કર્યું તેમ આત્મા ભેદોનો કરાવનાર નથી તેમ જ ભેદો પડે તો ઠીક એમ અનુમોદન કરનાર પણ નથી. કોઈ પણ ભેદને કરવો, કરાવવો કે અનુમોદવો એ વસ્તુસ્વરૂપમાં છે જ નહિ માટે ધર્મી જીવ સ્વભાવની એકાગ્રતાને ભાવે છે.

આ રીતે પાંચ રત્નોના શોભિત કથન વિસ્તાર દ્વારા સકળ વિભાવપર્યાયોના ત્યાગનું વિધાન

કહ્યું છે. આ પ્રતિક્રમાગની વાત છે તેથી વિભાવના ત્યાગની વાત કરી છે, ખરી રીતે તો શુદ્ધ સ્વભાવમાં લીનતા કરતાં વિભાવ ઉત્પન્ન જ થતો નથી.

હવે પાંચ ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:

શ્લોક ૧૦૮

(વસંતતિલકા)

ભવ્યઃ સમસ્તવિષયાગ્રહમુક્તચિન્તઃ

સ્વદ્રવ્યપર્યયગુણાત્મનિ દત્તચિન્તઃ ।

મુક્ત્વા વિભાવમશ્વિલં નિજભાવમિન્નં

પ્રાપ્નોતિ મુક્તિમચિરાદિતિ પંચરત્નાત્ ॥ ૧૦૯ ॥

શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે પંચરત્નો દ્વારા જોગે સમસ્ત વિષયોના ગ્રહણની ચિંતાને છોડી છે અને નિજ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સ્વરૂપમાં ચિન્તને એકાગ્ર કર્યું છે, તે ભવ્ય જીવ નિજ ભાવથી ભિન્ન એવા સકળ વિભાવને છોડી અલ્પકાળમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૦૮ ॥

જે જીવ ભેદોની ચિંતાને છોડી અભેદ શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય છે તે અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામે છે.

આ પ્રમાણે આ પાંચ ગાથાઓ દ્વારા ગાથાનો ભાવ સમજી જે જીવ સમસ્ત ભેદોને છોડે છે ને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થાય છે તે અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામે છે. પોતાના સ્વભાવને છોડી પુણ્ય-પાપ ભાવ થાય તે બધો ભેદ છે, તેનું લક્ષ કરવું તે વિષય છે. ધર્મી જીવ એવા વિષયોના ગ્રહણની ચિંતાને છોડે છે. દ્રવ્ય, ગુણ ને કારણશુદ્ધપર્યાય સહિત એવો જે પરમ પારિણામિક-સ્વભાવભાવ ત્રિકાળ એકરૂપ શુદ્ધ છે તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. આમ જે ભવ્ય જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ભાવે છે ને એકાગ્ર થાય છે તેને વિભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી વિભાવને છોડે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે જીવ અલ્પકાળમાં સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત કરે છે. સાધકદશામાં પોતાની ભૂમિકા અનુસાર અંશે નિર્મળતા હોય છે, ને અંશે રાગ હોય છે, ને રાગના નિમિત્તો પણ હોય છે. તે નિમિત્તો ઉપર લક્ષ પણ જાય છે પરંતુ તે અધૂરી નિર્મળ પર્યાય, રાગ અથવા નિમિત્તો આશ્રય કરવા જેવા નથી, તે બધો વ્યવહારનયનો વિષય છે. પોતાનો શુદ્ધ આત્મા એકરૂપ જ્ઞાયક છે તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે ને તે જ આદરણીય છે; તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને સ્મારણથી મુક્તિ પમાય છે.

પરદ્રવ્યો શરાણભૂત નથી, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના એક જ શરાણભૂત છે.

આ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ તે હું છું. હું જ્ઞાયક છું એ એક જ સ્વરૂપ કરવા જેવું છે, ને તેની શ્રદ્ધા

મરાણ સમયે કામ આવે છે. શરીર તો આકાશના એક ક્ષેત્રે છે, હું તો ચૈતન્યસ્વભાવી છું, મારામાં પરાધીનતા છે જ નહિ. ને માંદગી, વૃદ્ધાવસ્થા કે મરાણ સમયે પરદ્રવ્યો શું કરે ? માંદગી વખતે સંભાળ કરનાર હોય તો પણ તે શું કામ આવે ? ભાઈઓ, પૈસા, દવા, દાકતરો વગેરે પરદ્રવ્યો આત્માને શરાણભૂત નથી. પોતાનો શુદ્ધ ચૈતન્ય ભગવાન શરાણરૂપ છે. હું આખો પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છું. વર્તમાન પર્યાયમાં ઊણપ-હીનતા છે ને તેને ટાળીને પૂરો થઈશ એવો ભેદ પણ મારામાં નથી. હું તો ચૈતન્યથી પૂરો છું - આવી ભાવના મૃત્યુ સમયે કામ આવે છે. આવી મૂડીની ખબર નથી ને પરદ્રવ્યો, શરીર, સગાંવહાલાં વગેરેની જે ચિંતા કરે છે તે ઘરની મૂડી ખોઈ બેસે છે ને અશાંતિને ભોગવે છે. હું તો ચૈતન્ય વિલાસસ્વરૂપ જ છું એમ અંદરથી જેને ઉત્સાહ આવે છે તેને પરપદાર્થોના સંયોગ કે વિયોગ ઉપર દષ્ટિ નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ છે. તે જીવ અલ્પકાળમાં મુક્તિને પામે છે.

ગાથા ૮૨

एरिसभेदभासे मज्झत्थो होदि तेण चारित्तं ।
तं दिढकरणणिमित्तं पडिक्कमणादी पवक्खामि ॥ ८२ ॥

ईदृग्भेदाभ्यासे मध्यस्थो भवति तेन चारित्रम् ।
तद्दृढीकरणनिमित्तं प्रतिक्रमणादिं प्रवक्ष्यामि ॥ ८२ ॥
आ भेदना अभ्यासथी माध्यस्थ थઈ ચારિત્ર બને;
પ્રતિક્રમણ આદિ કહીશ હું ચારિત્રદૃઢતા કારણે. ૮૨.

અન્વયાર્થ : (ઈદૃગ્ભેદાભ્યાસે) આવો ભેદ-અભ્યાસ થતાં (મધ્યસ્થઃ) જીવ મધ્યસ્થ થાય છે, (તેન ચારિત્રમ્ ભવતિ) તેથી ચારિત્ર થાય છે. (તદ્દૃઢીકરણનિમિત્તં) તેને (ચારિત્રને) દૃઢ કરવા નિમિત્તે (પ્રતિક્રમણાદિં પ્રવક્ષ્યામિ) હું પ્રતિક્રમણાદિ કહીશ.

ચૌદ જીવસ્થાનો વગેરેના ભેદરૂપ હું નથી એમ ભેદજ્ઞાન કરતાં જીવ મધ્યસ્થ થાય છે. ભેદ ઉપરનું તથા પર્યાય ઉપરનું લક્ષણ ધોરણું તેથી ચારિત્ર થાય છે. મહાપ્રતાદિના વિકલ્પથી ચારિત્ર થતું નથી.

મુમુક્ષુ જીવો શુદ્ધ આત્મા, રાગ, નિમિત્ત વગેરે બધા પદાર્થોનું પર્યાય જ્ઞાન કરે છે.

ટીકા : અહીં ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા સ્વભાવનું જોડવું અવલંબન લેવાય છે તેટલી સ્થિરતા તે ચારિત્ર છે.

પૂર્વે પાંચ ગાથા દ્વારા પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવ્યું, ગતિ આદિ માર્ગાગ્રસ્થાન છે, જીવસ્થાન છે, ગુણસ્થાન છે, તે બધા એક સમયની પર્યાયમાં છે પણ શુદ્ધ જીવમાં તે નથી.

૧) કોઈ કહે કે ‘બ્રહ્મ સત્ય ને જગત મિથ્યા’ એમ કહીને બીજી વસ્તુનો, રાગનો, નિમિત્તનો નિષેધ કરે તો તે વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી. ભેદજ્ઞાન એકમાં ન હોઈ શકે. એક કરતાં વધારે વસ્તુ હોય એટલે કે બે વચ્ચે ભેદજ્ઞાન સંભવી શકે છે. માટે ભેદ અપેક્ષાએ ભેદ છે.

૨) કોઈ જીવ એકાંત ભેદને જ માને પણ અભેદ સ્વભાવને ન માને તો તે પણ ખોટો છે. અભેદ સ્વભાવની શ્રદ્ધા થતાં જ પર્યાયમાં રાગ ને ભેદ ન પડતો હોય તો તુરત જ કેવળી થવો જોઈએ પણ એમ નથી. સ્વભાવની શ્રદ્ધા થવા છતાં સાધકને રાગાદિનો ભેદ પડે છે.

૩) સાધક જીવને અભેદ સ્વભાવનું જ્ઞાન છે ને રાગાદિ ભેદોનું પણ જ્ઞાન છે. પણ રાગનો આશ્રય કરવા જેવો નથી, અભેદ સ્વભાવનો જ આશ્રય કરવા જેવો છે.

ભેદ અભ્યાસ દ્વારા મુમુક્ષુઓ સંસારપર્યાય ને મોક્ષપર્યાય બન્ને પ્રત્યે મધ્યસ્થ થાય છે.

આત્મા જ્ઞાતા શુદ્ધ જીવ છે ને રાગાદિ તથા પરપદાર્થો પોતાથી પર છે એમ ભેદ અભ્યાસ કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું એ મોક્ષગતિનો હેતુ છે. આમ જે મોક્ષાભિલાષી જીવો આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લીન રહે છે તેઓ ભેદ અભ્યાસથી મધ્યસ્થ થાય છે. દૃષ્ટિ તો અખંડ સ્વભાવ ઉપર જ છે પણ સ્વભાવમાં જેટલી સ્થિરતા થતી જાય છે તેટલો રાગ અને ભેદનો આશ્રય છૂટતો જાય છે. મારે રાગ ટાળવો છે ને મોક્ષ કરવો છે તેવો વિકલ્પ પણ હોતો નથી. રાગ ટાળવાની દૃષ્ટિ તે પણ પર્યાયદૃષ્ટિ છે ને મોક્ષપર્યાય જે વર્તમાન નથી તેના ઉપર લક્ષણ કેવી રીતે કરે ? પણ મોક્ષનું કારણ શુદ્ધ સ્વભાવ ત્રણે કાળે મોજીદ છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ છે અને તેમાં સ્થિરતા છે. આમ સંસારપર્યાય અને મોક્ષપર્યાય પ્રત્યે મધ્યસ્થ છે અને તે કારણથી તે પરમ સંયમી મુનિઓને વાસ્તવિક વીતરાગીદશા હોય છે. સહજ સ્થિરતા વધતાં ભેદ ઉપરનું લક્ષણ છૂટી જાય છે. મુનિઓને ભેદનું કર્તૃત્વ નથી તો પછી કપડાં છોડું કે શરીરની ક્રિયા આમ કરું એમ પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનું અભિમાન હોઈ શકે નહિ. વીતરાગીદશામાં શરીરની બાહ્ય નમ્રદશા સહેજે હોય છે.

શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરવી તે ચારિત્ર છે ને તેમાં અવિચળ સ્થિતિ કરવા મુનિને પ્રતિક્રમણાદિ નિશ્ચયક્રિયા હોય છે.

તે વીતરાગીદશાપી ચારિત્રમાં અવિચળ સ્થિતિ કરવા માટે એટલે આનંદકંદ સ્વભાવમાં ઠરી જવા માટે પ્રતિક્રમણ આદિ નિશ્ચયક્રિયા કહેવામાં આવે છે. આ મોક્ષ પામવા માટેની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગીદશા પ્રગટ થતાં ગયા કાળના દોષથી પાછો ફર્યો તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. ભૂતકાળના દોષોથી પાછો ફરી શુદ્ધ સ્વભાવમાં ઠરે છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત ને પ્રતિક્રમણ છે. વર્તમાનકાળમાં શુભાશુભ ભાવમાં નહિ જોડાતાં સ્વભાવમાં ઠરવું તે આલોચના ને સંવર છે. આદિ શબ્દથી પ્રત્યાખ્યાનાદિનો સંભવ કહેવામાં આવે છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં ઠરી જતાં ભવિષ્યનો રાગ ઉત્પન્ન જ થવા ન દેવો તે પરચખાણ છે. આમ વીતરાગીદશા એક જ મોક્ષનું કારણ છે ને જેટલો વિકલ્પ છે તે બંધનું કારણ છે.

આત્મા અને શરીર જુદાં છે એવી વાત બહાર પડી છે તો હવે કેટલાક જીવો મશ્કરી કરે છે અને કહે છે કે “શરીરની ક્રિયાથી પાપ નથી તો શરીરથી ગમે તેટલા ભોગ ભોગવો તો પાપ નથી.” પણ દેહની ક્રિયા તું કરી શકતો નથી તો પછી દેહથી ભોગવી લે એ વાત લાવ્યો ક્યાંથી? દેહની ક્રિયા દેહના કારણે છે. તું દેહ ઉપરની દૃષ્ટિ છોડીને સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર. શરીરાદિ પરપદાર્થને ફેરવવા કોઈ સમર્થ નથી. આત્માની સાચી દૃષ્ટિ કર. સાચી દૃષ્ટિ સહિત અંતર્લીનતા વધી છે ને જેને બાહ્ય નમ્રદશા વર્તે છે તે સાચા સાધુ છે. તે નિર્દોષ આહાર લ્યે, પોતાના માટે બનાવેલ આહાર ન લ્યે, તેમને સહજ અલૌકિક વીતરાગીદશા વર્તતી હોય છે. તેમને આવું ચારિત્ર હોય છે ને પ્રતિક્રમણાદિની

નિશ્ચયક્રિયા હોય છે.

ભેદવિજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે અને ભેદવિજ્ઞાનનો અભાવ સંસારનું કારણ છે.

હવે એવી રીતે આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની) આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૩૧મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટુપ)

ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।

અસ્યૈવાભાવતો બદ્ધા બદ્ધા યે કિલ કેચન ॥

શ્લોકાર્થ : જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે તે ભેદવિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા છે; જે કોઈ બંધાયા છે તે તેના જ (ભેદવિજ્ઞાનના જ) અભાવથી બંધાયા છે.

જે કોઈ મોક્ષદશા પામ્યા છે તે ભેદવિજ્ઞાનથી જ પામ્યા છે. આત્મા શુદ્ધસ્વભાવી છે ને નિમિત્ત, પુણ્ય, ભેદ તે પર છે. એમ ભેદનો આશ્રય છોડી અભેદ સ્વભાવનો આશ્રય લીધો છે તે જ જીવ મુક્તિને પામ્યા છે ને નિગોદથી માંડીને નવમી ઐવેયક સુધી જનારા મિથ્યાદષ્ટિ જીવો ભેદવિજ્ઞાનના અભાવથી સંસારમાં બંધાય છે. નિમિત્ત, પુણ્ય, પર્યાય ઉપરની દષ્ટિ હોવાથી તેઓ રખડે છે. પુણ્ય ને ભેદથી આત્મા જુદો છે એવું ભેદવિજ્ઞાન તેમને નથી. પર સાથેની એકત્વબુદ્ધિથી તેઓ સંસારમાં રખડે છે.

કારતક વદ ૧૨, સોમવાર, ૨૬-૧૧-૫૧.

વળી આ ૮૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૧૦

(માલિની)

इति सति मुनिनाथस्योच्चकैर्भेदभावे

स्वयमयमुपयोगाद्राजते मुक्तमोहः ।

शमजलनिधिपूरक्षालितांहःकलंकः

स खलु समयसारस्यास्य भेदः क एषः ॥ ૧૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ : એ રીતે જ્યારે મુનિનાથને અત્યંત ભેદભાવ (ભેદવિજ્ઞાનપરિણામ) થાય છે, ત્યારે આ (સમયસાર) સ્વયં ઉપયોગ હોવાથી, મુક્તમોહ (મોહ રહિત) થયો થકો, શમજલનિધિના પૂરથી (ઉપશમસમુદ્રની ભરતીથી) પાપકલંકને ધોઈ નાખીને, વિરાજે (-શોભે) છે; -તે આ ખરેખર, આ સમયસારનો કેવો ભેદ છે ! ॥ ૧૧૦ ॥

શુદ્ધાત્માના ભાનસહિત અશુદ્ધતાથી પાછા ફરવું ને વિશેષ શુદ્ધતા પ્રગટ કરવી તે પ્રતિક્રમાગુ છે.

સાચું પ્રતિક્રમાગુ કોને હોય છે તેની વાત કહે છે. આ આત્મા જ્ઞાયકસ્વભાવી છે પણ તેની એક સમયની પર્યાયને કર્મ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તે સંબંધ હોવા છતાં જ્ઞાયકસ્વભાવ પોતે પોતાથી પરિણામે છે. જે જીવ પર્યાયબુદ્ધિ ટાળીને, નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છોડીને સ્વભાવ તરફ ઢળ્યો છે તેને આત્મા અને રાગ વચ્ચે ભેદ પાડવાનો અભ્યાસ છે. આત્મા દ્રવ્ય છે, અસંખ્ય પ્રદેશી તેનું ક્ષેત્ર છે, જ્ઞાનાદિ શક્તિઓ તેના ભાવો છે. આ ત્રણને તો પર સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી પણ તેના ક્ષેત્રની એક સમયની વ્યવસ્થાપર્યાયને તથા બીજા ગુણોની પર્યાયને કર્મ તથા પરપદાર્થો સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તે સંબંધની દષ્ટિ છોડી સ્વભાવ સાથે સંબંધ રાખવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. અહીં તો દષ્ટિ ઉપરાંત સ્વભાવમાં સ્થિરતા દ્વારા અસ્થિરતાનો સંબંધ પણ જે છોડે છે તેને પ્રતિક્રમાગુ હોય છે. જે અસ્થિરતાનો સંબંધ સર્વથા ન જ હોય તો સિદ્ધદશા હોવી જોઈએ ને અસ્થિરતા જેટલો જ આત્માને માને તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. અહીં સાધકદશાની વાત છે. દષ્ટિ ઉપરાંત મુનિ પોતામાં સ્થિરતા દ્વારા અસ્થિરતાનો નાશ કરે છે. જેમ પથ્થરની ખાણ હોય તેમાં પથ્થરની સાંધમાં સુરંગ મારે ને પછી પથરા કાઢવા સહેલા પડે છે. તેમ આત્માની પર્યાયમાં કર્મની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે પણ આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે એવા ભાન દ્વારા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને સુરંગ મારે તો પછી સ્થિરતા કરવાનું સહેલું બને. આમ દષ્ટિ ઉપરાંત સ્થિરતા દ્વારા અસ્થિરતાથી પાછું હટવું તેને પ્રતિક્રમાગુ કહે છે.

જ્યારે મુનિનાથ ભેદજ્ઞાન દ્વારા સ્વયં ઉપયોગમય થાય છે ત્યારે વીતરાગી ઉપશમરસથી શોભે છે.

આ પ્રમાણે મુનિનાથને અત્યંત ભેદવિજ્ઞાનના પરિણામ થાય છે. અહીં મુનિનાથ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. નાથ એટલે જોગ ને ક્ષેમનો કરનાર છે. સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ દશા જે પ્રગટી છે તેને સાચવનાર છે ને કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ નથી તેનો જોગ કરી આપે છે માટે મુનિનાથ કહે છે. જે મુનિદશા પ્રગટી જ ન હોય તો મુનિ નથી ને મેળવવાનું બાકી ન હોય તો વીતરાગ હોવો જોઈએ. તેથી જેટલું પ્રગટ્યું છે તે સાચવી રાખે છે ને સ્થિરતા દ્વારા નવું મેળવે છે. આવા મુનિનાથને ક્ષાણે ક્ષાણે ભેદજ્ઞાન ઉપરાંત સ્થિરતા વધે છે. નબળાઈના શુભભાવોથી ભેદ પાડે છે ત્યારે આ શુદ્ધ આત્મા અંતર્મુખ વલણવાળો થયો હોવાથી રાગને તોડીને સ્વયં ઉપયોગસ્વરૂપ થયો છે તે પ્રતિક્રમાગુ છે. આ પ્રમાણે અંતરમાં એકાગ્રતા થવાથી અસ્થિરતાથી છૂટો પડે છે ને ઉપશમરસથી પાપને ધોઈ નાખે છે. જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે ત્યારે તે પાણીના પૂરથી કાંઠે રહેલ મેલને ધોઈ નાખે છે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં અંતર એકાગ્રતા કરતાં પુણ્ય-પાપરૂપી મેલ ધોવાઈ જાય છે. રાગ, પુણ્ય અથવા એક સમયની પર્યાય તે હું નહિ, હું તો આત્મા જ્ઞાયક શુદ્ધ છું એવું અંતરભાન થતાં જે શક્તિ અંતર હતી તે પ્રગટ થઈ.

ઉપશમરસથી ભરેલા આત્માની પર્યાયમાં શાંતિની ભરતી આવી, તેને લીધે બધું પાપકલંક ધોવાઈ ગયું. આમ આત્મા ઉપશમરસથી ભરેલો પર્યાયમાં પણ ઉપશમરસથી વિરાજે છે. અત્યંત ભેદભાવ થવો, સ્વયં ઉપયોગસ્વરૂપ થવો, મુક્તિમોહ થવો, ઉપશમતાની ભરતી થવી, પાપકલંક ધોવાયું વગેરે સમજાવવામાં ક્રમ પડે છે, પણ બધું એક જ સમયે છે. તે આ ખરેખર આ સમયસારનો કેવો ભેદ છે ! આ દશા કેવી જાતની છે ? પર્યાયમાં અનાકુળ રસ પ્રગટવો તે કેવો ભેદ છે.

ગાથા ૮૩

મોત્તૂળ વચનરચણં રાગાદીભાવવારણં કિચ્ચા ।
 અપ્પાણં જો જ્ઞાયદિ તસ્સ દુ હોદિ ત્તિ પડિકમણં ॥ ૮૩ ॥
 મુક્ત્વા વચનરચનાં રાગાદિભાવવારણં કૃત્વા ।
 આત્માનં યો ધ્યાયતિ તસ્ય તુ ભવતીતિ પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૮૩ ॥
 રચના વચનની છોડીને, રાગાદિભાવ નિવારીને,
 જે જીવ ધ્યાવે આત્મને, તે જીવને પ્રતિક્રમણ છે. ૮૩

અન્વયાર્થ : (વચનરચનાં) વચનરચનાને (મુક્ત્વા) છોડીને, (રાગાદિભાવવારણં) રાગાદિભાવોનું નિવારણ (કૃત્વા) કરીને, (યઃ) જે (આત્માનં) આત્માને (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય તુ) તેને (પ્રતિક્રમણં) પ્રતિક્રમણ (ભવતિ) ડોય છે.

વચનની રચના કોઈ કરી શકતો નથી તેમ જ તેને છોડી શકતો નથી પણ વચન ઉપરનું લક્ષ ધૂટી જાય છે એટલે વચનરચના છોડી એમ કહ્યું છે.

અહીં પ્રતિક્રમણની વિધિ કહે છે. પ્રતિક્રમણ = પાછા ફરવું.

જે મુનિ પ્રતિક્રમણના સૂત્રો તરફનું લક્ષ છોડી, શુભ રાગ છોડી પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ધ્યાવે છે તેને ખરેખર પ્રતિક્રમણ ડોય છે.

ટીકા : દિને દિને મુમુક્ષુજનો વડે ઉચ્ચારવામાં આવતો જે વચનમય પ્રતિક્રમણ નામનો સમસ્ત અશુભના ક્ષયના હેતુભૂત સૂત્ર સમુદાય તેનું આમાં ખંડન કર્યું છે. મુનિઓ સવાર-સાંજ પ્રતિક્રમણ કરે છે. મુનિઓ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યારે પ્રતિક્રમણની વિધિના પાઠો બોલે છે, તે પરિણામમાં અશુભનો નાશ થાય છે. તે શુભભાવરૂપી વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ છે. તેનું અહીં ખંડન કરે છે. વચનરચના ને શુભભાવ ઉપરનું લક્ષ છોડવું તે પરમાર્થ પ્રતિક્રમણ છે.

જે મુનિઓ પોતાના કારણપરમાત્માને ધ્યાવે છે તેને નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ ડોય છે. કેવા છે તે મુનિ ? પરમ મુનિદેશાના કારણરૂપ જે સહજ વૈરાગ્યરૂપી અમૃતનો સાગર તેને ઊછાળવા માટે મુનિનો આત્મા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન છે. જેવી રીતે પૂર્ણિમાને દિવસે દરિયો ઊછળે છે તેમ મુનિના આત્મામાં વૈરાગ્યરૂપી દરિયો ઊછળ્યો છે. એટલે કે આત્મામાં એવો એકાગ્ર થયો કે પર્યાયમાં શાંતિ આવ્યા વિના રહે નહિ.

આવા વૈરાગ્યવાળા મુનિ અશુભભાવથી છૂટેલા છે. સ્વભાવમાં પરિપૂર્ણ ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી શુભભાવ હોય છે ને શાસ્ત્રકારે જે પ્રતિક્રમાગની વિધિ કહી છે ને સૂત્રની વિવિધ વચનરચના કરી છે તેના ઉપર લક્ષ જાય છે ને તે વિનયથી ભાગે છે. ને શબ્દમાં ફેર ન પડે તેવી રીતે સૂત્રો બોલે વગેરે પ્રકારે શુભ રાગ વખતે લક્ષ જાય છે, તે લક્ષ છોડીને પાણ બ્યારે તે મુનિ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે સંસારની મૂળ ગાંઠનો એટલે કે સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષનો નાશ કરે છે. સંસારરૂપી વેલડી-નરક-નિગોદાદિના ચોરાશીના અવતારનું કારણ-પરનું કરી શકું એવા મોહભાવ અને રાગ-દ્વેષ છે. તે મૂળ ગાંઠ છે -મુનિએ સંસારના મૂળ મોહ-રાગ-દ્વેષનું નિવારણ કર્યું છે ને પોતાના અખંડ આનંદમય નિજ કારણપરમાત્મામાં એકાગ્ર થાય છે તેને યથાર્થ પ્રતિક્રમાગ હોય છે ને વીતરાગીદશા પ્રગટે છે.

અર્હતના સ્વરૂપની સાચી શ્રદ્ધા પોતાના સ્વભાવ સન્મુખ થનાર જીવને જ યથાર્થ હોય છે.

પૂજ્યપાદસ્વામીએ સમાધિશતકમાં કહ્યું છે કે અર્હતનું ધ્યાન કરતાં જીવ સિદ્ધદશાને પામે છે ને અહીં કહ્યું કે પોતાના કારણપરમાત્મામાં એકાગ્ર થાય તે વીતરાગીદશાને પામે છે. પ્રવચનસારમાં કહ્યું કે અર્હતને જાણે છે તે પોતાને જાણે છે. તેનો અર્થ એમ છે કે અર્હત તો નિમિત્તમાત્ર છે. સમજવવાની જીવે જીવે શૈલી હોય છે. વીતરાગનું લક્ષ કરે કે વીતરાગ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન વગેરેની આવડી મોટી પર્યાયો પ્રગટ થઈ તેનો ખ્યાલ પોતાની અલ્પજ્ઞ પર્યાયમાં પોતાના સ્વભાવ સન્મુખ થયા વિના આવી શકે નહિ. અર્હત ને સિદ્ધ જેવો જ હું શક્તિરૂપે છું એમ તેમના નિમિત્તે પોતાના સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી એકાગ્રતા કરે છે તે સિદ્ધદશાને પામે છે. પોતાનો સ્વભાવ કારણપરમાત્મા છે. તેની રુચિ વિના અજ્ઞાની જીવ સ્વ તરફ ઢળે ક્યાંથી ? રુચિ અનુયાયી વીર્ય. જેની જેમાં રુચિ તેમાં તેનું વીર્ય રોકાય છે. બહારના પદાર્થો આત્માથી પર છે. દયા-દાન આદિ વિકાર છે, સંવર-નિર્વરા-મોક્ષ એક સમયની પર્યાય છે, તે વિનાનું અનંત શક્તિથી ભરેલું પરમ તત્ત્વ છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ને એકાગ્રતાની સન્મુખ છે તેને નિશ્ચયપ્રતિક્રમાગ છે.

પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવી તે જ સાચું અનુષ્ઠાન છે.

અહીં અનુષ્ઠાન શબ્દ વાપરેલ છે તેનો અર્થ પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવી તે છે. અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે આત્માની શાંતિ માટે દયા-દાનાદિ પરિણામ કરવા તેને તદ્દલેતુ અનુષ્ઠાન કહે છે. પાણ એમ વસ્તુસ્થિતિ છે જ નહિ. કોનો હેતુ ? વીતરાગી પરિણામ થયા વિના હેતુ કોનો ? આત્મા અખંડ પરિપૂર્ણ શુદ્ધ છે એવી શ્રદ્ધા ને લીનતા કરી છે એવા જીવને પોતાની ભૂમિકા અનુસાર વર્તતા શુભ રાગને નિમિત્તથી તદ્દલેતુ અનુષ્ઠાન કહે છે. પોતામાં નિશ્ચય પ્રગટ કરે તો શુભ રાગને વ્યવહાર કહેવાય છે. નિશ્ચય વિના શુભ રાગ વ્યવહાર પાણ કહેવાતો નથી. જે જીવ વ્યવહારથી નિશ્ચય થશે એમ માને છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, તેના નિશ્ચય-વ્યવહાર એકેય સાચા નથી. રાગથી વીતરાગદશા

પમાતી નથી. જેને પરમતત્ત્વના સાચા શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા વર્તે છે તેને વચન સંબંધી સર્વ વ્યાપાર વિનાનું નિશ્ચયપ્રતિક્રમાગ હોય છે, એટલે કે સાચું પ્રતિક્રમાગ હોય છે. તે વખતે પ્રતિક્રમાગના વચનો બોલવાનો શુભ રાગ હોતો નથી પાણ નિર્વિકલ્પ દશા હોય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨માં વ્યવહાર સાધન ને નિશ્ચય સાધ્ય છે એમ કહ્યું છે ને ?

સમાધાન : તે બધી સમજવવાની શૈલી છે, પોતાનો આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવી છે એવું અંતરૂભાન કરી વીતરાગતા પ્રગટ કરે તો શુભ રાગને સાધન ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. પોતાનો શુદ્ધ આત્મા જ ખરેખર સાધન છે. નિશ્ચય સાધન દ્વારા સાધ્યદશા પ્રગટ કરે તો રાગને વ્યવહાર સાધન કહેવાય છે.

પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર થવું એ એક જ સારભૂત છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૨૪૪મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(માલિની)

અલમલમતિજલ્પૈર્દુર્વિકલ્પૈરનલ્પૈ-
રયમિહ પરમાર્થશ્રેત્યતાં નિત્યમેકઃ ।
સ્વરસવિસરપૂર્ણજ્ઞાનવિસ્ફૂર્તિમાત્રા-
ન્ન સ્વલુ સમયસારાદુત્તરં કિંચિદસ્તિ ॥

શ્લોકાર્થ : બહુ કહેવાથી અને બહુ દુર્વિકલ્પોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ; અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે આ પરમ અર્થને એકને જ નિરંતર અનુભવો; કારણ કે નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ જે જ્ઞાન તેના સ્ફુરાયમાન થવામાત્ર જે સમયસાર (-પરમાત્મા) તેનાથી ઊંચું ખરેખર બીજું કાંઈ પાણ નથી (-સમયસાર સિવાય બીજું કાંઈ પાણ સારભૂત નથી).

ઘણા પ્રકારના શબ્દોથી ને શુભભાવથી બસ થાઓ, બસ થાઓ. અહીં આચાર્ય ભગવાને શુભ રાગને પાણ દુર્વિકલ્પ કહ્યો છે કારણ કે તે બંધનો હેતુ છે, તેનાથી અંતરૂઅનુભવ થતો નથી. અહીં એટલું જ કહેવાનું જે આ પરમ અર્થ એટલે શુદ્ધ આત્માને જ નિરંતર અનુભવો. જ્ઞાયકસ્વભાવ કહો, પરમ અર્થ કહો, કારણપરમાત્મા કહો- એકાર્થવાચક છે. તેમાં જ સ્થિર થાઓ. કારણ કે જે આત્મા પોતાના રસના (સામર્થ્યના) ફેલાવથી પૂર્ણ થઈ જ્ઞાનદશામાં સ્ફુરાયમાન થયો છે તે આત્માથી ખરેખર બીજું કાંઈ પાણ સારભૂત નથી. જે આત્માએ વર્તમાન પર્યાયને પોતાના ત્રિકાળી પરમાત્મ-સ્વભાવ તરફ વાળી છે, તે એક જ સારભૂત છે. પરપદાર્થો કે પુણ્યાદિ પરિણામો સારભૂત નથી.

આ પ્રમાણે પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે.

કારતક વદ ૧૩, મંગળવાર, ૨૭-૧૧-૫૧.

શ્લોક ૧૧૧

(આર્યા)

અતિતીવ્રમોહસંભવપૂર્વાર્જિતં તત્પ્રતિક્રમ્ય ।

આત્મનિ સદ્બોધાત્મનિ નિત્યં વર્તેહમાત્મના તસ્મિન્ ॥ ૧૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ : અતિ તીવ્ર મોહની ઉત્પત્તિથી જે પૂર્વે ઉપાર્જિતું (કર્મ) તેને પ્રતિક્રમીને, હું સદ્બોધાત્મક (સમ્યગ્જ્ઞાનસ્વરૂપ) એવા તે આત્મામાં આત્માથી નિત્ય વર્તું છું. ॥ ૧૧૧ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક પૂર્વના ભૂલથી પાછા ફરી શુદ્ધતા પ્રગટાવવી તે ધાર્મિક ક્રિયા છે.

અધર્મદશાથી પાછા ફરી શુદ્ધતા પ્રગટ કરવી તેને પરમાર્થ પ્રતિક્રમણ કહે છે. મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં આત્માના સ્વરૂપ વિષે ભ્રમણાને તથા પુણ્ય-પાપ મારા છે એવી માન્યતાને તીવ્ર મોહ કહે છે. દયાદાનથી મારું કલ્યાણ થશે, દેહનું કરી શકું છું, પરનું ભલું-બુરું કરી શકું છું એવો મોહભાવ પૂર્વે કરેલો હતો ને તેને લીધે કર્મ બંધાયા હતા પણ હવે આત્માનું ભાન થયું કે આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; શરીર, કર્મ તથા બીજા જીવો પર છે ને પુણ્ય-પાપના ભાવો વિકાર છે, તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. હું તો જ્ઞાનશરીરી આત્મા છું, એવા ભાનપૂર્વક આત્મામાં આત્માથી નિત્ય વર્તવું તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. આ ધાર્મિક ક્રિયા છે.

ગાથા ૮૪

આરાહણાઈ વટ્ટઈ મોત્તૂળ વિરાહણં વિસેસેણ ।

સો પડિકમણં ઉચ્ચઈ પડિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૪ ॥

આરાધનાયાં વર્તેતે મુક્ત્વા વિરાધનં વિશેષેણ ।

સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેચસ્માત્ ॥ ૮૪ ॥

છોડી સમસ્ત વિરાધના આરાધનામાં જે રહે,

તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૪.

અન્વયાર્થ : (વિરાધનં) જે (જીવ) વિરાધનને (વિશેષેણ) વિશેષતઃ (મુક્ત્વા) છોડીને (આરાધનાયાં) આરાધનામાં (વર્તેતે) વર્તે છે, (સઃ) તે (જીવ) (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે, (યસ્માત્) કારણ કે તે (પ્રતિક્રમણમયઃ ભવેત્) પ્રતિક્રમણમય છે.

ભેદજ્ઞાનરૂપી સાબુથી, શમરસરૂપી જલથી ધર્મી અશુદ્ધતાનો નાશ કરી શુદ્ધતા પ્રગટાવે છે.

ધર્મી જીવ મિથ્યાત્વથી તો ઘૂટ્યો છે. અહીં તે ઉપરાંત સ્થિરતાની વાત છે. મુનિ અસ્થિરતાના કષાયભાવ છોડીને પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં વર્તે છે તે પ્રતિક્રમણમય છે. પ્રતિક્રમણ કરનાર ને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એવા બે ભેદ રહેતાં નથી, અભેદ સ્વરૂપ થાય છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે, રાગ રહિત તથા પરની ક્રિયા રહિત છે એવા ભાન વિના માત્ર “મિચ્છામિ દુક્કડં” શબ્દો બોલે તેથી કાંઈ ધર્મ થતો નથી અથવા પ્રતિક્રમણ થતું નથી.

ભેદજ્ઞાન સાબૂ મયૌ, સમરસ નિરમલ નીર;

ધોવી અંતર આતમા, ધોવૈ નિજગુન ચિર ।

(સમયસાર નાટક)

આત્માની શુદ્ધ કરનાર પોતે ધોવી સમાન છે, રાગ ને આત્મા જુદા છે એવા ભેદજ્ઞાનરૂપી સાબુથી ને અંતરસ્વભાવની એકાગ્રતારૂપ નિર્મળ જળથી પુણ્ય-પાપરૂપી મેલનો નાશ કરે છે ને શુદ્ધતા વધારે છે. તે સ્વભાવની આરાધના છે ને પ્રતિક્રમણ છે.

જે પરમતત્ત્વજ્ઞાની પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરી અતૂટકપાણે આરાધના કરે છે તે નિરપરાધ છે.

ટીકા : અહીં આત્માની આરાધનામાં વર્તતા જીવને જ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેલ છે. જે પરમ-તત્ત્વજ્ઞાની જીવ નિરંતર પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્ર રહે છે તે નિરપરાધ છે. અહીં પરમતત્ત્વજ્ઞાની કહ્યો છે. જે આત્મસન્મુખ રહે છે ને રાગ-દ્વેષ પર છે એમ સમજી નિરંતર પોતાના સ્વભાવની

એકાગ્રતામાં રહે ને તે પરિણામની સંતતિ તૂટે નહિ, એક સમય પણ સ્વભાવની મુખ્યતા ન જાય ને પુણ્ય-પાપની મુખ્યતા ન થાય તે જીવ નિરપરાધ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને પુણ્ય-પાપ પરિણામ ને સંયોગો હોવા છતાં સ્વભાવની મુખ્યતા વર્તે છે તેથી તે નિરપરાધ છે. અહીં તો દષ્ટિ ઉપરાંત વિશેષપણે સ્થિરતા કરીને સ્વભાવની આરાધના કરે છે તે મુનિને પ્રતિક્રમાણ છે. આમ વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. રાગ ને નિમિત્તનો આશ્રય છોડ ને સ્વભાવનો નિર્ણય કર. રાગ હોવા છતાં રાગ મારું સ્વરૂપ નથી, રાગથી ધર્મ નથી એમ પ્રથમ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ.

સંયોગો ને રાગને ફેરવવાની બુદ્ધિ છોડી સ્વભાવની રુચિ કર. રુચિની દિશા ફરતા દશા ફરી જાય છે.

પ્રશ્ન : આ સાંભળીને લોકો વ્રત, પૂજા આદિ કરવાં છોડી દેશે તો ?

સમાધાન : ભાઈ ! પ્રથમ વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તેની સમજાણ તો કર. વીતરાગીને રાગ હોતો નથી. રાગી જીવને શુભ અથવા અશુભ રાગ આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. સમજ તો ખરો ! શું છોડવું છે ? શું જડની ક્રિયા કરી શકે છે કે તેને છોડવાની રહે ? તે તો જીવ કરી શકતો જ નથી, તેને છોડવી નથી ને જે શુભ-અશુભ પરિણામ છે તે તો એક સમય રહી બીજે સમયે સ્વયં ફરી જાય છે માટે તેને ફેરવવાની બુદ્ધિ છોડ. તારી રુચિ જે રાગ ઉપર છે તે રુચિ ફેરવી સ્વભાવની રુચિ કર, દિશા ફેરવ. જે અજ્ઞાની પોતાની દિશા ફેરવતો નથી તેની દશા ફરતી નથી એટલે કે તે સંસારમાં રખડે છે ને જે જીવ રાગની દિશા તરફનું વલાણ ફેરવી સ્વભાવની દિશા તરફ વલાણ રાખે છે તેની દશા ફરી જાય છે ને મોક્ષ પામે છે. હું આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છું એમાં સ્વભાવનો નિર્ણય થયો, તેમ નક્કી કર્યું તેમાં પુરુષાર્થ આવ્યો, જે સમયે તે નિર્ણય કરી સ્વભાવ તરફ વળ્યો તે સ્વકાળ છે, જે વખતે જે ભાવ થવાના હતા તે જ થયા છે તે ચોક્કસ છે, આડા અવળા થતા નથી તે નિયત છે, ને આમ નિર્ણય થતાં ને સ્વ તરફ વળતાં કર્મનો અભાવ પણ થાય છે, તે કર્મનો અભાવ છે. આમ પાંચે સમવાય એક સમયમાં હોય છે. ને તેમાં જ સમ્યગ્દર્શન અને ધર્મની સિદ્ધિ છે.

પુણ્ય ને નિમિત્તથી ધર્મ માનતાં તત્ત્વનો નાશ થાય છે ને સાધકદશામાં શુભ રાગ બિલકુલ નથી એમ માને તો ધર્મતીર્થનો લોપ થાય છે.

વળી કેટલાક જીવો એમ કહે છે કે દેવ-ગુરુથી લાભ માનવો છોડી દઈએ તો ધર્મતીર્થનો લોપ થાય છે.

તેનું સમાધાન : ભાઈ ! તું વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યો નથી. યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ માનવામાં આવે તો વ્યવહાર, નિમિત્ત, દેવ-ગુરુનું જેમ છે તેમ સ્થાપન થાય છે. પણ જે નિશ્ચય-વ્યવહારનો અર્થ ન સમજે તેને પોતાની માન્યતામાં ભ્રમ રહે છે. સમયસાર પૃષ્ઠ ૨૨માં કહ્યું છે કે :-

**જહ્ જિણમયં પવજ્જહ તા મા વવહારણિચ્છણ મુયહ્ ।
એકેણ વિણા છિજ્જહ્ તિત્થં અણ્ણેણ ણ્ણ તત્ત્વં ॥**

અર્થ : આચાર્ય કહે છે કે હે ભવ્ય જીવો ! જે તમે જિનમતને પ્રવર્તાવવા ચાહતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બન્ને નયોને ન છોડો, કારણ કે વ્યવહારનય વિના તો તીર્થ-વ્યવહારમાર્ગનો નાશ થઈ જશે અને નિશ્ચયનય વિના તત્ત્વ(વસ્તુ)નો નાશ થઈ જશે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે એવા શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતા કરવી તે નિશ્ચય છે. ને સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી અધૂરી દશામાં રાગ આવે છે. જે પ્રકારનો શુભ અથવા અશુભ રાગ આવવાનો છે તે જ પોતાની ભૂમિકા અનુસાર આવે છે ને તે તે પ્રકારના નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જાય છે. તેનું જેમ છે તેમ જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહાર છે. આમ બન્નેનું જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે. બન્નેના જ્ઞાનને ન છોડો. જે વ્યવહારનું યથાર્થ જ્ઞાન ન કરે તો વ્યવહારમાર્ગનો નાશ થશે. જેમ કે ચોથા ગુણસ્થાને ધર્મી જીવને રાગવાળી દશામાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે રાગ હોય ને તે પ્રત્યે ભક્તિ પણ આવે. ઈન્દ્રો સમકિતી હોય છે તે એક ભવ પછી મોક્ષે જવાના છે એમ તેમને પણ ખબર છે છતાં ભક્તિ વખતે ભગવાન પાસે નાચી ઊઠે છે. ભાન છે કે રાગથી ધર્મ નથી છતાં શુભ રાગ તે પ્રકારનો આવે છે તેનું જ્ઞાન કરે છે. કોઈ એમ કહે કે અમોને કુદેવાદિનું નિમિત્ત હતું ને સમ્યગ્દર્શન થઈ ગયું તો તે ખોટો છે. નિમિત્ત સાચા દેવ-ગુરુ જ હોય. ને કોઈ કહે કે અધૂરી દશામાં રાગ વખતે પૂજા, ભક્તિ આદિના શુભ રાગ આવતાં જ નથી ને નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જતું જ નથી એમ કહે તો તે પણ ખોટો છે. તેણે જેમ છે તેમ જ્ઞાન કર્યું નથી. વળી છટ્ટે ગુણસ્થાને મુનિ સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી પાંચ મહાવ્રતાદિનું તથા ૨૮ મૂળગુણનું પાલન હોય છે. શરીરની નમ્રદશા ન હોય ને વસ્ત્ર સહિત મુનિપણું માને તો ખોટો છે ને શુભ રાગ આવતો જ નથી એમ માને તો પણ ખોટો છે. ગાણધર ભગવાન ચાર જ્ઞાનના ધાણી જે એક અંતર્મુહૂર્તમાં બાર અંગની રચના કરે છે તે પણ ભગવાનની વાણી સાંભળે છે. આમ જે પ્રકારના રાગ તથા નિમિત્તોનું જેમ છે તેમ જ્ઞાન ન કરે તો તીર્થમાર્ગનો નાશ થાય છે.

અને જે કોઈ જીવ એમ માને કે અધૂરી દશામાં શુભ રાગ અને નિમિત્તો ઉપર લક્ષ ગયું માટે ધર્મ થશે ને આગળ વધાશે તો તે પણ નિશ્ચયને સમજતો નથી. પુણ્યથી કે નિમિત્તથી ધર્મ નથી. ધર્મ તો પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે જ છે. છતાં ભગવાનથી, પુણ્યથી કે વ્યવહારથી ધર્મ માને તો તત્ત્વનો નાશ થઈ જશે. વ્યવહાર ને નિશ્ચય બન્ને એક થઈ જતાં બન્ને નાશ પામે છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આધારે ધર્મ થાય તે નિશ્ચય છે ને અધૂરી દશામાં સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી રાગ આવે છે તે અંધનું કારણ છે. છતાં તે આવ્યા વિના રહેતો નથી - એમ જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહાર છે. આમ નિશ્ચય ને વ્યવહાર બન્નેનું એક સાથે જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણજ્ઞાન છે, જેને પ્રમાણજ્ઞાન છે તેને જ નય હોય છે, બીજાને હોતા નથી.

અધૂરી દશામાં રાગ બિલકુલ નથી જ એમ માને તો વ્યવહારનો નાશ થાય છે ને રાગ આવ્યો માટે ધર્મ થશે એમ માને તો નિશ્ચયનો નાશ થાય છે. માટે જેમ છે તેમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

સ્વભાવની આરાધના કરવી તે નિરપરાધ છે ને પુણ્ય ને નિમિત્તની આરાધના કરવી તે અપરાધ છે.

આ ગાથામાં એમ કહ્યું કે :-

જે જીવ પુણ્યની રુચિ કરે છે પણ સમ્યક્ બોધસ્વરૂપ આત્માની આરાધના કરતો નથી તે જીવ અપરાધી છે. તેથી જ 'નિરવશેષપાણે વિરાધન છોડીને' એમ કહ્યું છે. એટલે કે સમસ્ત પ્રકારે પુણ્યની રુચિ છોડીને સ્વભાવની રુચિ કરે તો વિરાધન છોડ્યું કહેવાય. જે પરિણામ આરાધના રહિત છે તે વિરાધના છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની આરાધના તે નિરપરાધ છે. પુણ્ય-પાપની આરાધના તે અપરાધ છે.

ચૈતન્યસ્વભાવની પ્રસન્નતા તે નિરપરાધ છે ને નિમિત્ત તથા પુણ્યની પ્રસન્નતા તે અપરાધ છે, ચૈતન્યસ્વભાવની કૃપા તે નિરપરાધ છે ને નિમિત્ત તથા પુણ્યની કૃપાથી કલ્યાણ માનવું તે અપરાધ છે, ચૈતન્યથી સિદ્ધિ માનવી તે નિરપરાધ છે ને પુણ્યથી સિદ્ધિ માનવી તે અપરાધ છે, જ્ઞાન સ્વભાવથી પૂર્ણતા માનવી તે નિરપરાધ છે ને પુણ્યથી કે અપૂર્ણતાથી લાભ માનવો તે અપરાધ છે. આત્માના આધારે આત્મા સિદ્ધ કરવો તે નિરપરાધ છે ને રાગથી આત્મા સિદ્ધ કરવો તે અપરાધ છે.

આ પ્રમાણે વિરાધના વિનાનો જીવ નિશ્ચય પ્રતિક્રમાગમ્ય છે. જે આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરે છે તેને પ્રતિક્રમાગમ્ય કહેવામાં આવે છે, ત્યાં પ્રતિક્રમાગ કરનાર ને પ્રતિક્રમાગની વિધિ -એવા ભેદ રહેતા નથી, આમ વસ્તુસ્વરૂપ છે. અજ્ઞાની જીવો શાસ્ત્રનું ભાગતર કરે પણ પોતાની દૃષ્ટિથી વાંચે ને કહે કે નિમિત્તો મેળવવા જોઈએ, પુણ્ય જોઈએ - એ બધી દૃષ્ટિ ખોટી છે. ઊંઘી દૃષ્ટિ રાખીને શાસ્ત્રના ભાગતર કર્યા હોય તેના ઉપર જીવ મીંડા મૂકે ને ગુરુગમે સ્વલક્ષે યથાર્થ સાંભળે તો કામ આવે એમ છે ને ધર્મ થાય તેમ છે.

જે જીવ સ્વભાવની આરાધના રહિત છે તે અપરાધી છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત) શ્રી સમયસારમાં (૩૦૪મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધં સાધિયમારાધિયં ચ ઇયદ્દં ।

અવગયરાધો જો સ્વલુ ચેય સો હોઝ અવરોધો ॥

શ્લોકાર્થ : સંસિદ્ધિ, રાધ, સિદ્ધ, સાધિત અને આરાધિત - એ શબ્દો એકાર્થ છે; જે આત્મા 'અપગતરાધ' અર્થાત્ રાધથી રહિત છે તે આત્મા અપરાધ છે.

પોતે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે એમ સમ્યક્ પ્રકારે સિદ્ધ કરવું તે સંસિદ્ધિ છે, પોતાના સ્વરૂપનું સેવન કરવું તે રાધ છે, પોતાના સ્વભાવનું નક્કી કરવું તે સિદ્ધિ, સ્વભાવને સાધવો તે સાધિત છે ને સ્વભાવને વિશેષ સેવવો તે આરાધિત છે. એ બધા શબ્દો એકાર્થ છે. જે આત્મા આત્માની આરાધનાથી રહિત છે તે અપરાધ છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ નહિ માનતાં પુણ્ય ને નિમિત્તથી ધર્મ માને તો નિશ્ચયનો નાશ થાય છે તે અપરાધ છે. ને અધૂરી દશામાં ઠરી ન શકે ત્યાં સુધી ભૂમિકા અનુસાર રાગ હોય છે, તેનું જ્ઞાન જ ન કરે તો વ્યવહારનું જ્ઞાન નહિ કરતાં તે પણ અપરાધ છે. માટે જેમ છે તેમ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

અપરાધી નિરંતર અશુદ્ધતાને સેવતો બંધાય છે ને નિરપરાધી જીવ શુદ્ધતાને સેવતો બંધાતો નથી.

શ્રી સમયસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત આત્મખ્યાતિ નામની) ટીકામાં પણ (૧૮૭મા શ્લોક દ્વારા) એમ કહ્યું છે કે :-

(માલિની)

અનવરતમનંતૈર્બંધ્યતે સાપરાધઃ

સ્પૃશ્ણતિ નિરપરાધો બંધનં નૈવ જાતુ ।

નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં મજન્સાપરાધો

ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી ॥

શ્લોકાર્થ : સાપરાધ આત્મા નિરંતર અનંત (પુદ્ગલપરમાણુરૂપ) કર્મોથી બંધાય છે; નિરપરાધ આત્મા બંધનને કદાપિ સ્પર્શતો નથી જ. જે સાપરાધ આત્મા છે તે તો નિયમથી પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો સાપરાધ છે; નિરપરાધ આત્મા તો ભલી રીતે શુદ્ધ આત્માનો સેવનાર હોય છે.

જે આત્મા આત્માની વિરાધના કરે છે તે અપરાધી છે. વ્યવહારથી, રાગથી ધર્મ માને છે તે અપરાધી છે. તેને નિરંતર અપરાધ છે તેથી નિરંતર કર્મનું બંધન થાય છે. જે પુણ્યથી ધર્મ માનતો નથી ને વ્યવહારને નિશ્ચય માટે અકિંચિત્કર માને છે તે નિરપરાધી છે, તે બંધનને કદાપિ સ્પર્શતો નથી જ. જે પુણ્યથી ધર્મ માને છે તે પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો અપરાધી છે ને જે પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ધર્મ માને છે તે નિરપરાધી છે ને તે નિરંતર શુદ્ધ આત્માને સેવનાર હોય છે.

કારતક વદ ૧૫, બુધવાર, ૨૮-૧૧-૫૧.

વળી આ ૮૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે કે :-

શ્લોક ૧૧૨

(માલિની)

અપગતપરમાત્મધ્યાનસંભાવનાત્મા

નિયતમિહ ભવાર્તઃ સાપરાધઃ સ્મૃતઃ સઃ ।

અનવરતમસ્વંદાદ્વૈતચિદ્ભાવયુક્તો

ભવતિ નિરપરાધઃ કર્મસંન્યાસદક્ષઃ ॥ ૧૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં જે જીવ પરમાત્મધ્યાનની સંભાવના રહિત છે (અર્થાત્ જે જીવ પરમાત્માના ધ્યાનરૂપ પરિણમનથી રહિત છે-પરમાત્મધ્યાને પરિણમ્યો નથી) તે ભવાર્ત જીવ નિયમથી સાપરાધ ગણવામાં આવ્યો છે; જે જીવ નિરંતર અખંડ-અદ્વૈત-ચૈતન્યભાવથી યુક્ત છે તે કર્મસંન્યાસદક્ષ (- કર્મત્યાગમાં નિપુણ) જીવ નિરપરાધ છે. ॥ ૧૧૨ ॥

જે જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ચૂકીને વિકારને તથા પરને પોતાના માને છે તે દુઃખી ને અપરાધી છે.

આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી છે, તેની રુચિ છોડીને દેહાદિની રુચિ એ જ મિથ્યાત્વભાવ છે તેનું પ્રતિક્ષમાણ કેમ થાય તેની વાત છે.

હું પરમાનંદ જ્ઞાતાદૃષ્ટા સ્વરૂપ છું, ને દેહાદિ પર છે. તેનો આત્મા સાક્ષી છે એવું ભાન જેને નથી તે જીવ ચારગતિમાં રખડે છે, તે અપરાધી છે. પોતે પરમાત્મા છે એવા ધ્યાનથી રહિત છે ને અતિ પીડાયેલો છે, ભવરૂપી ઘાણીમાં પીલાયેલો છે. લોકો પ્રતિક્ષમાણના શબ્દો માત્ર બોલી જાય તેથી પ્રતિક્ષમાણ થતું નથી. હું જ્ઞાનનાર-દેખનાર છું, લક્ષ્મી આદિ મારી નથી તેમ જ વિકાર પાણ મારો નથી તેમ પરથી ને વિકારથી પાછો હઠી સ્વભાવ તરફ વળે છે તેને પ્રતિક્ષમાણ થાય છે. આવા ભાન વિના અજ્ઞાની જીવ શુભાશુભ ભાવ કરે ને તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને તે જીવ ભવની ઘાણીમાં પીલાયેલો છે. આ ચૈતન્ય દીવો ચૌદ બ્રહ્માંડમાં દરેક આત્મામાં જુદો જુદો પ્રકાશી રહ્યો છે. પોતાના સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવને ચૂકીને શરીર, કર્મ, બૈરાં-છોકરાં, પૈસા વગેરેને પોતાના માને તથા પુણ્ય-પાપના ભાવોને પોતાના માને તો તે મૂર્ખ છે. તેને પ્રતિક્ષમાણ હોતું નથી.

જે જીવ પોતાના અખંડ અદ્વૈત ચૈતન્યસ્વરૂપને ભાવે છે તે જીવ નિરપરાધ છે.

હવે સવળી વાત કરે છે. જે જીવ કોઈ પાણ સમયનો આંતરો પાડ્યા વિના અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવમાં રહે છે તે કર્મત્યાગમાં નિપુણ જીવ નિરપરાધ છે. વળી હું ગુણ-ગુણીના ભેદ વિનાનો અખંડ, અભેદ

છું, અદ્વૈત છું, હું ને વિકાર એવું બેપાણું મારામાં નથી. હું જ્ઞાનભાવથી યુક્ત છું એવી સાચી દૃષ્ટિ કરનાર જીવ મિથ્યાત્વના પ્રતિક્ષમાણમાં ડાહ્યો છે. તે મિથ્યાત્વથી પાછો ફરે છે ને સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરે તો અવ્રતના પ્રતિક્ષમાણમાં ડાહ્યો છે એટલે કે અવ્રતના પરિણામથી પાછો ફરે છે તે જીવ નિરપરાધ છે. એક બાજુ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા વિરાળે છે ને બીજી બાજુ આખું જગત છે. ચૈતન્યસ્વરૂપને પોતાનું માને તે જીવ નિરપરાધ છે ને પરને તથા વિકારને પોતાના માને તે અપરાધી છે. ચક્રવર્તી સમક્રિતી હોય તેને આત્માનું ભાન છે; સ્ત્રીઓ, કુટુંબ, રાજ્ય બધું હોવા છતાં અમો તેના સ્વામી નથી, અમો તો આત્મા જ્ઞાનનાર-દેખનાર છીએ એમ માને છે. અને કોઈ ધર્મી જીવ લડાઈમાં દેખાય છતાં સંયોગો ને દ્વેષ ઉપર રુચિ નથી, સ્વભાવની રુચિ વર્તે છે. તેણે રાગ ને પર્યાય સાથેની એકતાનો નાશ કર્યો છે ને સ્વભાવ સાથેની એકતા કરી છે. આનું નામ ધર્મ છે. શુભાશુભ ભાવો મારું સ્વરૂપ નથી એવી માન્યતા હોવાથી તે કર્મત્યાગમાં નિપુણ છે ને પોતાના અખંડ ચૈતન્યસ્વભાવની એકતામાં વર્તે છે, તેથી તે જીવ નિરપરાધ છે. તેને પ્રતિક્ષમાણ હોય છે, તેને ધર્મદૃશા પ્રગટે છે.

ગાથા ૮૫

મોત્તૂળ અણાચારં આચારે જો દુ કુળદિ ધિરભાવં ।
સો પડિકમણં ઉચ્ચઈ પડિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૫ ॥
મુક્ત્વાનાચારમાચારે યસ્તુ કરોતિ સ્થિરભાવમ્ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૫ ॥
જે છોડી આણ-આચારને આચારમાં સ્થિરતા કરે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૫.

અન્વયાર્થ : (ય: તુ) જે (જીવ) (અનાચારં) અનાચાર (મુક્ત્વા) છોડીને (આચારે) આચારમાં (સ્થિરભાવમ્) સ્થિરભાવ (કરોતિ) કરે છે, (સ:) તે (જીવ) (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે, (યસ્માત્) કારણ કે તે (પ્રતિક્રમણમય: ભવેત્) પ્રતિક્રમણમય છે.

સાક્ષાત્ ભગવાનની અપેક્ષા રાખવી કે વ્યવહાર રત્નત્રયમાં રોકાવું તે બધો અનાચાર છે.

ટીકા : આ ગાથામાં નિશ્ચય ચરણાત્મક પરમોપેક્ષા સંયમના ધરનારને નિશ્ચય પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ હોય છે એમ કહ્યું છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ઉપરાંત અંતર ચારિત્રદશા પ્રગટી છે તેવા સંયમધારી મુનિને નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ હોય છે. તે મુનિઓ પરમ ઉપેક્ષાવાળા હોય છે એટલે કે સાક્ષાત્ ભગવાનની તેમ જ જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય તેની પાણ ઉપેક્ષા કરે છે. સમકિતી જીવને પરપદાર્થો તથા વિકારની ઉપેક્ષા જ વર્તે છે પણ અહીં વિશેષ સ્થિરતાપૂર્વકની ઉપેક્ષાની વાત છે.

નિયમથી પરમોપેક્ષા સંયમવાળા મુનિને શુદ્ધ આત્માની આરાધના સિવાય બીજું બધું અનાચાર છે. હું જાણનાર-દેખનાર છું, પવિત્ર છું તેની સન્મુખતા સિવાય શુભાશુભ ભાવ બધો અનાચાર છે. તીર્થંકર ભગવાનની અપેક્ષા રાખવી, જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય, કર્મનો બંધ પડે, ને વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ બધા અનાચાર છે. અશુભભાવથી બચવા શુભભાવ આવે તે જીવી વાત છે પણ તે અનાચાર છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં રમણતા કરવી એ એક જ આચાર છે.

અતિક્રમ = આત્માથી દૂર ખસવું, વ્યતિક્રમ = વિશેષ દૂર ખસવું, અતિચાર = નબળાઈનો દોષ, અસ્થિરતાનો દોષ અને અનાચાર -એમ ચાર ભેદો છે. તે બધા અનાચારના ભેદો છે. મુનિ સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે એટલી નબળાઈ પણ અનાચારમાં જાય છે.

ગમે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, સંયોગો કે ભાવમાં હો પર ઉપરથી દષ્ટિ ખેસવી સ્વભાવની દષ્ટિ કર.

આ વસ્તુસ્વરૂપ જીવોએ કદી રુચિપૂર્વક સાંભળ્યું જ નથી. પ્રથમ સાંભળે જ નહિ તો ધારીને ગ્રહણ તો ક્યાંથી કરે ? ને તે વિના સ્વભાવમાં ઢળે ક્યાંથી ? કોઈ વસ્તુ રાખવા માટે પાત્ર જોઈએ છે તેમ ધર્મ સમજવાની પાત્રતા શું ? પરવસ્તુ-લક્ષ્મી, શરીરાદિ તથા પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડી નિર્વિકાર જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની રુચિ કરવી તે પાત્રતા છે. ને સ્વભાવમાં અંતર અનુભવ કરવો તે કાર્ય છે. બહારના પદાર્થો અને નિમિત્તો તે હું નહિ, હું તો ચૈતન્યસ્વભાવી છું એવા વિકલ્પને પણ સ્વભાવમાં સ્થાન નથી. અંતરજ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ જામી જવી જોઈએ. સંયોગો તેના કારણે આવશે અને જશે. દિશા અથવા વલાણ કઈ બાજુ છે ? ગમે તે દ્રવ્યનો સંયોગ હો, ગમે તે ક્ષેત્ર હો - મહાવિદેહ હો કે અહીં હો, ગમે તે કાળ હોય - ચોથો આરો હોય કે પાંચમો આરો હોય, ગમે તે ભાવ-શુભ હોય કે અશુભ હોય, ગમે તે સંયોગ હોય -માથે જમૈયા લઈને દુશ્મન ઊભો હોય કે સ્ત્રી ચંદન ચોપડતી હોય-તે બધા સંયોગો છે. તે સંયોગો, ક્ષેત્ર ને શુભાશુભ ભાવો ઉપરની દષ્ટિ ફેરવીને શુદ્ધ સ્વભાવની દષ્ટિ કર. અજ્ઞાની માને છે કે હું પરનું કરું છું, સંયોગોને આમ ફેરવી શકું છું, રોગમાંથી નિરોગતા લાવી શકું છું-એ બધો ખદબદાટ છે. સંયોગો છે તે છે, તેને ફેરવવાની દષ્ટિ છોડ ને સ્વભાવની દષ્ટિ કર. ચૌદ પૂર્વનો સાર આ છે કે શુદ્ધ આત્માની આરાધના સિવાય બધો અનાચાર છે.

જે જીવ શુભાશુભ ભાવ છોડી નિજ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનામાં સ્થિર થાય છે તેને નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ હોય છે.

અહીં મુનિની વાત છે. દષ્ટિ અપેક્ષાએ અનાચાર છોડ્યો છે. એ ઉપરાંત અસ્થિરતાનો અનાચાર એટલે પુણ્ય-પાપની અસ્થિરતાને છોડીને મુનિ પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે તેને પ્રતિક્રમણ સ્વરૂપ કહે છે. અસ્થિરતા છોડીને સ્થિર થાય છે એ બધું એક જ સમયે છે, સમયભેદ નથી. પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ બતાવવા નાસ્તિથી બતાવીને હવે અસ્તિનું સ્વરૂપ કહે છે. સમજવવામાં ક્રમ પડે છે. વસ્તુસ્વભાવમાં સ્થિરતા કરતાં અનાચાર છૂટી જાય છે. વીર્ય આત્મા તરફ વાળે છે. સાધકદશામાં વીર્યની એક પર્યાયમાં બે ભાગ છે. અંશે વીર્ય સ્વભાવમાં કામ કરે છે ને અંશે વીર્ય શુભાશુભ ભાવોમાં રોકાયું છે. સર્વથા વીર્ય સ્વભાવમાં જ હોય તો કેવળજ્ઞાની થઈ જાય. પણ સાધક હોવાથી વીર્ય અંશે અશુદ્ધતામાં રોકાયું છે ને અંશે શુદ્ધતામાં રોકાયું છે. હવે મુનિ પોતાના સ્વભાવ તરફ વીર્યને વાળે છે. પોતાના આત્માનો સ્વભાવ કેવો છે ? સહજ જ્ઞાનનો વિલાસ તેનું લક્ષણ છે. આ લક્ષણથી લક્ષિત છે. વળી જેમાં અંજન(-મેલ) નથી. પોતાનો આત્મા જ પરમતત્ત્વ છે. આવા પરમતત્ત્વની ભાવના સ્વરૂપ આચારમાં જે સહજ વૈરાગ્યભાવનારૂપે પરિણમે છે ને સ્થિર થાય છે તે પરમ તપરૂપ લક્ષ્મીનો સ્વામી (મુનિ) પોતે જ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેવાય છે. અહીં ભાવના-આચાર-વૈરાગ્યભાવના

કહેલ છે તે નવી પ્રગટ થયેલી પર્યાયની વાત છે. સહજ શબ્દ નવી પર્યાય માટે પણ વપરાય છે. સહજ એટલે હઠથી નહિ પણ સ્વાભાવિક વીતરાગ દશાંપે પરિણમ્યો છે. આમ સ્વભાવ સન્મુખ દશા થતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આવી જાય છે. આવા નિરંજન પરમાત્માની ભક્તિથી તપોધનરૂપી લક્ષ્મી મળે છે. તેવી લક્ષ્મી ઈન્દ્રો પાસે પણ નથી. લોકો જેને લક્ષ્મી કહે છે તે તો ધૂળ છે, એમાં કાંઈ માલ નથી. ખરી લક્ષ્મી તો આ છે. નિજ પરમતત્ત્વની ભાવના ભાવવી તેને જ આચાર કહે છે, બાકી બધો અનાચાર છે. આત્માના સ્વભાવમાં સહજ સ્થિર થાય છે તે જ તપોધન છે. કોઈ હઠથી શરીરને અમુક રીતે બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે, કોઈ શબ્દો બોલે, મિચ્છામી દુકકું બોલે તે પ્રતિક્રમાણ નથી, શરીરની ક્રિયા, શબ્દનું બોલવું, વગેરે જડની ક્રિયા છે, આત્મા જડની ક્રિયા કરી શકતો નથી. શુભાશુભ ભાવ થાય છે તે બધો અનાચાર છે. શુદ્ધ આત્માની આરાધના કરવી તે જ આચાર ને પ્રતિક્રમાણ છે ને તેની આ રીત છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં ઠરી જવું ને શુભાશુભ ભાવો ઉત્પન્ન જ ન થાય એટલે નિજ પરમાત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, રમાણતા કરવી તેને ભાવનાસ્વરૂપ પ્રતિક્રમાણ કહે છે. કારણ કે તે પરમ સમરસી ભાવનારૂપે પરિણમ્યો છે. અહીં દષ્ટિ ઉપરાંત વિશેષ સ્થિરતાની વાત છે, મુનિપાણાની વાત છે. પુણ્ય-પાપના ભાવો છોડીને શમરસ - શાંતસ્વરૂપમાં લીન થયો છે તે સ્વાભાવિક પ્રતિક્રમાણમય છે. મુનિ પ્રતિક્રમાણ કરનાર ને વીતરાગીપર્યાય તે પ્રતિક્રમાણ એવો આત્માને તેની નવી પર્યાય વચ્ચે ભેદ નથી. આત્મા સાથે પર્યાય અભેદ થઈ ગયેલ છે. તેથી પ્રતિક્રમાણમય કહ્યું છે. સહજ શબ્દ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધા સાથે વપરાય છે. અહીં નવી પર્યાય પ્રગટી તેમાં પણ સહજ વાપરેલ છે. સહજ એટલે પોતાના સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટી છે. આનું નામ નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ છે.

પ્રથમ વસ્તુસ્વરૂપ સ્વલક્ષ્ણે સન્સમાગમે સાંભળવું જોઈએ. સાંભળ્યા વિના પોતાના તરફ વલાણ થાય નહિ, વલાણ વિના સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર નહિ, ચારિત્ર વિના પ્રતિક્રમાણ નહિ, પ્રતિક્રમાણ વિના વીતરાગતા ને શાંતિ નહિ, વીતરાગતા વિના કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ થતી નથી. માટે પ્રથમ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

માગશર સુદ ૧, ગુરુવાર, ૨૯-૧૧-૫૧.

આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છે તે મુદ્દાની વાતની કબૂલાત વિના જીવ મિથ્યાત્વથી પાછો હઠે નહિ.

હવે આ ૮૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે. મિથ્યાત્વરૂપી પાપથી પાછું કેમ ફરાય તે પ્રતિક્રમાણની રીત બતાવે છે. મિથ્યાત્વરૂપી પાપથી પાછા ફર્યા વિના અવ્રતથી પાછા ફરાય નહિ, મૂળ પાપ મિથ્યાત્વ છે.

શ્લોક ૧૧૩

(માલિની)

અથ નિજપરમાનન્દૈકપીયૂષસાન્દ્રં

સ્ફુરિતસહજબોધાત્માનમાત્માનમાત્મા ।

નિજશમમયવાર્મિર્નિર્ભરાનંદમક્ત્યા

સ્નપયતુ બહુભિઃ કિં લૌકિકાલાપજાલૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા નિજ પરમાનંદરૂપી અદ્વિતીય અમૃતથી ગાઢ ભરેલા, સ્ફુરિત-સહજ-જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને નિર્ભર (-ભરચક) આનંદ-ભક્તિપૂર્વક નિજ શમમય જળ વડે સ્નાન કરાવો; બહુ લૌકિક આલાપજાળોથી શું પ્રયોજન છે (અર્થાત્ બીજા અનેક લૌકિક કથનસમૂહોથી શું કાર્ય સરે એમ છે) ? ॥ ૧૧૩ ॥

પોતાનો આત્મા કેવો છે ? નિજ પરમ આનંદરૂપી અજોડ અમૃતથી ભરેલો છે; શરીર, કર્મ આદિ પરવસ્તુ છે, આત્મામાં તેનો અભાવ છે, પુણ્ય-પાપના ભાવો આકુળતા છે, તે રહિત આત્મા અમૃતકુંડથી ભરેલો છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ છે ને દયાદાનથી કલ્યાણ થશે એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વરૂપી મોટું પાપ છે. પુણ્ય-પાપના ભાવમાં સુખ નથી, તે બધાથી રહિત આત્મા આનંદકંદ છે એવી પ્રથમ ઓળખાણ કરવી જોઈએ. આ ઓળખાણ વિના પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવથી વિપરીત માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. શિકાર, માંસ, પરસ્ત્રીગમન વગેરે સાત પ્રકારના જે વ્યસનો કહ્યા છે તેના કરતાં અનંતગણું પાપ મિથ્યાત્વમાં છે. માટે પ્રથમ જીવે તે મોટા પાપથી પ્રથમ પાછું હઠવું જોઈએ. મોટા પાપથી પાછો ન હઠે, ને બીજા પાપથી પાછો હઠે તો કાંઈ પણ કાર્યકારી થતું નથી. તે મોટું પાપ હઠાવવા પોતે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે એ પ્રથમ સ્વીકારવું જોઈએ. પણ અજ્ઞાની જીવ તે સ્વીકારતો નથી. એક વાણીયાને ત્યાં આપો ગરાસિયો બધી ચીજો ઉધાર લાવતો, રૂપિયા પણ ઉછીના લાવતો, દિવાળીએ હિસાબ મેળવવા માંડ્યા ત્યારે પાંચ આનાની હળદર વગેરે નાની ચીજોની ગરાસિયાએ હા પાડી પણ રૂ. ૫૦૧) રોકડા ઘરકામ માટે લઈ ગયેલ તેની ના પાડી. આમ મુદ્દાની રકમની કબૂલાત ન કરી. તે ચોપડામાંથી કઈ રીતે નીકળે ? દેવારહિત કઈ રીતે થાય ? તેમ ધર્મના નામે કોઈ કહે કે ‘દયા પાળજો, આટલા રૂપિયા દાનમાં વાપરજો’ તો અજ્ઞાની જીવ કહે કે હા બરાબર છે. વળી કહે કે ‘આહારશુદ્ધિ આ પ્રમાણે રાખજો’ તો તેનો જવાબ આપે કે હા બરાબર છે. પણ કોઈ કહે કે ‘દયા-દાનના ભાવ આકુળતા છે તેથી ધર્મ નથી, તેનાથી રહિત તું શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા પરિપૂર્ણ ભગવાન છો તેની શ્રદ્ધાથી ધર્મ છે’ તો કહેશે કે “અમો ભગવાન નથી, અમોને આત્માની વાતમાં ખબર ન પડે”. આમ પોતે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી છે એવી માન્યતા કરવાની મુદ્દાના રકમને ઉડાડે છે, તે કદી પણ મિથ્યાત્વ રહિત થાય નહિ.

સહજ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને ઉપશમરસ વડે સ્નાન કરાવો કે જેથી મિથ્યાત્વ ને અવ્રત ઉત્પન્ન ન થાય.

આત્મા કેવો છે તેની વાત ચાલે છે. શુભાશુભ ભાવો ક્ષણિક છે, આકુળતાવાળા છે. તેનાથી રહિત ચૈતન્ય અમૃતથી આત્મા ગાઢ ભરેલો છે. ગોળનો ભરેલો ઘડો હોય તેમાં ઘડો તે ગોળ નથી. ને તેના ઉપરના ભાગમાં જરા રજ લાગી હોય તે પાણુ ગોળ નથી. તેમ આ શરીર ઘડા સમાન છે, તે આત્મા નથી ને પુણ્ય-પાપરૂપી આકુળતા મેલ સમાન છે. તે રહિત આત્મા ચૈતન્ય અમૃતથી ગાઢ ભરેલો છે. આત્મા પ્રગટ સહજ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરો. પરની રુચિ છોડો. પરના તથા પુણ્ય-પાપના વિશ્વાસે તારો આત્મા તરશે નહિ. પરથી તથા પુણ્ય-પાપથી લાભ થશે એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વનું ભજન છે. આત્મા જ્ઞાન ને આનંદથી ભરેલો છે એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાં તે સારી ભક્તિ છે. આમ પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડીને તથા શરીરનું સ્વામીપાણું છોડીને આત્મા આનંદકંદ છે એવા શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમણતા કરતાં પોતાની પર્યાયમાં શાંતિ પ્રગટે છે. તે શાંતિની ભક્તિપૂર્વકના વીતરાગભાવરૂપી જળ વડે ભગવાન આત્માને સ્નાન કરાવો કે જેથી મિથ્યાત્વ ને અવ્રતના પરિણામ ઉત્પન્ન ન થાય નહિ.

જ્ઞાન ને આનંદશક્તિ અંતર ભરી છે તેમાં એકાગ્ર થવાથી પ્રતિક્રમાણ થાય છે. ભાષા કે રાગ વગેરે બહારના આલાપજળોથી પ્રયોજન સધાતું નથી.

જીઓ, આ ધર્મની ક્રિયા છે. સિદ્ધપદ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે બતાવે છે. મોરના ઈંડાના ફોતરામાંથી મોર જન્મતો નથી પાણુ અંદરમાં રસ પડ્યો છે તેમાંથી સાડાત્રણ હાથનો મોર જન્મે છે. શરીર, મન, વાણી, પુણ્ય-પાપ વગેરે ફોતરાં સમાન છે તેમાંથી સિદ્ધપદ આવતું નથી પાણુ આત્માની અંતરશક્તિ પડેલી છે તેમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા કરવાથી પર્યાયમાં ભગવાન ફાટે છે એટલે કે પ્રગટે છે. માટે અહીં કહ્યું કે શમરસ વડે આત્માને સ્નાન કરાવો. જમના, ત્રિવેણી ને શેત્રુંજી વગેરેમાં સ્નાન કરવાથી પાપ ટળે છે એમ અજ્ઞાની લોકો કહે છે, તે સત્ય નથી. સ્વભાવમાં અંતર્મુખ અવલોકન કરી સમતારસથી સ્નાન કરો, તેનાથી પ્રતિક્રમાણ થાય છે. અનેક લૌકિક કથન સમૂહોથી કાર્ય સરે એમ નથી. યથાર્થ ભાનપૂર્વક પ્રતિક્રમાણ કરે તો મુક્તદશા પામે એમ છે. તે વિના રાગ મંદ પાડે તો પુણ્ય થાય, ધર્મ ન થાય.

પ્રશ્ન : તો પછી પૂજા, ભક્તિ વગેરે કરવી કે નહિ ?

સમાધાન : શુભાશુભ ભાવો તે તે કાળે રાગી જીવને આવ્યા વિના રહેશે નહિ. અશુભથી બચવા શુભ આવે તે જીદી વાત છે, શુભથી કલ્યાણ માની ધર્મ માનવો તે ભૂલ છે-મિથ્યાત્વ છે. આત્મા તે બન્ને ય ભાવોથી રહિત છે. તેના આશ્રયે ધર્મ છે. આમ સારી માન્યતા પ્રથમ કરવી જોઈએ. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છે એવું ભાન થવાવાળાને કષાયમંદતા, લોભને ઘટાડો, અશુભ રાગનો ઘટાડો

થયા વિના રહે નહિ. છતાં શુભથી ધર્મ માને નહિ. માટે શુદ્ધ આત્માની ઓળખાણ પ્રથમ કરવી જોઈએ.

શ્લોક ૧૧૪

(સ્રગ્ધરા)

મુક્તવાનાચારમુચ્ચૈર્જનનમૃતકરં સર્વદોષપ્રસંગં
સ્થિત્વાત્મન્યાત્મનાત્મા નિરુપમસહજાનંદદ્વગ્જ્ઞપ્રિશક્તૌ ।

બાહ્યાચારપ્રમુક્તઃ શમજલનિધિવાર્બિન્દુસંદોહપૂતઃ

સોડયં પુણ્યઃ પુરાણઃ ક્ષપિતમલકલિર્ભાતિ લોકોદ્ધસાક્ષી ॥૧૧૪॥

શ્લોકાર્થ : જે આત્મા જન્મ-મરણને કરનારા, સર્વ દોષોના પ્રસંગવાળા અનાચારને અત્યંત છોડીને, નિરુપમ સહજ આનંદ-દર્શન-જ્ઞાન-વીર્યવાળા આત્મામાં આત્માથી સ્થિત થઈને, બાહ્ય આચારથી મુક્ત થયો થકો, શમરૂપી સમુદ્રના જળબિંદુઓના સમૂહથી પવિત્ર થાય છે, તે આ પવિત્ર પુરાણ (-સનાતન) આત્મા મળરૂપી કલેશનો ક્ષય કરીને લોકનો ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી થાય છે. ॥૧૧૪॥

આ શ્લોકમાં એમ બતાવે છે કે પુણ્ય-પાપરૂપી અનાચાર છોડીને શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર થાય છે તે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી થાય છે. પ્રતિક્રમાણનો અધિકાર છે તેથી “અનાચાર છોડીને” એમ પ્રથમ નાસ્તિથી કથન કર્યું છે.

પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે પ્રેમ છોડીને વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ સાથે પ્રેમ કરવો તે અનાચાર છે.

જે ભાવથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય, જે ભાવથી દેવનો ભવ મળે, જે ભાવથી ચોરાશીના અવતાર મળે, તે ભાવો તથા વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામો વગેરે જન્મ-મરણને કરનારા છે. મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ વગેરે ભાવો જન્મ-મરણને કરનારા છે. વ્યવહાર રત્નત્રય તે રાગ છે તેને નિયમસાર પૃષ્ઠ ૧૭૩માં મિથ્યારત્નત્રય કહ્યા છે. કાયને હીરો ગાણાય નહિ તેમ પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ, બાર વ્રતના પરિણામ, ભગવાનની શ્રદ્ધાનો રાગ વગેરે પરિણામ ખોટા કાયના રત્ન જેવા છે. આ બધા પરિણામો સર્વ દોષોના પ્રસંગવાળા અનાચાર છે. આમ હોવા છતાં અજ્ઞાની જીવ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિનું અવલંબન છોડી રાગનું અવલંબન લ્યે છે તે અનાચાર છે-વ્યભિચાર છે. લૌકિકમાં પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ સિવાય બીજને ઈચ્છે નહિ, એવી લૌકિક નીતિ છે. છતાં કોઈ બાઈ બીજના પ્રેમમાં પડે તો તે વ્યભિચાર કહેવાય છે, તેમ આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપી છે, તેની સાથે પ્રેમ મૂકીને જે જીવ પુણ્ય-પાપનો સ્વીકાર કરે, પુણ્યથી ઈન્દ્રપદ, દેવપદ મળશે તેમ લોભાઈને પુણ્યથી લાભ માને તે વ્યભિચાર-અનાચાર છે.

જન્મ-મરાગના કારણરૂપ અનાચાર છોડીને ધર્મી જીવ અનંત ચતુષ્ટયરૂપ આત્મામાં સ્થિર છે,
વીતરાગી શમરસથી પવિત્ર થાય છે.

ધર્મી જીવ સમજે છે કે અમો વીતરાગના ભક્ત છીએ, અમારા સ્વભાવને ચૂકીને પુણ્ય-પાપ સાથે અમો મૈત્રી કરીશું નહિ, તેથી તે પોતાની શુદ્ધ દષ્ટિ છોડીને પુણ્ય-પાપ સાથે લાભ માનવાની બુદ્ધિ સેવતો નથી. આવા અનાચારને અત્યંત છોડીને પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થાય છે. કેવો છે ભગવાન આત્મા ? જેને કોઈની ઉપમા આપી શકાય એમ નથી-નિરુપમ છે. સ્વાભાવિક જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ ને વીર્યવાળો છે, અનંત ચતુષ્ટય શક્તિસ્વરૂપ છે. એવા આત્મામાં આત્માથી સ્થિર થવું. જીઓ, અહીં સાધન બતાવ્યું. કોઈ મનથી, નિમિત્તથી કે વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામથી સ્થિર થવું એમ કહ્યું નથી. પાણ પોતાના આત્માથી સ્થિર થવું. આમ જે પોતાના આત્માના સાધન વડે સ્થિર થાય છે તેને મન, વચન, કાયા, નિમિત્ત, રાગ વગેરે ઉપચાર સાધન કહેવાય છે. પોતાના આત્મામાં સ્થિર થતાં શુભાશુભ ભાવોરૂપ બાહ્ય આચાર છૂટી જાય છે. તેથી 'બાહ્ય આચારથી મુક્ત થયો થકો' એમ કહ્યું છે. આમ શાંતરસ અંદર ભરેલો છે, તેમાં એકાગ્ર થવાથી સમતારૂપી જલબિંદુઓ પ્રગટે છે, તેનાથી આત્મા પવિત્ર થાય છે. ચૈતન્યસ્વભાવ તે દરિયો છે ને સાધકદશા જલબિંદુ છે. આમ વીતરાગી સમતાભાવથી પવિત્ર થવાય છે. વ્યવહાર રત્નત્રયથી કે બહારના સંયોગથી પવિત્ર થવાતું નથી.

તે ધર્મી જીવ પોતાના સ્વભાવમાં સંપૂર્ણ સ્થિર થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવી લોકનો ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી થાય છે.

આત્માના સ્વભાવનું ભાન થવું તે જ પવિત્રતા છે, ને તેને જ પુણ્ય કહે છે. સંસ્કૃતમાં પુણ્ય શબ્દ છે તેનો અર્થ પવિત્ર છે. અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે પંચકલ્યાણક કરવાથી મોક્ષ થાય છે તો તે વાત ખોટી છે. તે તો શુભ રાગ છે. અધૂરી દશામાં શુભ રાગ આવે છે. ભરત મહારાજે ત્રાગે ચોવીસીના બિંબ કરાવ્યા, પાણ સમજે છે કે આ શુભ રાગ છે, તેનાથી રહિત હું શુદ્ધ આત્મા છું. આમ શુદ્ધ આત્માની પ્રતીતિ ને એકાગ્રતા તે નિશ્ચય ભક્તિ છે ને નિશ્ચય પ્રગટ કરે તેના શુભ રાગને વ્યવહાર ભક્તિ કહેવાય છે. શુભ રાગ વખતે રાગ રહિત જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છે એવા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તે ધર્મ છે. અહીં તો દષ્ટિ ઉપરાંત સ્થિરતાની વાત છે. જે પોતાના શાંત સ્વભાવમાં લીન છે એવો પવિત્ર પુરાણ આત્મા રાગરૂપી કલેશનો ક્ષય કરીને વીતરાગતા પ્રગટ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે, તે લોકનો ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી થાય છે. આત્માને પુરાણ કહ્યો છે. કોઈનો બનાવેલો નથી, અનાદિ અનંત છે. જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય, જે શુભથી ભવો મળે તથા વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ તે બધા કલેશ છે, તેનો નાશ કરી સ્વરૂપમાં સર્વથા લીન થઈ વીતરાગતા પ્રગટાવી, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તે ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જઘન્ય સાક્ષી છે, કેવળી ભગવાન ઉત્કૃષ્ટ સાક્ષી છે. આ પ્રતિક્રમણની વિધિ છે.

ગાથા ૮૬

ઉમ્મગ્ગં પરિચત્તા જિણમગ્ગે જો દુ કુણદિ થિરભાવં ।
સો પડિકમણં ઉચ્ચઈ પડિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૬ ॥
ઉન્માર્ગં પરિત્યજ્ય જિનમાર્ગે યસ્તુ કરોતિ સ્થિરભાવમ્ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૬ ॥
પરિત્યાગી જે ઉન્માર્ગને જિનમાર્ગમાં સ્થિરતા કરે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૬.

અન્યથાર્થ : (ય: તુ) જે (જીવ) (ઉન્માર્ગ) ઉન્માર્ગને (પરિત્યજ્ય) પરિત્યાગીને (જિનમાર્ગે) જિનમાર્ગમાં (સ્થિરભાવમ્) સ્થિરભાવ (કરોતિ) કરે છે, (સ:) તે (જીવ) (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે, (યસ્માત્) કારણ કે તે (પ્રતિક્રમણમય: ભવેત્) પ્રતિક્રમણમય છે.

ધર્મી જીવ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા તથા અન્યમતની પ્રશંસા રહિત હોય છે.

ટીકા : અહીં ઉન્માર્ગનો ત્યાગ અને સર્વજ્ઞ વીતરાગમાર્ગનો સ્વીકાર વાર્ણવવામાં આવેલ છે. આ જગતમાં છ દ્રવ્યો છે તે સ્વતંત્ર છે. એમ જેમ છે તેમ જે કહેતા નથી એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞ કહેલા માર્ગ સિવાય બધા માર્ગે ઉન્માર્ગ છે. તે ઉન્માર્ગને છોડી સર્વજ્ઞ કહેલાં આત્માના સ્વરૂપમાં ઠરે છે તે પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ છે. ધર્મી જીવ કેવા હોય છે ?

શંકારહિત છે : છ દ્રવ્યો ને નવ તત્ત્વોમાં ધર્મીને શંકા પડતી નથી. અન્યમતના કોઈ વૈરાગી જીવ જેવામાં આવે તો આ વૈરાગી સાચા હશે તો ? એવી શંકા પડતી નથી.

કાંક્ષારહિત છે : પરમતની ઈચ્છા નથી, પરમત કોઈ સારા માની તેની ઈચ્છા હોતી નથી તેમ જ પુણ્ય અને પાપના ફળો અને દેવપદની ઈચ્છા હોતી નથી. અનંતા આત્માઓ, અનંતાનંત પુદ્ગલો, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને અસંખ્ય કાળાણુ -આ છ દ્રવ્યો સર્વજ્ઞ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. દરેક દ્રવ્ય શક્તિવાન પ્રભુ છે. આત્મા જ્ઞાતાદૃષ્ટા સ્વરૂપ છે. એ સ્વભાવ ઈશ્વર છે. જડમાં અનંતી શક્તિ છે તે જડ ઈશ્વર છે, કોઈ કોઈની ઈશ્વરતા લૂંટતું નથી છતાં પરને પરાધીન માનવો એમ વિભાવને માનનારો ને ચૈતન્યને નહિ માનનારો તે વિભાવ ઈશ્વર છે. આમ ત્રાણ પ્રકારના ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પંચાસ્તિકાયમાં છે. આમ જેમ છે તેમ ધર્મી માને છે ને પરમતની કાંક્ષા કરતો નથી.

વિચિકિત્સારહિત છે : પોતાનો સ્વભાવ કેમ જલ્દી ઊઘડતો નથી એમ ધર્મી પોતાના સ્વભાવની દુગંધા કરતો નથી ને મુનિના નમ્ર શરીરને દેખી દુગંધા કરતો નથી.

અન્યદષ્ટિ પ્રશંસારહિત છે : નિમિત્તથી કાર્ય થાય, વ્યવહારથી ધર્મ થાય એમ માનનાર અન્યમતી છે. ધર્મી જીવ તેની પ્રશંસા કરતો નથી. અન્યમતમાં કદાચિત લાખો માણસ હોય છતાં મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશંસા ધર્મી જીવ કરતો નથી. આ પ્રમાણે ધર્મી જીવ શંકા વગેરે દોષોથી રહિત હોય છે.

માગશર સુદ ૨, શુક્રવાર, ૩૦-૧૧-૫૧.

વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત માન્યતાવાળા મિથ્યાદષ્ટિ જીવની પ્રશંસા ધર્મી જીવ મનથી કે વચનથી કરતો નથી.

ટીકા : સમ્યગ્દર્શન સહિત સ્થિરતા કરે તે મુનિને પ્રતિક્રમાણ હોય છે. મુનિપાણું પ્રગટ કરતાં પહેલાં ચોથે ગુણસ્થાને નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ કેવો હોય છે તે કહે છે.

૧) ધર્મી જીવ સંસારમાં હોવા છતાં પોતાનો સ્વભાવ જ્ઞાન ને આનંદમય છે, તેમાં તેને શંકા પડે નહિ. દેહ, મન, વાણી હું નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છું એમાં શંકા પડતી નથી.

૨) પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની રુચિ છોડીને વ્યવહાર રત્નત્રયની વાંછા ધર્મીને હોતી નથી, પરપદાર્થોની રુચિપૂર્વક ઈચ્છા હોતી નથી.

૩) નગ્ન દિગંબર મુનિઓને દેખીને ધર્મીને દુગંછા થતી નથી.

૪) ધર્મી જીવ અન્યમતીઓની પ્રશંસા કરે નહિ. પરની દયા પાળી શકાય છે. દયા કરતાં કરતાં ધર્મ થશે એમ માનનારા ને કહેનારા શ્રાવક નામ ધરાવે કે મુનિ નામ ધરાવે તો પાણ મિથ્યાદષ્ટિ છે, તેની પ્રશંસા મનથી પાણ કરે નહિ. તેનો વૈરાગ્ય સારો છે અથવા ભાષણ સારું છે એમ મનમાં પાણ પ્રશંસા કરે નહિ.

૫) ધર્મી જીવ મિથ્યાદષ્ટિ જીવનો પરિચય પાણ કરે નહિ તેમ જ તેની મહિમાના વચનો બોલે નહિ. સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે દરેકનો આત્મા સિદ્ધ સમાન છે. આત્મા શરીરાદિનું કરી શકે નહિ. પુણ્યથી ધર્મ થાય નહિ છતાં જે જીવો પુણ્યથી ધર્મ મનાવે, વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે એમ માને, નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય એમ માને ને મનાવે તેવા જીવો મિથ્યાદષ્ટિ છે, તેની વચનથી પાણ પ્રશંસા કરે નહિ. “અહો ! ભાઈ, તમો તો બહુ વૈરાગી છો, પરિમાધારી છો, ચોખ્ખા વ્રત પાળો છો, બ્રહ્મચર્ય સારું પાળો છો” એમ તેના ગુણગ્રામ ગાય નહિ. ઊંધી પ્રજ્ઞા કરનાર બ્રહ્મચારી હોય કે મુનિ હોય કે પરિમાધારી હોય પાણ તે બધા ખોટા છે. તેમની દષ્ટિ ખોટી હોવાથી તે મુનિ કે વ્રતધારી કહેવાતા નથી. ભગવાન વીતરાગી સર્વજ્ઞદેવના શ્રીમુખેથી નીકળેલી વાણી ને તેમાંથી ગાણધર ભગવાને મુહૂર્તમાં ચૌદ પૂર્વ ને બાર અંગની રચના કરી, તેની પરંપરાએ કુંદકુંદાદિ આચાર્યોએ શાસ્ત્રની રચના કરી ને ટીકાકાર મુનિરાજે પાણ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. જેમ ચોર તથા બહારવટિયા ગુનેગાર

છે તેમ ચૈતન્યસ્વભાવથી વિરુદ્ધ પ્રજ્ઞા કરનાર જીવો ગુનેગાર છે. કારણ કે ભગવાન કહે છે તેમ તેઓ માનતા નથી. ભગવાન કહે છે કે આત્મા શરીરનું કરી શકે નહિ, તેને હલાવી-ચલાવી શકે નહિ, વાણી કાઢી શકે નહિ, છતાં અજ્ઞાની જીવો માને કે આત્મા છે તો શરીર ચાલે, વાણી નીકળે - એ બધો અજ્ઞાનભાવ છે તેથી તેઓ અન્યમતી છે. તેવાની મનથી અથવા વચનથી પ્રશંસા કરવાનો નિષેધ છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શંકા, કાંક્ષા આદિ મળકલંકથી રહિત છે. પાંચ દોષો મોટા મેલ છે. ધર્મી જીવ એ દોષોથી રહિત છે.

સમ્યગ્દર્શન સહિત વીતરાગી મુનિ કેવા છે ? વ્યવહારે ૨૮ મૂલગુણનું પાલન કરનારા છે.

વળી તે ધર્મી જીવ કેવો છે ? બુદ્ધ, વેદાંત વગેરે વસ્તુનું સ્વરૂપ એકાંત ક્ષણિક અથવા એકાંત કૂટસ્થ કહે છે. બધા થઈને એક આત્મા કહે છે. ઈશ્વર જગતનો કર્તા છે વગેરે પ્રકારે કહે છે તે માર્ગભાસરૂપ વિપરીત માર્ગ છે. ધર્મી જીવ તેની શ્રદ્ધા કરતો નથી. તે ધર્મી જીવની મુનિદશા કેવી હોય છે તે બતાવે છે. વ્યવહારે પાંચ મહાવ્રતનું પાલન કરે છે, તેને અહિંસા મહાવ્રત એટલે છ કાયના જીવને મારવાનો વિકલ્પ હોતો નથી, અસત્ય વચનો બોલે નહિ, ચોરી કરે નહિ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે ને પરિગ્રહમાં વસ્ત્રનો એક ટુકડો પાણ રાખે નહિ. પાંચ મહાવ્રત ચોખ્ખા પાળે. પાંચ સમિતિનું પાલન કરે; જોઈને ચાલે, વિચારીને બોલે, નિર્દોષ આહાર એક વખત લ્યે, પુસ્તકાદિ લેવા-મૂકવામાં ધ્યાન રાખે, મળમૂત્રાદિ જીવરહિત સ્થાનમાં પરઠવે. મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ - ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન કરે, સ્પર્શન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુઃન્દ્રિય, શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયના વિષયોનો નિરોધ કરે, તથા છ આવશ્યક - સામાયિક, સ્તુતિ, વંદન, પ્રતિક્રમાણ, કાયોન્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે. અઠ્યાવીસ મૂલગુણ સ્વરૂપ વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવના માર્ગમાં પોતાના પરિણામ સ્થિર કરે છે. (અહીં ઈત્યાદિમાં સાત મૂળગુણ અસ્નાન, ઊભા ઊભા આહાર વગેરે સમજી લેવા. ત્રણ ગુપ્તિ અહીં સ્પષ્ટતા માટે લીધેલ છે. બીજા શાસ્ત્રોમાં ત્રણ ગુપ્તિને અઠ્યાવીસ મૂળગુણમાં લેવામાં આવેલ નથી.) સાચા મુનિનું સ્વરૂપ છઠ્ઠે ગુણસ્થાને વિકલ્પવાળી દશામાં કેવું હોય છે તે બતાવે છે. સમ્યગ્દર્શન સહિતની વાત છે, ઉપરાંત સ્વરૂપની સ્થિરતા એટલી હોય છે કે શરીરને વસ્ત્રથી ઢાંકું એવો વિકલ્પ હોતો નથી. મુનિના માટે બનાવેલો આહાર મુનિ ન લ્યે. આવી મહા વીતરાગી દશા મુનિની હોય છે; ને બાહ્યથી શરીરની નગ્નદશા હોય છે. અહીં મુનિના શુભ પરિણામની એટલે કે વ્યવહાર ચારિત્રની વાત કરી. હવે સ્વરૂપની અંતર્સ્થિરતાની વાત કરે છે.

-તથા નિશ્ચયથી જ્ઞાનસ્વરૂપમાં સ્થિર રહેનારા હોય છે તે મુનિ નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણસ્વરૂપ છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વાભાવિક જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય આદિ ગુણોથી સુશોભિત આત્મામાં સ્થિરતા કરે છે ત્યારે પ્રતિક્રમાણ કહેવાય છે. કેવો છે આત્મા ? સામાન્ય દષ્ટાસ્વભાવ ને વિશેષ જ્ઞાતાસ્વભાવરૂપ છે, તેમાં સ્થિરતા કરે છે તેને નિશ્ચય ચારિત્ર હોય છે. પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન

ઉપરાંત શુભની વાત કરી હતી. હવે શુભ રહિત શુદ્ધની વાત કરે છે. અઠ્યાવીશ મૂળગુણનું પાલન તે શુભ રાગ છે, તેનાથી રહિત થઈને શુદ્ધભાવમાં ઠરે છે તેને નિશ્ચયચારિત્ર હોય છે ને તેને પ્રતિક્રમાગ હોય છે. સમ્યગ્દર્શન વિના સાચું પ્રતિક્રમાગ ને ચારિત્ર હોતું નથી.

ધર્મી જીવને આત્માના સાચા ભાન સહિત ઊંઘી માન્યતાનો ત્યાગ તે મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમાગ છે ને સ્વભાવમાં લીનતા કરતાં અવ્રતનો ત્યાગ તે અવ્રતનું પ્રતિક્રમાગ છે. પ્રથમ વિના બીજું હોઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે શુદ્ધ નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ વ્યવહારે અઠ્યાવીશ મૂળગુણાત્મક માર્ગમાં અને નિશ્ચયે દર્શન-જ્ઞાનસ્વરૂપ પોતાના આત્મામાં સ્થિરભાવ કરે છે તે મુનિ નિશ્ચય પ્રતિક્રમાગસ્વરૂપ કહેવાય છે. (છઠ્ઠે ગુણસ્થાને જેટલી વીતરાગતા છે તેટલું નિશ્ચય પ્રતિક્રમાગ છે. અહીં તો વિશેષ લીનતાને પ્રતિક્રમાગ કહેલ છે.) કારણ કે તેને પરમ આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધવાળું નિશ્ચય પ્રતિક્રમાગ છે. કોઈ નિમિત્ત સાથે કે વિકલ્પ સાથે સંબંધવાળું કહ્યું નથી. નિમિત્ત, વ્યવહાર, પર્યાય વગેરેને ગૌણ કરી, ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવમાં લીનતા કરી તે સાચું પ્રતિક્રમાગ છે. તેથી જ તે તપોધન અર્થાત્ તપરૂપી લક્ષ્મીનો સ્વામી મુનિ સદા શુદ્ધ છે. પ્રથમ વસ્તુસ્વરૂપની ઓળખાણ કરવી જોઈએ. તે બતાવનાર આમ પુરુષની ઓળખાણ વિના સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર થાય નહિ, ચારિત્ર વિના કેવળજ્ઞાન થાય નહિ, કેવળજ્ઞાન વિના મુક્તિ પામે નહિ. માટે જેમ છે તેમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

પુરાણ પુરુષોએ સેવેલા ચારિત્રને અંગીકાર કરી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં સર્વતઃ સ્થિતિ કરો.

એવી રીતે શ્રી પ્રવચનસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત તત્ત્વદીપિકા નામની) ટીકામાં ૧૫મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

इत्येवं चरणं पुराणपुरुषैर्जुष्टं विशिष्टादरै-

रुत्सर्गादपवादतश्च विचरद्ब्रह्मीः पृथग्भूमिकाः ।

आक्रम्य क्रमतो निवृत्तिमतुलां कृत्वा यतिः सर्वत-

श्चित्सामान्यविशेषभासिनि निजद्रव्ये करोतु स्थितिम् ॥

શ્લોકાર્થ : એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ આદરવાળા પુરાણ પુરુષોએ સેવેલું, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ દ્વારા ઘણી પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિકાઓમાં વ્યાપતું જે ચરણ (-ચારિત્ર) તેને યતિ પ્રાપ્ત કરીને, ક્રમશઃ અતુલ નિવૃત્તિ કરીને, ચૈતન્યસામાન્ય અને ચૈતન્યવિશેષરૂપ જેનો પ્રકાશ છે એવા નિઠ્ઠવ્યમાં સર્વતઃ સ્થિતિ કરો.

આ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપમાં સાવધાની રાખવાવાળા પુરુષોએ ઉત્સર્ગ ને અપવાદ દ્વારા ચારિત્ર

સેવ્યું છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિર્વિકલ્પપાણે ઠરી જવું તે ઉત્સર્ગ માર્ગ છે. ને તેવી રીતે ઠરી ન શકે ત્યારે ૨૮ મૂળગુણનું પાલન કરે, ઉપદેશ આપે, ઉપદેશ સાંભળે, શાસ્ત્રો રચે વગેરે અપવાદ માર્ગ છે. સ્વભાવમાં ઠરી ન શકે ત્યારે જે પ્રકારનો રાગ થવા યોગ્ય હોય તે થાય ને જુદાં જુદાં નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જાય. આવા પ્રકારનું ચારિત્ર ઉત્સર્ગ ને અપવાદ દ્વારા મુનિઓ પ્રાપ્ત કરીને, ક્રમશઃ ૨૮ મૂળગુણના પાલન આદિના શુભ રાગથી અત્યંત નિવૃત્તિ કરીને ચૈતન્ય સામાન્ય ને વિશેષરૂપ પ્રકાશવાળા પોતાના આત્મામાં નિર્વિકલ્પપાણે સ્થિતિ કરો-સ્વરૂપમાં એવા ઠરી જાઓ કે ૨૮ મૂળગુણનો વિકલ્પ જ ઊઠે નહિ. આમ શુભ રાગનો નિષેધ કરાવ્યો. ચારિત્ર તે સાક્ષાત્ ધર્મ છે, ચારિત્રથી મુક્તિ થાય છે. વળી નિઠ્ઠવ્ય કેવું છે ? પુણ્યવાળું, કર્મવાળું કે ૨૮ મૂળગુણના પાલનવાળું કહ્યું નથી પણ ચૈતન્યપ્રકાશવાળું કહ્યું છે. તેમાં સર્વતઃ સ્થિતિ કરવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

વીતરાગી મુનિઓ શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાયમાં ઘેલા હોય છે-અતિ આનંદિત હોય છે, લૌકિક સત્કારનો આનંદ તેની પાસે તુચ્છ છે.

વળી આ ૮૬મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૧૫

(માલિની)

विषयसुखविरक्ताः शुद्धतत्त्वानुरक्ताः

तपसि निरतचित्ताः शास्त्रसंघातमत्ताः ।

गुणमणिगणयुक्ताः सर्वसंकल्पमुक्ताः

कथममृतवधूटीवल्लभा न स्युरेते ॥ ૧૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ : જેઓ વિષયસુખથી વિરક્ત છે, શુદ્ધ તત્ત્વમાં અનુરક્ત છે, તપમાં લીન જેમનું ચિત્ત છે, શાસ્ત્રસમૂહમાં જેઓ મત્ત છે, ગુણરૂપી મણિઓના સમુદાયથી યુક્ત છે અને સર્વ સંકલ્પોથી મુક્ત છે, તેઓ મુક્તિસુંદરીના વલ્લભ કેમ ન થાય ? (અવશ્ય થાય જ.) ॥ ૧૧૫ ॥

મહાવીતરાગી ચારિત્રને ધારણ કરનારા મુનિઓ કેવા છે ? પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત છે એટલે તે વિષયોમાં સુખ તો માનતા નથી પણ આસક્તિ પણ રહી નથી. સહજાનંદ સ્વરૂપમાં અનુરક્ત છે. તેમનું ચિત્ત તપમાં લીન છે-વીતરાગીદશામાં લીન છે. શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાયમાં તેઓ ઘેલા હોય છે. આત્માનું જ્ઞાન તો વર્તે છે પણ તે ઉપરાંત મુનિ શાસ્ત્રની પ્રવીણતામાં ઊંડા ઊતરી ગયા છે. અજ્ઞાની જીવો વેપારાદિમાં ઘેલા હોય છે તેમ મુનિઓ શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાયમાં ઘેલા હોય છે. દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચારે અનુયોગના મર્મ સમજે છે. નિશ્ચય-વ્યવહાર, ઉપાદાન-નિમિત્ત, નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણનું સ્વરૂપ

સમજી તેમાં અતિ ઘેલા બન્યા છે. અજ્ઞાનીને લાગે કે આખો દિવસ શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય? આ તે શું ? અજ્ઞાનીને તે આનંદની ખબર ન પડે. ગાગધરો એક મુહૂર્તમાં બાર અંગની રચના કરે છે. કેટલું સામર્થ્ય ! કેટલા મસ્ત હશે ! ભગવાનની વાણી ઝીલે, સમજે ને રચના કરે. તેના પરિવારના મુનિઓ પણ શાસ્ત્રમાં અતિ આનંદિત છે. અન્યમતની વાત આવે છે કે બાજીરાવ પેશ્વા, જે મોટો રાજા થઈ ગયો. તેના શહેરમાં એક વખત શંકરાચાર્ય આવેલા, તેનું બહુમાન કરતાં પેશ્વાએ શંકરાચાર્યના પગ ધોયા. પેશ્વાને થયું કે મારા તાબામાં કેટલાએ રાજા છે તે બધા મારી સેવા કરે છે એવો હું શંકરાચાર્યના પગ ધોઉં છું તેથી શંકરાચાર્યને ઘણો આનંદ આવતો હશે તેથી તેમને કહ્યું કે “હે ગુરુ ! હું આપના પગ ધોઉં છું તેથી આપને ઘણો આનંદ આવતો હશે.” શંકરાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે “હે પેશ્વા ! પગ ધોવાના આનંદની તો શું વાત કરવી ? પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં કોઈ સૂક્ષ્મ વાતનું મંથન ચાલતું હોય ને તેનો ખુલાસો મળી આવે અથવા કોઈ શિષ્ય પણ આવીને ખુલાસો કરે ને સૂક્ષ્મ રહસ્યનું સમાધાન મળતાં જે પ્રમોદ ને આનંદ આવે છે તેના હિસાબે આ પગ ધોવાનો આનંદ કાંઈ નથી એટલે કે તુરંત છે.” જુઓ, આ અન્યમતવાળાને પણ પોતાના માનેલા શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાયમાં પ્રમોદ આવે છે. અહીં તો સર્વજ્ઞે કહેલાં ને ગાગધરે રચેલા મહાન વીતરાગી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાયના આનંદની શી વાત ! એટલે કે તેમાં મુનિઓ ઘેલા હોય છે. કેવળી ભગવાને કહેલું રહસ્ય જાણી લ્યે છે ને ઘણા આનંદિત હોય છે. ને શાસ્ત્રમાં મસ્ત હોય છે ને સૂક્ષ્મ ન્યાયના સમાધાન જાણતાં તેમને પ્રમોદ આવે છે.

જે મુનિઓ તપમાં લીન થઈ સર્વ વિકલ્પોથી મુક્ત હોય છે તે મુક્તદેશાને પામે છે.

વળી તે કેવા છે ? ગુણરૂપી મણિઓની ખાણ છે ને ૨૮ મૂળગુણના પાલનના તથા શાસ્ત્ર રચવા વગેરેના બધા વિકલ્પોથી પાર છે. તેઓ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના પતિ થાય છે એટલે કે મુક્તદેશાને પામે છે. સંસારમાં પતિ-પત્ની હોય તેમાં તો કોઈ વહેલો મરી જાય ને વિયોગ થાય પણ અહીં તો કદી વિરહ ન થાય. જે પર્યાયે પોતાના દ્રવ્યમાં સર્વથા સ્થિરતા કરી તે પર્યાયે પોતાના દ્રવ્યને છોડીને કદી જુદી પડતી નથી, તેને દ્રવ્યનો વિરહ કદી પડે નહિ. અજ્ઞાની બાઈઓ સતી થાય છે તે તો દુર્ગતિમાં જાય છે. તારે વિરહ ન જોઈતો હોય તો સત્ આત્મામાં લીન થઈ જા, કદી વિરહ પડશે નહિ. દુનિયામાં સ્ત્રીને અર્ધાંગના કહે છે તે તો કલ્પના છે, બન્નેના આત્મા જુદા છે. અહીં પર્યાયે તે ત્રિકાળનો અંશ છે, જે વીતરાગીપર્યાય પ્રગટ થાય છે તે દ્રવ્યની અર્ધાંગના છે કે જે તેનાથી કદી જુદી પડતી નથી. તેથી ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે લૌકિક સુંદરીનો પ્રેમ છોડી, સ્વભાવનું ભાન કરી, મુક્તિરૂપી સુંદરીનો પ્રેમ કર. એટલે કે તારા સ્વભાવમાં લીન થવાથી તું મુક્તદેશાને પામીશ.

ગાથા ૮૭

**મોત્તૂળ સલ્લભાવં ગિસ્સલ્લે જો દુ સાહુ પરિણમદિ ।
સો પડિકમણં ઉચ્ચઈ પડિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૭ ॥**

મુક્ત્વા શલ્યભાવં નિ:શલ્યે યસ્તુ સાધુ: પરિણમતિ ।

સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેદ્યસ્માત્ ॥ ૮૭ ॥

જે સાધુ છોડી શલ્યને નિ:શલ્યભાવે પરિણમે,

તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૭.

અન્વયાર્થ : (ય: તુ સાધુ:) જે સાધુ (શલ્યભાવં) શલ્યભાવ (મુક્ત્વા) છોડીને (નિ:શલ્યે) નિ:શલ્યભાવે (પરિણમતિ) પરિણમે છે, (સ:) તે (સાધુ) (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે, (યસ્માત્) કારણ કે તે (પ્રતિક્રમણમય: ભવેત્) પ્રતિક્રમણમય છે.

પરનું હું કરી શકું છું, શુભ રાગથી ધર્મ થાય એવી ઊંઘી માન્યતારૂપી મિથ્યાત્વશલ્ય, કરણીનું ફળ માગવું તે નિદાનશલ્ય, કપટ સેવવું તે માયાશલ્ય - એમ ત્રણ પ્રકારના શલ્યને છોડી મુનિ પોતાના સ્વભાવમાં જ્ઞાનદેશરૂપ પરિણમે છે તે પ્રતિક્રમણ છે. હું પ્રતિક્રમણ કરનારો ને આ પ્રતિક્રમણની પર્યાયે -એવા કર્તકર્મના ભેદ નથી, અભેદ સ્વભાવમાં ઠરી ગયા છે તેથી પ્રતિક્રમણમય છે એમ કહ્યું છે.

માગશર સુદ ૩, શનિવાર, ૧-૧૨-૫૧.

સાચું પ્રતિક્રમણ કોને કહે છે તેની વાત ચાલે છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે. દેહની ક્રિયાનો આત્મા ધારી નથી તેમ જ પુણ્ય-પાપ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે અને મિથ્યાત્વ, નિદાન ને માયાશલ્યથી રહિત છે -એવા આત્માનું ભાન થવું તે મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ છે. અહીં મુનિપણાની વાત છે તેથી એવા ભાન ઉપરાંત નિ:શલ્યભાવે પરિણત છે. એટલે અસ્થિરતાના પુણ્ય-પાપના ભાવોથી રહિત થાય છે તે મહામુનિ તપોધન છે. તે તપરૂપી લક્ષ્મીના સ્વામી છે અને તેમને જ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ કહેલ છે.

જે જીવ લક્ષ્મી તથા પરવસ્તુનો ધારી થાય છે તે મોટો ચોર ને ગુનેગાર છે.

સ્વભાવની એકાગ્રતાને તપ તથા ખરી લક્ષ્મી કહી છે. જડ લક્ષ્મીનો તથા પરવસ્તુનો ધારી થાય છે તે ગુનેગાર છે, અપરાધી છે કારણ કે પારકી ચીજ જડના ઘરની છે તેને પોતાની માને છે.

પ્રશ્ન : વ્યવહારે લક્ષ્મીનો સ્વામી ખરો ને ?

સમાધાન : વ્યવહારે એટલે ભાષામાં બોલવા ખાતર. જેમ ઘીનો ઘડો બોલાય છે તેમ. તે વ્યવહારે પાણ સાચો ક્યારે કહેવાય ? જીવ એમ માને કે લક્ષ્મી જડ છે, આત્મા તેને ભેગી કરી શકતો નથી. તેના ઉપર લક્ષ્મી જાય છે તે પાપભાવ છે, તેમાં તથા લક્ષ્મીમાં સુખ નથી, સુખ તો પોતામાં છે -એમ માને તો સંયોગ બતાવવા વ્યવહારથી ભાષામાં આ જીવ આટલી લક્ષ્મીનો સ્વામી છે એમ બોલાય; પાણ લક્ષ્મી મારી છે ને તેથી સુખ છે ને તેથી અંતરમાં ગલગલિયા થાય તો તેને વ્યવહાર-નિશ્ચય એક થઈ જાય છે તેથી તે મોટો ચોર-અપરાધી-મિથ્યાત્વશલ્ય સહિત છે. પ્રથમ તો મિથ્યાત્વશલ્ય જવું જ જોઈએ. તો જ ધર્મદેશાની શરૂઆત થાય ને મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમાણ કર્યું કહેવાય.

પંડિત બનારસીદાસજીએ સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે કે :-

જોગે પર્યાયબુદ્ધિ છોડી અંતરસ્વરૂપની લક્ષ્મી પ્રગટ કરી છે ને જગતથી ઉદાસ છે તે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ સદાય સુખી છે.

સ્વારથકે સાચે પરમારથકે સાચે ચિત્ત,
સાચે સાચે બૈન કહેં સાચે જૈનમતી હૈં ।
કાહૂકે વિરુદ્ધિ નાહિ પરજાય-બુદ્ધિ નાહિ,
આતમગવેષી ન ગૃહસ્થ હૈ ન જતી હૈં ॥
સિદ્ધિ રિદ્ધિ વૃદ્ધિ દીસે ઘટમૈં પ્રગટ સદા,
અંતરકી લચ્છિસૌં અજાચી લચ્છપતી હૈં ।
દાસ ભગવંતકે ઉદાસ રહેં જગતસૌં,
સુખિયા સદૈવ એસે જીવ સમકિતી હૈં ॥

(સમયસાર નાટક -પૃષ્ઠ ૮)

ચોથા ગુણસ્થાનવાળો અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કેવો હોય છે તે અહીં બતાવે છે. હું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છું એમ માને છે તે પોતાનો સ્વ-અર્થ સાધવામાં સાચો છે; પૈસાને રાખવાનો સ્વાર્થી નથી. પરમાર્થ = પરમ + અર્થ એટલે શુદ્ધ આત્માને સમજવામાં સાચો છે ને સાધર્મીને સમજાવવામાં સાચો છે-સાચા સાચા વાક્યો વડે જેમ છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપ કહે છે. લક્ષ્મીને પોતાની માને નહિ. સ્વરૂપના ભાન વિના -અંતરભાન વિના અજ્ઞાનીના કથનો બધા ખોટાં છે. ધર્મી જીવ જેમ છે તેમ કહે છે, તે સાચો જૈન છે. કોઈનો વિરોધી નથી તેમ જ પરપદાર્થો, વિકારી પર્યાય તથા અલ્પ ઉદાસવાળી પર્યાય ઉપર પાણ બુદ્ધિ નથી. તે આત્માના ગાણા-ગીત ગાનારો છે. વળી ગૃહસ્થ પાણ નથી એટલે પંચમ ગુણસ્થાનવાળો નથી તેમ જ મુનિ પાણ નથી પરંતુ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ છે. છતાં આત્માની

રિદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રગટ થઈ છે તથા વૃદ્ધિ પામે છે. લોકો જડને રિદ્ધિ સિદ્ધિ કહે છે, તે તો જડ છે. ધર્મીને અંતરની લક્ષ્મી સદાય પ્રગટ થઈ છે, પરની તથા પુણ્ય-પાપની યાચના કરતો નથી, ને ચૈતન્યનો લક્ષ્મીપતિ છે. ચૈતન્યનું લક્ષ્મી કરનાર તે લક્ષ્મીપતિ છે. ધર્મી જીવ ભગવાનનો દાસ છે ને જગતથી ઉદાસ છે. આમ જેને ચૈતન્યના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન વર્તે છે તે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ સદાય સુખી છે. સમકિતી રાજ બાહ્ય સંયોગોમાં હોવા છતાં સુખી છે કેમ કે તેને અંતરભાન વર્તે છે. આ બનારસીદાસ પાણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હતાં. તેણે સમકિતીની વ્યાખ્યા કરી છે.

અજ્ઞાનદેશામાં આત્માની પર્યાયમાં પોતાની યોગ્યતાને કારણે મિથ્યાત્વાદિ ત્રાણ શલ્યો વર્તે છે.

અહીં આ ગાથામાં સમ્યગ્દર્શન ઉપરાંત મુનિપાણાની વાત છે.

‘પ્રથમ તો નિશ્ચયથી નિ:શલ્યસ્વરૂપ પરમાત્માને...’ કેવો છે આત્મા ? ત્રાણ પ્રકારના શલ્ય રહિત છે. પુણ્યથી સુખ માનવું તે મિથ્યાત્વશલ્ય, પુણ્યના ફળોની વાંછા રાખવી તે નિદાનશલ્ય અને આડોડાઈ કરી કપટ કરવા તે માયાશલ્ય -આમ ત્રણે પ્રકારના શલ્ય રહિત જ આત્મા છે. આમ હોવા છતાં જે જીવ પોતાના સ્વરૂપનું ભાન ચૂકે છે ને કર્મ તરફનું વલાણ કરે છે તેને નિદાન, માયા ને મિથ્યાત્વરૂપી ત્રણે શલ્યો પર્યાયમાં વર્તે છે એમ કહેવાય છે. વ્યવહારનયે સંસારદેશામાં એક સમયની પર્યાય સાથે જડ કર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ કહ્યો છે. પોતાના સ્વભાવમાં નહિ રોકાતાં પાપમાં સુખ છે, પુણ્ય હિતકર છે એમ ફળોની વાંછા રાખવી તે નિદાનભાવ છે. પોતાનો સ્વભાવ સરળ છે છતાં પોતાની ઊંઘાઈથી દંભથી વર્તી રહ્યો છે, તે માયા છે. પોતાનો સ્વભાવ જ્ઞાનસ્વભાવી છે છતાં પરનું કર્તાપિણું તથા પુણ્યથી ધર્મ માનવો તે મિથ્યાત્વશલ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણે શલ્યો અજ્ઞાનદેશામાં વર્તી રહ્યા છે. પર્યાયમાં શલ્ય હોવા છતાં ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકે શલ્ય નથી તેથી આત્મામાં ત્રણ શલ્યો વર્તે છે એમ ઉપચારથી કહેવાય છે.

ત્રાણ શલ્યોને ત્યાગીને જે મુનિ પોતાના નિ:શલ્યસ્વરૂપી આત્મામાં સ્થિર રહે છે તેને પ્રતિક્રમાણ હોય છે.

આમ હોવાથી જે મુનિ ત્રણે પ્રકારના શલ્યોથી રહિત થાય છે તે પ્રતિક્રમાણ છે. સમ્યગ્દષ્ટિને ભાન હોવા છતાં અસ્થિરતાને કારણે અલ્પ માયા અથવા વાંછા રહે છે. અહીં તો મુનિની વાત છે તેથી ત્રણે પ્રકારના શલ્ય રહિતની વાત કરી છે. પ્રતિક્રમાણનું સ્વરૂપ બતાવવું છે તેથી નિષેધથી વાત કરી છે. શલ્યનો પરિત્યાગ કરવા જાય ત્યાં શલ્યનો પરિત્યાગ થતો નથી પાણ આત્મા ચિદાનંદ ધ્રુવસ્વરૂપ છે એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં મિથ્યાત્વશલ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી ને અંતરસ્થિરતા કરતાં અસ્થિરતાની માયા ને વાંછા ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી તેણે ત્રણે શલ્યોનો પરિત્યાગ કર્યો એમ કથન કરવામાં આવે

છે. આવી રીતે ત્રણ શલ્યોને ત્યાગી જે પરમયોગી પરમ નિઃશલ્યસ્વરૂપ આત્મામાં ઠરે છે તેને નિશ્ચય પ્રતિક્રમાગસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

અજ્ઞાની લોકો અમુક શરીરની ક્રિયાને યોગ કહે છે, તે યોગ નથી. આત્માનું ભાન કરી આત્મા સાથે જોડાણ કરવું તે યોગ છે. સંસારમાં હોવા છતાં ચોથે ગુણસ્થાને મનુષ્ય કે ઢોર પણ યોગી છે. પાંચમે શ્રાવક પણ યોગી છે-ને ત્રણ શલ્ય રહિત થઈને સ્વરૂપમાં સ્થિત છે તે મુનિ પરમયોગી છે. આવા પરમયોગી મુનિને નિજ સ્વરૂપ સાથે સંબંધવાળું પ્રતિક્રમાગ છે; નિમિત્ત સાથે કે પુણ્ય-પાપના વિભાવ સાથે સંબંધવાળું પ્રતિક્રમાગ કહ્યું નથી પણ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની સાથે સંબંધ કરી સ્થિરતા કરવી તે પ્રતિક્રમાગ છે.

હવે આ ૮૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૧૬

(અનુષ્ટુપ)

શલ્યત્રયં પરિત્યજ્ય નિઃશલ્યે પરમાત્મનિ ।
સ્થિત્વા વિદ્વાન્સદા શુદ્ધમાત્માનં ભાવયેત્સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ : ત્રણ શલ્યને પરિત્યાગી, નિઃશલ્ય પરમાત્મામાં સ્થિત રહી, વિદ્વાને સદા શુદ્ધ આત્માને સ્ફુટપાણે ભાવવો. ॥ ૧૧૬ ॥

ત્રણ શલ્યો છોડી પોતાના આત્મામાં સ્થિર રહી પોતાના શુદ્ધ આત્માને પ્રગટપાણે ભાવવો.

પગની અંદર કાંટો લાગ્યો હોય તે નીકળે નહિ ત્યાં સુધી ખટક રહ્યા કરે છે. તેમ નિદાન-માયા-મિથ્યાત્વશલ્ય મોટા કાંટા છે તે પર્યાયમાં ખટક્યા કરે છે, દુઃખ આપે છે. પણ અજ્ઞાનીને તે ખટક ન લાગતી નથી. સુખ માની રહ્યો છે. હરખ સન્નિપાતવાળાને વેદના ઘાણી હોય, છાતીના પાટિયા ભીંસાતા હોય, મૂંઝારો હોય પણ ખડખડ હસે છે; તેને ખબર નથી. પણ તેથી કરીને તે સન્નિપાતથી રહિત છે એમ કહી શકાતું નથી. સગાવહાલાં જાણે છે કે આ છેલ્લા ચિહ્નો છે, હવે તુરતમાં મરી નજીક એવી રીતે અજ્ઞાની જીવ પર ચીજને અને પુણ્ય-પાપને મારા માની સુખ માની રહ્યો છે. જ્ઞાની જાણે છે કે તે પર્યાયમાં અજ્ઞાનભાવે મરી રહ્યો છે. પર ચીજ ને લક્ષ્મીને મારાં માનવાં તે ગાંડપાણ ને સન્નિપાત છે માટે આત્માની ઓળખાણ કરવી જોઈએ. શુભ અને અશુભ બન્ને ભાવો બંધ છે, તેમાં કલ્યાણ નથી. લક્ષ્મી, કુટુંબ આદિ પ્રત્યક્ષ જુદા છે. તેમાં સુખ નથી, સુખ પોતામાં છે એમ સાચી સમજાણ કરતાં શલ્યનો નાશ થાય છે. મિથ્યાત્વશલ્ય, નિદાનશલ્ય, માયાશલ્ય - એ ત્રણે પ્રકારના શલ્યનો ત્યાગ કરી નિઃશલ્ય જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરી વિદ્વાને સદા પોતાના શુદ્ધ આત્માને ભાવવો. અહીં શાસ્ત્રના ભાગતરવાળાને વિદ્વાન કહ્યો નથી પણ જે જીવ પરપદાર્થો તથા

વિકારની રુચિ છોડી સ્વભાવમાં ઠરે છે તે વિદ્વાન છે.

શ્લોક ૧૧૭

(૫ઘ્વી)

કષાયકલિરંજિતં ત્યજતુ ચિત્તમુચ્ચૈર્ભવાન્
ભવભ્રમણકારણં સ્મરશરાગ્નિદગ્ધં મુહુઃ ।
સ્વભાવનિયતં સુખં વિધિવશાદનાસાદિતં
મજ ત્વમલિનં યતે પ્રબલસંસૃતેર્મીતિતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ : હે યતિ ! જે (ચિત્ત) ભવભ્રમણનું કારણ છે અને વારંવાર કામબાણના અગ્નિથી દગ્ધ છે-એવા કષાયકલેશથી રંગાયેલા ચિત્તને તું અત્યંત છોડ; જે વિધિવશાત્ (-કર્મવશપાણાને લીધે) અપ્રાપ્ત છે એવા નિર્મળ સ્વભાવનિયત સુખને તું પ્રબળ સંસારની ભીતિથી ડરીને ભજ. ॥૧૧૭॥

ભવભ્રમણના કારણરૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને તું અત્યંત છોડ.

હે મુનિ ! પોતાના સ્વભાવને ચૂકીને પુણ્ય-પાપના ભાવો કરી દ્રવ્યમન સાથે જોડાણ કરવું તે ભવભ્રમણનું કારણ છે. સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવાથી ધર્મ થાય છે ને મન તરફ વલાણ કરવાથી શુભાશુભ ભાવો થાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી રંગાયેલા ચિત્તને એટલે કે તે તરફના વલાણને તું છોડ. પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને કામબાણ કહ્યા છે. કોઈ પ્રશંસાના વાક્યો બોલે તો અજ્ઞાની જીવ હરખાઈ જાય છે, કોઈ નિંદા કરે છે તો દ્વેષ કરે છે -આમ પ્રશંસા અને નિંદાથી ચિત્ત બળી જાય છે. ભાઈ, કોઈ કોઈની નિંદા, પ્રશંસા કરતું નથી. સુંદર રૂપ દેખે તો હરખાય ને કુરૂપ દેખે તો દ્વેષ કરે; માખાણ જેવા શરીર અડે તો સારા લાગે ને ગોખરૂં-કાંટા લાગે તો દ્વેષ કરે; ખાવા-પીવાના પદાર્થો સારા મળે તો હરખાઈ જાય - આમ પાંચ ઈન્દ્રિયોના અનુકૂળ વિષયોમાં રાગ ને પ્રતિકૂળમાં દ્વેષ કરી ચિત્ત હાણાઈ ગયું છે. પૈસાવાળા વગેરે, જેને લોકો સુખી કહે છે તે બધા અજ્ઞાનના કારણે દુઃખી થઈ રહ્યા છે, ચારે ગતિની અંદર સંયોગી બુદ્ધિથી દુઃખી થઈ રહ્યો છે. ચૈતન્યને ભૂલીને નરક નિગોદમાં દુઃખી થઈ રહ્યો છે. માટે એવા કષાયકલેશથી રંગાયેલા ચિત્તને તું અત્યંત છોડ ને સ્વરૂપની રુચિ કર, અંતર સ્થિર થા.

અનંતકાળથી પ્રાપ્ત નહિ કરેલા એવા નિજ સ્વભાવમાં રહેલા સુખને નિત્ય ભજ.

તારી પોતાની કર્મ તરફની બુદ્ધિના કારણે તારો જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ તને પ્રાપ્ત થયો નથી. કર્મ તને વશ કર્યો નથી પણ તું કર્મને વશ થયો છે તેથી જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રાપ્ત થયો નથી. તું તારે વશ થા તો આત્મા પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેવા નિર્મળ સ્વભાવમાં નિશ્ચિત રહેલ સુખને તું પ્રબળ સંસારની ભીતિથી ડરીને ભજ. બૈરા છોકરાં સંસાર નથી પણ તે તરફનો વિકારીભાવ સંસાર છે. અહીં તો

વિશેષ વાત કહેવી છે. જે ભાવથી દેવપદ મળે, ઈન્દ્રપદ મળે, તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય - એ બધા ભાવો સંસાર છે. માટે બધા શુભાશુભ ભાવોથી ડર. ચારે ગતિમાં દુઃખ રહેલું છે. ઈન્દ્રના ઈન્દ્રાસનમાં સુખ નથી, ત્યાં પાણ રાગ છે તેટલું દુઃખ છે. આખો સંસાર દુઃખમય છે. માટે ઉદયભાવથી ડર ને અંતર્સ્વભાવ જેમાં નિયત સુખ રહેલું છે તેનું ભજન કર, તેના ભજનથી ભય ટળે એમ છે.

ગાથા ૮૮

ચત્તા અગુત્તિમાવં ત્રિગુત્તિગુત્તો હવેઈ જો સાહૂ ।
સો પડિકમણં ઉચ્ચઈ પડિકમણમઓ હવે જમ્હા ॥ ૮૮ ॥

ત્યક્ત્વા અગુત્તિમાવં ત્રિગુત્તિગુત્તો ભવેચ્ચઃ સાધુઃ ।
સ પ્રતિક્રમણમુચ્ચતે પ્રતિક્રમણમયો ભવેચ્ચસ્માત્ ॥ ૮૮ ॥

જે સાધુ છોડી અગુત્તિભાવ ત્રિગુત્તિગુમપણે રહે,
તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે પ્રતિક્રમણમયતા કારણે. ૮૮.

અન્વયાર્થ : (યઃ સાધુઃ) જે સાધુ (અગુત્તિમાવં) અગુત્તિભાવ (ત્યક્ત્વા) તજીને (ત્રિગુત્તિગુત્તઃ ભવેત્) ત્રિગુત્તિગુમ રહે છે, (સઃ) તે (સાધુ) (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ (ઉચ્ચતે) કહેવાય છે, (યસ્માત્) કારણ કે તે (પ્રતિક્રમણમયઃ ભવેત્) પ્રતિક્રમણમય છે.

ટીકા : મન-વચન-કાયાના લક્ષે થતાં શુભાશુભ ભાવો અગુમભાવ છે. પાંચ મહાવ્રતના ભાવ અગુમભાવ છે-અધર્મભાવ છે; તેને છોડીને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં આવવું તે ગુમ્ભાવ છે-ધર્મભાવ છે. સ્વભાવમાંથી બહાર નીકળવું તે સંસારભાવ છે. જે પોતાના સ્વભાવમાં ગુમ્ રહે છે એવા પરમ તપરૂપી લક્ષ્મીના સ્વામી મુનિને નિશ્ચય ચારિત્ર હોવાનું કથન છે. સાચા ભાવલિંગી મુનિ કેવા હોય તેની વાત કહે છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત અંતરદશામાં જૂલતા મુનિ ઘડીમાં અપ્રમત્ત ને ઘડીમાં પ્રમત્તદશામાં હોય છે. પોતામાં જ્ઞાનબળે પરિણમતા જ્ઞાનના બળ વડે આ શાસ્ત્ર તથા ટીકા લખાઈ ગઈ છે. મુનિઓ ધર્મના થાંભલા છે. વીતરાગી ધર્મને ટકાવી રાખવામાં વજ્ર સમાન છે. પોતાના સ્વ અનુભવના અમૃતરસમાં કલમ બોળતા બોળતા આત્માની મસ્તીમાં મહાલતાં આ શાસ્ત્રો લખાઈ ગયા છે. અક્ષર કે વિકલ્પના કર્તા નથી, વિકલ્પ કે રાગ અગુમભાવ છે, અમારો સ્વભાવ નથી એમ જાણી પોતાના સ્વભાવમાં ગુમ્ રહે છે. એવા સ્વરૂપગુમ્ અને તપોધનરૂપી લક્ષ્મી સહિત મહામુનિઓને નિશ્ચય ચારિત્ર હોવાનું આ કથન છે.

માગશર સુદ ૪, રવિવાર, ૨-૧૨-૫૧.

શુભાશુભ ભાવોથી પાછા ફરીને શુદ્ધ આત્માને નિર્વિકલ્પપાણે ધ્યાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે.

પરમ તપરૂપી લક્ષ્મીવાળા મુનિને નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ હોય છે. કેવા છે મુનિ ? જેવી રીતે પ્રચંડ સૂર્ય સરોવરના કમળસમૂહને વિકસાવવામાં સમર્થ છે એટલે કે જેમ બિડાયેલા કમળ સૂર્યના નિમિત્તે ખીલી નીકળે છે તેમ મુનિ પાણ સૂર્ય સમાન છે, તેમને પર્યાયમાં જે પરિણમન હીણું હતું તે ખીલી નીકળે છે. વળી, વીતરાગી મુનિના અસંખ્ય પ્રદેશે શાંતિના ઝરાણાં ઝરે છે. જેમ હિમાલયમાંથી

હંદુ પાણી નીકળે છે, તેમ આત્મા શીતળરસથી ભરેલો છે તેમાં એકાગ્રતા કરવાથી શાંતરસ ઝરે છે. એવા મહા મુનિશ્વર કે જેની એક દેહ પછી મુક્તિ થવાની છે, તે મન-વચન-કાયાના નિમિત્તે થતાં શુભાશુભ ભાવ છોડે છે, એટલે કે મન-વચન-કાયાના લક્ષે થતાં વિકારથી પાછા ખસી રાગરહિત શાંતિ-નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિરૂપી લક્ષણથી લક્ષિત એવા અતિ અપૂર્વ આત્માને ધ્યાવે છે. આ આત્મા વિકારથી ઓળખાય તેવો નથી પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી અનુભવાય તેવો છે. તે મહા મુનિશ્વર વીતરાગી સમાધિ સહિત પરમ સંયમી હોવાથી જ પોતે નિશ્ચય પ્રતિક્રમાગુસ્વરૂપ જ છે. પ્રતિક્રમાગુના પાઠ બોલવા તેને કે શુભ રાગને પ્રતિક્રમાગુ માનનારા મિથ્યાત્વને સેવે છે. શબ્દો જડ છે, શુભ રાગ આસ્રવ છે; તેનાથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વભાવ ધ્રુવ જ્ઞાયક વસ્તુ છે, તેના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન કરી મિથ્યાત્વ ને શુભાશુભ રાગથી પાછા ફરી અંતરમુખ એકાગ્ર થવું તે સમાધિસ્વરૂપ પ્રતિક્રમાગુ છે.

હવે ૮૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૧૮

(હરિણી)

અથ તનુમનોવાચાં ત્યક્ત્વા સદા વિકૃતિં મુનિઃ
સહજપરમાં ગુપ્તિં સંજ્ઞાનપુંજમયીમિમામ્ ।
ભજતુ પરમાં ભવ્યઃ શુદ્ધાત્મભાવનયા સમં
ભવતિ વિશદં શીલં તસ્ય ત્રિગુપ્તિમયસ્ય તત્ ॥ ૧૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ : મન-વચન-કાયાની વિકૃતિને સદા તજીને, ભવ્ય મુનિ સમ્યગ્જ્ઞાનના પુંજમયી આ સહજ પરમ ગુપ્તિને શુદ્ધાત્માની ભાવના સહિત ઉત્કૃષ્ટપાણે ભજે. ત્રિગુપ્તિમય એવા તે મુનિનું તે ચારિત્ર નિર્મળ છે. ॥ ૧૧૮ ॥

જ્ઞાનપુંજ આત્માને ઉત્કૃષ્ટપાણે ભજવો તે નિર્મળ ચારિત્ર છે.

પૂર્વે માનેલી વાતથી આ વાત જુદી છે. અનંતા ભવો થયા, જે સાચું પ્રતિક્રમાગુ કર્યું હોય તો સંસાર રહે નહિ; સાચી સમજાણ વિના સંસાર ટળે નહિ. કાયમી શાંતિ જેઈતી હોય તેણે આત્માનું સાચું પ્રતિક્રમાગુ કરવું જેઈએ. જે વસ્તુ હિતકર ને સુખકર ન માને તે વસ્તુથી પાછો ખસવા માગે. પુણ્યના ભાવો હિતકર નથી એમ પ્રથમ નક્કી કરવું જેઈએ, તો તેનાથી પાછો ખસીને સ્વભાવ સન્મુખ થાય. શરીર-મન-વાણી પર છે અને પુણ્ય-પાપ વિકાર હોવાથી હિતકર નથી. એક ચૈતન્યસ્વભાવ જ હિતકર છે, -એમ પોતાના સ્વભાવ સન્મુખ એકરૂપ દશા થાય તો શાંતિ પ્રગટે તેમ છે, અનંત સ્વભાવલક્ષ્મી પ્રગટે તેમ છે અને તેનાથી કલ્યાણ છે.

મન-વચન-કાયા તો જડ છે, આત્મા ચેતન છે. આત્માથી જુદાં એવા મન-વચન-કાયા તરફનું

લક્ષ છોડીને ભવ્ય મુનિઓ સમ્યક્જ્ઞાનથી ભરેલા ત્રિકાળી આત્માને ભજે. જેમ ખડી ધોળાપાણાનો ગાંગડો છે, તેમ આત્મા જ્ઞાનનો પુંજ છે. વિકાર કે હીણી અવસ્થા તેનું સ્વરૂપ નથી; આત્મામાંથી રાગ ઉત્પન્ન થાય નહિ, પણ તેમાંથી વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે. આવા આત્માને ભજે, જેથી વીતરાગતા પ્રગટે. જે મુનિ સ્વરૂપમાં ગુમ થઈ ગયા છે તે મુનિનું ચારિત્ર નિર્મળ છે.

ગાથા ૮૯

મોત્તૂળ અટ્ટરુદ્ધં જ્ઞાણં જો જ્ઞાદિ ધમ્મસુક્કં વા ।
 સો પઢિકમણં ઉચ્ચઈ જિણવરણિદ્દિસુત્તેસુ ॥ ૮૯ ॥
 મુક્ત્વાર્તરૌદ્રં ધ્યાનં યો ધ્યાયતિ ધર્મશુક્લં વા ।
 સ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે જિનવરનિર્દિષ્ટસૂત્રેષુ ॥ ૮૯ ॥
 તજી આર્ત તેમ જ રૌદ્રને, ધ્યાવે ધરમને, શુક્લને,
 તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે જિનવરકથિત સૂત્રો વિષે. ૮૯.

અન્વયાર્થ : (યઃ) જે (જીવ) (આર્તરૌદ્રં ધ્યાનં) આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન (મુક્ત્વા) છોડીને (ધર્મશુક્લં વા) ધર્મ અથવા શુક્લ ધ્યાનને (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (સઃ) તે (જીવ) (જિનવરનિર્દિષ્ટસૂત્રેષુ) જિનવરકથિત સૂત્રોમાં (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ (ઉચ્યતે) કહેવાય છે.

ટીકા : આ ધ્યાનના ભેદોના સ્વરૂપનું કથન છે.

૧) કુટુંબીજનોના વિયોગ પ્રસંગે તથા બીજા પ્રતિકૂળ પ્રસંગે થતા ચિંતાના પરિણામ આર્તધ્યાન છે.

પ્રથમ આર્તધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

જેવી રીતે કોઈ ઘાણીમાં તલ પીલાય છે તેમ ભગવાન આત્મા વીતરાગી સામર્થ્યવાળો હોવા છતાં જો ભૂંડુ ધ્યાન કરે તો અશાંતિથી પીડાય છે. તે કેટલા કારણથી પીડાય છે તે બતાવે છે. દેશનિકાલ કરે ત્યારે ચિંતા થાય કે કુટુંબીઓનું શું થશે ? લોકોની વાણીથી રામચંદ્રજીએ સીતાને વનવાસ મોકલી દીધા; સીતાજી જંગલમાં એકલા હતાં, પોતે સગર્ભા હતા. સીતાજી સારથિ સાથે રામચંદ્રજીને કહેવડાવે છે કે “લોક ખાતર મને છોડી પાણ લોક ખાતર ધર્મ ન છોડે”. જીઓ, સીતાજી જ્ઞાની હતા, જંગલમાં સ્વદેશત્યાગના પ્રસંગે આંસુ આવે છે, જરી આર્તધ્યાન થઈ આવે છે, પાણ આત્માનું ભાન છે કે આવો શોક વગેરે તે થાય તે મારું સ્વરૂપ નથી. અંજના સતીને પાણ એકલા ગુફામાં રહેવું પડ્યું; તેમને પાણ આંસુ આવે છે, જરી આર્તધ્યાન થાય છે, પાણ અંતરભાન વર્તે છે. તેઓને આત્માનું ભાન હતું એટલે મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ હતું પાણ અપ્રતનું પ્રતિક્રમણ ન હતું. અહીં તો અસ્થિરતાના ભાવ છોડી સ્વભાવમાં સ્થિર થાય તેવા મુનિના પ્રતિક્રમણની વાત છે. તેથી આર્તધ્યાન છોડીને એમ કહ્યું છે.

વળી વેપારમાં નુકસાની જાય તે પ્રસંગે પોતાના કારણે થતા શોકના પરિણામ તે આર્તધ્યાન છે. દીકરો બહારગામ હોય ત્યારે ઘરના માણસોને ચિંતાના પરિણામ થાય; સુંદર સ્ત્રીના વિયોગથી ચિંતા

થાય; ઘરમાં સ્ત્રી પ્રતિકૂળ વર્તે, દુકાન સારી ન ચાલે, બહાર મોઢું બતાવી ન શકે, દીકરા-દીકરી-વહુ પ્રતિકૂળ વર્તે - તેવા પ્રસંગે આર્તધ્યાન થાય છે, તે પ્રસંગોને લીધે આર્તધ્યાન થતું નથી, પાણ તે પ્રસંગોના કાળે પોતાની નબળાઈના કારણે ચિંતાના પરિણામ થાય તેને આર્તધ્યાન કહે છે.

૨) બીજાને મારવાના, બાંધવાના અતિ ભૂંડા પરિણામ તે રૌદ્રધ્યાન છે.

બીજું રૌદ્રધ્યાન છે. આર્તધ્યાન કરતાં આ કૂર - ઘણાં ભૂંડા પરિણામ છે. ચોરને રૌદ્રધ્યાનના પરિણામ થાય છે કેમ કે પોતાની ચોરી બચાવવા બીજાને મારવાનો ભાવ કરે અથવા પોતાને સજા કરે તેને મારવાના પરિણામ થઈ આવે, વ્યભિચારી જીવને પાણ પોતાથી પ્રતિકૂળ વર્તતા જીવને મારવાના ભાવ થઈ આવે. પોતાથી પ્રતિકૂળ વર્તતા હોય તેવા શત્રુઓ ઉપર દ્વેષ થતાં મારવાના ભાવ થાય તે બધા રૌદ્રધ્યાન છે. મનમાં વિચારે કે જો મને મોકો મળ્યો તો આને મારી નાખું, -એ બધા ભૂંડા પરિણામ રૌદ્રધ્યાન છે અને તેનાથી નરકનો બંધ પડે છે.

આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનથી સ્વર્ગનું સુખ પાણ મળતું નથી પરંતુ તે સંસારદુઃખનું મૂળ છે માટે તે સર્વથા છોડવા જોઈએ.

આર્ત અને રૌદ્ર બન્ને ધ્યાનો સંસારદુઃખના મૂળ છે. સ્વર્ગ અને મોક્ષના અપરિમિત સુખથી પ્રતિપક્ષ છે. તે ધ્યાનોથી મોક્ષનું સુખ તો મળતું નથી પાણ સ્વર્ગનું સુખ પાણ મળતું નથી, અહીં ભૂંડા ધ્યાનના ફળમાં નરકનું દુઃખ બતાવવું છે. તે ભૂંડા ધ્યાનથી સ્વર્ગનું લૌકિક સુખ પાણ મળતું નથી. સ્વર્ગમાં મોટા આયુષ્ય હોવાથી લૌકિક અપેક્ષાએ સ્વર્ગના દેવો લાંબુ લૌકિક સુખ ભોગવે છે. લોકો તેને સુખી માને છે તેથી સ્વર્ગના તે સુખને -દેવો લાંબો કાળ ભોગવતાં હોવાથી- તેને અપરિમિત સુખ કહ્યું છે. ખરેખર ત્યાં સુખ નથી પાણ ભેદ બતાવવા એમ કથન કર્યું છે. દયા, દાન, વ્રત, તપ કરનાર બ્રહ્મચારી હોય ને મુનિ થઈ તપશ્ચર્યા કરે તો સ્વર્ગમાં જાય; ભલે આત્માનું ભાન ન હોય તો પાણ કષાયની મંદતાને કારણે ત્યાં સ્વર્ગમાં ઊપજે, અસંખ્ય અબજ વર્ષ સુધી ત્યાં રહે. દેવના આયુષ્ય સાગરોપમના હોવાથી (લૌકિકમાં) તેને અમર કહે છે. આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનવાળો દેવના ભવને પામતો નથી પાણ નરકમાં જાય છે. નારકીમાં નાનામાં નાની સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિનું આયુષ્ય હોય છે. ત્યાં અસહ્ય વેદના ભોગવે છે. તે દુઃખ રોતાં પાણ ધૂટે નહિ. માટે આર્ત-રૌદ્રધ્યાનના ફળ માઠાં છે પાણ જેને આર્ત-રૌદ્ર સારા લાગે તે કેમ છોડે ? તેથી અહીં સ્વરૂપ બતાવ્યું છે કે ભૂંડા ધ્યાનથી મોક્ષ તો નથી પાણ સ્વર્ગ પાણ મળતું નથી. આમ સમજે તો પુણ્ય-પાપ તરફનો ઉત્સાહ રહે નહિ ને સ્વભાવ તરફ ઉત્સાહ થાય. રૌદ્રધ્યાન સમક્રિતીને અને પાંચમાને તથા આર્તધ્યાન છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. જેટલું છે તે બંધનું કારણ છે. સંસારદુઃખનું મૂળ છે, માટે તે બન્નેને સર્વથા છોડવા જોઈએ.

૩) જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી એકાગ્રતા કરવી તે ધર્મધ્યાન છે.

હવે ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે. પોતાનો આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે, પુણ્ય-પાપ રહિત છે. એવા પોતાના આત્માના આશ્રયે જે વીતરાગતા-ધ્યાન પ્રગટે છે તે ધર્મધ્યાન છે. જેટલી એકાગ્રતા છે તેટલી શાંતિ ને મોક્ષનું કારણ છે. ને જેટલો રાગ-વ્રતનો કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો વર્તે છે તેનાથી પુણ્ય બંધાય છે ને તેના ફળમાં સ્વર્ગનું સુખ મળે છે. સમકિતી દેવોના આયુષ્ય સાગરોપમના હોય છે. જેમ સાગરમાં પાણીના બિંદુ અપાર છે તેમ આયુના દળિયા અપાર છે. નરક ને ઢોરના દુઃખની અપેક્ષાએ સ્વર્ગના સુખને અહીં સુખ કહ્યું છે. ખરેખર ત્યાં પાણ સુખ નથી.

૪) ધ્યાન ને ધ્યેયના વિકલ્પો રહિત શુદ્ધ આત્મામાં વિશેષ ધ્યાન કરવું તે શુક્લધ્યાન છે.

આ ધ્યાન ધર્મધ્યાન કરતાં વિશેષ એકાગ્રતાવાળું છે. હું આત્મા ધ્યાન કરનારો છું ને પરિપૂર્ણ શુદ્ધ અવસ્થા મારું ધ્યેય છે એવા ધ્યાન ને ધ્યેયના વિકલ્પો રહિત શુક્લધ્યાન હોય છે. વળી તે પોતાના તરફ વળેલું છે, પાંચ ઈન્દ્રિયો ઉપરના લક્ષથી જુદું થયું છે ને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ તરફ વળેલું છે, તે નિર્ભેદ પરમકળા સહિત નિશ્ચય શુક્લધ્યાન છે.

આ પ્રકારે ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાનને ધ્યાવીને જે ભવ્ય પુરુષ પારિણામિક ભાવનારૂપે પરિણમ્યો છે જેને નિમિત્તની કે નિમિત્તના અભાવની અપેક્ષા નથી એવા સ્વભાવભાવમાં એકાગ્રતારૂપ પરિણમન છે તે નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણસ્વરૂપ છે -એમ દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના મુખકમળમાંથી નીકળેલા દ્રવ્યશ્રુતમાં કહ્યું છે. શુક્લધ્યાન અહીં આ કાળે નથી, ધર્મધ્યાન હોય છે. સાધક જીવ એકાવતારી થઈ સ્વર્ગમાં જશે, છતાં ભાન છે કે નબળાઈને લીધે એકાદ ભવ કરવો પડશે. જગતમાં જેટલી ક્યાશ રહી ગઈ તેના લીધે સ્વર્ગ મળ્યું, રાગનું ફળ સ્વર્ગ છે તેમ જ્ઞાની જાણે છે. ધર્મી જીવ રાગનો સ્વામી થતો નથી, તેનો તે નિષેધ કરી મનુષ્ય થઈ કેવળજ્ઞાન પામશે.

શુક્લધ્યાનને સર્વદા ઉપાદેય કેમ કહ્યું ?

ચાર ધ્યાનોમાં પહેલાં બે ધ્યાનો -આર્ત ને રૌદ્ર- છોડવા જેવા છે; તેમાં વિકારની એકાગ્રતા છે. ધર્મ ને શુક્લધ્યાનમાં શુદ્ધ સ્વભાવની એકાગ્રતા છે. ધર્મધ્યાન પ્રથમ તો ઉપાદેય છે. ને ચોથું ધ્યાન-શુક્લધ્યાન-સર્વદા ઉપાદેય છે. શુક્લધ્યાન પર્યાય છે છતાં વિકારને નાશ કરી મોક્ષ પ્રગટાવે છે માટે સર્વદા ઉપાદેય કહ્યું છે. પર્યાય અપેક્ષાએ ઉપાદેય કહ્યું છે-ખરી રીતે તો ધર્મી જીવને શુદ્ધ આત્મા એક જ ઉપાદેય છે. દષ્ટિ તો કોઈ ભેદ તેમ જ વિકારને તો સ્વીકારતી નથી, પાણ ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનની પર્યાયો પાણ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી; કારણ કે તે ધ્યાનો વીતરાગી દશા હોવા છતાં એક સમયની પર્યાય છે. પર્યાય ઉપર લક્ષ કરવાથી ભેદ પડે છે, રાગ થાય છે, તેથી અભેદ દ્રવ્યસ્વભાવની દષ્ટિ કરાવવા શુક્લધ્યાનની પર્યાયને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી-અભૂતાર્થ કહેલ છે.

ભૂતાર્થ ત્રિકાળી સ્વભાવમાં તે નથી એમ દષ્ટિના વિષય વખતે તો શુદ્ધ સ્વભાવ એક જ ઉપાદેય છે; પાણ અહીં ધ્યાનના ભેદોનું જ્ઞાન કરાવવું છે તેથી આર્ત ને રૌદ્રધ્યાનથી જુદા પાડવા વીતરાગી-પર્યાયસ્વરૂપ ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાન ઉપાદેય કહ્યા છે. શુક્લધ્યાન મોક્ષનું નિશ્ચય કારણ છે માટે સર્વદા ઉપાદેય કહ્યું. આમ અપેક્ષાએ યથાયોગ્ય સમજવું.

એવી રીતે અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટુપ)

નિષ્ક્રિયં કરુણાતીતં ધ્યાનધ્યેયવિવર્જિતમ્ ।
અન્તર્મુખં તુ યદ્ધ્યાનં તચ્છુક્લં યોગિનો વિદુઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જે ધ્યાન નિષ્ક્રિય છે, ઈન્દ્રિયાતીત છે, ધ્યાનધ્યેયવિવર્જિત (અર્થાત્ ધ્યાન ને ધ્યેયના વિકલ્પો રહિત) છે અને અંતર્મુખ છે, તે ધ્યાનને યોગીઓ શુક્લધ્યાન કહે છે.

આ શ્લોકમાં શુક્લધ્યાનની વ્યાખ્યા કરે છે. કેવું છે શુક્લધ્યાન ? રાગ ને ભેદની ક્રિયાથી રહિત છે, ઈન્દ્રિયોથી અતીત છે. જેમાં કોઈ પાણ ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા અથવા સહાય આવતી નથી. વળી તે, ધ્યાન ને ધ્યેયના વિકલ્પોથી રહિત છે; હું ધ્યાન કરું છું ને પૂર્ણ સ્વરૂપ મારું ધ્યેય છે એવા ધ્યાન ને ધ્યેયના ભેદ નથી. વળી તે ધ્યાન સ્વભાવની અંતર્મુખ વળેલું છે. બહિર્મુખ વૃત્તિ નાશ થઈ છે. આવી અંતર્સ્વરૂપ વળેલી વૃત્તિને-એકાગ્રતાને-શુક્લધ્યાન કહે છે. ધ્યાનને નિષ્ક્રિય કહ્યું છે. એટલે કે તે રાગ ને ભેદની ક્રિયાથી રહિત છે, પાણ સ્વપરિણતિની અપેક્ષાએ સક્રિય છે. અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ શ્રેણિમાં વર્તે છે, તે રાગ શુક્લધ્યાન નથી. અબુદ્ધિપૂર્વકના રાગરહિત સ્વરૂપની એકાગ્રતાને શુક્લધ્યાન પરમ યોગીઓ કહે છે.

માગશર સુદ ૫, સોમવાર, ૩-૧૨-૫૧.

હવે આ ૮૮મી ગાથાના ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૧૮

(વસંતતિલકા)

ધ્યાનાવલીમપિ ચ શુદ્ધનયો ન વક્તિ
વ્યક્તં સદાશિવમયે પરમાત્મતત્ત્વે ।
સાસ્તીત્યુવાચ સતતં વ્યવહારમાર્ગ-
સ્તત્ત્વં જિનેન્દ્ર તદહો મહદિન્દ્રજાલમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

શ્લોકાર્થ : પ્રગટપાણે સદા શિવમય (-નિરંતર કલ્યાણમય) એવા પરમાત્મતત્ત્વને વિષે ધ્યાનાવલી

હોવાનું પાણુ શુદ્ધનય કહેતો નથી. ‘તે છે (અર્થાત્ ધ્યાનાવલી આત્મામાં છે)’ એમ (માત્ર) વ્યવહારમાર્ગે સતત કહ્યું છે. હે બ્રિનેન્દ્ર ! આવું તે તત્ત્વ(-તેં નય દ્વારા કહેલું વસ્તુસ્વરૂપ), અહો! મહા ઈન્દ્રજાળ છે. ॥ ૧૧૮ ॥

શુદ્ધનય ધ્યાનની નિર્મળ પર્યાયને પાણુ સ્વીકારતી નથી પરંતુ અનાદિઅનંત એકરૂપ શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વને સ્વીકારે છે.

આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ ધ્રુવ પદાર્થ છે, તેનું ભાન કરી એકાગ્ર થવું તે પ્રતિક્રમાણ છે. શરીર, મન, વાણી તો જડ છે, આત્મામાં તેનો અભાવ છે; પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવો થાય છે તે પાણુ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી. આત્મા વિકાર રહિત ચિદાનંદ ધ્રુવ છે, તેનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, -ચારિત્ર પ્રગટે છે ને ધ્યાનની પર્યાય પ્રગટે છે. તે પર્યાય પાણુ નિરંતર કલ્યાણમય એવા પરમાત્મતત્ત્વને વિષે નથી. જુઓ, આમાં સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય બતાવે છે. સમ્યગ્દર્શન અથવા શુદ્ધનય કોને સ્વીકારે છે તે બતાવે છે. અહીં બહુ અદ્ભૂત વાત કરે છે. પરંતુ તો આત્મા કરી શકતો જ નથી. પુણ્ય-પાપના ભાવો વિકાર છે તેથી તે પાણુ કરવા જેવા નથી. પાણુ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી વીતરાગી પર્યાય, પ્રતિક્રમાણની પર્યાય, ધ્યાનની શ્રેણિ-ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાન તે પાણુ શુદ્ધનયનો વિષય નથી કેમ કે તે પર્યાય નવી પ્રગટે છે, તે એક સમયની અવસ્થા છે. શુદ્ધનયનો વિષય તો પ્રગટપાણુ ત્રિકાળી નિરંતર કલ્યાણમય પરમાત્મા છે જે અનાદિ-અનંત શુદ્ધ છે. તે એક જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.

શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ ધ્યાનાવલી અવસ્તુ છે.

અહીં પ્રતિક્રમાણનો અધિકાર છે તેથી ગાથામાં બતાવ્યું કે આર્ત ને રૌદ્રધ્યાનને છોડી ધર્મ ને શુક્લધ્યાન આદરવાં ને તેને ઉપાદેય પાણુ કહ્યા. રાગથી છોડાવવા વીતરાગતાની પર્યાયને આદરણીય કહેલ છે. (પ્રતિક્રમાણનો અધિકાર હોવાથી.) પાણુ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પ્રતિક્રમાણની પર્યાય કે ધ્યાન નથી. શુદ્ધનયની દષ્ટિમાં અભેદ સ્વભાવ અનાદિ-અનંત એકરૂપ છે, એમાં ભેદ નથી. રાગ ટાળવો અને વીતરાગતા પ્રગટ કરવી અથવા ધ્યાનની પરંપરા પ્રગટ કરવી એવા ભેદ શુદ્ધ સ્વભાવ વિષે નથી. શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી શુક્લધ્યાનની પર્યાય નવી પ્રગટે છે. તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. સમ્યગ્દર્શન, વીતરાગતા, ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન વગેરે વ્યવહારનયનો વિષય છે તે એક સમય પૂરતા છે, નવી પર્યાયો છે. તેનાથી ભેદ પડે છે તેથી તેને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહી અભૂતાર્થ કહ્યા છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં ધ્યાનની શ્રેણી છે જ નહિ એમ શુદ્ધનય કહે છે. ત્રિકાળી સ્વભાવની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શન કે શુક્લધ્યાન એ અવસ્તુ છે. આ વિષય સૂક્ષ્મ છે, જરા ધ્યાન રાખીને ખ્યાલમાં લ્યે તો સમજાય તેવું છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, શરીર, મન, વાણી તો પર છે. આત્માની અપેક્ષાએ તે અવસ્તુ છે, શુભાશુભ ભાવો પાણુ વિકાર છે, તે પાણુ શુદ્ધ આત્માની અપેક્ષાએ અવસ્તુ છે. પાણુ અહીં તો કહે છે કે આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી નવી નિર્મળ વીતરાગીપર્યાય જેમ કે શુક્લધ્યાન, તે પાણુ

અવસ્તુ છે. વ્યવહારનયથી પર્યાયમાં નિશ્ચયે છે પાણુ શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ કે ધ્યાનાવલી અવસ્તુ છે. કારણ કે દ્રવ્ય ને પર્યાય એવા ભેદ પડે છે. અભેદ તત્ત્વમાં એવા ભેદ નથી. તેથી ધ્યાનાવલી મારું તત્ત્વ નથી, એમ શુદ્ધનય કહે છે. શુદ્ધનય તો પરમાત્મતત્ત્વ એકરૂપ વસ્તુને સ્વીકારે છે.

વ્યવહારનયથી ધ્યાનની શ્રેણી એક સમયની પર્યાયમાં છે પાણુ શુદ્ધનયથી તે પરમાત્મતત્ત્વમાં નથી.

‘તે છે’ અર્થાત્ ધ્યાનની પરંપરા આત્મામાં છે એમ માત્ર વ્યવહારમાર્ગે સતત કહ્યું છે. અખંડ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી પર્યાયો જેમ કે સમ્યગ્દર્શન, ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન -તેને વ્યવહારનય કહે છે કે આત્માને વિષે તે છે. બાર વ્રતના પરિણામ, પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફનો રાગ વગેરે વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ મોક્ષમાર્ગ નહિ હોવા છતાં ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહે છે. શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી એકતાને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ કહે છે. ને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને પાણુ શુદ્ધનય સ્વીકારતો નથી. ધ્યાનદશા-ચારિત્રદશા-નિર્મળતાના અંશો આત્માને વિષે છે એમ વ્યવહારમાર્ગે વારંવાર કહ્યું છે. તેનો શુદ્ધનય નિષેધ કરે છે કે પરમાત્મતત્ત્વ વિષે નિર્મળતાના ભેદો નથી. શુદ્ધ પર્યાયને વ્યવહાર કહ્યો છે. ત્રિકાળી સ્વભાવને નિશ્ચય કહ્યો ને નિર્મળ પર્યાયને વ્યવહાર કહ્યો. વ્યવહારનય જે અપેક્ષાએ ‘છે’ એમ કહે છે તે અપેક્ષાએ નિર્મળપર્યાય ‘છે’ ને શુદ્ધનય જે અપેક્ષાએ ‘નથી’ એમ કહે છે તે અપેક્ષાએ નિર્મળપર્યાય શુદ્ધ દ્રવ્યમાં બિલકુલ ‘નથી’. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મોક્ષમાર્ગ અવસ્તુ છે. આ રીતે જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજવું જોઈએ.

વ્યવહારનય ઈન્દ્રજાળની જેમ અનેક પ્રકારના ભેદો બતાવે છે, શુદ્ધનય તેને સંકેલી લ્યે છે ને અભેદ સ્વભાવને બતાવે છે.

હે બ્રિનેન્દ્ર ! તેં નય દ્વારા કહેલું વસ્તુસ્વરૂપ અહો ! મહા ઈન્દ્રજાળ છે. ‘છે’ અને ‘નથી’ એવી તારી કથનશૈલી અજબ છે. તારા નયના વિષય પકડવા કઠણ પડે છે. ધ્યાન વ્યવહારે છે ને નિશ્ચયથી નથી. ‘અહો !’ આશ્ચર્ય બતાવે છે. તારું કહેલું વસ્તુસ્વરૂપ સમજવું દુર્લભ છે. ઋષભદેવ ભગવાન રાજપાણે હતા, તેનો ત્યાગ કરી મુનિપાણું લેવાનો વખત નજીક આવ્યો તે વખતે ઈન્દ્રે ભગવાન પાસે જઈને નાયની રચના કરી. દેવીઓ, અપ્સરાઓ નાચે છે. ભગવાન પાસે ઈન્દ્ર નાચે તેમાં શું ખામી ? ઘણા પ્રકારે નાય-તાન સંગીત ચાલી રહ્યું છે તેમાં નીલાંજના નામની દેવીનું આયુષ્ય પૂરું થવાથી તેનો દેહ છૂટી ગયો, નાયમાં ભંગ ન પડે એ ખાતર ઈન્દ્રે નવી અપ્સરાનું રૂપ બનાવી દીધું. ભગવાન તો જોતા હતા. તેમને ખ્યાલ આવી ગયો કે એક અપ્સરાનો દેહ છૂટી ગયો. ભગવાન તો ક્ષાયિક સમકિતી હતા, જાતિસ્મરણ જ્ઞાન નિર્મળ થયું ને વૈરાગ્ય થયો. અહો! મુનિપાણું લેવાનો વખત છે, હું તીર્થંકર થવાનો છું. એમ વૈરાગ્ય લાવી મુનિપાણું લેવા તૈયાર થાય છે એટલે ઈન્દ્રે તે

નાચ-તાનની બધી લીલા સંકેલી લીધી ને ઈન્દ્ર-ઈન્દ્રાણી બે રહ્યા. જુઓ, આ ઈન્દ્રજાળ ! ઈન્દ્રનું નાટક સંકેલાઈ ગયું તેમ વ્યવહારનય ઘણો વિસ્તાર બતાવે. છ દ્રવ્યો છે, તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદ બતાવે, તેમાં જીવમાં અનંતા ગુણો બતાવે, વર્તમાનમાં વિકાર છે, તેમાં કર્મ નિમિત્ત છે. વિકાર ટળી સ્વભાવના આશ્રયે શુદ્ધતા વધે છે. તેમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર નિમિત્ત હોય, મુનિની નગ્ન અવસ્થા હોય, પ્રતિમા વીતરાગી હોય, આત્માના ભાનપૂર્વક ચોથે, પાંચમે, છઠ્ઠે ગુણસ્થાને ભૂમિકાને યોગ્ય શુભ રાગ થાય ને નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય. ચૌદ ગુણસ્થાનના ભેદો, ચૌદ માર્ગાણા-સ્થાનના ભેદો, ચૌદ જીવસ્થાનના ભેદો બતાવે, આત્મામાં અનંત ગુણો છે, તેની અનંતી પર્યાયો છે, એક પર્યાયમાં અનંતા અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો છે. આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનના ભેદો બતાવે. શુદ્ધના આશ્રયે વીતરાગતા થાય તેને નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ કહેવાય. પૂર્વની અપેક્ષાએ શુદ્ધતા વધી એ નિર્ઠરા કહેવાય, વર્તમાન અપેક્ષાએ સંવર કહેવાય. શુદ્ધ પર્યાયના ભેદો, અશુદ્ધના ભેદો, કુદેવાદિનું સ્વરૂપ વગેરે ઘણા પ્રકારે વ્યવહારનય કહે છે. જેમ ઈન્દ્રે નાચમાં ઘણો વિસ્તાર કર્યો હતો ને હજારો અપ્સરાઓ ઉતારી હતી તેમ વ્યવહારનય હજારો ભેદો બતાવે છે. જેમ ઈન્દ્રે નાટકને સંકેલી લીધું તેમ નિશ્ચયનય વ્યવહારનયના ભેદોને સંકેલી લ્યે છે. ને કહે છે કે તે ભેદો મારામાં નથી, તે અવસ્તુ છે. હું તો અનાદિ-અનંત એકરૂપ શુદ્ધ છું. વ્યવહારમાર્ગના આવા લાંબા વિસ્તારનો નિષેધ કરી શુદ્ધનય એક પરમાત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિ કરાવે છે, તે વાત સર્વજ્ઞ સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. હે નાથ ! તારા નયના સ્વરૂપમાં બીજને ગજનો આંકો સૂળે તેમ નથી, તત્ત્વ પરીક્ષકને સમજાય તેમ છે. જેમ અતલસનો તાકો ખુદ્ધો કરતાં આખી દુકાનમાં પથરાઈ જાય છે પણ તેને સંકેલી લેતાં થોડી જગ્યામાં આવી જાય છે તેમ વ્યવહારનય ઘણા ભેદો કહે છે પણ નિશ્ચય તે બધાને અવસ્તુ કહી, હું શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વ છું એમ કહે છે. જુઓ, ટીકાકાર મુનિરાજે જંગલમાં વસ્તા અધ્યાત્મની મસ્તીમાં કેવી અદ્ભૂત વાત કરી છે.

શ્લોક ૧૨૦

(વસંતતિલકા)

સદ્બોધમંડનમિદં પરમાત્મતત્ત્વં
મુક્તં વિકલ્પનિકરૈરઘિલૈઃ સમન્તાત્ ।
નાસ્ત્યેષ સર્વનયજાતગતપ્રપંચો
ધ્યાનાવલી કથય સા કથમત્ર જાતા ॥ ૧૨૦ ॥

શ્લોકાર્થ : સમ્યગ્જ્ઞાનનું આભૂષણ એવું આ પરમાત્મતત્ત્વ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહોથી સર્વતઃ મુક્ત (- સર્વ તરફથી રહિત) છે. (આમ) સર્વ નયસમૂહ સંબંધી આ પ્રપંચ પરમાત્મતત્ત્વમાં નથી તો પછી ધ્યાનાવલી આમાં કઈ રીતે ઊપજી (અર્થાત્ ધ્યાનાવલી આ પરમાત્મતત્ત્વમાં કેમ હોઈ શકે) તે કહો. ॥ ૧૨૦ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાનનું આભૂષણ ભગવાન કે વ્યવહાર રત્નત્રય નથી પણ શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વ છે.

આ પરમાત્મતત્ત્વ સમ્યગ્જ્ઞાનને શોભાવનારું છે. સાક્ષાત્ ભગવાન કે વ્યવહાર રત્નત્રય સમ્યગ્જ્ઞાનની શોભા નથી. તેનાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી. શાસ્ત્ર ભાગતરથી સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી. ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વભાવી ભગવાન આત્મામાંથી જ્ઞાનનો પર્યાય વહે છે. પર્યાયમાંથી પણ પર્યાય આવતી નથી માટે સમ્યગ્જ્ઞાનનું ભૂષણ આત્મા છે.

અહીં કોઈ પૂછે છે કે તો પછી નિયમસાર અને સમયસાર શુ કામ વાંચો છો ? પુરાણ લ્યોને?

સમાધાન : પરપદાર્થને લાવવા કે મૂકવાની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી. જે કાળે જે પુસ્તક આવવાનું હોય તે આવે છે ને શુભ રાગ થવાનો હોય તે થાય છે. પણ પુસ્તક ને શુભ રાગથી જ્ઞાન થતું નથી.

પ્રશ્ન : તો પછી શાસ્ત્રનું ભાગતર કરવું કે નહિ ?

સમાધાન : ભાઈ, રાગી જીવને રાગ થાય છે ને પુસ્તક કે શ્રવાણ ઉપર લક્ષ જાય છે પણ તેથી કરીને તેનાથી જ્ઞાન થતું નથી. ચૈતન્યસ્વભાવના આશ્રયે જ જ્ઞાન થાય છે.

શુદ્ધનયથી પરમાત્મતત્ત્વમાં સર્વે પ્રકારના નયોના વિકલ્પો તથા ધ્યાનની પરંપરા છે જ નહિ.

આવું પરમાત્મતત્ત્વ બધા વિકલ્પોથી મુક્ત છે. રાગના ભેદો, વ્યવહારના ભેદો સ્વભાવમાં નથી. આ નિશ્ચયનય છે ને આ વ્યવહારનય છે એવા નયોના ભેદો વસ્તુસ્વરૂપમાં નથી. પરમાત્મતત્ત્વ એકરૂપ અભેદ છે. તો પછી તે ધ્યાનાવલી આ પરમાત્મતત્ત્વમાં કેમ હોઈ શકે તે કહો. ધ્યાન પરંપરા તો નવી પર્યાય છે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. જ્યારે નયોના ભેદો વસ્તુમાં નથી તો પછી વ્યવહારનયનો વિષય ધ્યાનાવલી વસ્તુસ્વભાવમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? એટલે કે વસ્તુસ્વભાવમાં તે નથી.

ગાથા ૯૦

મિચ્છત્તપહુદિભાવા પુવ્વં જીવેણ ભાવિયા સુદ્ધરં ।

સમ્મત્તપહુદિભાવા અભાવિયા હોંતિ જીવેણ ॥ ૯૦ ॥

મિથ્યાત્વપ્રભૃતિભાવાઃ પૂર્વં જીવેન ભાવિતાઃ સુચિરમ્ ।

સમ્યક્ત્વપ્રભૃતિભાવાઃ અભાવિતા ભવન્તિ જીવેન ॥ ૯૦ ॥

મિથ્યાત્વ-આદિક ભાવને ચિરકાળ ભાવ્યા છે જીવે;

સમ્યક્ત્વ-આદિક ભાવ રે ! ભાવ્યા નથી પૂર્વે જીવે. ૯૦.

અન્વયાર્થ : (મિથ્યાત્વપ્રભૃતિભાવાઃ) મિથ્યાત્વાદિ ભાવો (જીવેન) જીવે (પૂર્વ) પૂર્વે (સુચિરમ્) સુચિર કાળ (બહુ દીર્ઘ કાળ) (ભાવિતાઃ) ભાવ્યા છે; (સમ્યક્ત્વપ્રભૃતિભાવાઃ) સમ્યક્ત્વાદિ ભાવો (જીવેન) જીવે (અભાવિતાઃ ભવન્તિ) ભાવ્યા નથી.

પુણ્યથી ધર્મ થાય, નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય, વિષયમાં સુખ છે, નિમિત્તથી જ્ઞાન થાય એવી મિથ્યાત્વની ભાવના અજ્ઞાનીએ નિરંતર ભાવી છે. નિગોદમાં, કાગડાં ને કીડીમાં અવતાર કર્યા ને મનુષ્ય થઈ દ્રવ્યલિંગી મુનિપાણું ધારણ કરી નવમી ટ્રેવેયકે ગયો પાણુ દેહની ક્રિયા મેં કરી, પુણ્યથી ધર્મ થશે એવા મિથ્યાભાવની ભાવના ભાવી, મહાવ્રત કેમ ચોખ્ખા પાળી શકાય, આહારમાં કેમ દોષ ન લાગે એવી વ્યવહારની ભાવના ભાવી, શ્રાવક થયો, પડિમાધારી થયો, સાધુ થયો, જાત્રાઓ કરી પાણુ ભેદની રુચિની ભાવના ભાવી છે પાણુ અભેદ સ્વભાવના આશ્રયે થતાં સમ્યક્ત્વાદિ ભાવોની ભાવના ભાવી નથી.

ટીકા : આ, થોડા કાળમાં મુક્તિ થાય એવા આસન્નભવ્ય ને જેનો મોક્ષ દૂર છે એવા અનાસન્નભવ્ય જીવના પહેલાના અને પછીના સ્વરૂપનું કથન છે.

જ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ નહિ કરતાં પુણ્ય ને નિમિત્તની રુચિ તેને મિથ્યાત્વ કહે છે. આસક્તિના ભાવોને અવ્રત કહે છે, ક્રોધ-માન-માયા-લોભના પરિણામને કષાય કહે છે ને આત્માના પ્રદેશોનું કંપન તેને યોગ કહે છે. આ ચાર સામાન્ય આસ્રવો છે ને તેમના ભેદો તેર છે. ૧૪મે ગુણસ્થાને આસ્રવ હોતો નથી તેથી ૧૩ ગુણસ્થાન સુધી આસ્રવો કહ્યા છે. કારણ કે ‘મિચ્છાદિત્વીઆદિ જાવ સજોગિસ્સ ચરમંતં’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. આ સમયસાર ગાથા ૧૧૦નું બીજું પદ છે. મિથ્યાત્વ નામના પહેલાં ગુણસ્થાનથી ૧૩મા સયોગી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી આસ્રવો હોય છે એવો તેનો અર્થ છે.

જેને મેલ નથી, કર્મનો સંબંધ નથી એવા પોતાના પરમાત્મતત્ત્વની જેને શ્રદ્ધા નથી તેવા જીવની

મુક્તિ નજીક નથી. એવા અનાસન્નભવ્ય જીવે દેહની ક્રિયા કરી શકું છું એવા મિથ્યાભાવ, પુણ્ય કરું, યોગ કરું વગેરે પ્રકારે સામાન્ય પ્રત્યયો - મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય ને યોગને પૂર્વે અનંતકાળ ભાવ્યા છે. દ્રવ્યલિંગી મુનિ જે નવમી ટ્રેવેયકે જાય છે તેણે પાણુ મિથ્યાત્વ અને આસ્રવની ભાવના સેવી છે પાણુ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું નથી. તેથી તેને ચારિત્રદશા હોઈ ન શકે. જેણે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક વીતરાગતારૂપી ચારિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવા સ્વરૂપશૂન્ય બહિર્દષ્ટિ જીવે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમયકચારિત્ર ભાવ્યા નથી.

આ મિથ્યાદષ્ટિથી વિપરીત ગુણસમુદાયવાળો એટલે કે શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરનારો જીવ અતિ આસન્નભવ્ય છે એટલે કે તે નજીકમાં મુક્તિમાં જવાનો છે.

માગશર સુદ ૬, મંગળવાર, ૪-૧૨-૫૧.

ચોરાશીના અવતારથી થાકેલો જિજ્ઞાસુ જીવ સમ્યગ્જ્ઞાનની ભાવનાનો પ્રકાર પૂછે છે તેને ઉત્તર આપે છે.

અનંતકાળથી સ્વભાવને જાણ્યા વિના વિકારાદિ ભાવોને જાણ્યા ને તેની ભાવના કરી છે પાણુ નિજ કારણસ્વભાવની ભાવના એક ક્ષણમાત્ર કરી નથી. આ અતિ નિકટ ભવ્ય જીવ જેનો સ્વભાવ પ્રગટ થઈ મોક્ષ થવાનો છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાનની ભાવના કયા પ્રકારે હોય છે તે બતાવે છે. અજ્ઞાની જીવે અનંતકાળથી આસ્રવને જાણ્યો છે પાણુ દયા-દાનાદિના વિકલ્પો આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી, રાગ અને ભેદની ભાવના તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ નથી. અજ્ઞાનીએ પોતાના સ્વભાવને જાણ્યા વિના શુભાશુભ રાગમાં એકાગ્રતા કરી, વ્રતમાં, પૂજામાં વગેરેમાં દોષ ન લાગે તેનું ધ્યાન રાખ્યું પાણુ આ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે, જ્ઞાન એક જ તેની વસ્તુ છે, બીજી કોઈ તેની ચીજ નથી એવા ભાન વિના અંતરસ્થિરતા કેવી ? શિષ્યને અંતરથી ધગશ થાય કે આ શું ? હું કોણ છું ? આ ભવ કેમ ? એમ ચોરાશીના અવતારનો થાક લાગ્યો હોય તે વિચારે કે પૂર્વે વ્રત, પૂજા વગેરે કર્યા, મુનિપાણુ ધારી વાર લીધાં છતાં જન્મ-મરણના આરા નહિ. હવે શું કરવું બાકી રહ્યું ? એમ જેને અંતર ધગશ ઊપડી છે ને પ્રશ્ન પૂછે છે તેને જવાબ આપવામાં આવે છે. જે જીવને ચોરાશીનો થાક લાગ્યો નથી અને કહે કે “મુઆ પછી ગોલાણ ગાડાં ભરે” એમ જે સ્વચ્છંદ સેવે છે એ અજ્ઞાની નાસ્તિક છે, તેવાની વાત નથી. અહીં તો વૈરાગી આસ્તિક જીવ પૂછે કે સમ્યગ્જ્ઞાનની ભાવના કયા પ્રકારે હોય છે ? તેનો જવાબ આપવામાં આવે છે. તે માટે આચાર્યવર શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૨૩૮મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ઠમ)

ભાવયામિ ભવાવર્તે ભાવનાઃ પ્રાગભાવિતાઃ

ભાવયે ભાવિતા નેતિ ભવાભાવાય ભાવનાઃ ॥

શ્લોકાર્થ : ભવાવર્તમાં પૂર્વે નહિ ભાવેલી ભાવનાઓ (હવે) હું ભાવું છું. તે ભાવનાઓ (પૂર્વે) નહિ ભાવી હોવાથી હું ભવના અભાવ માટે તેમને ભાવું છું (કારણ કે ભવનો અભાવ તો ભવભ્રમાણના કારણભૂત ભાવનાઓથી વિરુદ્ધ પ્રકારની, પૂર્વે નહિ ભાવેલી એવી અપૂર્વ ભાવનાઓથી જ થાય).

અનંતકાળમાં પૂર્વે નહિ ભાવેલી એવી અપૂર્વ ભાવના ધર્મી જીવ ભાવે છે.

અનાદિથી આ જીવ અનંતા ભવના ચક્રાવામાં પડ્યો છે. પાણીમાં વમળ ચડે ને તેમાં પડેલી વસ્તુ ડૂબી જાય તેમ અનંતકાળથી જુદા જુદા ભવોમાં અજ્ઞાની ડૂબી ગયો છે. ધર્મત્મા કહે છે કે અનંતભવના ચક્રાવામાં પૂર્વે નહિ ભાવેલી ભાવનાઓ ભાવું છું તે ભાવના પૂર્વે કદી ભાવી નથી. તેથી ભવના અભાવ માટે તેને ભાવું છું. અહીં ભવ એટલે માત્ર નારકી કે ઢોરના ભવ કહ્યા નથી પણ ચોરાશીના ભવો - શેઠ, દેવ આદિ બધા ભવોના અભાવ માટે ભાવું છું. “પૂર્વે તીવ્ર કર્મને લીધે ભાવના ભાવી ન હતી ને અત્યારે કર્મ મંદ પડ્યા માટે ભાવું છું” એમ લખ્યું નથી, કર્મને યાદ જ કર્યું નથી. પણ મારી ભૂલના કારણે શરીર, નિમિત્ત ને રાગની ભાવના ભાવી હતી કે જે ભવભ્રમાણનું કારણ છે ને તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારની એટલે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છું એવી ભાવના ભાવી ન હતી. સમ્યગ્દર્શનાદિ અપૂર્વ ભાવનાઓથી જ ભવનો અભાવ થાય છે. પૂર્વે ભાવના ભાવનાર હું હતો ને વર્તમાનમાં હું ભાવું છું. પૂર્વે પર્યાય ને વર્તમાન પર્યાય બન્નેનો ધરનાર હું ધ્રુવ છું. આમ ધ્રુવ પદાર્થ અને ઉત્પાદ-વ્યય પર્યાય પણ સાબિત થાય છે.

વળી, આ ૮૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૨૧

(માલિની)

અથ ભવજલરાશૌ મગ્નજીવેન પૂર્વ

કિમપિ વચનમાત્રં નિર્વૃત્તેઃ કારણં યત્ ।

તદપિ ભવભવેષુ શ્રૂયતે વાહ્યતે વા

ન ચ ન ચ બત કષ્ટં સર્વદા જ્ઞાનમેકમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જે મોક્ષનું કાંઈક કથનમાત્ર (-કહેવામાત્ર) કારણ છે તેને પણ (અર્થાત્ વ્યવહાર-રત્નત્રયને પણ) ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવે પૂર્વ ભવભવમાં (-ઘણાં ભવોમાં) સાંભળ્યું છે અને આચર્યું (-અમલમાં મૂક્યું) છે; પરંતુ અરેરે ! ખેદ છે કે જે સર્વદા એક જ્ઞાન છે તેને (અર્થાત્ જે સદા એક

જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વને) જીવે સાંભળ્યું-આચર્યું નથી, નથી. ॥ ૧૨૧ ॥

વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ મોક્ષનું કથનમાત્ર કારણ છે.

સાચા દેવ-ગુરુની શ્રદ્ધા, પાંચ મહાવ્રત અથવા બાર વ્રતના પરિણામ વગેરે પ્રકારે વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ મોક્ષનું કારણ કહેવામાત્ર છે. તે પરિણામથી મોક્ષદશા પ્રગટતી નથી, માત્ર ઉપચારથી તેને મોક્ષનું કારણ કહેવાય છે. અહીં કોઈ પૂછે કે પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨માં કહ્યું છે કે ભિન્ન સાધ્ય ન માને તે નિશ્ચયાભાસી છે. અહીં ઉપચાર કેમ કહો છો ?

સમાધાન : પંચાસ્તિકાયમાં આત્મા ચૈતન્યસ્વભાવી છે તે સાધ્ય ને વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ તે સાધન એમ ભિન્ન સાધ્ય-સાધન ન માને તેને નિશ્ચયાભાસી કહ્યો છે. જે જીવ સાધકદશામાં વ્યવહાર ને રાગ બિલકુલ આવતો જ નથી એમ માને છે તેને ઉદ્દેશીને ભૂમિકા અનુસાર રાગનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. પણ તેથી વ્યવહારથી નિશ્ચય પમાય છે એવો એનો અર્થ છે જ નહિ.

પરમાત્મપ્રકાશમાં અભવી જીવને વ્યવહાર રત્નત્રય હોય જ નહિ એમ કહ્યું છે કારણ કે જે નિશ્ચય પ્રગટાવતો નથી તેને વ્યવહાર હોતો નથી એમ વસ્તુદષ્ટિ કરાવી છે. શુભભાવ જીવે અનંતીવાર કર્યા છે તેનું વજન નથી. જે જીવ નિશ્ચય પ્રગટ કરે છે તેને વ્યવહાર રત્નત્રય કારણ કહેવાય છે.

જ્ઞાનસ્વભાવના સાગરરૂપી આત્માની રુચિ છોડી પુણ્ય ને નિમિત્તની રુચિ કરનારો ભવસાગરમાં ડૂબે છે.

આમ વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામને ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવે પૂર્વે ઘણાં ભવોમાં સાંભળ્યા છે અને અમલમાં મૂક્યા છે. ચૈતન્યસ્વભાવમાં ડૂબકી મારવી જોઈએ તેને બદલે પુણ્ય-પાપ ને દેહની ક્રિયામાં ડૂબકી મારી છે. ચૈતન્યસ્વભાવની રુચિ છોડી પુણ્ય-પાપની રુચિ કરી લાભ માન્યો તે જીવ ભવસાગરમાં ડૂબેલો છે. સ્વભાવમાં ભવ નથી. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવનો સાગર છે. તેની રુચિ છોડી, રાગ ને પુણ્યની રુચિ કરે તે સ્વભાવ સાગરમાંથી બહાર નીકળેલો ભવસાગરમાં ડૂબેલો છે. પછી તે જીવ હજારો રાણીઓ છોડી નસ્ર દિગંબર મુનિ થયો હોય, આતાપથી શરીર જાળું થઈ ગયું હોય ને પાંચ મહાવ્રત ચોખ્ખા પાળી નવમી ઐવેયકે જતો હોય કે કોઈ જીવ તીવ્ર પાપ કરી સાતમી નરકે જતો હોય તો પણ મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ ને ભવચક્રની અપેક્ષાએ બન્ને સમાન છે.

નિગોદથી માંડી નવમી ઐવેયક સુધીના ભવભવમાં અજ્ઞાનનું ઘૂંટાણ કરી મિથ્યા આચરણ અમલમાં મૂક્યું છે.

આમ અજ્ઞાની જીવે વ્યવહાર રત્નત્રયને ઘણી વાર સાંભળ્યા છે ને અમલમાં મૂક્યા છે. કાંઈક વ્યવહાર જોઈએ, નિમિત્ત જોઈએ એવી શુભની તથા નિમિત્ત તરફના વલાણની વાત ઘણા ભવોમાં ઘણીવાર સાંભળી છે. કોઈ પૂછે કે એકેન્દ્રિયાદિમાં હલકા ભવોમાં તો સાંભળવાનું નિમિત્ત હોતું

નથી ને ? -ભલે બાહ્ય શ્રુત નિમિત્ત ન હોય પણ શ્રુત અજ્ઞાનનું ઘૂંટણ કરી ઊંધું શ્રવાણ સમયે સમયે કરી રહ્યો છે. એકેન્દ્રિયમાં હો કે નવમી ત્રૈવેયકમાં હો પણ અંતસ્સ્વભાવને ચૂકી રાગની રુચિનો ભાવ કરનાર ભાવશ્રુત અજ્ઞાનનું શ્રવાણ કર્યા કરે છે. દરેક ભવમાં ચૈતન્યસ્વભાવથી વિરુદ્ધ ઘૂંટ્યું છે. માટે દરેક ભવમાં સાંભળ્યું છે ને આચર્યું છે એમ કહ્યું છે. મુનિ થઈ બાર માસના ઉપવાસ કરે, શરીર જાગૃ થાય પણ ક્રોધ ન કરે છતાં પુણ્યથી ધર્મ માની અજ્ઞાનને ઘૂંટી રહ્યો છે. ભંગ, ભેદ, પુણ્ય-પાપની અનેકતાની વાત ઘણી વાર કરી છે ને અમલમાં છે તે અપૂર્વ નથી.

જ્ઞાન જ જેનું સર્વસ્વ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની વાત જીવે સાંભળી નથી.

પરંતુ ખેદ છે કે જે સદા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વને જીવે સાંભળ્યું કે આચર્યું નથી-નથી. અહીં આચાર્ય ભગવાન ક્રુણા સહિત ખેદ કરે છે કે જીવે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની વાત સાંભળી નથી તેમ આચરી નથી. આ પરમાત્મતત્ત્વ જ ચૈતન્યજ્યોતિ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન જ જેનું સર્વસ્વ છે, નિમિત્ત સ્વભાવને અકિંચિત્કર તો છે જ પણ વ્યવહાર રત્નત્રય પણ સ્વભાવને અકિંચિત્કર છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની સન્મુખ થઈને શુભ પરિણામ કર્યા પણ અરેરે ! ખેદ છે કે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા એકલો છે ને તેના આશ્રયે જ મોક્ષ થાય છે તે વાત સાંભળી નથી.

જોગે પર લક્ષે તથા રાગના લક્ષે વાણી સાંભળી છે તેણે વાણી સાંભળી જ નથી.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે અનંત ભવોમાં ભગવાનના સમવસરાણમાં ગયો છે ને ત્યાં ભગવાનની વાણી સાંભળી છે ને અહીં સાંભળી નથી એમ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન : જોગે સ્વલક્ષ્ણપૂર્વક સાંભળ્યું હોય તેણે જ સાંભળ્યું કહેવાય. જ્ઞાની પાસે અનંતવાર ગયો, પોતે સાચો છે, સર્વજ્ઞસ્વભાવી છે એવા સ્વલક્ષ્ણ વિના જે સાંભળ્યું તે સાંભળ્યું જ કહેવાતું નથી. એક વાર સ્વલક્ષ્ણ સાંભળ્યું હોય તો તેની મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ. જ્ઞાની કહે તેમ યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે તો નિમિત્ત કહેવાય ને તો જ ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ મળી કહેવાય. સમયસાર ગાથા ૪માં જે ધ્વનિ છે તે જ ધ્વનિ અહીં છે.

શ્રુત, પરિચિત, અનુભૂત સર્વને કામભોગબંધનની કથા;

પરથી જુદા એકત્વની ઉપલબ્ધિ કેવળ સુલભ ના.

વ્યવહાર રત્નત્રયની વાત, ઈચ્છાના કર્તા-ભોક્તાની વાત સાંભળી છે પણ જીવ રાગનો અકર્તા ને અભોક્તા છે તે વાત સાંભળી નથી. કોઈ પૂછે કે અગિયાર અંગ ને નવ પૂર્વ ભણ્યો હતો ને? -ના, ભણ્યો જ નથી ને સાંભળ્યું નથી. સમવસરાણમાં ગયો, પૂજા કરી, વાણી સાંભળી ને આટલું ભણ્યો છે ને ! એ બધું પરલક્ષે કર્યું છે, સ્વલક્ષે કર્યું જ નથી. આ જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને ભગવાનથી કે તેના શુભ રાગથી પણ લાભ નથી. તું સ્વતંત્ર છો એવી વાત સાંભળવાની લાયકાતથી સાંભળી નથી. સ્વલક્ષ્ણને ચૂકી પરલક્ષે

ને રાગને લક્ષે સાંભળી છે તેથી ગૃહીત મિથ્યાત્વ પણ છોડ્યું કહેવાય નહિ. જે ફરીને આવે નહિ તો જ ગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટ્યું કહેવાય. સ્વલક્ષે સાંભળે તો મુક્તિ થાય ને તો જ જ્ઞાની જે કહે છે તેની તેણે શ્રદ્ધા કરી કહેવાય, ને તો જ ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ મળે છે.

જે ભવ્ય જીવ એકવાર સ્વલક્ષે જ્ઞાની પાસે ચૈતન્યસ્વભાવની વાત સાંભળે તેની મુક્તિ અવશ્ય થાય છે.

પદ્મનંદીઆચાર્યદેવ કહે છે કે :-

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિતેન યેન વાર્તાપિ હિ શ્રુતા ।

નિશ્ચિતં સ ભવેદ્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણ ભાજનમ્ ॥

જે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી છે, તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે.

સ્વભાવના લક્ષે વિકારની રુચિ છોડી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત સાંભળે તો જરૂર મુક્તિ થાય છે. ‘શ્રુતા’ શબ્દ ખાસ ઉપયોગી છે. ‘શાસ્ત્ર વાંચીને’ એમ કહ્યું નથી પણ જ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને કહ્યું છે. તે ઉપાદાન-નિમિત્તની સંધિ બતાવે છે. રાગ ને નિમિત્ત હું નહિ, હું તો જ્ઞાતા સ્વભાવી છું એમ જ્ઞાતાના ભાણકાર વાગ્યા છે તે અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામે છે.

શુદ્ધ રત્નત્રયનો સ્વીકાર કરવા ને વ્યવહાર રત્નત્રયને બાતલ કરવા ‘નિયમસાર’ માં ‘સાર’ શબ્દ જોડેલ છે.

આ નિયમસાર છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતી સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પયયિ નિયમથી નિર્વાણનું કારણ બને છે. એટલો નિયમનો અર્થ થયો ને તે નિયમ શબ્દની સાથે વિપરીતના પરિહાર અર્થે સાર શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. વ્યવહાર રત્નત્રયરૂપ વિકલ્પોને-પરાશ્રિત ભાવોને બાતલ કરીને માત્ર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો જ -શુદ્ધ રત્નત્રયનો જ- સ્વીકાર કરવા અર્થે નિયમ સાથે સાર શબ્દ જોડ્યો છે. વ્યવહાર રત્નત્રયના અભાવ માટે અથવા વ્યવહાર રત્નત્રયને રત્નત્રય કહેવાં નથી માટે સાર શબ્દ મૂક્યો છે. વ્યવહાર રત્નત્રય મોક્ષમાર્ગ છે જ નહિ માટે નિયમસાર કહેલ છે.

સમ્યક્ એકાંત વિના અનેકાંત થતું નથી.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આમ કહો છો તેથી એકાંત થઈ જશે.

સમાધાન :- સમ્યક્ એકાંત વિના અનેકાંત થતું નથી. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છે એવા ભાન વિના શુભ રાગને વ્યવહાર કહેવાતો નથી તેમ સ્વભાવ તરફ ઢળ્યા વિના જ્ઞાન અનેકાંત પ્રમાણ થતું નથી.

સમ્યક્ એકાંત વિના અનેકાંત હોતું નથી,
ઉપાદાનમાં કાર્ય થયા વિના નિમિત્ત કોનું ?
પોતામાં નિશ્ચયસ્વભાવ પ્રગટ્યા વિના વ્યવહાર કોનો ?
એકરૂપ સ્વભાવની શ્રદ્ધા વિના અનેકતા કોની ?

એક સ્વભાવનું જ્ઞાન થતાં અનેક ભેદોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે.

આત્મા ત્રિકાળી જ્ઞાનરસાયાગસ્વરૂપ જ છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર.

અરેરે ! કહીને પુરુષાર્થ ઉપાડવાનું કહે છે. આ જ્ઞાનસ્વભાવની રુચિ ને એકાગ્રતાની વાત સાંભળી નથી. જે સાંભળ્યું છે તે બધું જૂઠું છે. અજ્ઞાનીને વ્યવહારની હોંશ આવે છે. વ્યવહાર કે નિમિત્તની વાત આવે ત્યાં હોંશ આવી જાય કે જુઓ, અમારું આ આવ્યું. પાણ ભાઈ ! વ્યવહાર છે, રાગ છે, નિમિત્ત છે, તેની કોણે ના પાડી ? પાણ તેમાં તું જે હોંશ કરે છે તે હોંશ કરવા જેવી નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવની રુચિ કરવા જેવી છે. જગતમાં અનેક પ્રકારના રસ હોય છે. આત્મારૂપી બાટલામાં એકલો જ્ઞાનરસ ભરેલો છે. આત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાનરસાયાગસ્વરૂપ છે. એક જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પુણ્ય-પાપ તે રસાયાગમાં નથી. સર્વદા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. અજ્ઞાનીને ભાન ન હોય તો પાણ જ્ઞાયકસ્વભાવ ફીટીને જડ કદી પાણ થતો નથી. સ્વરૂપ અભેદ એકરૂપ છે. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર તો ધર્મ થાય તેમ છે.

વ્યવહાર પહેલો ને પછી નિશ્ચય પ્રગટે તે મિથ્યા માન્યતા છે. નિશ્ચય પ્રગટે ત્યારે રાગ વ્યવહાર નામ પામે છે.

પાણ અજ્ઞાની જીવોને વ્યવહારની રુચિ હોવાથી કહે છે કે પહેલો વ્યવહાર હોવો જોઈએ ને પછી નિશ્ચય પ્રગટે. આ જ મોટો વાંધો છે. અન્યમતવાળા પાણ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત કહીને આ પ્રમાણે જ કહે છે કે પહેલાં વ્યવહાર થાય ને પછી નિશ્ચય પ્રગટે. આ વાત મૂકીને જૈનદર્શન સામે વાંધો કાઢ્યો છે ને તું જૈનમાં જન્મીને કહે કે વ્યવહાર પહેલો ને પછી નિશ્ચય પ્રગટે તો તારામાં ને અન્યમતમાં ફેર શો રહ્યો ? શુભ-અશુભ રાગ તો જીવ અનાદિથી કરતો આવ્યો છે. વ્યવહાર તો અનાદિથી કર્યો છે છતાં ધર્મ થયો નહિ. માટે તે અપૂર્વ નથી. રાગ રહિત જ્ઞાનસ્વભાવના આશ્રયે નિશ્ચય પ્રગટ કરે તે અપૂર્વ છે. અનાદિકાળથી નિશ્ચય પ્રગટ્યો નથી માટે નિશ્ચય પ્રગટે ત્યારે જ શુભ રાગ વ્યવહાર નામ પામે છે. જીવોએ શુદ્ધ ચૈતન્યની વાત સાંભળી નથી. આગલી બધી માનેલી વાત ઉપર મીઠા વાળે ને સ્વલક્ષે આ વાત સાંભળે તો સમજાય તેવું છે. ચૈતન્યની વાત સાંભળાવનાર જ્ઞાની હોય ને સાંભળનાર પાત્ર હોય તો મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ.

ગાથા ૯૧

મિચ્છાદંસણણાણચરિત્તં ચઈઝ્ઞણ ણિચ્છસેસેણ ।

સમ્મત્તણાણચરણં જો ભાવઈ સો પડિક્કમણં ॥ ૯૧ ॥

મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચરિત્રં ત્યક્ત્વા નિરવશેષેણ ।

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચરણં યો ભાવયતિ સ પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૯૧ ॥

નિ:શેષ મિથ્યાજ્ઞાન-દર્શન-ચરણને પરિત્યાગીને

સુજ્ઞાન-દર્શન-ચરણ ભાવે, જીવ તે પ્રતિક્રમણ છે. ૯૧.

અન્યથાર્થ : (મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચરિત્રં) મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રને (નિરવશેષેણ) નિરવશેષપાણે (ત્યક્ત્વા) છોડીને (સમ્યક્ત્વજ્ઞાનચરણં) સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને (ય:) જે (જીવ) (ભાવયતિ) ભાવે છે, (સ:) તે (જીવ) (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ છે.

સર્વજ્ઞે કહેલા વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણને મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કહે છે.

ટીકા : મૂળ ગાથામાં નાસ્તિથી વાત છે. ટીકામાં પ્રથમ અસ્તિ બતાવી પછી નાસ્તિ કહે છે. ચૈતન્યસ્વભાવનો સ્વીકાર કરીને એટલે કે તેના આશ્રયે પ્રગટતી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળ પર્યાયને સંપૂર્ણપાણે સ્વીકારવાથી અને મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને સમસ્ત પ્રકારે છોડવાથી મુનિજનોને નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ હોય છે એમ કહ્યું છે. સ્વભાવના સ્વીકારમાં મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ધૂટી જાય છે.

ઈન્દ્રો જેને પૂજે છે ને જેની ઈશ્વરતા ખીલી ગઈ છે તેવા સર્વજ્ઞદેવથી પ્રતિકૂળ કહે તે બધા માર્ગાભાસ છે. બૌદ્ધ, વેદાંતાદિ કહે છે તે અન્યમતી-માર્ગાભાસ છે. જૈનને અન્યમત સાથે આજકાલ સમન્વય કરનારા પાણ જૈન સંપ્રદાયમાં હોવા છતાં માર્ગાભાસી છે. તેવા માર્ગનું શ્રદ્ધાન તે મિથ્યાદર્શન છે. તીર્થંકરદેવે અનંતા જીવો, અનંતાનંત પુદ્ગલો, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને અસંખ્ય કાળાણુ - એમ છ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર જોયા છે, તેથી વિપરીત કહેનારા અવસ્તુ કહે છે. એક જ આત્મા કહે, જગત્કર્તા ઈશ્વરને માને, આત્માને પરનો કર્તા કહે, ક્ષણિક માને, ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યકાળ અનંતગુણો ન માને પાણ એક વર્તમાન સમય જેટલો અધિક માને - આવી માન્યતાથી અવસ્તુ થઈ જાય છે. અવસ્તુમાં વસ્તુબુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. મંદ રાગ પાડીને તેમાં ટકવું તે મિથ્યાચારિત્ર છે. મુનિજનો આવી માન્યતાને સર્વ પ્રકારે છોડે છે.

માગસર સુદ ૭, બુધવાર, ૫-૧૨-૫૧.

પરમાર્થ પ્રતિક્રમાણ એટલે શું ? પુણ્ય-પાપથી પાછો ખસીને આત્માના સ્વભાવમાં રમાણતા કરવી તે સાચું પ્રતિક્રમાણ છે. તે પ્રતિક્રમાણ કોને હોય તે કહે છે.

ભગવાન અહંતદેવે જે માર્ગ કહ્યો છે તેનાથી વિપરીતમાર્ગની શ્રદ્ધા તે મિથ્યાદર્શન છે. સર્વજ્ઞ અનાદિથી જે માર્ગ કહેતાં આવ્યા છે, તેનાથી વિપરીતમાર્ગ કહેનારા પાણ અનાદિથી છે. તેની શ્રદ્ધા તે મિથ્યાશ્રદ્ધા છે અને તે ઊંધા માર્ગમાં કહેલી અવસ્તુમાં વસ્તુની બુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, અને તે ઊંધા માર્ગનું આચરણ તે મિથ્યાચારિત્ર છે. એ ત્રણે મિથ્યા શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રના ત્યાગથી પ્રતિક્રમાણ થાય છે.

મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને નિરવશેષપણે છોડવાનું કહ્યું છે. સર્વજ્ઞ સિવાય બીજાનો એક અંશ પાણ સાચો છે, એવી માન્યતા છોડવી. છ દ્રવ્યો, તેના અનંત ગુણો, પર્યાયો -એવું વસ્તુસ્વરૂપ સર્વજ્ઞ સિવાય બીજા માર્ગમાં ત્રણ કાળમાં નથી. સર્વજ્ઞ વીતરાગમાર્ગને બીજા માર્ગો સાથે ત્રણ કાળમાં મેળ નથી. માટે તે માર્ગના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે નિરવશેષપણે છોડવા.

અથવા

નિજ કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને એકાગ્રતાથી વિમુખતા તે મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, તેને પાણ તદ્દન છોડવા. એક સમયની ક્ષણિક પર્યાયને જ આખો આત્મા માનવો તે ત્રિકાળી તત્ત્વની શ્રદ્ધાથી વિમુખપણું છે, તે મિથ્યાશ્રદ્ધા છે. શરીરાદિ તો પર છે, ને એક સમયની ઊઘડેલી જ્ઞાનાદિની પર્યાય તે પાણ આત્માનું આખું સ્વરૂપ નથી, તેને જ આખો આત્મા માની લેવો તે પર્યાયબુદ્ધિ છે, તે મિથ્યાશ્રદ્ધા છે. ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્માની શ્રદ્ધા કરીને તે મિથ્યાશ્રદ્ધા છોડવી. અને ત્રિકાળી અખંડ આત્મા સિવાય અધૂરા જ્ઞાનને, અધૂરી દશાને આત્મા જાણવો તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.

એક સમયની મતિ, શ્રુત વગેરે પર્યાયની જ બુદ્ધિ રાખવી અને ત્રિકાળી સ્વભાવની બુદ્ધિ છોડવી તેને જ મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન કહે છે, તેને છોડવા.

પહેલાં તો સર્વજ્ઞદેવના માર્ગથી વિપરીતમાર્ગના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતાને છોડવાનું કહ્યું અને હવે આત્માના સ્વભાવથી વિપરીત એવા મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને છોડવાનું કહે છે. ચૈતન્યના સ્વભાવથી વિપરીત શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મિથ્યા રત્નત્રય છે. તેની ભાવના અનંતવાર ભાવી છે. પાણ ચૈતન્યસ્વભાવની સન્મુખ થઈને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને કદી ભાવ્યાં નથી. માટે કહે છે કે ચૈતન્યથી વિમુખ એવા મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રને સમસ્તપણે છોડવાં. જો એક સમય પાણ દૃષ્ટિમાં ત્રિકાળી સ્વભાવની મુખ્યતા છૂટીને પર્યાયની મુખ્યતા થાય તો મિથ્યાત્વ થઈ જાય છે. વર્તમાન પર્યાયમાં સર્વસ્વ

માનવું તે ચૈતન્યસ્વભાવથી વિમુખતા છે, તે જ મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. તેને પાણ સર્વ પ્રકારે છોડવાં. પ્રતિક્રમાણ કહેવું છે તેથી તેને છોડવાની વાત કરી છે. ખરેખર તો ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવની સન્મુખ થઈને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા કરતાં મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર છૂટી જાય છે. પર્યાયને અંતર્મુખ અભેદ ન કરતાં નિમિત્ત અને સંયોગના આશ્રયથી લાભ માનવો તે મિથ્યા રત્નત્રય છે, તેને છોડવાં.

મિથ્યા રત્નત્રયને છોડવાની વાત કરી. હવે શું કરવું ? એટલે કે કોના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર કરવા? તે અસ્તિથી કહે છે. કેવા આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર કરવાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે તે બતાવે છે.

“ત્રિકાળ નિરાવરણ, નિત્ય આનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવો, નિરંજન નિજ પરમ પારિણામિક-ભાવસ્વરૂપ કારણપરમાત્મા તે આત્મા છે; તેના સ્વરૂપના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણનું રૂપ તે ખરેખર નિશ્ચય રત્નત્રય છે.”

પર્યાયમાં આવરણ છે પાણ ત્રિકાળી નિજ પરમાત્મસ્વરૂપમાં આવરણ નથી. મારો આત્મસ્વભાવ તો ત્રિકાળ નિરાવરણ છે અને નિત્ય આનંદ જ તેનું એક લક્ષણ છે. પર્યાયમાં આનંદ ન હતો ને પ્રગટ્યો તે તો પર્યાય છે, પાણ મારો સ્વભાવ તો ત્રિકાળ આનંદ લક્ષણથી ભરપૂર છે. -આવા પોતાના આત્માની જે શ્રદ્ધા કરે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને તેને મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમાણ થાય છે. આવા આત્માની શ્રદ્ધા વગર મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમાણ થતું નથી. ત્રિકાળી આનંદસ્વરૂપ આત્મા છે, તેમાં આનંદનું ઓછાપણું કે વધવાપણું નથી, ત્રિકાળ એકરૂપ આનંદલક્ષણ છે. સદાય આનંદમય નિજ પરમ પારિણામિકભાવસ્વરૂપ કારણપરમાત્મા એવો મારો આત્મા છે. આવા આત્માના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે નિશ્ચય રત્નત્રય છે, ને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

આત્મા જ એને કહ્યો કે જે ત્રિકાળ એકરૂપ પરમ સ્વભાવથી ભરેલો કારણપરમાત્મા છે. તારે જે સિદ્ધપદનું કાર્ય જોઈતું હોય તે કાર્યનું કારણ આ આત્મામાં ભર્યું છે, તેથી તે કારણપરમાત્મા છે, તેના આશ્રયે સિદ્ધદશારૂપી કાર્ય આવશે. ક્યાંય બહારથી તે કાર્ય આવતું નથી. સમયે સમયે જે નવી નવી પર્યાય આવે છે તે ક્યાંથી આવે છે ? પરમાંથી આવતી નથી, ને પર્યાયમાંથી પાણ પર્યાય આવતી નથી, ધ્રુવ કારણપરમાત્મામાંથી જ નવી નવી અવસ્થાઓ આવે છે. એવા કારણ-પરમાત્માના પ્રતીત, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા તે જ નિશ્ચય રત્નત્રય છે. આવા નિશ્ચય રત્નત્રયવાળા મુનિઓને જ પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ હોય છે.

ક્ષાયિકભાવ જેટલો પાણ આત્મા નથી. ક્ષાયિકભાવ તો ક્ષણિક પર્યાય છે, તેમાંથી નવી પર્યાય આવતી નથી. નિત્ય આનંદ જેનું લક્ષણ છે એવો ભગવાન કારણપરમાત્મા છે, તે જ આત્મા છે.

તે નિત્ય આનંદ લક્ષણથી જ લક્ષિત થાય છે, ક્ષણિક પર્યાયથી તે લક્ષિત થતો નથી. લક્ષણ અને લક્ષ્ય બન્ને ધ્રુવ છે. તે આનંદ લક્ષણ વડે લક્ષ્યને નક્કી કરનારી તો પર્યાય છે. પણ લક્ષણ તો નિત્ય આનંદ છે તે ધ્રુવ છે. લક્ષ્ય અને લક્ષણ બન્ને નિત્ય-ધ્રુવ છે; એમ બન્નેને અભેદ લીધા છે. પર્યાયને લક્ષણ ન કહ્યું, પણ ધ્રુવ આનંદને જ લક્ષણ કહ્યું છે. એવા નિત્ય આનંદ લક્ષણથી ધ્રુવ આત્માને જોગે લક્ષમાં લીધો તે પર્યાય પોતે મોક્ષમાર્ગ છે. પણ તે એક સમયની પ્રગટ પર્યાયને અમે આખો આત્મા કહેતા નથી. આત્મા ત્રિકાળ એકરૂપ નિરાવરણ છે, તે વસ્તુસ્વભાવને કદી આવરણ નથી. નિગોદદશા વખતે પણ વસ્તુસ્વભાવ તો નિરાવરણ જ છે. જે નિત્ય વસ્તુને આવરણ હોય તો વસ્તુનો જ અભાવ થઈ જાય. આવરણ તો ક્ષણિક પર્યાયમાં છે અને તે પર્યાય પલટી જાય છે. જે ચીજ આવરણવાળી હોય તે ચીજ ત્રિકાળ ન હોય.

જેમ ક્ષણિક પર્યાયમાં આવરણ છે, તો તે પર્યાયમાં નિર્મળતાનો અભાવ છે; તેમ જે ત્રિકાળી વસ્તુસ્વભાવમાં આવરણ હોય તો તે ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવનો જ અભાવ થઈ જાય. ધ્રુવ આત્મા તો ત્રિકાળ આવરણ વગરનો જ છે. એવા ત્રિકાળી નિરાવરણ કારણપરમાત્માની સન્મુખ થઈને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા તે જ નિશ્ચય રત્નત્રય છે.

આવો મનુષ્ય અવતાર પામીને આત્માની ઓળખાણ કરવી તે એક જ શરણભૂત છે. એ સિવાય બીજું કંઈ શરણભૂત નથી. અહો ! જીવાનજેઘ માણસો ક્ષણમાં ચાલ્યા જાય છે; ચૈતન્યનું ભાન કરીને તેનું શરણ ન લીધું તો આ મનુષ્ય દેહ તો ક્ષણમાં ફૂ... થઈ જશે. માટે આવા ત્રિકાળી આત્માની પ્રતીત કરવી તે જ કરવા જેવું છે; અને તે જ જીવને શરણભૂત છે.

ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ વસ્તુ છે, તેની ત્રિકાળી શક્તિમાં કદી આવરણ થયું નથી. સિદ્ધ અને નિગોદ એ તો બન્ને અવસ્થાઓ છે; અવસ્થામાં આવરણ હતું ને ટળ્યું તે બન્ને ક્ષણિક છે. પણ આત્મા ધ્રુવ ત્રિકાળી વસ્તુ છે તેમાં આવરણ કદી છે જ નહિ. એવા કારણપરમાત્માની સન્મુખ થઈને તેના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ કરવા તે નિશ્ચય રત્નત્રય છે. આવા સ્વભાવથી વિમુખતા તે મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા છે તે છોડવા જેવા છે અને સ્વભાવની સન્મુખ થઈને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા કરવા તે નિશ્ચય રત્નત્રય છે.

“આમ ભગવાન પરમાત્માના સુખનો અભિલાષી એવો જે પરમ પુરુષાર્થપરાયણ (પરમ તપોધન) શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક આત્માને ભાવે છે, તે પરમ તપોધનને જ (શાસ્ત્રમાં) નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણસ્વરૂપ કહ્યો છે.”

હું ત્રિકાળી ભગવાન છું - એવા ભાણકાર જગ્યા વિના પ્રગટ ભગવાન થવાનો નથી. હું જ ત્રિકાળ ભગવાન છું - એમ અંતરમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને ભગવાનના ભાણકાર લાવ !

જે પોતાના ભગવાન પરમાત્મસુખના અભિલાષી છે, અને પરમ પુરુષાર્થપરાયણ છે; એવા પરમ

તપોધન મુનિ પોતાના શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક અભેદ આત્માને ભાવે છે, તે જ નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ છે.

પ્રતિક્રમાણ એટલે પાછા ફરવું. કોની સામે જોઈ પાછો ફર્યો ? કે પોતાનો શુદ્ધ રત્નત્રયસ્વરૂપ અભેદ આત્મા છે તેની ભાવના વડે મિથ્યાશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રથી પાછો ફર્યો. જગતમાં તો એક અવતાર છોડીને બીજો અવતાર ધારણ કરે છે તેને “પાછો ફર્યો” એમ કહેવાય છે. અને અહીં તો કહે છે કે જે ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર કરીને જે જીવ પુણ્ય-પાપથી પાછો ફર્યો તેને ફરીને અવતાર હોતો જ નથી, એટલે તે નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ છે.

હવે આ ૮૧મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૨૨

(વસંતતિલકા)

ત્યક્ત્વા વિભાવમશ્વિલં વ્યવહારમાર્ગ-
રત્નત્રયં ચ મતિમાન્નિજતત્ત્વવેદી।

શુદ્ધાત્મતત્ત્વનિયતં નિજબોધમેકં

શ્રદ્ધાનમન્યદપરં ચરણં પ્રપેદે ॥ ૧૨૨ ॥

શ્લોકાર્થ : સમસ્ત વિભાવને તથા વ્યવહારમાર્ગના રત્નત્રયને છોડીને નિજતત્ત્વવેદી (નિજ આત્મતત્ત્વને જાણનાર-અનુભવનાર) મતિમાન પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં નિયત (-શુદ્ધાત્મતત્ત્વપરાયણ) એવું જે એક નિજજ્ઞાન, બીજું શ્રદ્ધાન અને વળી બીજું ચારિત્ર તેનો આશ્રય કરે છે. ॥ ૧૨૨ ॥

અહીં સમસ્ત વિભાવ છોડવાનું કહ્યું તેમાં વ્યવહાર રત્નત્રય પણ ભેગાં જ આવી જાય છે; છતાં કોઈ વ્યવહાર રત્નત્રયને મોક્ષનું કારણ માને તો તેને માટે ખાસ વ્યવહાર રત્નત્રયને જીદા પાડીને કહ્યું કે સમસ્ત વિભાવને તેમ જ વ્યવહાર રત્નત્રયને પણ છોડવાં. જે બુદ્ધિમાન નિજ પરમતત્ત્વનો જાણનાર છે તે જીવ સમસ્ત વિભાવને અને વ્યવહાર રત્નત્રયને પણ છોડીને શુદ્ધાત્મ તત્ત્વમાં જ નિયત એવું જ્ઞાન, તેની પરમ શ્રદ્ધા અને તેમાં જ આચરણનો આશ્રય કરે છે. આવું પ્રતિક્રમાણ ધર્મને સદાય ચોવીસે કલાક હોય છે, પ્રતિક્રમાણ તો સાંજે ને સવારે જ હોય- એમ નથી. અહીં તો કહે છે કે જોગે ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કર્યા તેને સદાય પ્રતિક્રમાણ છે, તેને પ્રતિક્રમાણમાં એક સમયનો પણ વિરહ હોતો નથી. ત્રિકાળ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા તે જ નિશ્ચય ધ્યાન છે, તે જ નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ છે, તે જ નિશ્ચય સામાયિક છે. વ્યવહારમાં સામાયિક ને પ્રતિક્રમાણ વગેરેનું અનેક પ્રકારે વાર્ગન આવે, પણ નિશ્ચય શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં ઠર્યો તેમાં બધી ઈન્દ્રજાળ સંકેલાઈ જાય છે. નિજ તત્ત્વનું અવલંબન કર્યું, તેમાં સામાયિક ને પ્રતિક્રમાણ વગેરે બધા અર્થો સમાઈ જાય છે.

મુનિને ઉઘ વખતે ય ચૈતન્યના આશ્રયે જેટલી વીતરાગી પરિણતિ છે તેટલું પ્રતિક્રમાણ છે. ચૈતન્યના આશ્રયે પરિણતિ પ્રગટી છે તેટલું નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ સદાય છે.

ગાથા ૯૨

ઉત્તમઅદ્વં આદા તમ્હિ ઠિદા હ્ણદિ મુણિવરા કમ્મં ।
તમ્હા દુ જ્ઞાણમેવ હિ ઉત્તમઅદ્વસ્સ પડિકમણં ॥ ૯૨ ॥
ઉત્તમાર્થ આત્મા તસ્મિન્ સ્થિતા ઘનન્તિ મુનિવરાઃ કર્મ ।
તસ્માત્તુ ધ્યાનમેવ હિ ઉત્તમાર્થસ્ય પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૯૨ ॥
આત્મા જ ઉત્તમ-અર્થ છે, તત્રસ્થ મુનિ કર્મો હણે;
તે કારણે બસ ધ્યાન ઉત્તમ-અર્થનું પ્રતિક્રમાણ છે. ૯૨.

અન્વયાર્થ : (ઉત્તમાર્થઃ) ઉત્તમાર્થ (-ઉત્તમ પદાર્થ) (આત્મા) આત્મા છે. (તસ્મિન્ સ્થિતા) તેમાં સ્થિત (મુનિવરાઃ) મુનિવરો (કર્મ ઘનન્તિ) કર્મને હણે છે. (તસ્માત્ તુ) તેથી (ધ્યાનમ્ એવ) ધ્યાન જ (હિ) ખરેખર (ઉત્તમાર્થસ્ય) ઉત્તમાર્થનું (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમાણ છે.

મુખ્યપાણે મુનિને ઉદ્દેશીને વાત છે, પાણ ગૃહસ્થોએ પાણ તેનું તો જ્ઞાન કરવું જોઈએ કે નિશ્ચયથી મુનિનું ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ શું છે ? ચૈતન્યના ભાન વિના આહાર આદિ છોડીને દેહ ત્યાગી દેવો તે કાંઈ પરમાર્થ પ્રતિક્રમાણ નથી. પાણ ઉત્તમાર્થ એવો જે પોતાનો આત્મા તેના આશ્રયે રહેવું તે જ સાચું ઉત્તમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ છે. આ આત્માને માટે પોતાનો આત્મા જ સર્વોત્તમ પદાર્થ છે. એ સિવાય અરિહંત કે સિદ્ધનો આત્મા પાણ પોતાને માટે ઉત્તમ પદાર્થ નથી. કેમ કે તેમના આત્મામાંથી કાંઈ આ આત્માનું કલ્યાણ નીકળવાનું નથી. પોતાના આત્માના આશ્રયે જ પોતાનું કલ્યાણ છે, માટે હે જીવ ! તારા માટે તો તારો આત્મા જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે, એવા ઉત્તમ પદાર્થના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં સ્થિર રહેનારા મુનિઓ કર્મને હણે છે, તેથી તે મુનિઓને જે પોતાના ઉત્તમ આત્મપદાર્થનું ધ્યાન છે તે જ ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે. ગૃહસ્થોએ પાણ પહેલાં આવી શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ.

ટીકા : અહીં (આ ગાથામાં), નિશ્ચય ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. જિનેશ્વરના માર્ગમાં મુનિઓની સલ્લેખનાના વખતે, બેંતાલીસ આચાર્યો વડે, જેનું નામ ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે તે આપવામાં આવતું હોવાને લીધે, દેહત્યાગ વ્યવહારથી ધર્મ છે.

મુનિઓને દેહ છૂટવાનો સમય નજીક આવતાં તે સલ્લેખના કરે છે. અહો ! જેને ચૈતન્યનું ભાન છે, જે કારણપરમાત્માના આશ્રયે પડ્યો છે, એવા મુનિ દેહ છૂટવાનો સમય નજીક આવતાં સલ્લેખના કરે છે. ત્યારે જરૂર આચાર્યો પાસે જઈને આજ્ઞા માંગે છે. આ તો સારા કાળની વાત છે, અત્યારે તો જરૂર આચાર્યો ક્યાં છે ? જરૂર આચાર્યો ન હોય તો છેવટ બે આચાર્યને પૂછીને સલ્લેખના કરે

એવી પાણ વાત આવે છે. જરૂર આચાર્યને પૂછે તેમાં ખરેખર પોતાને પોતાના પરિણામની ઉચ્ચ દૃઢતા છે, ખરેખર તો સંધારો કરવાના ભાવ ત્યાં સુધી ટકી રહે છે, એટલે નિઃશંકપણે હું સમાધિમરણ કરીશ, મારો આ ભાવ ઠેઠ સુધી એવો ને એવો ટકી રહે છે. એ રીતે આ વ્યવહારની વાત કરી.

નિશ્ચયથી તો ઉત્તમ અર્થ એવા પોતાના આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત રહેવું તે જ સાચી સલ્લેખના છે અને તે ઉત્તમર્થ પ્રતિક્રમાણ છે - એમ હવે કહેશે.

માગશર સુદ ૮, ગુરુવાર, ૬-૧૨-૫૧.

સવારે શ્રી નિયમસારજી હરિગીતની સ્વાધ્યાય હતી.

શ્રી નિયમસારની ૫૩મી ગાથાનું સ્પષ્ટીકરણ

આ નિયમસાર શાસ્ત્ર આચાર્ય શિરોમણિ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે રચ્યું છે અને તેના પર સંસ્કૃત ટીકા અધ્યાત્મમસ્ત મહામુનિવર શ્રી પદ્મપ્રભલધારિદેવે રચી છે. અહીંથી (સોનગઢથી) શ્રી નિયમસારનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થયો છે. તેમાં ૫૩મી ગાથાનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેના વિશે એક ભાઈએ શંકા વ્યક્ત કરી છે અને તે અર્થને વિપરીત કહ્યો છે. વસ્તુતઃ તો પ્રસ્તુત અર્થ જ ટીકા સાથે પરિપૂર્ણ રીતે બંધબેસતો અને ન્યાયસંગત છે; છતાં તે વિષે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી હોવાથી નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરવું ઉચિત ધારું છું.

મૂળ ગાથા, તેની સંસ્કૃત છાયા અને સંસ્કૃત ટીકા નીચે પ્રમાણે છે.

સમ્મત્તસ્સ ણિમિત્તં જિણસુત્તં તસ્સ જાણયા પુરિસા ।

અંતરહેઝ્ઞ મ્હિણિદા દંસણમોહસ્સ સ્વયપહુદી ॥ ૫૩ ॥

સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં જિનસૂત્રં તસ્ય જ્ઞાયકાઃ પુરુષાઃ ।

અન્તર્હેતવો મ્હિણિતાઃ દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રમૃતેઃ ॥ ૫૩ ॥

અસ્ય સમ્યક્ત્વપરિણામસ્ય બાહ્યસહકારિકારણં વીતરાગસર્વજ્ઞમુક્તમલવિનિર્ગમસ્તવસ્તુપ્રતિપાદનસમર્થદ્રવ્ય-શ્રુતમેવ તત્ત્વજ્ઞાનમિતિ । યે મુમુક્ષુઃ તેઽપ્યુપચારતઃ પદાર્થનિર્ણયહેતુત્વાત્ અંતરંગહેતવ ઇત્યુક્તાઃ દર્શનમોહનીયકર્મ ક્ષયપ્રમૃતેઃ સકાશાદિતિ ।

ગાથા અને ટીકાનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે :-

(સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં) સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત (જિનસૂત્રં) જિનસૂત્ર છે; (તસ્ય જ્ઞાયકાઃ પુરુષાઃ) જિનસૂત્રના જ્ઞાણનારા પુરુષોને (અન્તર્હેતવઃ) (સમ્યક્ત્વના) અંતરંગ હેતુઓ (મ્હિણિતાઃ) કહ્યા છે, (દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રમૃતેઃ) કારણ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.

આ સમ્યક્ત્વ પરિણામનું બાહ્ય સહકારી કારણ વીતરાગ-સર્વજ્ઞના મુખક્રમણમાંથી નીકળેલું સમસ્ત વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ એવું દ્રવ્યશ્રુતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. જે મુમુક્ષુઓ છે તેમને પાણ ઉપચારથી પદાર્થનિર્ણયના હેતુપાણને લીધે (સમ્યક્ત્વપરિણામના) અંતરંગ હેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહનીયકર્મના ક્ષયાદિક છે.

ટીકાકાર મુનિવરના અભિપ્રાયમાં મૂળ ગાથાનો શો અર્થ છે તે ગાથા અને ટીકા સરખાવીને આપણે જોઈએ :-

‘સમ્યક્ત્વસ્ય નિમિત્તં જિનસૂત્રં’ એટલો જે ગાથાનો ભાગ છે તેની ટીકા :-

‘અસ્ય સમ્યક્ત્વપરિણામસ્ય બાહ્યસહકારિકારણં વીતરાગસર્વજ્ઞમુક્તમલવિનિર્ગમસ્તવસ્તુપ્રતિપાદનસમર્થ-દ્રવ્યશ્રુતમેવ તત્ત્વજ્ઞાનમિતિ’ એ પ્રમાણે છે; માટે ટીકાના અર્થ સાથે સરખાવતા નિઃસંદેહપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે ગાથાના તે ભાગનો અર્થ ‘સમ્યક્ત્વનું નિમિત્ત જિનસૂત્ર છે’ એમ જ થઈ શકે.

‘તસ્ય જ્ઞાયકાઃ પુરુષાઃ અન્તર્હેતવો મ્હિણિતાઃ દર્શનમોહસ્ય ક્ષયપ્રમૃતેઃ’ એટલો જે ગાથાનો ભાગ છે તેની ટીકા :

‘યે મુમુક્ષુઃ તેઽપ્યુપચારતઃ પદાર્થનિર્ણયહેતુત્વાત્ અંતરંગહેતવ ઇત્યુક્તાઃ દર્શનમોહનીયકર્મક્ષયપ્રમૃતેઃ સકાશાદિતિ’ એ પ્રમાણે છે; માટે ગાથાના આ ભાગનો અર્થ આમ જ થઈ શકે કે :

‘જિનસૂત્રના જ્ઞાણનારા પુરુષોને (સમ્યક્ત્વના) અંતરંગ હેતુઓ કહ્યા છે, કારણ કે તેમને દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.’

આ સિવાય બીજા કોઈ અર્થ ટીકા સાથે સંગત જ નથી.

ગાથાનું વિસ્તૃત રૂપ તે જ ટીકા અને ટીકાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ તે જ ગાથા. ગાથામાં સંક્ષેપથી સમાયેલા કસને વિકસાવવામાં આવે તો ટીકા બને અને ટીકાના વિસ્તારને ઘટ્ટ બનાવીને સંક્ષેપવામાં આવે તો ગાથા બને. આ કસોટી ૫૩મી ગાથા ઉપર અજમાવીએ એટલે કે તેની ગાથાને (ગાથાના અર્થને) વિસ્તારીએ તો શ્રી પદ્મપ્રભલદેવકૃત ટીકા બને છે અને શ્રી પદ્મપ્રભલદેવકૃત ટીકાને સંક્ષેપી નાખીએ તો તે મૂળ ગાથારૂપે (-ગાથાના અર્થરૂપે) થઈને ઊભી રહે છે. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે ગાથાનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે જ અર્થ વ્યાજબી છે અને ટીકાકાર મહામુનિવરે તે જ અર્થને કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં રહેલો પારખીને ટીકારૂપે વિકસાવ્યો છે; બીજા કોઈ અર્થ ઘટતો નથી.

અહીં એમ કહ્યું છે કે કોઈ જીવના સમ્યક્ત્વપરિણામમાં જિનસૂત્ર ‘બાહ્ય સહકારી કારણ’ છે અને અન્ય *મુમુક્ષુઓ (સમ્યગ્દષ્ટિઓ, મુનિઓ વગેરે - *જ્ઞાનીઓને મુમુક્ષુ કહેવામાં આવે છે. શ્રી નિયમસારની ટીકામાં ઘણા સ્થળોએ મુનિઓને પાણ મુમુક્ષુ કહ્યા છે.) તે જીવના સમ્યક્ત્વ પરિણામમાં ઉપચારથી ‘અંતરંગ હેતુઓ’ છે. કારણ કે તે મુમુક્ષુઓને (જ્ઞાનીઓને) દર્શનમોહના ક્ષયાદિક છે.

અહીં કોઈ જીવના સમ્યક્ત્વપરિણામમાં તેનાથી ભિન્ન એવા અન્ય જ્ઞાનીઓને અંતરંગ હેતુભૂત કહ્યા હોવાથી ‘ઉપચાર’ શબ્દ વાપર્યો છે, અને તે જ્ઞાનીઓ દર્શનમોહના ક્ષયાદિવાળા હોવાથી અર્થાત્ સમ્યક્ત્વપરિણામે પરિણમેલા હોવાથી તેમને (ભલે ઉપચારથી પણ) ‘અંતરંગ’ હેતુઓ કહ્યા છે. સમ્યક્ત્વપરિણામનરહિત કેવળ શાસ્ત્રપાઠી જીવોને દર્શનમોહના ક્ષયાદિ નહિ હોવાથી તેઓ (ઉપચારથી પણ) અંતરંગહેતુપણને પ્રાપ્ત નથી. જિનસૂત્રને પણ કોઈ રીતે અંતરંગહેતુપણું નથી. આ રીતે કોઈ પણ જીવને સમ્યક્ત્વપરિણામ અર્થે, સમ્યક્ભાવે પરિણત અન્ય જ્ઞાની પુરુષો અંતરંગ નિમિત્ત છે એમ અહીં મહામુનિવરે પ્રાણીત કર્યું છે. જિનસૂત્રને અંતરંગ નિમિત્ત કહ્યું નથી અને કેવળ શાસ્ત્રપાઠી મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની તો અહીં ગણના જ કરી નથી.

અધ્યાત્મમસ્ત યોગીન્દ્રે આવી સ્પષ્ટ વાત કરી હોવા છતાં જો કોઈને સમ્યક્ભાવે પરિણમેલા જ્ઞાનીપુરુષોનું (ઉપચારથી) અંતરંગહેતુપણું ભાસતું ન હોય અને જિનસૂત્રનું, શાસ્ત્રપાઠી મિથ્યાદષ્ટિઓનું અને સમ્યક્ભાવે પરિણમેલા જ્ઞાનીપુરુષોનું ત્રણેનું સમાનપણું જ ભાસતું હોય તો તેમણે મધ્યસ્થતાપૂર્વક ફરીફરીને વિચારવું યોગ્ય છે અને મહામુનિવરોએ નિરૂપેલું જ્ઞાનીપુરુષોનું અંતરંગ નિમિત્તપણું દ્રઢ્યમાં બેસાડવા યોગ્ય છે.

જે મહાત્માઓના જ્ઞાનમાં જ્ઞાનીપુરુષોને વિષે સમ્યક્ત્વનું અંતરંગનિમિત્તપણું સ્પષ્ટ ભાસ્યું તે જ્ઞાનને અનંતશઃ વંદન હો.

સોનગઢ

-હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ.

માગશર સુદ ૯, શુક્રવાર, ૭-૧૨-૫૧.

મુનિને નિશ્ચયથી ઉત્તમાર્થ નામનું પ્રતિક્રમાણ કેવું હોય તેની આ વાત ચાલે છે. ખરેખર બધા પદાર્થોમાં ઉત્તમ એવો જે પોતાનો આત્મા, તેનું ભાન થતાં મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમાણ થાય છે. તે ઉપરાંત અહીં તો મૃત્યુની નજીકતા વખતે, અનંતકાળમાં નહિ કરેલું એવું ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ મુનિને કેવું હોય છે તેની વાત છે.

પહેલાં મુનિના વ્યવહાર ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણની વાત કરે છે. “જિનેશ્વરના માર્ગમાં મુનિઓની સલ્લેખનાના વખતે, બેતાલીસ આચાર્યો વડે, જેનું નામ ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે તે આપવામાં આવતું હોવાને લીધે, દેહત્યાગ વ્યવહારથી ધર્મ છે.” મુનિએ પહેલાં શુદ્ધ કારણપરમાત્માનું ભાન કરીને અનાદિના મિથ્યાત્વને તો છોડ્યું છે, ને પછી તેમાં વિશેષ સ્થિરતાથી કેટલોક કાળ મુનિદશા પણ પાળી છે. પછી સમાધિમરણના ટાણાં આવતાં, તે શેમાં ઠરે છે ને શેનાથી પાછો ફરે છે તે બતાવે

છે. દેહ તો દેહના છૂટવાના કાળે છૂટી જાય છે. પણ તે વખતે મુનિ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહીને શાંતિને જાળવી રાખે છે - તે જ તેનું ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે. તે ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ કરીને સમાધિમરણ કરવાનો અભિલાષી મુનિ જર આચાર્યોને પૂછે છે, એટલે ત્યાં સુધી પોતાનો તે પ્રકારનો ભાવ લંબાય છે -એવી તે ભાવની દૃઢતા છે. જેઓ વિચક્ષણ હોય -સમાધિમરણના બધા પ્રકારો જાણતાં હોય- એવા સમર્થ આચાર્યો પાસેથી સમાધિમરણથી દેહત્યાગ કરવાની આજ્ઞા લ્યે છે. તેમાં નિમિત્ત તરીકે જર આચાર્યોની આજ્ઞા અને દેહત્યાગ તે વ્યવહારથી ધર્મ છે. કેમ કે તે બધું શુભ રાગમાં જાય છે.

હવે નિશ્ચયથી ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ શું છે તેની વાત કરે છે. નવ પ્રકારના જે અર્થો છે તે નવે અર્થોમાં ઉત્તમ અર્થ એવો પોતાનો આત્મા જ છે, તે આત્મામાં સ્થિરતા કરવી તે જ ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે.

“નિશ્ચયથી - નવ અર્થોમાં ઉત્તમ અર્થ આત્મા છે; સચ્ચિદાનંદમય કારણસમયસારસ્વરૂપ એવા તે આત્મામાં જે તપોધનો સ્થિત રહે છે, તે તપોધનો નિત્ય મરણભીરુ છે; તેથી જ તેઓ કર્મનો વિનાશ કરે છે.”

આત્મા જ્ઞાન અને આનંદમય કારણસમયસારસ્વરૂપ ત્રિકાળ છે; તે ત્રિકાળી ચૈતન્ય ભગવાનમાંથી સિદ્ધદશા પ્રગટે છે, એવો કારણસમયસાર આત્મા જ સમસ્ત પદાર્થોમાં સર્વોત્તમ પદાર્થ છે. એવા આત્મામાં સ્થિરતા તે જ મુનિઓનું ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે. શાસ્ત્રમાં કોઈ મુનિઓને બાર બાર વર્ષના સંધારાના વાત આવે છે, એટલે તે પ્રકારનો અભ્યાસ કરે છે. કોઈ મુનિને તો અચાનક અલ્પકાળમાં પણ દેહ છૂટી જાય છે. પણ સચ્ચિદાનંદમય એવા નિજ કારણપરમાત્મામાં લીનતાપૂર્વક સમાધિથી દેહ છૂટ્યો તેને ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ કહે છે. દેહ તો ઘણાં જીવોના છૂટે છે, પણ ચૈતન્યમાં લીનતાપૂર્વક દેહ છૂટે તે જ સફળ છે.

ત્રિકાળ ધ્રુવ આત્માને “સમયસાર” કહ્યો તેમાં ત્રિકાળી ધ્રુવ પરિણામનની વાત પણ આવી ગઈ, કેમ કે સમયસાર એટલે સમ્+અય+સાર : સમ્યક્ પ્રકારે જાણે ને પરિણામે એવો શુદ્ધ આત્મા તે સમયસાર છે. અહીં ત્રિકાળી આત્માને કારણસમયસાર કહ્યો એટલે તેમાં ત્રિકાળી ધ્રુવ જ્ઞાન અને ત્રિકાળી ધ્રુવ પરિણામન પણ ભેગું જ આવી ગયું. એવો સચ્ચિદાનંદ કારણસમયસાર ભગવાન હું છું - એવું પ્રથમ ભાન કરે તે સમ્યગ્દર્શન છે. તે ભાન વિના મુનિપણું હોતું નથી. અહો ! જીવાનજેધ વયમાં દેહ તો છૂટી જાય છે ! તેના દાખલા નજરે બને છે. પણ આવા ભાનપૂર્વક જે દેહ છૂટે તે જ સાચું સમાધિમરણ છે. હું તો ચૈતન્યઘન આત્મા છું, એમ જોણે ભાન કર્યું અને તેમાં જે ઠર્યા તેને એવું સમાધિમરણ થાય છે કે એકાદ ભવે મુક્તિ પામે છે. પણ જોણે જીવનમાં તે પ્રકારનો અભ્યાસ કર્યો હોય-તૈયારી કરી હોય તેને જ છેલ્લા ટાણે સમાધિમરણ થશે. જીઓ ! મુનિ તો સદા સમાધિમરણ માટે તૈયાર છે. સમાધિનો સમય આવતાં સમર્થ આચાર્યોને પૂછે છે કે પ્રભો ! અમને સમાધિમરણની

આજ્ઞા આપો ! અમારી સમાધિમરાણની યોગ્યતા છે કે નહિ? એમ આજ્ઞા માંગે છે. સામા આચાર્ય મહા વિચક્ષાણ અને સામાના હિતના કામી છે, તે મુનિની યોગ્યતા જોઈને સંથારાની આજ્ઞા આપે છે. મુનિને પોતાના આત્માની તો ખાતરી છે ને આચાર્યની આજ્ઞા મળતાં તેને ઉત્સાહ વધે છે, ને તે ચૈતન્યમાં લીનતાપૂર્વક સમાધિમરાણ કરે છે.

જે મુનિઓ દેહથી ભિન્ન આત્મામાં લીન છે તેઓ નિત્ય મરાણભીરુ છે. જીવન દરમ્યાન પાણ મરાણનું જ્ઞાન સાથે ને સાથે જ રાખ્યું હતું એટલે દેહના સંયોગમાં રાગ અને વિયોગમાં દ્વેષ - એવું તેને રહેતું નથી. દેહના સંયોગ વખતે જ તેનાથી ભિન્નતાનું ભાન છે, સંયોગ વખતે જ તેના વિયોગનું ભાન છે, તેથી તેઓ નિત્ય મરાણભીરુ છે. જેને દેહના સંયોગથી ભિન્નતાનું ભાન નથી તેને દેહના વિયોગ વખતે ભીંસ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. ચૈતન્યની નિત્યતાનું ભાન છે, ને દેહના સંયોગ વખતે જ તેના વિયોગનું ભાન છે, તેને દેહની પ્રીતિ નથી, તેનું નામ જ નિત્ય મરાણભીરુ છે. જીવનના સમયે જ તેના વિયોગને જાણીને, તે સંયોગના અભાવરૂપ ચૈતન્યમાં રહેનારા મુનિઓને મરાણ વખતે ભય થતો નથી. કેમ કે તેઓ તો નિત્ય મરાણભીરુ જ છે. કોઈ પાણ ધર્મને એક ક્ષણ પાણ સંયોગથી ભિન્નતાનું ભાન ખસતું નથી, તેથી દેહાદિના સંયોગ વખતે રુચિનો રાગ નથી ને તેના વિયોગમાં અરુચિનો દ્વેષ નથી.

અહોહો ! જગતમાં વૈરાગ્યનો પ્રસંગ દેખીને તો આત્માનું કરવા જેવું છે. શરીર તો બધાનાં છૂટે છે પાણ હું તો શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય કારણપરમાત્મા છું. એવા ભાનથી જોગે દેહાદિને જીદા જાણ્યા છે તેને તો દેહ છૂટવા વખતે ભય થતો નથી. તેણે તો છૂટાને છૂટું જ જાણ્યું છે. અજ્ઞાનીએ જીવન વખતે સંયોગથી ભિન્નતા જાણી નથી તેથી તેને દેહના સંયોગનો રસ અને રાગ છે, ને તેના વિયોગ વખતે દ્વેષ થાય છે. અહો ! સંતો તો જીવન વખતે જ મરાણને હાથમાં રાખીને ઊભા છે. એટલે કે તેમને દેહ ઉપર દષ્ટિ નથી. તેમને તો દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યની સળંગતા ઉપર જ દષ્ટિ અને લીનતા છે તેથી તેમને જીવન અને મરાણમાં સમતા છે, એવા મુનિઓને સમાધિમરાણ થાય છે.

જીઓ ! મુનિઓને “નિત્ય મરાણભીરુ” કહ્યા ! તેમને મરાણનો સમય નવો નથી. જીવન વખતે જ ભાન છે કે અમે તો આ દેહના સંયોગથી ભિન્ન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છીએ. એવા ચૈતન્યનું ભાન કરીને તેમાં લીનતા છે, તેવા મુનિને જીવવાની હોંશ નથી એટલે મરાણનો ભય પાણ થતો નથી. જેને જીવવાની હોંશ છે તેને તેના વિયોગમાં ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. મુનિ તો કહે છે કે અમે તો ચૈતન્યને અંગીકાર કર્યો છે, ને આ દેહના સંયોગને તો છોડીને જ બેઠા છીએ. તેથી મરાણ વખતે દેહનો વિયોગ થાય તે અમારા માટે નવું નથી. એ રીતે જીવન વખતે જ મરાણનું ભાન છે, સંયોગ વખતે જ તેનાથી વિયોગનું ભાન છે એવા મુનિને અહીં નિત્ય મરાણભીરુ કહ્યા છે. તેમને શરીરનો સંયોગ ઠીક ને વિયોગ અઠીક એવો ભેદ નથી.

અનંતવાર દેહ તો છૂટ્યા તે તો દ્વેષથી છૂટ્યા. હવે આ દેહ તો રાગ-દ્વેષ વગર છૂટે છે; તેનું નામ સમાધિમરાણ છે. મુનિઓને આત્મામાં સ્થિરતા છે. કોઈ સમય એવો નથી કે દેહથી ભિન્નતાનું ભાન ન હોય, તેથી તેમને દેહ તો સદાય વિયોગરૂપે જ વર્તે છે. મુનિ “નિત્ય મરાણભીરુ” છે, તેનો અર્થ તેમને મરાણનો ભય છે એમ નથી. પરંતુ તેમને સદાય દેહથી ભિન્નતાનું ભાન છે. ચૈતન્યના ભાનમાં અમારી એકેક પળ કર્મ અને શરીરના અભાવપાણે જ પરિણમે છે. જોગે આવું ભાન કરીને ધર્મની શરૂઆત કરી નથી, પૂર્ણતાની પ્રતીત કરી નથી, તેને વચમાં પાણ સમાધિ ક્યાંથી હોય ? જોગે ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને અપૂર્વ શરૂઆત કરી છે, અલ્પકાળે પૂર્ણ મુક્તિની નિઃશંકતા થઈ છે, તેવા જીવને મધ્યમાં સમાધિમરાણ થયા વિના રહેતું નથી. પહેલાં સંયોગથી ભિન્નતાનું ભાન થયું જોઈએ. જેને સંયોગથી ભિન્ન ચૈતન્યનું ભાન હોય તે સાધકને મરાણનો દ્વેષ ને જીવનનો રાગ રુચિપૂર્વક હોતો નથી.

જીઓ, અહીં તો સમાધિમરાણના ઢોલ વાગે છે. જ્ઞાનીને નિઃશંકતા છે કે હું તો જ્ઞાન-દર્શનમય છું - એના ભાનમાં મારે સમાધિ જ છે.

૧૦૨મી ગાથામાં કહેશે કે :-

एगो मे सासदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ॥ १०२ ॥

જ્ઞાન-દર્શન લક્ષણવાળો શાશ્વત એક આત્મા મારો છે; બાકીના બધા સંયોગ લક્ષણવાળા ભાવો મારાથી બાહ્ય છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવ શું અને સંયોગ શું, તે બન્નેની ભિન્નતાનું ભાન પહેલેથી જ્ઞાનીને વર્તે છે, તેથી તેમને મરાણ વખતે સમાધિ જ રહે છે.

અહીં મુનિની વાત છે. મુનિને ઉત્તમ અર્થ એવો જે પોતાનો શુદ્ધ આત્મા તેમાં લીનતા છે, તેથી તેઓને નિત્ય દેહથી ભિન્નતાનું ભાન જ છે, ને કર્મનો વિનાશ જ કરે છે, એવા મુનિને અધ્યાત્મભાષાએ, પૂર્વોક્ત ભેદકારણ વિનાનું ધ્યાન અને ધ્યેયના વિકલ્પો રહિત, નિરવશેષપાણે અંતર્મુખ જેનો આકાર છે એવું અને સકળ ઈન્દ્રિયોથી અગોચર નિશ્ચય પરમ શુક્લધ્યાન જ નિશ્ચય ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે એમ જાણવું.

પરમ શુક્લધ્યાન અત્યારે નથી, છતાં મુનિને તેની ઉગ્ર ભાવના છે તેથી કહ્યું કે મુનિને નિશ્ચય પરમ શુક્લધ્યાન જ નિશ્ચયથી ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે.

જીઓ ! મુનિની કેવી ઉગ્ર ભાષા છે.

શ્રીમદ્નું વચન છે કે :-

“દિગંબરના ત્રિવ વચનોને લીધે કંઈ રહસ્ય સમજી શકાય છે. શ્વેતાંબરની મોળાશને લીધે રસ ઠંડાતો ગયો.”
(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર - વર્ષ ૩૩ - આવૃત્તિ બીજી, પૃ. ૫૩૬)

એવા ઉત્તમ શુક્લધ્યાનની જ વાત લીધી કે જેથી બીજો ભવ જ ન કરવો પડે. એવી ઉત્કૃષ્ટ વાતને લક્ષમાં રાખીને તેની વાત કરી છે. આ કાળે મુનિને હજી તેવું પરમ શુક્લધ્યાન નથી પણ ભાવનામાં તેનું જોર છે. મુનિને ચૈતન્યમાં પરમ લીનતા થતાં, પરમ શુક્લધ્યાન તે જ નિશ્ચયથી ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે. તેણે મરાણનું એવું પ્રતિક્રમાણ કર્યું છે કે ફરીને દેહ જ ધારવો ન પડે. એવા મુનિને અહીં ઉત્તમ પ્રતિક્રમાણસ્વરૂપ કહ્યા છે.

“વળી નિશ્ચય ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ સ્વાત્માશ્રિત એવા નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય શુક્લધ્યાનમય હોવાથી અમૃતકુંભસ્વરૂપ છે; વ્યવહાર-ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ વ્યવહાર ધર્મધ્યાનમય હોવાથી વિષકુંભ-સ્વરૂપ છે.”

મુનિઓ ચૈતન્યના અમૃતમાં લીન થઈને તે વ્યવહારના વિષકુંભને વમી નાખે છે. વ્યવહાર ધર્મધ્યાન તે પણ રાગ છે, તેથી નિશ્ચયથી તેને પણ વિષકુંભ કહ્યું છે.

એવી રીતે (શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત) શ્રી સમયસારમાં(૩૦૬મી ગાથા દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

પડિકમણં પડિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।
ણિંદા ગરહા સોહી અટ્ટવિહો હોઝ વિસકુંભો ॥

ગાથાર્થ : પ્રતિક્રમાણ, પ્રતિસરાણ, પરિહાર, ધારણા, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને શુદ્ધિ - એ આઠ પ્રકારનો વિષકુંભ છે.

- ૧) પ્રતિક્રમાણ = કરેલા દોષોનું નિરાકરણ કરવું તે.
- ૨) પ્રતિસરાણ = સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોમાં પ્રેરાણા.
- ૩) પરિહાર = મિથ્યાત્વરાગાદિ દોષોનું નિવારણ.
- ૪) ધારણા = પંચનમસ્કારાદિમંત્ર, પ્રતિમાવગેરે બાહ્ય દ્રવ્યોના આલંબન વડે ચિત્તને સ્થિર કરવું તે.
- ૫) નિવૃત્તિ = બાહ્ય વિષયકષાયાદિ ઈચ્છામાં વર્તતા ચિત્તને પાછું વાળવું તે.
- ૬) નિંદા = આત્મસાક્ષીએ દોષોનું પ્રગટ કરવું તે.
- ૭) ગર્હા = ગુરુસાક્ષીએ દોષોનું પ્રગટ કરવું તે.
- ૮) શુદ્ધિ = દોષ થતાં પ્રાયશ્ચિત લઈને વિશુદ્ધિ કરવી તે.

વિકલ્પ તૂટીને ચૈતન્યના અમૃતસ્વરૂપમાં લીન રહેવું તે જ અમૃત છે, ને તેમાં રાગનો વિકલ્પ ઊઠે તે ઝેર છે, કેમ કે તે રાગ ચૈતન્યના આનંદને લૂંટનારો છે. અજ્ઞાનીની તો વાત જ નથી. પણ મુનિને ચૈતન્યનું ભાન હોવા છતાં, જે પ્રાયશ્ચિત વગેરેનો શુભ વિકલ્પ આવે તેને અહીં નિશ્ચયથી ઝેર કહ્યું છે, દોષ રહિત એવો જે ચૈતન્યસ્વભાવ, તેમાં લીનતા તે જ અમૃતમય પ્રતિક્રમાણ છે. વચ્ચે શુભ રાગ આવે તેને મુનિ નિશ્ચયથી ઝેર સમજે છે. અજ્ઞાનીઓ તે વિકલ્પને ધર્મનું કારણ માને છે.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર શું કહે છે એવી પ્રેરાણા, અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વ્યવહાર શ્રદ્ધા -એવો જે શુભ ભાવ છે તે વ્યવહારે પ્રતિસરાણ છે, પણ નિશ્ચયથી તો તે ઝેર છે.

સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોના નિમિત્તનો વિકલ્પ, કે મિથ્યાત્વાદિ દોષના ત્યાગનો વિકલ્પ, તે બન્ને રાગ નિશ્ચયથી ઝેર છે. ચૈતન્યમાં લીનતા ન હોય ત્યારે તે શુભ હોય ભલે, પણ એમ સમજવું જોઈએ કે નિશ્ચયથી આ રાગ છે, તે ધર્મ નથી, પણ ઝેર છે. વીતરાગસ્વરૂપ વસ્તુ છે તેને પહેલેથી ઓળખવી જોઈએ.

પૂર્વે અશુભભાવ થઈ ગયો હોય તેની નિંદા કરવાનો ભાવ તે શુભભાવ છે. અશુભ દોષોની નિંદા કરતી વખતે તે અશુભભાવ હોતો નથી, પણ દોષ થઈ ગયો તેની નિંદા કરે છે. તે શુભ રાગ પણ નિશ્ચયથી ઝેર છે. રાગરહિત સ્વભાવની રુચિ કરીને રાગની રુચિ છોડવી તે પહેલો ધર્મ છે. આ વાત સમજે પણ નહિ ને સાંભળતાં જ ભડકીને ભાગે, તો તેને ધર્મ ક્યાંથી થશે ? શુભ રાગને પણ ઝેર કહીને તેનાથી ભિન્ન સ્વરૂપમાં ઠરવાનું કહ્યું છે.

એવી રીતે શ્રી સમયસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં) ૧૮૮મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(વસંતતિલકા)

યત્ર પ્રતિક્રમણમેવ વિષં પ્રણીતં
તત્રાપ્રતિક્રમણમેવ સુધા કુતઃ સ્યાત્ ।
તત્કિંપ્રમાચતિ જનઃ પ્રપતન્નધોઽધઃ
કિં નોર્ધ્વમૂર્ધ્વમધિરોહતિ નિષ્પ્રમાદઃ ॥

શ્લોકાર્થ : (અરે ! ભાઈ,) જ્યાં પ્રતિક્રમાણને જ વિષ કહ્યું છે, ત્યાં અપ્રતિક્રમાણ અમૃત ક્યાંથી હોય ? (અર્થાત્ ન જ હોય.) તો પછી માણસો નીચે નીચે પડતાં થકા પ્રમાદી કાં થાય છે ? નિષ્પ્રમાદી થયા થકા ઊંચે ઊંચે કાં ચડતા નથી ?

જે શાસ્ત્રો બ્રહ્મચર્યના શુભભાવને પાણ ધર્મ ન કહે, તો પછી પુનર્લગ્ન વગેરેના અશુભભાવની આજ્ઞા તો તે શાસ્ત્ર કેમ આપે ? શુભને પાણ જે ઝેર કહે તે અશુભને તો અમૃત ક્યાંથી જ કહે? શુભને ઝેર કહીને તેને પાણ છોડીને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઠરવાનું કહ્યું છે, તો પછી જીવો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કેમ ઠરતાં નથી ? અને નીચે નીચે પડતાં થકા પ્રમાદી કાં થાય છે ? શુભને પાણ છોડીને શુદ્ધતામાં ઊંચે ઊંચે કેમ નથી ચડતા ? અમારો આશય તો શુભને પાણ છોડાવીને શુદ્ધતામાં લઈ જવાનો હતો. નિશ્ચયથી શુભને પાણ ઝેર કહીને તેને પાણ છોડવાનું કહ્યું તો પછી હિંસાદિની પાપભાવ તો આદરવા જેવા ક્યાંથી જ હોય ? શુભને પાણ છોડીને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જવા માટે જ અમે શુભને ઝેર કહ્યા છે. શુભ પાણ પ્રમાદ છે, તે પ્રમાદને છોડાવીને, અને અપ્રમાદી થઈને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઠરવાનું કહ્યું છે, માટે શુભ-અશુભથી રહિત સ્વભાવની દષ્ટિ કરીને તેમાં ઠરતાં દેહ છૂટ્યો તેને ભગવાન ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમાણ કહે છે. જેને એવા સમાધિમરણે દેહ છૂટ્યો તેને ફરીને દેહ ધારણ કરવાનું રહે નહિ.

માગશર સુદ ૧૦, શનિવાર, ૮-૧૨-૫૧.

૯૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૨૩

(મંદાક્રાંતા)

આત્મધ્યાનાદપરમશિલં ઘોરસંસારમૂલં
ધ્યાનધ્યેયપ્રમુખસુતપઃકલ્પનામાત્રરમ્યમ્ ।
બુદ્ધ્વા ધીમાન્ સહજપરમાનન્દપીયૂષપૂરે
નિર્મજ્જન્તં સહજપરમાત્માનમેકં પ્રપેદે ॥ ૧૨૩ ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મધ્યાન સિવાયનું બીજું બધું ઘોર સંસારનું મૂળ છે, (અને) ધ્યાન-ધ્યેયાદિક સુતપ (અર્થાત્ ધ્યાન, ધ્યેય વગેરેના વિકલ્પવાળું શુભ તપ પાણ) કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે; -આવું જાણીને ધીમાન (-બુદ્ધિમાન પુરુષ) સહજ પરમાનંદરૂપી પીયૂષના પૂરમાં ડૂબતા (-લીન થતા) એવા સહજ પરમાત્માનો એકનો આશ્રય કરે છે. ॥ ૧૨૩ ॥

જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આત્માની શ્રદ્ધા તે પાણ ધ્યાન છે, તેનું જ્ઞાન તે પાણ ધ્યાન છે ને તેમાં એકાગ્રતા તે પાણ ધ્યાન છે. સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેય ધ્યાનમાં સમાઈ જાય છે. તે ધ્યાન કહો કે મોક્ષનો માર્ગ કહો. શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુના ધ્યાન સિવાય બીજો મોક્ષમાર્ગ નથી. એ આત્મધ્યાન સિવાયનું બીજું બધું ઘોર સંસારનું મૂળ છે. ભલે વ્યવહાર રત્નત્રયનો વિકલ્પ હોય તો તે પાણ સંસારનું કારણ છે. ચૈતન્યસ્વભાવ તરફના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કરવા તે જ સાચું પ્રતિક્રમાણ છે, ને તે જ મુક્તિનો

માર્ગ છે. હિંસાદિના પાપ પરિણામ તો સંસારનું કારણ છે જ, ને દ્યાદિના શુભ પરિણામ પાણ સંસારનું જ કારણ છે. મોક્ષનું કારણ તો ભગવાન ચિદાનંદ આત્માનું રાગરહિત ધ્યાન જ છે. બે વાત કરી કે ચૈતન્યનું ધ્યાન તે મુક્તિનું કારણ અને તે સિવાયનું બધું સંસારનું કારણ.

સર્વજ્ઞ ભગવાન, નિર્ગ્રંથ ગુરુ અને વીતરાગી શાસ્ત્ર કેવા હોય અને તેમણે કહેલો શુદ્ધ આત્મા કેવો છે ? તે જાણીને તેનું ધ્યાન કરવું તે એક જ સંસારના અભાવનું કારણ છે, ને તે સિવાય બીજું બધું સંસારનું કારણ છે. ધ્યાન અને ધ્યેયના ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે તે પાણ સંસારના કારણમાં જ છે. વીતરાગમાર્ગમાં શુદ્ધ ચૈતન્યના ધ્યાન સિવાય બીજું મોક્ષનું કારણ નથી.

એકલો ચૈતન્ય જ્ઞાયકસ્વભાવ છે. તેની રુચિ કરીને તેમાં એકાગ્રતા થાય તે જીવને જ પ્રતિક્રમાણ છે. એ સિવાય બીજામાં એકાગ્રતા થાય તે સંસારનું કારણ છે. ધ્યેય અને ધ્યાનના ભેદરૂપ જે વ્યવહારતપ એટલે કે વ્યવહાર મુનિપાણું તે પાણ કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે. વ્યવહાર રત્નત્રયનો શુભ રાગ તે પાણ કથનમાત્ર રમ્ય છે. ભેદના વિકલ્પનો રાગ ખરેખર આત્માને શાંતિનું કારણ નથી, ચરણાનુયોગમાં શુભ રાગરૂપ વ્યવહાર તપની વાત આવે તે કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે, પરમાર્થે તે શુભ રાગરૂપ વ્યવહાર રત્નત્રય પાણ સંસારનું કારણ છે. ધ્યાન ધ્યેયના ભેદના વિકલ્પ વગરનું જે શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાત્મતત્ત્વ તેમાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

દરેક આત્મા પરમાત્મશક્તિથી ભરેલો છે, ને કોઈ પરના અવલંબન વગર એકલા પોતાના અંતરતત્ત્વના અવલંબને જ તે પરમાત્મદશા પામી શકે છે. એમ પહેલાં ઓળખીને, તે પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયે જે ધ્યાન છે તે જ મુનિઓને મોક્ષનું કારણ છે. પહેલાં તેવું જ્ઞાન કરીને તેનો આદર કરો અને તે સિવાય બીજા રાગભાવોને સંસારનું કારણ જાણો.

જે બુદ્ધિમાન પુરુષ છે તે આવું જાણીને, સહજ પરમાનંદરૂપી અમૃતના પૂરમાં ડૂબતા એવા સહજ પરમાત્માનો એકનો જ આશ્રય કરે છે. ત્રિકાળી સહજ પરમાત્મતત્ત્વ છે, તે સદાય સહજ અમૃતના વહેણમાં ડૂબેલો છે. તેવા પરમાત્માનો જ આશ્રય કરવો, તે જ બુદ્ધિમાન જીવોનું કર્તવ્ય છે. વ્યવહારનો-રાગનો આશ્રય કરીને લાભ માને તેવો જીવ ખરેખર બુદ્ધિમાન નથી. અહો ! પરમાત્મતત્ત્વ ભગવાન આત્મા તો ત્રિકાળ આનંદઅમૃતથી પરિપૂર્ણ છે. એવા એક આત્માનો જ જે આશ્રય કરે છે તે જીવ આનંદથી પ્રફૂલ્લ થઈ જાય છે. અરે ભાઈ ! તારે અમૃતને ચાટવું છે? અમૃતના સ્વાદનો અનુભવ કરવો છે ? - તો તું અંતર્મુખ આત્માનો વિશ્વાસ કરીને તેનો જ આશ્રય કર. તારો આત્મા પરમાનંદરૂપી અમૃતના પૂરમાં ત્રિકાળ ડૂબેલો છે. તેનો આશ્રય કરવો તે જ બુદ્ધિમાનોનું કર્તવ્ય છે.

હવે શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન જ ઉપાદેય છે એ વાત ૯૩મી ગાથામાં કરે છે.

ગાથા ૯૩

જ્ઞાણણિલીનો સાહૂ પરિચાગં કુણઙ્ઞ સવ્વદોસાણં ।

તમ્હા દુ જ્ઞાણમેવ હિ સવ્વદિચારસ્સ પડિકમણં ॥ ૯૩ ॥

ધ્યાનનિલીનઃ સાધુઃ પરિત્યાગં કરોતિ સર્વદોષાણામ્ ।

તસ્માત્તુ ધ્યાનમેવ હિ સર્વાતિચારસ્ય પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૯૩ ॥

રહી ધ્યાનમાં તલ્લીન, છોડે સાધુ દોષ સમસ્તને;

તે કારણે વ્યસ ધ્યાન સૌ અતિચારનું પ્રતિક્રમણ છે. ૯૩.

અન્યથાર્થ : (ધ્યાનનિલીનઃ) ધ્યાનમાં લીન (સાધુઃ) સાધુ (સર્વદોષાણામ્) સર્વ દોષોનો (પરિત્યાગં) પરિત્યાગ (કરોતિ) કરે છે; (તસ્માત્ તુ) તેથી (ધ્યાનમ્ એવ) ધ્યાન જ (હિ) ખરેખર (સર્વાતિચારસ્ય) સર્વ અતિચારનું (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમણ છે.

અહીં મુનિદેશાની મુખ્ય વાત લીધી છે, તેથી ધ્યાનમાં લીનતાની વાત કરી છે. પણ ત્યાર પહેલાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તે કાંઈ જુદી ચીજ નથી. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન તે પણ શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી જ થાય છે. ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને, તેમાં વિશેષ લીનતા થઈ જતાં મુનિને કોઈ રાગાદિ દોષોની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી, તેથી ચૈતન્યના ધ્યાનમાં લીનતા તે જ સમસ્ત અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ છે. ચૈતન્યના ધ્યાનની અસ્તિમાં સમસ્ત દોષોની નાસ્તિ છે, તેથી તેનું નામ જ પ્રતિક્રમણ છે.

ટીકા : પરમ જિનયોગીશ્વર છે તે અતિ આસન્નભવ્ય જીવ છે, તેમને આત્માની મુક્તિ તદ્દન નજીક વર્તે છે. આવા આસન્નભવ્ય જીવ અધ્યાત્મભાષાએ પૂર્વે કહેલાં સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈને તેમાં જ અભેદરૂપે સ્થિત રહે છે, તેને સમસ્ત દોષના પરિત્યાગરૂપ પ્રતિક્રમણ છે. સમસ્ત ક્રિયાકાંડના આડંબર વિનાનું અને વ્યવહારતપસ્વરૂપ જે સમસ્ત પ્રકારના ભેદ તેનાથી પણ રહિત, એવું પરમ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ છે, તે સમસ્ત ઈન્દ્રિયસમૂહથી અગોચર છે. ઈન્દ્રિયો અને વ્યવહાર છે ખરા પણ પરમ શુદ્ધતત્ત્વ તેનાથી અગોચર છે. વ્યવહાર રત્નત્રયથી પણ તે પરમતત્ત્વ અગોચર છે, એવા પરમ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વમાં જે મુનિવરો સ્થિત રહે છે, તેઓ અંતઃતત્ત્વની ભેદકલ્પનાથી પણ નિરપેક્ષ છે. નિશ્ચય શુક્લધ્યાન શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ સંબંધી ભેદની કલ્પનાથી પણ ઉદાસીન છે, શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વના ભેદના વિકલ્પથી પણ નિરપેક્ષ છે. અહો ! જુઓ તો ખરા ! આચાર્યદેવની ભાવના ! છેલ્લે કહેશે કે મેં આ નિયમસાર નિજ ભાવના અર્થે રચ્યું છે ! ઘણી અદ્ભૂત રચના છે. આચાર્ય

પોતાની ભાવના માટે રચના કરી છે.

આવા પરમ શુદ્ધતત્ત્વનું વારંવાર શ્રવાણ-મનન-ચિંતન કરે તો ખબર પડે કે શું ચીજ છે ! બહારની મદતની ઉપાધિમાં રોકાય તો આવા અંતર્મુખ તત્ત્વની સંભાળ ક્યારે કરે ?

અહો ! મુનિઓને તો પોતાના પરમ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વમાં અંતર્મુખ થઈને જે નિશ્ચય શુક્લધ્યાન થયું તેમાં સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોનો પરિત્યાગ છે, તેથી તે શુદ્ધાત્મ ધ્યાન જ સમસ્ત દોષોનું પ્રતિક્રમણ છે. શુદ્ધ પરમતત્ત્વનો આશ્રય તે એક જ સમસ્ત દોષના નાશનું કારણ છે.

હવે આ ૯૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૧૨૪

(અનુષ્ટુપ)

શુક્લધ્યાનપ્રદીપોડયં યસ્ય ચિત્તાલયે બભૌ ।

સ યોગી તસ્ય શુદ્ધાત્મા પ્રત્યક્ષો ભવતિ સ્વયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ : આ શુક્લધ્યાનરૂપી દીપક જેના મનોમંદિરમાં પ્રકાશ્યો, તે યોગી છે; તેને શુદ્ધ આત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ હોય છે. ॥ ૧૨૪ ॥

શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમ તત્ત્વના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પછી જેના મનોમંદિરમાં આ શુક્લધ્યાનરૂપી દીપક પ્રકાશ્યો તે જ યોગી છે; તે યોગીઓને શુદ્ધ ચૈતન્યધ્યાનરૂપી દીપકના પ્રકાશમાં શુદ્ધ આત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ હોય છે. ચૈતન્યના યોગનો સાધનાર તે યોગી; ચૈતન્યના ધર્મને સાધે તે ધર્મી; ચૈતન્યનું જેને ભાન નથી તેને યોગી કહેતાં નથી. સર્વજ્ઞે કહેલા ચૈતન્યનું ભાન નથી, ને પંદર પંદર દિવસની સમાધિ કરે તેને ખરેખર સમાધિ નથી પણ અસમાધિ છે. મારા શુભયોગને કારણે જગતના કોઈ જીવનું કલ્યાણ થઈ જાય -એ માન્યતા મૂઢની છે. જગતના આત્માઓ જે પોતે પોતાના ચૈતન્યનું ભાન કરીને તેનું ધ્યાન કરશે તેનું કલ્યાણ થશે. પણ મારા ધ્યાનને લીધે પરમાં કાંઈ અસર થાય -એમ ધર્મી માનતા નથી. મારા આત્મામાં એકાગ્રતાથી મને લાભ થાય એને બદલે મારા આત્મામાં એકાગ્રતાથી પરને લાભ થાય એમ જે માને છે તેને તો પરથી નિરપેક્ષ એવા પરમતત્ત્વનું ભાન પણ નથી, તો તેને તેનું ધ્યાન તો હોય જ શેનું ?

જેને હજી પરનું કલ્યાણ કરી દેવાની બુદ્ધિ છે તેને અંતર્મુખ દીપક પ્રગટતો નથી. પર્યાય અંતર્મુખ થઈને એકાગ્ર થઈ તેને પર્યાયમાં ધ્યાનરૂપી દીપક પ્રગટ્યો છે. જેને એવો દીપક પ્રગટ્યો છે તેવા યોગીને શુદ્ધાત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. ધ્યાનમાં શુદ્ધાત્માનો આનંદ વેદતા વેદતા કેવળજ્ઞાન થઈને આત્મા પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. આ રીતે શુદ્ધ પરમ તત્ત્વ એવા પોતાના આત્માનું ધ્યાન તે જ મુક્તિનું કારણ હોવાથી ઉપાદેય છે.

પર્યાયને સ્વતંત્ર સમજે, તો પોતાની પર્યાય વડે પરને લાભ થવાનું માને નહિ. પોતાની પર્યાયમાં લાભ ક્યારે ? કે ગુણમાં એકાગ્ર થાય ત્યારે. અને ગુણનો એવો સ્વભાવ છે કે તેમાં એકાગ્ર થાય તે પર્યાય નિર્મળ થાય. પોતાની પર્યાય નિર્મળ થાય તો ગુણમાં એકાગ્રતા કરે, પણ પોતાની પર્યાય નિર્મળ થાય તેથી પરને કાંઈ લાભ થઈ જાય - એમ નથી. બીજા જીવને લાભ ક્યારે થાય ? કે તે જીવ પોતે પોતાની પર્યાયને અંતર્મુખ કરે તો તેને લાભ થાય. આવું પણ જેને ભાન નથી તેને તો ચૈતન્યમાં એકાગ્રતા થતી નથી. પરથી ભિન્ન ચૈતન્યતત્ત્વ છે તેનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થાય તેને શુક્લધ્યાનરૂપી દીવો પ્રગટે છે. વ્યવહારને લીધે કોઈને સમ્યગ્દર્શનાદિ થઈ જાય -એમ નથી.

શાસ્ત્રમાં અંજન ચોર વગેરેની નિઃશંકતાનું જે દષ્ટાંત આવે છે તે તો વ્યવહાર નિઃશંકતા છે, પણ તે જીવ ચૈતન્યનું ભાન કરીને અંતરના આશ્રયે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પામ્યો, તેથી તે વ્યવહારની નિઃશંકતામાં આરોપ આવ્યો છે.

શ્રદ્ધામાં ચૈતન્યની રુચિ ને એકાગ્રતાનું પરિણમન છે.

જ્ઞાનમાં ચૈતન્યના સ્વસંવેદનનું પરિણમન છે.

ચારિત્રમાં ચૈતન્યની વિશેષ રમાણતારૂપ પરિણમન છે.

એ રીતે અંતરના ચૈતન્યના આશ્રયે જ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે ને તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

હવે આ પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ અધિકારની છેલ્લી ગાથા કહે છે.

વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણની સફળતા ક્યારે થઈ કહેવાય ? તેની આ વાત છે.

ગાથા ૯૪

પડિકમણનામધેયે સુત્તે જહ વણ્ણિદં પડિક્કમણં ।

તહ ણચ્ચા જો ભાવઙ્ગ તસ્સ તદા હોદિ પડિક્કમણં ॥ ૯૪ ॥

પ્રતિક્રમણનામધેયે સૂત્રે યથા વણ્ણિતં પ્રતિક્રમણમ્ ।

તથા જ્ઞાત્વા યો ભાવયતિ તસ્ય તદા ભવતિ પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૯૪ ॥

પ્રતિક્રમાણનામક સૂત્રમાં જ્યમ વાર્ણવ્યું પ્રતિક્રમાણને

ત્યમ જાણી ભાવે ભાવના, તેને તદા પ્રતિક્રમાણ છે. ૯૪.

અન્વયાર્થ : (પ્રતિક્રમણનામધેયે) પ્રતિક્રમાણ નામના (સૂત્રે) સૂત્રમાં (યથા) જે પ્રમાણે (પ્રતિક્રમણમ્) પ્રતિક્રમાણ (વણ્ણિતં) વાર્ણવવામાં આવ્યું છે (તથા જ્ઞાત્વા) તે પ્રમાણે જાણીને (યઃ) જે (ભાવયતિ) ભાવે છે, (તસ્ય) તેને (તદા) ત્યારે (પ્રતિક્રમણમ્ ભવતિ) પ્રતિક્રમાણ છે.

પ્રતિક્રમાણસૂત્રમાં સ્વભાવની એકાગ્રતા કરવાનું જ કહ્યું છે. વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણનો વિકલ્પ તૂટીને સ્વભાવમાં ઠરે ત્યારે વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણનું સફળપાણું થયું કહેવાય.

ચૈતન્યના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન તો જેને થયા છે, ને પછી દ્રવ્યશ્રુતમાં કહેલા પ્રતિક્રમાણને જાણીને જે જીવ સ્વરૂપમાં ઠરે છે તેને જ પ્રતિક્રમાણ છે. દષ્ટિનો વિષય પરિપૂર્ણ પરમાત્મતત્ત્વ છે તે તો જેની દષ્ટિમાં આવ્યું છે, ને પછી પંચમહાવ્રત વગેરેનો વિકલ્પ ઊઠ્યો, મહાવ્રતના દોષ છોડું-એવો વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણનો વિકલ્પ ઊઠ્યો, તે વિકલ્પને પણ છોડીને ચૈતન્યના નિશ્ચય ધ્યાનમાં જે ઠરે છે તેને જ વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણનું સફળપાણું છે.

સમસ્ત આગમના સારાસારનો વિચાર કરવામાં સુંદર ચાતુર્યવાળા તેમ જ ગુણસમૂહના ધરનાર નિર્યાપક આચાર્યોએ દ્રવ્યશ્રુતરૂપ પ્રતિક્રમાણ નામના સૂત્રમાં પ્રતિક્રમાણને અતિ વિસ્તારથી વાર્ણવ્યું છે.

જુઓ ! વિચાર તો ઘણા જીવો કરે છે, પણ અહીં તો કહ્યું કે આચાર્યો સારાસારનો વિચાર કરવામાં સુંદર ચાતુર્યવાળા છે. “છ મહિના વિચાર કરીને ભેંસના શિંગડામાં માથું ભરાવ્યું” તે વિચારને વિચાર ન કહેવાય. તેમ પચીસ પચીસ વર્ષો સુધી શાસ્ત્રો ભાણે પણ તેમાંથી વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ થાય એવો આશય કાઢે તો તેને સારાસારનો વિચાર કરવાનું સુંદર ચાતુર્ય નથી. માટે કહ્યું કે

સારાસારનો વિચાર કરવામાં સુંદર ચાતુર્યવાળા આચાર્યોએ શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રતિક્રમાણનું સ્વરૂપ જાણીને, જિનનીતિને નહિ ઉલ્લંઘતા થકા સુંદર ચારિત્રમૂર્તિ મહામુનિઓ સકળ સંયમની ભાવના કરે છે; અહો ! મુનિનો દેદાર જોતાં જ એમ લાગે કે જાણે ચારિત્રની મૂર્તિ હોય ! જેની ઈન્દ્રિયો વિષય તરફથી સંકોચાઈ ગઈ છે, બાહ્યમાં પરિગ્રહ રહિત દશા છે, અને પરમ ગુરુના ચરણના સ્મરણમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત છે, એવા મહામુનિવરોને સત્ય પ્રતિક્રમાણ હોય છે. આમાં બન્ને વાત કરી કે સકળ સંયમની ભાવનાથી સ્વરૂપમાં ઠરે છે અને જ્યારે વિકલ્પ ઊઠે ત્યારે પરમગુરુ પ્રત્યે ભક્તિનો શુભભાવ પાણ આવે છે - એવી દશાવાળા ચારિત્રમૂર્તિ મુનિઓને જ પ્રતિક્રમાણ હોય છે.

માગશર સુદ ૧૧, રવિવાર, ૯-૧૨-૫૧.

નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણનો અધિકાર ચાલે છે; ૯૪મી ગાથા પૂરી થઈ છે.

હવે આ પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ બે શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૧૨૫

(ઇન્દ્રવજ્રા)

નિર્યાપકાચાર્યનિરુક્તિયુક્તા-

મુક્તિં સદાકર્ણ્યં ચ યસ્ય ચિત્તમ્ ।

સમસ્તચારિત્રનિકેતનં સ્યાત્

તસ્મૈ નમઃ સંયમધારિણેઽસ્મૈ ॥ ૧૨૫ ॥

શ્લોકાર્થ : નિર્યાપક આચાર્યોની નિરુક્તિ (-વ્યાખ્યા) સહિત (પ્રતિક્રમાણાદિ સંબંધી) કથન સદા સાંભળીને જેનું ચિત્ત સમસ્ત ચારિત્રનું નિકેતન (-ધામ) બને છે, તે આ સંયમધારીને નમસ્કાર હો. ॥ ૧૨૫ ॥

નિર્યાપક એટલે ચારિત્રનો નિર્વાહ કરનારા; તેવા આચાર્યો પાસેથી પ્રતિક્રમાણ વગેરેનું સ્વરૂપ જાણીને, ચૈતન્યની શુદ્ધતામાં ઠરવું તે પ્રયોજન છે. શુભભાવ તે ખરું પ્રતિક્રમાણ નથી, પણ પુણ્ય-પાપ બન્નેથી પાછા ફરીને ચિદાનંદ આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે જ પરમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે, તેનું નામ ધર્મ છે અને તે જ મુક્તિનું કારણ છે. પ્રતિક્રમાણનું સ્વરૂપ સાંભળીને જે મુનિઓનું ચિત્ત શુદ્ધ ચારિત્રનું ધામ બને છે, શાંત.....શાંત.....થઈને આત્માના આનંદમાં જે ઠરી જાય છે, એવા સંયમધારી સંતોને નમસ્કાર હો !

પ્રતિક્રમાણમાં આચાર્યોએ ભલે વ્યવહારથી શુભનું કથન કર્યું હોય, પણ તે સાંભળીને જે જીવ

સ્વભાવમાં એકાગ્ર થઈને લીન થાય છે તેને જ પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ છે; પ્રતિક્રમાણનું જેટલું વર્ણન આવે તેનું ફળ તો આ જ છે. પ્રતિક્રમાણના શબ્દો કે તે તરફનો રાગ તે ખરું પ્રતિક્રમાણ નથી, પણ ચિદાનંદ જ્ઞાયક આત્મામાં લીનતા થવી તે જ પરમાર્થ-પ્રતિક્રમાણ છે, એમ સમજીને જેઓ પોતાના આત્મામાં લીન થાય છે તે મુનિઓને સમસ્ત ચારિત્ર છે, ને તેવા સંયમધારીઓને અહીં નમસ્કાર કર્યા છે. વ્યવહારના વિકલ્પ તે ખરું પ્રતિક્રમાણ નથી, તેને તો વિષકુંભ કહ્યો હતો. તે વિકલ્પ તોડીને સ્વરૂપમાં ઠરે તેને જ પ્રતિક્રમાણનું સફળપાણું છે. વ્યવહારના વિકલ્પમાં અટકે તો તેને નિશ્ચય પ્રતિક્રમાણ હોતું નથી. નિર્યાપક આચાર્યોએ પણ એ વાત સંભળાવી હતી કે પ્રતિક્રમાણનો શુભ વિકલ્પ ઊઠે તે નિશ્ચયથી વિષકુંભ છે, ને શુભાશુભ રહિત થઈને સ્વરૂપમાં લીનતા થાય તે જ અમૃતકુંભમય પ્રતિક્રમાણ છે. ગૃહસ્થો આવું ભાન પણ ન કરે અને બહારના શુભ ક્રિયાકાંડથી ધર્મ માને તો તેને ગૃહસ્થપાણાનો ધર્મ (-સમ્યક્શ્રદ્ધા-જ્ઞાન) પણ નથી.

“અહો ! હું આત્મા તો ચૈતન્યપ્રતિમા છું, હું પોતે જ પરમાત્મશક્તિનો પિંડ છું - એવું ભાન કરવું તે ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે, ને પછી તેમાં વિશેષ લીન થવું તે મુનિધર્મ છે.”

પુણ્ય-પાપના ભાવો નવા થાય છે, પણ હું ચૈતન્ય તો ત્રિકાળ છું, હું કાંઈ નવો થતો નથી, એમ ન સમજતાં, પુણ્ય-પાપ જેટલો જ પોતાને માને તે અનાદિની ભ્રમણા છે, ને તે જ સંસારભ્રમણનું મૂળ છે. પહેલાં હું શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાત્મા ત્રિકાળ છું - એવું ભાન કર્યા પછી મુનિદશા હોય છે.

ચારે અનુયોગનો સાર તો વીતરાગભાવ છે. પ્રતિક્રમાણનું સ્વરૂપ ચરણાનુયોગમાં વર્ણવ્યું તેનો પણ સાર તો વીતરાગતા જ છે. જે શુભરાગ રહે તે શાસ્ત્રનો સાર નથી. ચૈતન્યનો આશ્રય કરીને જેટલી વીતરાગદશા થઈ તેટલો ધર્મ છે -એમ શ્રી તીર્થંકર મહાજનોએ ફરમાવ્યું છે.

“શક્તિમાં તું પોતે ભગવાન છે, તેની સંભાળ કર.....રુચિ કર.....ધ્યાન કર.....એમ શ્રી મહાપુરુષોએ કહ્યું છે.”

ચરણાનુયોગમાં કહેલા પ્રતિક્રમાણનો સાર પણ એ જ છે કે ચૈતન્યમાં ઠરવું. જેટલી ચૈતન્યમાં લીનતા થાય તેટલું જ પ્રતિક્રમાણ છે.

બીજા પાસે કહે કે “મને ક્ષમા કરજો, મારા અપરાધની ક્ષમા કરજો.” પણ અનાદિ અજ્ઞાનથી પોતે પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવને વિકારી માનીને તેનો અનાદર કર્યો છે, તે અપરાધની ક્ષમા ચૈતન્ય પાસે માંગતો નથી કે : હે ચૈતન્ય ! અનાદિ અજ્ઞાનથી તને વિકારી માનીને તારો મહા અપરાધ કર્યો છે, હવે શુદ્ધ આત્માનું ભાન કરીને તે અપરાધનું પ્રતિક્રમાણ કરું છું માટે ક્ષમા કરજો. પ્રથમ ચૈતન્યનું ભાન કરીને મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમાણ કર્યા પછી, ચૈતન્યમાં લીનતાં થતાં મુનિદશારૂપ પ્રતિક્રમાણ થાય છે.

હવે છેલ્લો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૨૬

(વસંતતિલકા)

યસ્ય પ્રતિક્રમણમેવ સદા મુમુક્ષો-
નાસ્ત્યપ્રતિક્રમણમપ્યણુમાત્રમુચ્ચૈઃ ।

તસ્મૈ નમઃ સકલસંયમભૂષણાય

શ્રીવીરનન્દિમુનિનામધરાય નિત્યમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ : મુમુક્ષુ એવા જેમને (-મોક્ષાર્થી એવા જે વીરનંદી મુનિને) સદા પ્રતિક્રમાણ જ છે અને આગુમાત્ર પાણ અપ્રતિક્રમાણ બિલકુલ નથી, તે સકળસંયમરૂપી ભૂષણના ધરનાર શ્રી વીરનંદી નામના મુનિને નિત્ય નમસ્કાર હો. ॥ ૧૨૬ ॥

ચોવીસે કલાક ચિદાનંદમાં રમનાર સંતોને સદાય પ્રતિક્રમાણ હોય છે. પર તરફના વલાણથી પાછો ફરીને ચૈતન્યની ગુફામાં ગુમ થઈ ગયો તે મુનિને પરમાર્થ પ્રતિક્રમાણ છે, તે જ ધર્મ છે. તે જ મુક્તિનું કારણ છે, તે જ કલ્યાણ અને હિતકારી ક્રિયા છે.

મુનિઓને અહીં 'મુમુક્ષુ' કહ્યા છે. તેઓને ચૈતન્યમાં એકાગ્રતાથી સદા શુદ્ધિની વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે અને રાગથી પાછા જ ફર્યા કરે છે. તેથી તેમને સદા પ્રતિક્રમાણ છે ને આગુમાત્ર પાણ અપ્રતિક્રમાણ નથી.

એક સમયનું પ્રતિક્રમાણ મુક્તિને આપે, તે પ્રતિક્રમાણ કેવું ? અને એક સમયની સામાયિક કેવળજ્ઞાન પમાડે તે સામાયિક કેવી ? બહારમાં બેસી રહેવાની ક્રિયા તે ખરી સામાયિક નથી, પાણ ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થતાં પુણ્ય-પાપ રહિત સમતાનો જેમાં લાભ થાય તેનું નામ સામાયિક છે, અને તે મુક્તિનું કારણ છે.

સામાયિકના ચાર ભેદ છે.

૧) **દર્શનસામાયિક :** ચૈતન્યબિંબ જ્ઞાયક આત્માનું ભાન અને સમ્યગ્દર્શન તે પ્રથમ દર્શનસામાયિક છે.

૨) **જ્ઞાનસામાયિક :** વીતરાગી આત્મસ્વભાવનું સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ્ઞાનસામાયિક છે.

૩) **દેશવિરતિસામાયિક :** સમ્યગ્દર્શન પછી ચૈતન્યમાં અંશે લીનતા થતાં અંશે રાગનો અભાવ થાય તે દેશવિરતિસામાયિક છે.

૪) **સર્વવિરતિસામાયિક :** સમસ્ત પરિગ્રહ રહિત મુનિઓને ચૈતન્યમાં એકાગ્રતા થતાં જે વીતરાગી ચારિત્ર પ્રગટ્યું તે સર્વવિરતિસામાયિક છે.

અહીં શ્રી વીરનંદી નામના મુનિ સકળ સંયમરૂપી આભૂષણના ધરનાર હતા તેમને નમસ્કાર કર્યો છે.

આ રીતે, સુકવિજ્ઞનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) **નિશ્ચય-પ્રતિક્રમાણ અધિકાર** નામનો પાંચમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૬. નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર

હવે નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર કહેવામાં આવે છે કે જે નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન સકળ પ્રવજ્યારૂપ સામ્રાજ્યની વિજ્ય ધજના વિશાળ દંડની શોભા સમાન છે, સમસ્ત કર્મોની નિર્જરાના હેતુભૂત છે. મોક્ષની સીડી છે અને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના પ્રથમ દર્શનની ભેટ છે.

ચારિત્રદશાવાળા મુનિઓને આવું નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. મુનિઓ પાસે ચારિત્રરૂપી સામ્રાજ્ય હોય છે; તે સામ્રાજ્યના વિજ્યરૂપી ધજના દંડની શોભારૂપ આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે. વળી તે સમસ્ત કર્મોની નિર્જરાના હેતુભૂત છે. મોક્ષની સીડી છે. અહીં શુભને મોક્ષનું પગથિયું નથી કહ્યું, પણ શુદ્ધભાવરૂપ જે નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે તે જ મોક્ષનું પગથિયું છે. અને જેને આવું પ્રત્યાખ્યાન પ્રગટે તેને મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ, તેને મુક્તિની અહીં જ નિ:શંકતા થઈ જાય, માટે તે મુક્તિના પ્રથમ દર્શનની ભેટ છે.

અહીં ગાથા સૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

ગાથા ૯૫

મોત્તૂળ સયલજપ્પમણાગયસુહમસુહવારણં કિચ્ચા ।

અપ્પાણં જો જ્ઞાયદિ પચ્ચક્ષ્ણાણં હવે તસ્સ ॥ ૯૫ ॥

મુક્ત્વા સકલજલ્પમનાગતશુભાશુભનિવારણં કૃત્વા ।

આત્માનં યો ધ્યાયતિ પ્રત્યાસ્થ્યાનં ભવેત્તસ્ય ॥ ૯૫ ॥

પરિત્યાગી જલ્પ સમસ્તને, ભાવી શુભાશુભ વારીને,

જે જીવ ધ્યાવે આત્મને, પચખાણ છે તે જીવને. ૯૫.

અન્વયાર્થ : (સકલજલ્પમ્) સમસ્ત જલ્પને (-વચનવિસ્તારને) (મુક્ત્વા) છોડીને અને (અનાગતશુભાશુભનિવારણં) અનાગત શુભ-અશુભનું નિવારણ (કૃત્વા) કરીને (યઃ) જે (આત્માનં) આત્માને (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય) તેને (પ્રત્યાસ્થ્યાનં) પ્રત્યાખ્યાન (ભવેત્) છે.

સ્વભાવમાં લીનતા થતાં પુણ્ય-પાપની લાગણી થતી નથી તેથી અનાગત શુભાશુભનું નિવારણ કર્યું એમ કહ્યું છે. ભવિષ્યના રાગ-દ્વેષને છોડ્યા તેનો અર્થ શું ? કાંઈ ભવિષ્યમાં રાગ-દ્વેષ થવાના હતા અને છોડ્યા એમ નથી. તેમ જ ભવિષ્યના રાગ-દ્વેષ વર્તમાનમાં થયા નથી તો તેને કઈ રીતે

છોડવા ? ખરેખર ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થયો તેને ભવિષ્યમાં વીતરાગ પચાય થાય છે, તેથી તેણે ભવિષ્યના રાગ-દ્વેષ છોડ્યા એમ કહેવાય છે. નિશ્ચયથી તો આત્માને ધ્યાવીને તેમાં લીન રહે છે તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

ટીકા : “આ નિશ્ચયનયના પ્રત્યાખ્યાનના સ્વરૂપનું કથન છે.”

“અહીં એમ કહ્યું છે કે -વ્યવહારનયના કથનથી, મુનિઓ દિને દિને ભોજન કરીને પછી યોગ્ય કાળ પર્યંત અન્ન, પાન, ખાદ્ય અને લેહ્યની રુચિ છોડે છે; આ વ્યવહાર-પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ છે.”

આ વ્યવહાર કોને હોય ? કે જેને અંતરમાં ચૈતન્યના આશ્રયે નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન પ્રગટ્યું હોય તેવા મુનિને આવું વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાનમાં શુભ વિકલ્પ છે.

“નિશ્ચયનયથી, પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વચનરચનાના પ્રપંચના પરિહાર વડે શુદ્ધ જ્ઞાન-ભાવનાની સેવાના પ્રસાદ દ્વારા જે નવા શુભાશુભ દ્રવ્યકર્મોનો તેમ જ ભાવકર્મોનો સંવર થવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે.”

ખટારાની નીચે જીવાનજ્ઞેદ શરીર ભીંસાઈ જાય, તેને ભીંસાતું આત્મા રોકી શકે નહિ. આત્મા પોતાના જ્ઞાનશરીરની ભાવના કરે, તો તે જ્ઞાનશરીરને કોઈ ભીંસ કરી શકે નહિ, પોતે પોતાના જ્ઞાનશરીરની સંભાળ કરી શકે, પણ શરીરાદિ પરમાં પોતે શું કરી શકે ? ભાઈ ! ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને તેની ભાવના કર.

આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાન ત્રિકાળ છે, તેની ભાવનાના પ્રસાદથી વીતરાગદશા પ્રગટી તે જ નિશ્ચયથી પ્રત્યાખ્યાન છે. એવું પ્રત્યાખ્યાન કોને હોય છે ? તે કહે છે.

“જે સદા અંતર્મુખ પરિણમનથી પરમ કળાના આધારરૂપ અતિ-અપૂર્વ આત્માને ધ્યાવે છે, તેને નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન છે.”

સદા અંતર્મુખ પરિણમનથી પરમ કળા પ્રગટે છે તેનો આધાર આત્મા છે. આત્માને ધ્યાવવાથી જ તેવી પરમ કળા પ્રગટે છે. આત્માના સ્વભાવમાં અંતર્મુખ થઈને તેને ધ્યાવવાથી જ વીતરાગદશારૂપ પરમ કળા પ્રગટે છે. અતિ-અપૂર્વ આત્માને ધ્યાવવાથી જ અંતર્મુખ પરિણમનની પરમ કળા પ્રગટે છે. તે અંતર્મુખ પરિણમનનો આધાર સદા આત્મા જ છે. એક સમય પણ એવો નથી કે શુદ્ધ પરિણમનમાં આત્મા સિવાય કોઈ પરનો આધાર હોય ! સદાય અંતર્મુખ પરિણમન કહો કે આત્માનું ધ્યાન કહો તેનો આધાર અતિ-અપૂર્વ આત્મા જ છે.

અહીં “સદા અંતર્મુખ પરિણમનથી પરમ કળાનો આધાર” કહ્યું તેમાં ત્રિકાળ ધ્રુવરૂપ પરિણમન પણ લઈ શકાય છે. જીઓ તો ખરા ! પદ્મપ્રભમુનિને અંતરમાં અધ્યાત્મની મસ્તી ફાટી છે. ટીકા કરીને નિયમસારને ઓપવી દીધું છે.

જેને અંતર્મુખ પરિણમનના આધારભૂત એવા અતિ અપૂર્વ આત્માનું ધ્યાન હોય છે તેને નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન છે.

એવી રીતે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદુદ્યાચાર્યદેવ પ્રણીત શ્રી સમયસારમાં ૩૪મી ગાથા દ્વારા કહ્યું છે કે:

સવ્વે ભાવે જમ્હા પચ્ચક્ષ્વાઈ પેરેત્તિ ણાદૂણં ।

તમ્હા પચ્ચક્ષ્વાણં ણાણં ણિયમા મુણેયવ્વં ॥

સૌ ભાવને પર જાણીને પરચ્ચખાણ ભાવોનું કરે,

તેથી નિયમથી જાણવું કે જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે.

અર્થ : ‘પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો પર છે’ એમ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે-ત્યાગે છે, તેથી પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ છે (અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનમાં ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે) એમ નિયમથી જાણવું.

સ્વભાવ તરફ વળીને જ્ઞાન એકાગ્ર થયું તે જ્ઞાન પરભાવોના અભાવરૂપે પરિણમેલું છે તેથી તે જ્ઞાન જ પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ છે -એમ નિયમથી જાણવું.

એવી રીતે સમયસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત આત્મખ્યાતિ નામની) ટીકામાં પાણ (૨૨૮મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(આર્યા)

પ્રત્યાખ્યાય ભવિષ્યત્કર્મ સમસ્તં નિરસ્તસંમોહઃ ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥

શ્લોકાર્થ : (પ્રત્યાખ્યાન કરનાર જ્ઞાની કહે છે કે-) ભવિષ્યના સમસ્ત કર્મને પચખીને(-ત્યાગીને), જેનો મોહ નષ્ટ થયો છે એવો હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ) નિરંતર વર્તું છું.

જેને સ્વભાવની રુચિ થઈ છે, રાગની રુચિ ટળી છે, ને અંતર્મુખ વલાણ કરીને ઠર્યો છે તેવા જીવને પરભાવના ત્યાગસ્વરૂપ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે, ને તે જ ચારિત્ર છે. એવું ચારિત્ર તે મુક્તિનું કારણ છે. એ સિવાય બીજું ચારિત્ર મુક્તિનું કારણ નથી.

વાહ ! ભગવાન કુંદુદ્યાચાર્યદેવે છેલ્લે કહ્યું છે કે-

આ શાસ્ત્ર મારી નિજ ભાવના માટે મેં બનાવ્યું છે.

અને

ટીકાકારે પાણ તે ભાવનાને ખૂબ મલાવી છે.

માગશર સુદ ૧૨, સોમવાર, ૧૦-૧૨-૫૧.

ત્યાગનું ખરું સ્વરૂપ શું છે, તે અહીં બતાવે છે.

શ્લોક ૧૨૭

(મન્દાક્રાન્તા)

સમ્યગ્દૃષ્ટિસ્ત્યજતિ સકલં કર્મનોકર્મજાતં

પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ નિયતં તસ્ય સંજ્ઞાનમૂર્તેઃ ।

સચ્ચારિત્રાણ્યઘકુલહરાણ્યસ્ય તાનિ સ્યુરુચ્ચૈઃ

તં વંદેહં ભવપરિભવક્લેશનાશાય નિત્યમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ : જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમસ્ત કર્મ-નોકર્મના સમૂહને છોડે છે, તે સમ્યગ્જ્ઞાનની મૂર્તિને હંમેશા પ્રત્યાખ્યાન છે અને તેને પાપસમૂહનો નાશ કરનારા એવા સત્-ચારિત્રો અતિશયપાણે છે. ભવ ભવના ક્લેશનો નાશ કરવા માટે તેને હું નિત્ય વંદું છું. ॥ ૧૨૭ ॥

આત્મા જ્ઞાનની મૂર્તિ છે - એવું અંતરભાન થયા પછી, તેમાં લીનતા થતાં રાગનો ત્યાગ હોય છે, જમીન વગર ઝાડ ન હોય; તેમ આત્માના ભાન વગર પ્રત્યાખ્યાન હોય નહિ, હજી જમીન હોય ને ઝાડ ન હોય એમ બને, તેમ સમ્યગ્દર્શન હોય છતાં વ્રત, પરચ્ચખાણ ન હોય એમ બને. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કર્મ-નોકર્મના વળગાડથી ભિન્ન ચૈતન્ય વસ્તુનું ભાન છે અને પછી કર્મ-નોકર્મના સમૂહને છોડીને ચૈતન્યમાં લીન થાય છે, તેને હંમેશા પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. ત્યાગ કોનો હોય ? કે જે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ન હોય તેનો; જે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ હોય તેનો તો ત્યાગ થઈ શકે નહિ, જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને જાણતો થકો તેમાં લીન થાય છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમ્યગ્જ્ઞાનની મૂર્તિ છે. અને તેને હંમેશા રાગનો ત્યાગ હોય છે, તેથી તેને પ્રત્યાખ્યાન છે, અહીં તો પ્રત્યાખ્યાન સિદ્ધ કરવું છે. તેથી રાગનો ત્યાગ કરવાની વાત કરી છે, દૃષ્ટિના વિષયમાં તો આત્માને રાગાદિના ગ્રહણ-ત્યાગ પાણ નથી.

અજ્ઞાનીઓ બહારના ત્યાગમાં ધર્મ મનાવે છે પાણ અહીં તો કહે છે કે પહેલાં આત્માનું ભાન કરીને મિથ્યાત્વના અધર્મને તો છોડ ! પહેલાં મિથ્યાત્વના ત્યાગ વગર પ્રત્યાખ્યાન હોય જ નહિ, પહેલાં સમ્યગ્દર્શનની જ વાત લીધી છે, જેને ચૈતન્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ છે, અને તેમાં જ ઠરે છે તેવા જ્ઞાનમૂર્તિ ને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અહીં ટીકાકાર કહે છે કે અહો ! હું તેને નિત્ય વંદું છું. પોતે પાણ મુનિદ્વશામાં ઝૂલે છે, અને સાધર્મી પ્રત્યેના ઉલ્લાસથી કહે છે કે અહો ! જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માનું ભાન કરીને જે સ્વરૂપમાં ઠર્યા છે. તેને નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન છે, તેને સત્ ચારિત્ર અતિશયપાણે હોય છે. ભવભયનો નાશ કરવા માટે તેને હું વંદું છું.

મુનિનું સત્ ચારિત્ર પુણ્ય-પાપ બન્નેને નાશ કરનારું છે, સ્વભાવમાં એકાગ્રતાથી વીતરાગદ્વેષ પ્રગટી તે જ સત્ ચારિત્ર છે, એવું સત્ ચારિત્ર ભવભવનો નાશ કરનારું છે. જેને એવું ચારિત્ર પ્રગટ્યું છે તેવા મુનિને હું નિત્ય વંદું છું, નિત્ય સ્વભાવનું જ બહુમાન કરું છું.

સમ્યગ્જ્ઞાનની મૂર્તિને નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન વર્તે છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાન મૂર્તિને હું નિત્ય વંદું છું.

અહો ! શાંત રસના જે બિંબ થઈ ગયા છે તેવા ભાવલિંગી સંતને નિત્ય વંદું છું - એમ કહીને પોતાનો પ્રમોદ બતાવ્યો છે.

કેવા આત્માને જ્ઞાની ચિંતવે છે તેની વાત કરે છે :-

ગાથા ૯૬

કેવલજ્ઞાણસહાવો કેવલદંસણસહાવસુહમઇઓ ।

કેવલસત્તિસહાવો સો હં ઇદિ ચિંતે ણાણી ॥ ૯૬ ॥

કેવલજ્ઞાનસ્વભાવઃ કેવલદર્શનસ્વભાવઃ સુખમયઃ ।

કેવલશક્તિસ્વભાવઃ સોહમિતિ ચિંતયેત્ જ્ઞાની ॥ ૯૬ ॥

કેવલદરશ, કેવલવીરજ, કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી છે,

વળી સૌખ્યમય છે જેહ તે હું - એમ જ્ઞાની ચિંતવે. ૯૬.

અન્વયાર્થ : (કેવલજ્ઞાનસ્વભાવઃ) કેવલજ્ઞાનસ્વભાવી, (કેવલદર્શનસ્વભાવઃ) કેવલદર્શનસ્વભાવી, (સુખમયઃ) સુખમય અને (કેવલશક્તિસ્વભાવઃ) કેવલશક્તિસ્વભાવી (સઃ અહમ્) તે હું છું -(ઈતિ) એમ (જ્ઞાની) જ્ઞાની (ચિંતયેત્) ચિંતવે છે.

હું ત્રિકાળ કેવલજ્ઞાનની મૂર્તિ છું, દૃષ્ટાસ્વભાવી છું, આનંદમય છું અને કેવલશક્તિસ્વભાવી છું, આત્મબળથી ભરપૂર છું, મારા અનંત ગુણોની સ્વરૂપરચનાના સામર્થ્યથી પરિપૂર્ણ છું, -એમ જ્ઞાની પોતાના આત્માને ચિંતવે છે, અહીં વિકલ્પની વાત નથી, પણ જ્ઞાની તેવા આત્મામાં એકાગ્ર થાય છે, તેને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

અનંત ચતુષ્ટયાત્મક પોતાના આત્માના ધ્યાનનો અહીં ઉપદેશ છે.

કેવા જીવને આવા આત્મધ્યાનની શિખામાણ દેવામાં આવી છે ? તે કહે છે. સમસ્ત બાહ્ય પ્રપંચની વાસનાથી વિમુક્ત, નિરવશેષપણે અંતર્મુખ પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવને શિખામાણ દેવામાં આવી છે.

જેમ પટારામાં કસ્તુરી પડી હોય ત્યાં તેની પાસે પડેલાં ચોપડાના પાને પાને તેની ગંધ પેસી જાય, તેમ આત્માનું ભાન ભૂલીને, અજ્ઞાનીને પચયિ પચયિ પુણ્ય-પાપની વાસના ઘૂસી ગઈ છે, પરની ક્રિયાને હું કરું ને પુણ્ય-પાપની ક્રિયાથી લાભ થાય, એવી મિથ્યાત્વની ગંધ અજ્ઞાનીને અનાદિથી લાગી ગઈ છે. ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન થતાં જેને સમસ્ત બાહ્ય પ્રપંચની વાસના છૂટી ગઈ છે, ને જે નિરવશેષપણે અંતર્મુખ થયો છે એવા પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવને અહીં આત્મધ્યાનની શિખામાણ દેવામાં આવી છે, જે જીવ બાહ્ય પ્રપંચથી મુક્ત ને નિઃશેષપણે અંતર્મુખ છે, તેવા જીવને જ આત્મધ્યાન હોય છે. જ્ઞાનીએ ચિદાનંદ આત્માની ભાવના કરવી, બહારમાં સંયોગો અનુકૂળ હોય તો ધર્મ થાય, ને પ્રતિકૂળ હોય તો ધર્મ ન થાય, એમ નથી. ચૈતન્ય વસ્તુ બહારના સમસ્ત પદાર્થોથી ભિન્ન છે, માટે બહારના પદાર્થોથી લાભ નુકસાન થવાની બુદ્ધિ છોડ ને અંતર્મુખ થા ! જે જીવ બહિર્મુખ વાસના છોડીને અંતર્મુખ થયો છે, તેવા પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવને પ્રત્યાખ્યાન માટે અહીં શુદ્ધ આત્માની

ભાવના કરવાનું કહ્યું છે. જેને હજી આત્માનું ભાન પણ ન હોય, વૃત્તિનું ઠેકાણું ન હોય તે બાહ્ય ત્યાગથી પોતે પ્રત્યાખ્યાન માની લ્યે તેવાની તો અહીં વાત જ નથી.

**ગ્રહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, લહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.**

અહીં તો કહે છે કે જેને આત્માનું ભાન છે, આત્મામાં અંતર્મુખ છે તેવા પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવને શુદ્ધાત્મ ભાવનાનો ઉપદેશ છે. શું તે તત્ત્વજ્ઞાનીને ખબર નથી કે મારે શુદ્ધાત્મની ભાવના કરવી ? તેને ખબર તો છે, પણ મુનિને પણ મુનિ ઉપદેશ કરે છે, સમાધિ ટાળે મુનિને બીજા મુનિ ઉપદેશ આપે કે અરે મુનિ ! અનંતવાર આહાર-પાણી કર્યા; હવે આ સમાધિના ટાણાં છે; માટે આહારની વૃત્તિ છોડો; ભાવલિંગી સંત હોય ને સમાધિ ટાળે પાણીની જરાક વૃત્તિ આવી જાય ત્યાં બીજા મુનિ તેને કહે છે કે અરે મુનિ ! અંતરના ચૈતન્યના અમૃતમાં ઠરો ! આ પાણી અનંતવાર પીધાં, પણ તૃષ્ણા ન છીપી. માટે પાણીની વૃત્તિને તોડીને ચૈતન્યના આનંદનું પાન કરો કેમ કે આ સમાધિના ટાણાં છે. ભગવતી આરાધનાના કવચ અધિકારમાં તે પ્રકારનું ઘણું વાર્ગન આવે છે. તેમ અહીં પરમ તત્ત્વજ્ઞાની મુનિને ભાન તો છે, છતાં તેને શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે કે અહો ! આવા નિજ પરમાત્માની જ ભાવના કરો.

કયા પ્રકારે ભાવના કરવી ? તે કહે છે. સાદિ-અનંત અમૂર્ત અતિન્દ્રિય સ્વભાવવાળા શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારથી, શુદ્ધ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વાર્ગના આધારભૂત શુદ્ધ પુદ્ગલ-પરમાણુની માફક, જે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળસુખ અને કેવળશક્તિયુક્ત પરમાત્મા તે હું છું એમ જ્ઞાનીએ ભાવના કરવી.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વાર્ગનો જે છેલ્લો અંશ હોય તેને શુદ્ધ કહેવાય; તેને શુદ્ધ પુદ્ગલ કહેવાય છે. તેમ કેવળજ્ઞાન-દર્શન-સુખને શક્તિ સંપન્ન પરમાત્મા તે જ હું છું, ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ છે તે નિશ્ચય છે, ને તે સ્વભાવના આશ્રયે જે કેવળજ્ઞાનાદિ પ્રગટ્યાં તે શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે, તેનો જ હું આધાર છું, અપૂર્ણતાનો કે વિકારનો હું આધાર નથી. જેમ પરમાણુ પોતાની વાર્ગ-ગંધ-રસ-સ્પર્શની શુદ્ધ પર્યાયનો આધાર છે તેમ મારો આત્મા પણ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટયનો આધાર છે. જેવા કેવળી પરમાત્મા છે તેવો જ હું છું એમ પોતાના સ્વભાવની ભાવના કરવી, એટલે કે અલ્પજ્ઞતા કે વિકારનું લક્ષણ છોડીને પૂર્ણ સ્વભાવનો જ આશ્રય કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું, અલ્પજ્ઞતા વખતે પણ પૂર્ણતાના આધારરૂપ એવા સ્વભાવને જ જે, તે સ્વભાવને જેતાં તેના આધારે પૂર્ણ પર્યાય ખીલી જશે.

પ્રત્યાખ્યાન તો વીતરાગતા છે. તે વીતરાગતા તો સ્વભાવના આશ્રયથી થાય છે. માટે પૂર્ણ સ્વભાવનો આશ્રય કરે તેને જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે, વ્યવહારથી શુદ્ધ પર્યાયોથી યુક્ત પરમાત્મા હું છું એવી ભાવના કરવી અને “નિશ્ચયથી હું સહજ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, હું સહજ દર્શનસ્વરૂપ છું,

હું સહજ ચારિત્રસ્વરૂપ છું અને હું સહજ ચિન્થાશક્તિસ્વરૂપ છું એમ ભાવના કરવી.” આમાં પર્યાયની વાત નથી પણ ત્રિકાળી સ્વરૂપની વાત છે. તેમાં ખરેખર સહજ જ્ઞાન-દર્શન વગેરે ભેદનો પણ વિકલ્પ નથી. ચાર ભેદ ઉપર જેવા જાય તો તો વિકલ્પ ઊઠે છે, અભેદરૂપ સહજ સ્વરૂપ તે નિશ્ચય છે અને તેની ભાવના કરતાં કેવળજ્ઞાનાદિ પર્યાય પ્રગટી જાય તે શુદ્ધ વ્યવહાર છે.

કોઈ ધર્મને પૂછે છે કે તમારી વિશેષતા શું ? તો જ્ઞાની કહે છે કે ભાઈ ! ધર્મની વિશેષતા બહારમાં ન હોય ! ધર્મ તે આત્મામાં હોય કે બહાર ! જ્ઞાનને અંતર્મુખ વાળીને એકાગ્ર કર્યું તે જ ધર્મની વિશેષતા છે. ધર્મ તો સ્વભાવનો આશ્રય કરીને પડ્યો છે. તેને સ્વભાવની ખાણમાંથી નિર્મળ નિર્મળ પર્યાયો પ્રગટતી જાય છે. પોતાના સ્વભાવની ભાવના કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયા છે.

એવી રીતે એકત્વ સમ્પત્તિમાં (-શ્રી પદ્મનંદી આચાર્યવરકૃત પદ્મનંદી પંચવિંશતિના એકત્વ સમ્પત્તિ નામના અધિકારમાં ૨૦મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટમ)

કેવલજ્ઞાનદૃક્સૌર્યસ્વભાવં તત્પરં મહઃ ।

તત્ર જ્ઞાતે ન કિં જ્ઞાતં દૃષ્ટે દૃષ્ટં શ્રુતે શ્રુતમ્ ॥

શ્લોકાર્થ : તે પરમ તેજ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને કેવળસૌખ્યસ્વભાવી છે. તે જાણતાં શું ન જાણ્યું ? તે દેખતાં શું ન દેખ્યું ? તેનું શ્રવાણ કરતાં શું ન શ્રવાણ કર્યું ?

અહોહો ! ભાવલિંગી સંતો ! વન જંગલમાં બેઠા બેઠા સંતો મહાન કામ કરી ગયા છે. એકેક સંત એટલે ધર્મના થાંભલા !

ધર્મરૂપી આભને થોભાવી દીધું છે ! ધર્મરૂપી આકાશને ટકાવવા જાણે કે વજ્રબિંબ ! જે આચાર્યોની કે સંતોની રચના જુઓ તેમાં એકલો ‘સ્વભાવ’ જ ભર્યો છે.

અહો ! પોતાનો આત્મા પરમ તે જ કેવળજ્ઞાન-દર્શન-સુખસ્વભાવી છે, એવા પોતાના આત્માને જાણતાં શું ન જાણે ? જોણે આત્માને જાણ્યો તોણે સર્વ જાણ્યું, જોણે આત્માને દેખ્યો તોણે શું ન દેખ્યું ? ત્રણ લોકના દષ્ટાને જોણે દેખી લીધો તોણે બધું ય દેખ્યું, જોણે એવા આત્માનું શ્રવાણ કર્યું તોણે શું ન શ્રવાણ કર્યું ? ભગવાન આત્માની વાત જોણે સાંભળી તોણે ચારેય અનુયોગનો સાર સાંભળી લીધો.

અહીં વાંચનની વાત ન લેતાં શ્રવાણની વાત લીધી, એટલે પાત્ર થઈને ગુરુગમે સાંભળવું જોઈએ. “તત્પ્રતિ પ્રીતિ ચિત્તેન” એમાં પણ સાંભળવાની વાત લીધી છે.

ચૈતન્યસ્વરૂપની વાત જોણે સાંભળી તેણે ધર્મકથા પણ સાંભળી. ભાઈ ! આ તારી પોતાની ધર્મકથા ચાલે છે, તેની રુચિ કરીને સાંભળ, તો તેમાં બધા શાસ્ત્રોનું શ્રવાણ આવી ગયું, કેમ કે બધા શાસ્ત્રોનો સાર તો આવો આત્મા જ છે.

જેમ બીજા તે પૂર્ણ ચંદ્રનો કટકો છે, તેમ જે જ્ઞાનપર્યાય છે તે પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવનો અંશ છે. આવા ચિદાનંદ જ્ઞાનસ્વભાવને જોણે જાણ્યો તેણે બધું જાણ્યું, તેને જોણે દેખ્યો તેણે બધું દેખ્યું અને તેનું શ્રવાણ કર્યું તેણે બધું શ્રવાણ કર્યું. એટલે કે તેવો આત્મસ્વભાવ જ શ્રવાણ કરવા જેવો છે. તેને જ દેખવા-જાણવા જેવો છે. એવા આત્માને જે જાણે તે જીવ તેમાં એકાગ્ર થયા વિના રહે નહિ, અને તેમાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

માગશર સુદ ૧૩, મંગળવાર, ૧૧-૧૨-૫૧.

નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનનો અધિકાર છે. તેમાં ૯૬મી ગાથા ઉપર ટીકાકાર શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૨૮

(માલિની)

જયતિ સ પરમાત્મા કેવલજ્ઞાનમૂર્તિઃ
સકલવિમલદૃષ્ટિઃ શાશ્વતાનંદરૂપઃ ।
સહજપરમચિચ્છક્ત્યાત્મકઃ શાશ્વતોયં
નિખિલમુનિજનાનાં ચિત્તપંકેજહંસઃ ॥ ૧૨૮ ॥

શ્લોકાર્થ : સમસ્ત મુનિજનોના હૃદયકમળનો હંસ એવો જે આ શાશ્વત, કેવળજ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ, સકળવિમળ દૃષ્ટિમય (-સર્વથા નિર્મળ દર્શનમય), શાશ્વત આનંદરૂપ, સહજ પરમ ચૈતન્યશક્તિમય પરમાત્મા તે જ્યવંત છે. ॥ ૧૨૮ ॥

પરમ આત્મા કેવો છે ? કે સમસ્ત મુનિજનોના હૃદયનો હંસ છે. દ્રવ્ય એટલે શું ? કે અંતર્મુખ પરિણતિ; મુનિઓને આત્મામાં વિશેષપણે અંતરમાં લીનતા થઈ છે તેથી તે મુનિઓને માટે પરમાત્મા હંસ છે. દ્રવ્યમન અને ભાવમનથી પાર થઈને મુનિઓ તે પરમાત્માને ધ્યાવે છે; તેથી તે પરમાત્માત્વ મુનિઓના હૃદયકમળનો હંસ છે. તે શાશ્વત છે, ત્રિકાળ કેવળજ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ છે, શાશ્વત આનંદ સ્વરૂપી છે, ને સહજ પરમ ચૈતન્યશક્તિમય છે. આવો ભગવાન પરમાત્મા ચૈતન્ય હંસલો જ્યવંત વર્તે છે. તેના આશ્રયે જ પરચ્યાણ થાય છે. માટે તેને જ્યવંત કહ્યો છે. પરચ્યાણમાં રાગનો ત્યાગ છે, ને આવો પરમાત્મા જ્યવંત છે

જ્ઞાની કેવા સ્વરૂપે પોતાને ધ્યાવે છે તેની વાત કરે છે :-

ગાથા ૯૭

ણિયભાવં ણવિ મુચ્ચઈ પરભાવં ણેવ ગેણ્હૅ કેઈં ।

જાણદિ પસ્સદિ સવ્વં સો હં ઇદિ ચિંતેણ ણાણી ॥ ૯૭ ॥

નિજભાવં નાપિ મુંચતિ પરભાવં નૈવ ગૃહ્ણતિ કમપિ ।

જાનાતિ પચ્ચતિ સર્વં સોહમિતિ ચિંતેયેદ્ જ્ઞાની ॥ ૯૭ ॥

નિજભાવને છોડે નહીં, પરભાવ કંઈ પણ નવ ગ્રહે,

જાણે-જુએ જે સર્વ, તે હું-એમ જ્ઞાની ચિંતવે. ૯૭.

અન્યથાર્થ : (નિજભાવં) જે નિજભાવને (ન અપિ મુંચતિ) છોડતો નથી, (કમ્ અપિ પરભાવં) કાંઈ પણ પરભાવને (ન એવ ગૃહ્ણતિ) ગ્રહતો નથી, (સર્વં) સર્વને (જાનાતિ પચ્ચતિ) જાણે-દેખે છે, (સઃ અહમ્) તે હું છું - (ઇતિ) એમ (જ્ઞાની) જ્ઞાની (ચિંતેયેત્) ચિંતવે છે.

નિજભાવ એટલે પોતાનો ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવ, તેને આત્મા કદી છોડતો નથી. વસ્તુનો સ્વભાવ કદી છૂટે નહિ. જેમ ગોળ કદી ગળપણને છોડતો નથી, તેમ ભગવાન આત્મા કદી પોતાના સહજ સ્વરૂપને છોડતો નથી અને પરભાવને કદી ગ્રહતો નથી. ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવે કદી વિકારને પકડ્યો જ નથી. વસ્તુસ્વભાવમાં એક સમયનો વિકાર કદી છે જ નહિ. વસ્તુસ્વભાવ તો ત્રિકાળ સર્વને જાણનાર-દેખનાર છે. -આવો આત્મા જ હું છું, એમ જ્ઞાની પોતાના આત્માને ચિંતવીને તેમાં એકાગ્ર થાય. બસ ! પર્યાયબુદ્ધિ છોડ, ને સ્વભાવબુદ્ધિ કરીને તેનો આશ્રય કર. દરિયો આખો પડ્યો છે, તે કાંઠે આવેલા એક તરંગ જેટલો નથી. તેમ આખો ચૈતન્ય દરિયો છે, તે એક સમયની પર્યાયરૂપ તરંગ જેટલો નથી. અખંડ ચૈતન્યનું ચિંતવન કરો. 'ચિંતવન' તે નવી પર્યાય છે. આખો સ્વભાવ એવો ને એવો શાશ્વત છે તેની ભાવના અને એકાગ્રતા કરવાથી જ રાગનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે.

ટીકા : અહીં, પરમ ભાવનાની સન્મુખ એવા જ્ઞાનીને શિખામાણ દીધી છે. જ્ઞાનીને પરમાર્થ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં વ્યવહાર ગૌણ છે, અજ્ઞાનીને તો વ્યવહાર હોતો જ નથી કેમ કે તેને પરમાર્થની દૃષ્ટિ નથી. પરમાર્થની દૃષ્ટિ કરીને જે વ્યવહારને ગૌણ કરે તેને વ્યવહાર હોય છે. પણ જે વ્યવહારનો જ આશ્રય કરીને અટકે છે તેને તો નિશ્ચય કે વ્યવહાર એકેયનું ભાન નથી. જ્ઞાનીને વ્યવહાર છે, પણ ભૂતાર્થ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તે વ્યવહાર ગૌણ છે, ગૌણ હોવાથી અભૂતાર્થ છે. વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે જ્ઞાનીને વ્યવહાર હોતો જ નથી, ને અજ્ઞાનીને જ વ્યવહાર હોય છે. વ્યવહારને અભૂતાર્થ કહ્યો તે તો જ્ઞાનીને ભૂતાર્થ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તે વ્યવહાર ગૌણ છે, તેથી

તેને અભૂતાર્થ કહ્યો છે. પરમ સ્વભાવની સન્મુખ દૃષ્ટિ કરીને તેમાં એકાગ્ર થાય તેને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અહીં પરમ ભાવનાની સન્મુખ એવા જ્ઞાનીને શિખામાણ આપે છે એમ કહ્યું તેનો અર્થ એ થયો કે પહેલાં જે પરમ ભાવનાની સન્મુખ થઈને જ્ઞાની થાય, તેને જ તેની વિશેષ ભાવનાથી પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

હું કારણપરમાત્મા છું - એમ જ્ઞાનીઓએ સદા ભાવના ભાવવી. કેવો છે કારણપરમાત્મા ?

“જે કારણપરમાત્મા ૧) સમસ્ત પાપરૂપી બહાદુર શત્રુસેનાની વિજય ધજાને લૂંટનારા, ત્રિકાળ નિરાવરણ, નિરંજન, નિજ પરમભાવને ક્યારેય છોડતો નથી.”

ભગવાન પરમાત્મા ત્રિકાળ સમસ્ત વિકારના અભાવસ્વરૂપ જ છે, ને તેનો આશ્રય લેતાં મિથ્યાત્વાદિ પાપોની ઉત્પત્તિ થતી નથી; તેથી તે કારણપરમાત્મા સમસ્ત પાપરૂપી સેનાને લૂંટનારો છે એમ કહ્યું છે. તે કારણપરમાત્માના આશ્રયે જ મિથ્યાત્વનું-અવિરતિનું-પ્રમાદનું ને કષાયનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે એટલે કે તે ભાવોની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી. તે કારણપરમાત્મા કદી પોતાના નિજ પરમભાવને છોડતો નથી.

“૨) પંચવિધ (-પાંચ પરાવર્તનરૂપ) સંસારની વૃદ્ધિના કારણભૂત, વિભાવ પુદ્ગલદ્રવ્યના સંયોગથી જનિત રાગાદિ પરભાવોને ગ્રહતો નથી.”

એક પુદ્ગલ પરમાણુ છૂટો હોય તેને સ્વભાવપુદ્ગલ કહેવાય, અને સ્કંધને વિભાવપુદ્ગલ કહેવાય. આત્માને વિકાર થવામાં એક છૂટો પરમાણુ નિમિત્ત ન થાય, પણ વિભાવપુદ્ગલ જ નિમિત્ત થાય. પણ તે પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તે થતાં પરભાવને ભગવાન કારણપરમાત્મા કદી ગ્રહણ કરતો નથી. પર્યાયમાં ક્ષણિક રાગાદિ પરભાવ થાય તેને આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં કદી ગ્રહતો નથી. વસ્તુ તો ત્રિકાળ એકરૂપ એવી ને એવી જ છે. તે વસ્તુસ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને તેમાં રમાણતા કરવી તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. વસ્તુસ્વભાવમાં રાગનું ગ્રહણ જ નથી, તેથી ખરેખર રાગનો ત્યાગ કરવો નથી, પણ તે વસ્તુસ્વભાવને લક્ષમાં લઈને એકાગ્ર થતાં નિર્મળપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં રાગનો અભાવ છે, તેથી તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે.

“૩) નિરંજન સહજજ્ઞાન-સહજદૃષ્ટિ-સહજચારિત્રાદિ સ્વભાવધર્મોના આધાર-આધેય સંબંધી વિકલ્પો રહિત, સદા મુક્ત તથા સહજ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન થતાં સૌખ્યના સ્થાનભૂત - એવા કારણપરમાત્માને નિશ્ચયથી નિજ નિરાવરણ પરમજ્ઞાન વડે જાણે છે અને તે પ્રકારના સહજ અવલોકન વડે (-સહજ નિજ નિરાવરણ પરમદર્શન વડે) દેખે છે” એવો કારણપરમાત્મા છે.

પહેલાં બોલમાં કહ્યું હતું કે કારણપરમાત્મા નિજ પરમભાવને ક્યારેય છોડતો નથી; પણ ત્યાં “કારણપરમાત્મા તે આધાર અને નિજ પરમભાવ તે આધેય”- એવા આધાર-આધેયના વિકલ્પ

ભગવાન કારણપરમાત્મામાં નથી. કારણપરમાત્મા અને તેનો નિજ પરમભાવ તે બે કાંઈ જુદા જુદા નથી. આવા પરમાત્માનું અવલંબન લે તો પ્રત્યાખ્યાન થાય છે.

ત્રિકાળી સહજજ્ઞાન, સહજદૃષ્ટિ, સહજ ચારિત્રાદિ સ્વભાવધર્મો છે, અને ભગવાન કારણ-પરમાત્મા તેનો આધાર છે એમ સમજવું, પણ ત્યાં આધાર-આધેયના ભેદનો વિકલ્પ નથી, કારણપરમાત્મા ત્રિકાળ વિકલ્પથી રહિત છે. ત્રિકાળ વસ્તુમાં આધાર-આધેયના ભેદ પાડવા તે વ્યવહાર છે. તે વ્યવહાર ત્રિકાળી વસ્તુની દૃષ્ટિમાં અભૂતાર્થ છે. તે ત્રિકાળી અભેદ વસ્તુની દૃષ્ટિ કર્યા વિના ભેદનું પણ સાચું જ્ઞાન થતું નથી. એક-અનેકના ભેદનો વિકલ્પ વસ્તુસ્વરૂપમાં નથી. તે ચિદાનંદ પ્રભુ તો સદા મુક્ત જ છે. ભાવબંધન ને ભાવમુક્તિ એવા ભેદ તે પર્યાયમાં છે, તે વ્યવહારનો વિષય છે. ભગવાન કારણપરમાત્મા તે બંધ-મોક્ષના ભેદ વગરનો ત્રિકાળ મુક્ત છે. અને સહજ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન થતો જે સહજ આનંદ તેનું સ્થાન તે કારણપરમાત્મા છે. અહીં ત્રિકાળી અભેદ આનંદની વાત છે. મોક્ષદશાનો આનંદ પ્રગટે તેની વાત નથી. વસ્તુ ત્રિકાળ પરમાનંદથી ભરેલી જ છે. એવો ભગવાન કારણપરમાત્મા છે. તે કારણપરમાત્મા ‘પોતે આધાર છે ને સ્વભાવધર્મો આધેય છે’ એવા વિકલ્પો વિનાનો છે, સદા મુક્ત છે અને મુક્તિસુખનું રહેઠાણ છે.

“એવા કારણપરમાત્માને નિશ્ચયથી નિજ નિરાવરણ પરમજ્ઞાન વડે જાણે છે અને તે પ્રકારના સહજ અવલોકન વડે દેખે છે, તે કારણસમયસાર હું છું.”

આમાં જ્ઞાનપર્યાયની વાત નથી. ત્રિકાળી જ્ઞાનની વાત છે. તે ત્રિકાળ સહજજ્ઞાન અને સહજદર્શન વડે જે પોતાના ધ્રુવ કારણપરમાત્માને દેખે છે -એવો કારણપરમાત્મા હું છું - એમ સમ્યજ્ઞાનીઓએ સદા ભાવના કરવી. આવી ભાવના તે જ ચારિત્ર છે, તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. સદાય કારણપરમાત્માની જ ભાવના કરવી. એક સમય પણ દૃષ્ટિમાં વ્યવહારની મુખ્યતા થવા ન દેવી. જે સ્વભાવની મુખ્યતા છૂટીને વ્યવહારની મુખ્યતા થઈ જાય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

એવી રીતે પૂજ્યપાદસ્વામીએ સમાધિતંત્રમાં ૨૦મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ઠ)

યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણાતિ ગૃહીતં નાપિ મુંચતિ ।

જાનાતિ સર્વથા સર્વં તત્ત્વસંવેદ્યમસ્યહમ્ ॥

શ્લોકાર્થ : જે અગ્રાહ્યને (-નહિ ગ્રહવા યોગ્યને) ગ્રહતું નથી તેમ જ ગૃહીતને (-ગ્રહવાને, શાશ્વત સ્વભાવને) છોડતું નથી, સર્વને સર્વ પ્રકારે જાણે છે, તે સ્વસંવેદ્ય (તત્ત્વ) હું છું.

પોતાના સ્વભાવ સિવાય બીજા બધા પરભાવો તે પોતાને અગ્રાહ્ય છે તેને આત્મા કદી ગ્રહતો નથી ને પોતાના શાશ્વત સ્વભાવને તે કદી છોડતો નથી. સર્વને સર્વ પ્રકારે જાણે છે એવો સ્વસંવેદ્ય હું છું.

માગશર સુદ ૧૪, બુધવાર, ૧૨-૧૨-૫૧.

આ નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર છે.

પ્રત્યાખ્યાન એટલે વિકારનો ત્યાગ. વિકારનો ત્યાગ થઈને અવિકારીદશા પ્રગટ થવી જોઈએ, તે અવિકારીદશા શેમાંથી પ્રગટે ? કાંઈ વિકારમાંથી અવિકારદશા ન પ્રગટે, પણ જે અવિકારી ગુણથી ભરેલો ધ્રુવ પિંડ છે તેમાંથી જ અવિકારીદશા પ્રગટે છે, એટલે ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વરૂપના આશ્રયે જ ખરું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. જેને દોષનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું હોય ને નિર્દોષતા પ્રગટ કરવી હોય તેણે ત્રિકાળ ચૈતન્યભાવની પ્રતીત અને તેમાં એકાગ્રતા કરવી જોઈએ, એ સિવાય પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી.

હું પોતે નિર્દોષ સ્વભાવનું નિદાન છું - એમ પ્રતીત કર્યા વિના શેમાંથી નિર્દોષતા આવશે ? આત્માનો કાયમી નિર્દોષ સ્વભાવ છે, અનાદિથી પર્યાયમાં સદોષતા છે, ધ્રુવતત્ત્વના આશ્રયે તે દોષ ટળીને નિર્દોષતા થઈ શકે છે, એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ત્રણે આમાં આવી જાય છે. વસ્તુના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવને સ્વતંત્ર ન માને તેને દોષ ટાળીને નિર્દોષતા કરવાનું રહેતું નથી, પ્રત્યાખ્યાનનો આધાર તો ધ્રુવસ્વભાવ છે. તેનું સ્વરૂપ અહીં ૮૭મી ગાથાના ટીકાના શ્લોકમાં બતાવે છે.

શ્લોક ૧૨૮

(વસંતતિલકા)

આત્માનમાત્મનિ નિજાત્મગુણાહ્યમાત્મા
જાનાતિ પશ્યતિ ચ પંચમભાવમેકમ્ ।
તત્યાજ નૈવ સહજં પરમાવમન્યં
ગૃહ્ણાતિ નૈવ સ્વલુ પૌદ્ગલિકં વિકારમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા આત્મામાં નિજ આત્મિક ગુણોથી સમૃદ્ધ આત્માને -એક પંચમભાવને- જાણે છે અને દેખે છે; તે સહજ એક પંચમભાવને ઓળે છોડ્યો નથી જ અને અન્ય એવા પરભાવને - કે જે ખરેખર પૌદ્ગલિક વિકાર છે તેને -એ ગ્રહતો નથી જ. ॥ ૧૨૮ ॥

આત્મા આત્મામાં નિજ આત્મિક ગુણોથી સમૃદ્ધ આત્માને જાણે-દેખે છે, જ્ઞાન અંતર્મુખ થઈને નિર્મળદશા પ્રગટી તે પર્યાય પોતે પોતાને પણ જાણે છે, ને ધ્રુવસ્વભાવ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ આત્માને પણ જાણે છે, ત્રિકાળી દ્રવ્યને પ્રતીતમાં લેનારી પર્યાય છે, પણ જે પર્યાયે ત્રિકાળી તત્ત્વને પ્રતીતમાં લીધું છે તે પર્યાય પોતે પોતાને પણ જાણે છે, કાંઈ પર્યાય પોતે પોતાથી અજાણ રહીને દ્રવ્યને નથી જાણતી, પર્યાય અંતર્મુખ થઈને દ્રવ્યને જાણે છે, ને પોતે પોતાને પણ જાણે છે. પર્યાયને પોતાનું અજ્ઞાન હોય ને દ્રવ્યનું જ્ઞાન હોય-એમ નથી. નિર્દોષ પર્યાય પ્રગટ થઈ તે પોતે પોતાને પણ જાણે છે ને અખંડ દ્રવ્યને પણ જાણે છે. કોઈ બીજો ઈશ્વર આ આત્માના દોષને ટાળવા આવતો નથી, પણ આત્મા પોતે ધ્રુવશક્તિથી ભરેલો પરમેશ્વર છે, તેની સેવાથી દોષ ટળી જાય છે, ચૈતન્યમૂર્તિ

પંચમભાવસ્વરૂપ આત્માને આત્મા જાણે છે, પંચમભાવને જાણનાર તો પર્યાય છે, પણ તે પર્યાય આત્મામાં અભેદ છે, દ્રવ્ય-પર્યાયના ભેદ નથી, માટે “આત્મા આત્માને જાણે છે” એમ કહ્યું છે. ખરેખર જાણવાનું કાર્ય તો પર્યાય કરે છે, કાંઈ ધ્રુવતત્ત્વ જાણવાનું કાર્ય કરતું નથી, પણ તે પર્યાયનું લક્ષ ધ્રુવતત્ત્વ ઉપર છે. પરંતુ ત્યાં પર્યાય પોતે આંધળી રહીને દ્રવ્યને નથી જાણતી, દ્રવ્યને જાણનારી પર્યાય પોતે પોતાને પણ જાણે છે, પર્યાય પ્રગટી તે પર્યાય પોતે પોતાને સ્વસંવેદનથી જાણતી પ્રગટે છે, અભેદ ઉપર દૃષ્ટિ છે એટલે પર્યાયનો ભેદ પાડતું નથી, પણ જ્ઞાન તેને જાણે તો છે. અહીં ‘આત્મા આત્માને જાણે છે’ એમ કહીને પર્યાય સમયે સમયે આત્મામાં અભેદ થતી જાય છે એમ બતાવ્યું છે.

ઉદ્યાદિ પર્યાયો ઉપર લક્ષ નથી પણ ધ્રુવ પારિણામિકભાવ ઉપર જ લક્ષ છે. માટે એમ કહ્યું કે આત્મા એક પંચમભાવને જાણે છે. પણ ત્યાં એકલું સામાન્યનું જ જ્ઞાન છે ને વિશેષનું જ્ઞાન નથી એમ નથી, સમયે સમયે પ્રમાણ થતું જાય છે. એટલે દ્રવ્ય-પર્યાય બન્નેનું જ્ઞાન ભેગું જ છે, વર્તમાન પર્યાય આત્મા સાથે અભેદ થઈને આત્માને જાણે છે, પર્યાય પરિણામ્યા વગર એકલું દ્રવ્ય દ્રવ્યને જાણે એમ બને નહિ.

આત્મા આત્મામાં એક પંચમભાવને જાણે છે એમ કહ્યું પણ તેનો અર્થ એમ ન સમજવો કે બીજા ચાર ભાવોનું જ્ઞાન જ થતું નથી, તેમનું પણ જ્ઞાન તો થાય છે, પણ દૃષ્ટિમાં અભેદ આત્માની મુખ્યતા છે, માટે એમ કહ્યું કે આત્મા એક પંચમભાવને જાણે છે અને દેખે છે, આત્માએ પોતાના સહજ એક પંચમભાવને કદી છોડ્યો જ નથી, અને અન્ય એવા પરભાવોને તે કદી ગ્રહતો જ નથી. આવા આત્માના ભાન પછી જ તેમાં એકાગ્ર થતાં રાગનો ત્યાગ થઈ જાય છે. અને તેનું જ નામ પ્રત્યાખ્યાન છે, જેણે ચૈતન્ય જ્ઞાયકભાવને કદી છોડ્યો નથી ને વિકારને પોતામાં ગ્રહ્યો નથી એવો જે પરમ પારિણામિકભાવ છે, તેની પ્રતીત કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે જ પર્યાયજાણ છે.

હવે ટીકાકાર કહે છે કે અહો ! આ એક ચૈતન્ય ચિંતામાણી સિવાય બીજે કયાં અમારું ચિત્ત ચોટતું નથી.

શ્લોક ૧૩૦

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મત્સ્વાન્તં મયિ લગ્નમેતદનિશં ચિન્માત્રચિંતામણા-
વન્યદ્રવ્યકૃતાગ્રહોઙ્ગવમિમં મુક્ત્વાધુના વિગ્રહમ્ ।
તચિત્રં ન વિશુદ્ધપૂર્ણસહજજ્ઞાનાત્મને શર્મણે
દેવાનામમૃતાશનોઙ્ગવરુચિં જ્ઞાત્વા કિમન્યાશને ॥ ૧૩૦ ॥

શ્લોકાર્થ : અન્ય દ્રવ્યનો આગ્રહ કરવાથી ઉત્પન્ન થતાં આ વિગ્રહને હવે છોડીને, વિશુદ્ધ-પૂર્ણ-સહજજ્ઞાનાત્મક સૌખ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે, મારું આ નિજ અંતર મારામાં - ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિમાં નિરંતર લાગ્યું છે -તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે અમૃતભોજનનિત સ્વાદને જાણીને દેવોને અન્ય ભોજનથી શું પ્રયોજન છે ? (જેમ અમૃતભોજનના સ્વાદને જાણીને દેવોનું દિલ અન્ય ભોજનમાં લાગતું નથી, તેમ જ્ઞાનાત્મક સૌખ્યને જાણીને અમારું દિલ તે સૌખ્યના નિધાન ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિ સિવાય બીજે ક્યાંય લાગતું નથી.) ॥ ૧૩૦ ॥

આત્મા ચિદાનંદ ભગવાન છે, તે સિવાય પુણ્ય-પાપ, શરીરાદિ બધાય પરદ્રવ્યો છે. તેનો આગ્રહ કરવાથી રાગ-દ્વેષ અને કલેશની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે, હું તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, રાગાદિ કે દેહાદિ તે હું નથી - એમ સમજીને, પરદ્રવ્યના આગ્રહને છોડીને એટલે મિથ્યાત્વને છોડીને, આત્માના સહજ સુખની પ્રાપ્તિને માટે અમારું અંતર ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિ એવા અમારા આત્મામાં જ લાગ્યું છે. અનાદિથી જીવે ચૈતન્યને ચૂકીને ‘રાગાદિ તે હું ને શરીરાદિની ક્રિયા હું કરું’ એવો પરદ્રવ્યનો મિથ્યા આગ્રહ સેવ્યો. પરંતુ ટીકાકાર કહે છે કે અહો ! હવે તે મિથ્યા આગ્રહને છોડીને અમારી અંતરપરિણતિ ચિન્માત્રચિંતામણિમાં જ લાગી છે. કેમ કે તે જ સહજસુખની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે, એ ચૈતન્ય ચિંતામણિ સિવાય બીજે ક્યાંય અમારું દિલ લાગતું નથી, કેમ કે અમૃતભોજનના સ્વાદને જાણીને જેમ દેવોનું દિલ બીજા ભોજનમાં લાગતું નથી, તેમ ચૈતન્યના પરમ સુખના સ્વાદનો અનુભવ થતાં હવે અમને બીજે ક્યાંય સુખ ભાસતું નથી. એટલે ચૈતન્ય ચિંતામણિ સિવાય બીજે ક્યાંય અમારું દિલ લાગતું નથી.

દેવોને સ્વર્ગમાં અમૃતનો આહાર હોય છે. અજ્ઞાની હોય તો પણ બ્રહ્મચર્ય-દયા-દાનાદિના શુભભાવથી દેવ થાય. ત્યાં તેને ઘણાં વર્ષે આહારની ઈચ્છા થતાં કંઠમાંથી અમૃત ઝરે છે, તે અમૃતના સ્વાદ પાસે તેને દૂધપાક વગેરે ખોરાકનો સ્વાદ પણ તુચ્છ લાગે છે, તેને બીજા ભોજનની ઈચ્છા થતી નથી. તેમ અહીં જ્ઞાનીને સહજ અમૃતના કુંડ ચૈતન્યનો અનુભવ થયો, તે ચૈતન્યના સ્વાદ પાસે તેને બીજા કોઈ પદાર્થમાં દિલ ચોટતું નથી. જે શુભભાવથી નવા પુણ્ય બંધાય તે શુભ રાગના વેદનની રુચિ પણ જ્ઞાનીને હોતી નથી. તેમનું ચિત્ત તો સદાય ચૈતન્યના સ્વાદમાં જ ચોંટ્યું છે. જુઓ ! આત્માનો સ્વાદ આવ્યા વિના વિષયોને છોડવા માંગે તો તે છૂટે નહિ પણ આત્માના સહજ આનંદનું ભાન થતાં વિષયોમાંથી સુખબુદ્ધિ છૂટી જાય છે, ચૈતન્યના સહજ આનંદનો સ્વાદ આવ્યો ત્યાં બીજા કોઈ વિષયોની ઈચ્છા તેને થતી નથી.

અહો ! ટીકાકાર કહે છે કે અમારું દિલ તો સુખના નિધાન એવા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં જ લાગ્યું છે. એટલે બીજા બધા ભાવોનું અમારે પ્રત્યાખ્યાન થઈ ગયું છે. જેમ દેવોને અમૃતના ભોજન પાસે બીજા કેરી, દૂધપાક વગેરેના ભોજન સહેજે છૂટી ગયા છે. તેમ અમને ચૈતન્યના સહજાનંદના

સ્વાદ પાસે અશુભ તેમ જ શુભભાવોનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ ગયું છે. અમારું અંતર તો ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ નિરંતર લાગ્યું છે ! જુઓ, આ સંતની દશા ! એ તો સ્વરૂપમાં મસ્ત છે. અનેક ઠેકાણે મોક્ષને સ્ત્રીની ઉપમા આપીને વાર્ણન કર્યું છે. ત્યાં મૂઢ જીવો તે મુનિવરોની ટીકા કરે છે કે “આવી ઉપમાઓ કેમ આપી ?” ટીકાકાર મુનિ તો કહે છે કે અમારું અંતર તો આ સહજ ચિદાનંદસ્વરૂપમાં જ લાગેલું છે. સ્ત્રીના સંભોગમાં અજ્ઞાનીને સુખ ભાસે છે, તે તો તુચ્છ અને મિથ્યા છે -એમ બતાવવા તે વાતને મોક્ષ તરફ ફેરવીને એમ કહ્યું કે “આત્મા સહજ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન થતાં સુખના સ્થાનભૂત છે.” એવા આત્મામાં જ અમારી પરિણતિ લાગી છે. એ સિવાય બીજે ક્યાંય અમારું દિલ લાગતું નથી, જુઓ તો ખરા ! આમાં મુનિની કેવળ વીતરાગતા છે !! ચૈતન્યમાં એકાગ્રતા થઈને તેના સુખના અનુભવમાં લીન થતાં અશુભ તેમ જ શુભ બન્ને છૂટી જાય છે.

શ્લોક ૧૩૧

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

નિર્દ્વન્દ્વં નિરુપદ્રવં નિરુપમં નિત્યં નિજાત્મોદ્ભવં
નાન્યદ્રવ્યવિભાવનોદ્ભવમિદં શર્મામૃતં નિર્મલમ્ ।
પીત્વા યઃ સુકૃતાત્મકઃ સુકૃતમપ્યેતદ્વિહાયાધુના
પ્રાપ્નોતિ સ્ફુટમદ્વિતીયમતુલં ચિન્માત્રચિંતામણિમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

શ્લોકાર્થ : દ્વંદ્વ રહિત, ઉપદ્રવ રહિત, ઉપમા રહિત, નિત્ય, નિજ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા, અન્ય દ્રવ્યની વિભાવનાથી (-અન્ય દ્રવ્યો સંબંધી વિકલ્પો કરવાથી) નહિ ઉત્પન્ન થતાં - એવા આ નિર્મળ સુખામૃતને પીને (-એ સુખામૃતના સ્વાદ પાસે સુકૃત પણ દુઃખરૂપ લાગવાથી), જે જીવ સુકૃતાત્મક છે તે હવે એ સુકૃતને પણ છોડીને અદ્વિતીય અતુલ ચૈતન્યમાત્ર-ચિંતામણિને સ્ફુટપણે (-પ્રગટપણે) પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૩૧ ॥

અગ્નિ લાકડાંથી ન ઓલવાય તેમ વિષયની વાસના વિષયો ભોગવવાથી ટળતી નથી, ચૈતન્યના આનંદનો ભોગવટો થતાં વિષયોની વાસના ટળી જાય છે. ચૈતન્યસુખના અનુભવ પાસે જ્ઞાનીને અશુભની પણ ઈચ્છા નથી ને શુભની પણ ઈચ્છા નથી. ચૈતન્યસુખમાં લીન થઈને પરથી વિરક્ત થવું તે એક જ નિર્ભયતાનું સ્થાન છે એ સિવાય બીજું કોઈ સ્થાન નિર્ભય નથી, ચૈતન્યના આશ્રયે જે સુખ પ્રગટ્યું તે કાયમ ટકી રહે છે; તેમાં કોઈ ઉપદ્રવ નથી, તે અનુપમ છે. સંસારનું સુખ તો કલ્પિત છે, ઉપદ્રવવાળું છે, ક્ષણિક છે. ચૈતન્યની ભાવનાથી પ્રગટેલું સુખ તો ઉપમા રહિત, ઉપદ્રવ રહિત અને નિત્ય છે. આવા ચૈતન્યસુખ પાસે શુભ કર્મ પણ દુઃખરૂપ છે, માટે તેને પણ છોડીને જ્ઞાની પોતાના ચૈતન્યચિંતામણિને સ્ફુટપણે પ્રાપ્ત કરે છે. અરે જીવ ! પહેલાં તારો વિશ્વાસ તો ફેરવી નાંખ કે વિષયોમાં સુખ નથી. સુખ તો ચૈતન્યસ્વરૂપની ભાવનામાં જ છે. લોકના વૈભવ દેખીને તેની ભાવના

કરીશ નહિ, અનંતસુખનો સાગર તારો આત્મા છે તેની જ ભાવના કરજે, શુભભાવમાં પણ સુખ નથી માટે તેની પણ ભાવના કરીશ નહિ. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીઓ તેની જ ભાવના કરો ને શુભને પણ છોડો - એ જ પરમાર્થ પ્રત્યાખ્યાન છે. મુનિઓએ દુષ્ટત્યના પરિણામ તો છોડ્યા જ છે, ને મહાપ્રતાદિના શુભ પરિણામ પણ છોડીને તેઓ અતુલ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ઠરે છે તે જ નિશ્ચયથી પ્રત્યાખ્યાન છે.

શ્લોક ૧૩૨

(આર્યા)

કો નામ વક્તિ વિદ્વાન્ મમ ચ પરદ્રવ્યમેતદેવ સ્યાત્ ।

નિજમહિમાનં જાનન્ ગુરુચરણસમર્ચનાસમુદ્ભૂતમ્ ॥ ૧૩૨

શ્લોકાર્થ : ગુરુચરણોના સમર્ચનથી ઉત્પન્ન થયેલાં નિજ મહિમાને જાણતો કોણ વિદ્વાન ‘આ પરદ્રવ્ય મારું છે’ એમ કહે ? ॥ ૧૩૨ ॥

જુઓ ! અહીં જે ગુરુના ચરણના સમર્ચનની વાત કરી તે ગુરુ આત્માને જાણનારા જ હોય, દ્રવ્યવિંગી અજ્ઞાની ગુરુઓની સેવાથી આવો નિજ મહિમા પ્રગટે નહિ, સમ્યગ્દષ્ટિની જ અહીં વાત છે. એવા શ્રી ગુરુઓના ચરણની સમ્યક્ ભક્તિથી જે પોતાના આત્મસ્વભાવના મહિમાને જાણે છે તે જીવ પરદ્રવ્યને પોતાનું કેમ માને ? અહીં પ્રત્યાખ્યાનમાં નિમિત્ત તરીકે ગુરુની વાત પણ બતાવી છે. એવા ગુરુને ઓળખીને, તેમનો વિનય હોય, ને તેમની સમ્યક્ ભક્તિથી જેને નિજ મહિમા પ્રગટ થયો છે એવો વિદ્વાન પરદ્રવ્યને-પરભાવને પોતાના માનતો નથી, એટલે તેને જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

માગશર સુદ ૧૫, ગુરુવાર, ૧૩-૧૨-૫૧.

આજે સવારે શ્રી પ્રવચનસારના હરિગીતની સ્વાધ્યાય હતી.

માગશર વદ ૧, શુક્રવાર, ૧૪-૧૨-૫૨.

આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર ચાલે છે. શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. તેથી અહીં શુદ્ધાત્માની ભાવનાનો ઉપદેશ કરે છે.

ગાથા ૯૮

પયડિદ્વિદિઅણુભાગપ્પદેસબંધેહિં વજ્જિદો અપ્પા ।

સો હં ઇદિ ચિંતિજ્જો તત્થેવ ય કુણદિ થિરભાવં ॥ ૯૮ ॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબંધૈર્વિવર્જિત આત્મા ।

સોહમિતિ ચિંતયન્ તત્તૈવ ચ કરોતિ સ્થિરભાવમ્ ॥ ૯૮ ॥

પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-પરદેશ-અનુભવબંધ વિરહિત જીવ જે

છું તે જ હું-ત્યમ ભાવતો, તેમાં જ તે સ્થિરતા કરે. ૯૮.

અન્વયાર્થ : (પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબંધૈઃ વિવર્જિતઃ) પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધ રહિત (આત્મા) જે આત્મા (સઃ અહમ્) તે હું છું - (ઈતિ) એમ (ચિંતયન્) ચિંતવતો થકો, (જ્ઞાની) (તત્ર એવ ચ) તેમાં જ (સ્થિરભાવં કરોતિ) સ્થિરભાવ કરે છે.

આત્માનો સ્વભાવ ચારે પ્રકારના બંધનથી રહિત, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેને ઓળખીને, તેમાં એકાગ્રતારૂપ ભાવના કરતાં રાગનો ત્યાગ થઈ જાય છે, તે પ્રત્યાખ્યાન છે. આત્મા ચાર પ્રકારના પુદ્ગલકર્મના બંધથી તો રહિત છે, અને તે કર્મના કારણરૂપ જે વિકારીભાવો તેનાથી પણ આત્મા રહિત છે. બંધ અને બંધના ભાવોથી રહિત શુદ્ધ આત્માનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થાય તેને જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. તેથી અહીં બંધ રહિત આત્માને ભાવવો એમ જ્ઞાનીને શિષ્યામાણ આપી છે.

ટીકા : “શુભાશુભ મન-વચન-કાય સંબંધી કર્મોથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે; ચાર કષાયોથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે; આ ચાર બંધો રહિત સદા નિરુપાધિસ્વરૂપ જે આત્મા તે હું છું - એમ સમ્યગ્જ્ઞાનીએ નિરંતર ભાવના કરવી.”

ખરેખર મન-વચન-કાયાના નિમિત્તે થતો યોગ તે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધનું કારણ છે. તેને શુભ-અશુભ એવું વિશેષાણ તો કષાયના નિમિત્તે છે. મન-વચન-કાયાની ક્રિયાથી આત્મા રહિત છે. અંદર યોગનું કંપન થાય અને કર્મના પરમાણુઓ આવે તેનાથી આત્મા રહિત છે.

ક્રોધાદિ ક્ષાયો તે કર્મની સ્થિતિ અને અનુભાગનું કારણ છે. શુભભાવ કે અશુભભાવ તે બન્ને ક્ષાયો છે. જે ભાવે બંધન થાય તે ભાવની ભાવના કરે તો પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી, પણ બંધના અભાવરૂપ એવા આત્મસ્વભાવની ભાવના કરે તો બંધન ટળે છે. અશુભ રાગ તો તીવ્ર ક્ષાય છે ને શુભ રાગ મંદ ક્ષાય છે, તે ક્ષાયથી આત્માને બંધન થાય છે. બંધનમાં ચાર પ્રકાર છે, તેમાં પ્રદેશ અને પ્રકૃતિનું કારણ યોગનું કંપન છે અને સ્થિતિ-અનુભાગબંધનું કારણ ક્રોધ-માનાદિ ક્ષાયો છે. ૧૬ કારણભાવનાના જે શુભ રાગ છે તે રાગથી આત્માની શાંતિ પ્રગટતી નથી, પણ કર્મનું બંધન થાય છે. માટે શુભાશુભ ભાવો કે મન-વચન-કાયાની ક્રિયા તે કોઈ આત્માને સંવરનું-પ્રત્યાખ્યાનનું કારણ નથી. પ્રત્યાખ્યાનનું કારણ તો કર્મના સંબંધ રહિત એવા ચૈતન્યની ભાવના કરવી તે જ છે.

આત્મા બંધ વગરનો છે એમ પહેલાં જ્ઞાન કરવું જોઈએ. કર્મ અને કર્મના સંબંધે થતાં વિકારી ભાવો તેનાથી રહિત એવું આત્માનું પરમાર્થસ્વરૂપ છે તે જ હું છું - તે જ મારે ઉપદેશ છે. કર્મની ઉપાધિ મારા સ્વરૂપમાં ત્રણ કાળમાં નથી - આમ જ્ઞાનીએ નિરંતર ભાવના કરવી. જ્ઞાન વગર પ્રત્યાખ્યાન હોય નહિ. જેનાથી કર્મ બંધાય તે હું નહિ, મારું સ્વરૂપ તો કર્મ રહિત છે. એવું ભાન થયા પછી તેની અંતરભાવના કરીને તેમાં એકાગ્રતા રહે તે પ્રત્યાખ્યાન છે. માટે એવા આત્માની ભાવના કરવાનો અહીં ઉપદેશ છે.

જે જીવ ભવ્ય છે-લાયક છે તેવા જીવને કહે છે કે તારો આત્મા ચાર પ્રકારના કર્મબંધનથી રહિત છે, તેની જ ભાવના કર. એની ભાવના કરવી તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. આવા આત્માની ભાવના વિના સાચું પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી. આત્માનું ભાન થઈને તેમાં જેટલી વીતરાગી સ્થિરતા રહે તેટલું પ્રત્યાખ્યાન છે.

એકલા યોગમાં શુભ-અશુભપાણું નથી હોતું, પણ તે યોગ સાથે ક્ષાય ભળતાં તેને શુભ-અશુભ કહેવાય છે. ને તેનાથી કર્મબંધ થાય છે. જે ભાવથી કર્મ બંધાય તે ભાવથી પ્રત્યાખ્યાન ન થાય.

આત્માના ભાન વિના સાચાં સામાયિક કે પ્રત્યાખ્યાન હોય જ નહિ. એક સમયની સામાયિક કે સંવર અલ્પકાળમાં મુક્તિ આપે. તેવી સામાયિક અજ્ઞાનીને હોય નહિ. ચૈતન્યના ભાન વિના જે કોઈ ભાવ હોય તે બધો બંધનું કારણ છે. માટે ધર્મી જીવે પહેલો એ નિર્ગુણ કરવો જોઈએ કે મારો આત્મા દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મની ઉપાધિથી રહિત ચૈતન્યબિંબ છે. એવા ભાન પછી તેની ભાવનામાં જેટલી એકાગ્રતા રહે તેટલો સંવર છે, તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

હવે આ ૯૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૩૩

(મન્દાક્રાન્તા)

પ્રેક્ષાવદ્ધિઃ સહજપરમાનંદચિદ્રૂપમેકં
સંગ્રાહ્યં તૈર્નિરુપમમિદં મુક્તિસામ્રાજ્યમૂલમ્ ।
તસ્માદુચ્ચૈસ્ત્વમપિ ચ સર્વે મદ્વચઃસારમસ્મિન્
શ્રુત્વા શીઘ્રં કુરુ તવ મતિં ચિચમત્કારમાત્રે ॥ ૧૩૩ ॥

શ્લોકાર્થ : જે મુક્તિસામ્રાજ્યનું મૂળ છે એવા આ નિરુપમ, સહજ પરમાનંદવાળા ચિદ્રૂપને (ચૈતન્યના સ્વરૂપને) એકને ડાહ્યા પુરુષોએ સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહવું યોગ્ય છે; તેથી, હે મિત્ર ! તું પણ મારા ઉપદેશના સારને સાંભળીને, તુરત જ ઉગ્રપાણે આ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર પ્રત્યે તારું વલાણ કર. ॥ ૧૩૩ ॥

જીઓ ! ટીકાકાર મુનિરાજ પ્રેમથી કહે છે કે હે સખા ! હે બંધુ ! તું મારા ઉપદેશનો સાર સાંભળીને ચૈતન્યસ્વરૂપમાં તારું વલાણ કર !

ઉપદેશનો સાર શું ? કે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વલાણ કરવું તે. ડાહ્યા પુરુષોએ તો એક સહજ પરમાનંદમય ચિદ્રૂપ આત્માને જ સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરવા જેવું છે. આત્માનું સ્વરૂપ જ મુક્તિ સામ્રાજ્યનું મૂળ છે; -નિરુપમ અને સહજ પરમાનંદવાળો ચિદાનંદ સ્વરૂપી ભગવાન આત્મા તે જ મોક્ષ સામ્રાજ્યનું મૂળ છે, તેની ભાવનાથી જ મોક્ષ થાય છે, જે જીવ તેવા ચિદ્રૂપ આત્માને એકને જ સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરે છે તે જ ખરેખર ડાહ્યા પુરુષો છે. પુણ્ય-પાપના વિકલ્પો તો ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી, તે પુણ્ય-પાપના વિકલ્પોને ગ્રહવા જેવા નથી. ડાહ્યા -આત્માર્થી- જ્ઞાની મુમુક્ષુ પુરુષોએ તો એક સહજાનંદમય ચિદ્રૂપ આત્માને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તેના ગ્રહણથી જ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. તેથી હે મિત્ર ! મારા ઉપદેશનો સાર સાંભળીને તુરત જ ઉગ્રપાણે આ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર પ્રત્યે તારું વલાણ કર. ઉપદેશ સાંભળીને શું કરવું ? કે તરત જ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વલાણ કર.

અહીં “હે સખા” એમ કહીને સંબોધે છે. એટલે કે અમને તો ચૈતન્યના ગ્રહણથી પ્રત્યાખ્યાન વર્તે છે, અને અમારો ઉપદેશ સાંભળીને તું પણ તારું વલાણ ચૈતન્યમાં કર. તો તને પણ આવું પ્રત્યાખ્યાન થશે, એટલે આપણે બન્ને સરખા થઈશું. માટે અહીં ‘હે સખા ! હે મિત્ર !’ એમ સંબોધન કર્યું છે.

ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વળીને તેમાં એકાગ્ર થા - તે જ અમારા ઉપદેશનો સાર છે. અહીં પ્રત્યાખ્યાનની વાત હોવાથી ઉગ્રપાણે ચૈતન્યમાં વલાણ કરવાનું કહ્યું છે.

જેને આત્માનો રંગ લાગ્યો છે, ને તેમાં જ વલાણ કરીને ઠરે છે તેને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. તારી મતિને ચૈતન્યમાં વાળ, એ જ ઉપદેશનો સાર છે. શુભ-અશુભ ભાવો થાય તે પ્રમાદ છે,

ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વલાણ કરીને તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમાણતા કરવાં તે અપ્રમાદ છે અને તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. માટે ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે :-

તસ્માદુચ્ચૈસ્ત્વમપિ ચ સર્વે મદ્વચઃસારમસ્મિન્ ।
શ્રુત્વા શીઘ્રં કુરુ તવ મતિં ચિચ્ચમત્કારમાત્રે ॥

હે સખા ! હે મિત્ર ! ચાલને મારી સાથે ! મારાથી તું જુદો કેમ રહી જાય છે !! અમારી જેમ તું પણ તુરત જ ચૈતન્યમાં ઉગ્રપાણે તારું વલાણ કર. ચૈતન્યમાં ઉગ્ર વલાણ કરતાં તને પણ પ્રત્યાખ્યાન થશે.

હવે કહે છે કે હું ચૈતન્યને અવલંબીને સમસ્ત મમત્વને પરિવર્જ્યું છું :-

ગાથા ૯૯

મમત્તિં પરિવજ્જામિ ણિમ્મમત્તિમુવદ્ધિદો ।
આલંબણં ચ મે આદા અવસેસં ચ વોસરે ॥ ૯૯ ॥
મમત્વં પરિવર્જયામિ નિર્મમત્વમુપસ્થિતઃ ।
આલમ્બનં ચ મે આત્મા અવશેષં ચ વિસૃજામિ ॥ ૯૯ ॥
પરિવર્જ્યું છું હું મમત્વ, નિર્મમ ભાવમાં સ્થિત હું રહું;
અવલંબું છું મુજ આત્મને, અવશેષ સર્વ હું પરિહરું. ૯૯.

અન્યથાર્થ : (મમત્વં) હું મમત્વને (પરિવર્જયામિ) પરિવર્જ્યું છું અને (નિર્મમત્વમ્) નિર્મમત્વમાં (ઉપસ્થિતઃ) સ્થિત રહું છું; (આત્મા) આત્મા (મે) મારું (આલમ્બનં ચ) આલંબન છે (અવશેષં ચ) અને બાકીનું (વિસૃજામિ) હું તજું છું.

અહો ! ચિદાનંદી ચૈતન્ય મારો સ્વભાવ છે. તેમાં સ્થિત થઈને હવે હું સમસ્ત મમત્વને છોડું છું. ચૈતન્ય સિવાયના સમસ્ત પરદ્રવ્યો અને પરભાવોને છોડીને હું મારા નિર્મમ અસંયોગી સ્વરૂપમાં સ્થિત રહું છું. જુઓ, આનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે; તેમાં એક આત્મા જ પોતાનું અવલંબન છે. આત્માના અવલંબને જ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. એ સિવાય દેવ-ગુરુ વગેરે કોઈ નિમિત્તોના અવલંબને રાગાદિનું પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી. પરના અવલંબને તો રાગ થાય છે, તે રાગ પોતે અપ્રત્યાખ્યાન છે. તે રાગ આત્માના સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્ર કોઈનું કારણ નથી, માટે જ્ઞાની કહે છે કે હું એક આત્માને જ અવલંબું છું ને સમસ્ત પરભાવને છોડું છું. ચૈતન્યને અવલંબતા પરભાવો છૂટી જાય છે તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

ટીકા : અહીં સકળ વિભાવની સન્યાસની (-ત્યાગની) વિધિ કહી છે.

“સુંદર કામિની, કાંચન વગેરે સમસ્ત પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો પ્રત્યે મમકારને હું તજું છું -પરમો-પેક્ષાલક્ષણથી લક્ષિત નિર્મમકારાત્મક આત્મામાં સ્થિત રહીને અને આત્માને અવલંબીને, સંસૃતિરૂપી સ્ત્રીના સંભોગથી ઉત્પન્ન સુખદુઃખાદિ અનેક વિભાવરૂપ પરિણતિને હું પરિહરું છું.”

કંચન અને કામિની ચોકી આડી શ્યામની,
‘રામ’ની રમતને તે જ લૂંટે.

ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની ભાવના છોડીને, જે જીવ કંચન અને કામિનીની ભાવના કરે છે તે જીવને

ચૈતન્યરામની રમાગતા લૂંટાય છે. ચૈતન્યની જ ભાવના કરવા જેવી છે, ને પરની ભાવના કરવા જેવી નથી -એમ તો જ્ઞાનીને ભાન છે. હજારો કામિનીના સંયોગમાં રહેલા ચક્રવર્તીને અંતરમાં ચૈતન્યનું ભાન હોતું, આસક્તિનો રાગ હોતો પણ તેની ભાવના ન હોતી. ભાવના તો ચૈતન્યની જ હતી.

અને મુનિને તો તેવો આસક્તિનો રાગ પણ હોતો નથી. તેમને તો આત્મામાં સ્થિરતા થતાં કંચન-કામિની પ્રત્યેનો રાગ સર્વથા છૂટી ગયો છે. ગૃહસ્થપણમાં જ્ઞાનીને પરિગ્રહની મમતા સર્વથા છૂટે નહિ પણ તેને અંતરમાં ભાન છે કે આ સ્ત્રી કે ધનના ઢગલામાં મારું સુખ નથી. તેમ જ તેનાથી કોઈને સુખ નથી. જગતને પરિગ્રહમાં મુખ્ય સ્ત્રી અને કંચન છે. તેથી તેની મુખ્યતાથી વાત કરી છે પણ ખરેખર તો સમેદશિખર વગેરે તીર્થ કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તે પણ પરદ્રવ્ય છે, તેની પણ મમતા હું છોડું છું. પરદ્રવ્ય પ્રત્યે મમતા હોય તો રાગનું પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી.

ચૈતન્યસ્વરૂપ મારો આત્મા પરમ ઉપેક્ષા લક્ષણથી લક્ષિત એવા નિર્મમસ્વરૂપ છે. પરદ્રવ્ય પ્રત્યેની પરમ ઉપેક્ષા તે જ નિર્મમત્વનું લક્ષણ છે. ચૈતન્યમાં ઈર્ષ્યો એટલે પર પ્રત્યે પરમ ઉપેક્ષા થઈ ગઈ. પરથી તદ્દન ઉદાસીનભાવ કરીને નિર્મમસ્વરૂપ આત્મામાં જ હું સ્થિર થાઉં છું. ચૈતન્ય આત્મા પરની ઉપેક્ષાથી ઓળખાય તેવો નથી. પરની ઉપેક્ષા કરતાં રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને ત્યાં નિર્મળતા હોતી નથી. પરથી તદ્દન ઉપેક્ષિત થવાનું કહ્યું ને આત્માને અવલંબવાનું કહ્યું - એમ અસ્તિ-નાસ્તિથી વાત કરી. પરનું અવલંબન છોડીને એકલા શુદ્ધાત્માને જ મારું આલંબન બનાવીને, હું સંસારરૂપી સ્ત્રીના સમાગમથી ઉત્પન્ન એવા સુખદુઃખાદિ અનેક વિભાવરૂપ પરિણતિને પરિહરું છું - આનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. ચૈતન્યસ્વરૂપનું જ એકનું અવલંબન લઈને બધાંય પરદ્રવ્યોની મમતાને હું છોડું છું. ચૈતન્યનું આલંબન કરીને સ્થિર થયો ત્યાં વિભાવ પરિણતિ ઉત્પન્ન જ થતી નથી, એટલે તેને હું છોડું છું - એમ કહ્યું છે. આત્માનું અવલંબન લેતાં વીતરાગી પરિણતિ થાય અને રાગાદિની ઉત્પત્તિ જ ન થાય -તેનું નામ જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

આચાર્યદેવ પોતાની જ વાત કરે છે કે “હું આત્માને અવલંબું છું, ને મમત્વને હું પરિહરું છું.” એટલે પ્રત્યાખ્યાન કરનાર પોતે પોતાના આત્માને જ અવલંબે છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૧૦૪મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(શિખરિણી)

નિષિદ્ધે સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ કિલ
પ્રવૃત્તે નૈષ્કર્મ્યે ન સ્વલુ મુનયઃ સંત્યશરણાઃ ।
તદા જ્ઞાને જ્ઞાન પ્રતિચરિતમેષાં હિ શરણં
સ્વયં વિંદિત્યેતે પરમમમૃતં તત્ર નિરતાઃ ॥

શ્લોકાર્થ : શુભ આચારણરૂપ કર્મ અને અશુભ આચારણરૂપ કર્મ - એવા સમસ્ત કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવતાં અને એ રીતે નિષ્કર્મ અવસ્થા પ્રવર્તતાં, મુનિઓ કાંઈ અશરણ નથી; (કારણ કે) જ્યારે નિષ્કર્મ અવસ્થા (નિવૃત્તિ-અવસ્થા) પ્રવર્તે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં આચારણ કરતું-રમાણ કરતું- પરિણમતું જ્ઞાન જ તે મુનિઓને શરણ છે; તેઓ તે જ્ઞાનમાં લીન થયા થકા પરમ અમૃતને પોતે અનુભવે છે, -આસ્વાદે છે.

શ્રી સમયસારના પુણ્ય-પાપ અધિકારમાં પુણ્ય અને પાપ બન્નેનો નિષેધ કર્યો છે. પુણ્ય અને પાપ બન્ને ધર્મનું કારણ નથી, એમ કહ્યું છે. ત્યાં શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રભો ! અશુભ તેમ જ શુભ બન્ને કર્મોનો નિષેધ કર્યો તો પછી મુનિઓને કોનું શરણ રહેશે ?

તેના ઉત્તરરૂપે ત્યાં આ શ્લોક કહ્યો છે કે ભાઈ ! પુણ્ય-પાપ બન્નેને છોડીને મુનિઓને જ્યારે નિષ્કર્મ દશા પ્રવર્તે છે ત્યારે તેમને પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યનું જ પરમ શરણ છે. પુણ્ય-પાપ છોડતાં મુનિઓ કાંઈ અશરણ થઈ જતાં નથી. ત્યાં તો ચૈતન્યનું અવલંબન વર્તે છે; જ્ઞાનમાં લીન થયેલું જ્ઞાન જ પરમ શરણ છે, એવું જ્ઞાન તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. મુનિઓ તો પુણ્ય-પાપને છોડીને, ચૈતન્યના અવલંબને વીતરાગી અમૃતને પીએ છે, તેઓ કાંઈ અશરણ નથી. માટે પ્રત્યાખ્યાન કરનારને પોતાનો એક શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા જ પરમ શરણ છે, તેના અવલંબને જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

માગશર વદ ૨, શનિવાર, ૧૨-૧૨-૫૧.

પ્રથમ આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી તેમાં એકાગ્રતા કરે તેને રાગનું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. માટે નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનના વાર્ણનમાં જ્યાં હોય ત્યાં આત્માની મુખ્યતા વાર્ણવીને તેની ભાવના કરવાનું જાણાવ્યું છે.

૯૯મી ગાથા પૂરી થતાં ટીકાકાર શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૩૪

(માલિની)

અથ નિયતમનોવાક્કાયકૃત્સ્નેન્દ્રિયેચ્છો
ભવવનધિસમુત્થં મોહયાદઃસમૂહમ્ ।
કનકયુવતિવાંચ્છામપ્યહં સર્વશક્ત્યા
પ્રબલતરવિશુદ્ધધ્યાનમય્યા ત્યજામિ ॥ ૧૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ : મન-વચન-ક્રયા સંબંધી અને સમસ્ત ઈન્દ્રિયો સંબંધી ઈચ્છાનું જોગે નિયંત્રણ કર્યું છે એવો હું હવે ભવસાગરમાં ઉત્પન્ન થતાં મોહરૂપી જળચર પ્રાણીઓના સમૂહને તેમ જ કનક અને યુવતીની વાંછાને અતિપ્રબળ-વિશુદ્ધ-ધ્યાનમયી સર્વ શક્તિથી તજું છું. ॥ ૧૩૪ ॥

આત્માના સ્વભાવમાં મન-વચન-કાયાનો અભાવ છે -એમ જોગે પ્રથમ નિર્ણય કર્યો હોય, તેને જ આત્મામાં એકાગ્રતાથી મન-વચન-કાયા ઉપર વિજ્ય મેળવાય છે. મન-વચન-કાયાથી ભિન્ન ચૈતન્યનું જોને ભાન નથી તે જીવ તેના ઉપર કાબુ મેળવી શકે નહિ. અહીં તો જોને આત્માનું ભાન થયું છે, તે જીવ પ્રત્યાખ્યાન કરતાં કહે છે કે મેં મન-વચન-કાયા અને ઈન્દ્રિયો સંબંધી સમસ્ત ઈચ્છાઓ ઉપર કાબુ મેળવ્યો છે એટલે કે તે તરફનું વલાણ છોડી દીધું છે; એવો હું હવે ભવસાગરમાં ઉત્પન્ન થતાં જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપી જળચર પ્રાણીઓ તેને ધ્યાનના બળથી તજું છું. તેમ જ અતિ વિશુદ્ધ આત્મધ્યાનના બળથી કનક અને કામિનીઓની વાંછાને પણ છોડું છું. ચૈતન્યસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતાં સમસ્ત પરદ્રવ્યની વાંછા છૂટી જાય છે તેનું નામ જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

હવે, સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરેમાં સર્વત્ર આત્મા જ ઉપાદેય છે - એમ ૧૦૦મી ગાથામાં કહે છે :-

ગાથા ૧૦૦

આદા સ્વ મજ્ઞ ણાણે આદા મે દંસણે ચરિત્તે ચ ।

આદા પચ્ચક્ષ્ણાણે આદા મે સંવરે જોગે ॥ ૧૦૦ ॥

આત્મા સ્વલુ મમ જ્ઞાને આત્મા મે દર્શને ચરિત્રે ચ ।

આત્મા પ્રત્યાખ્યાને આત્મા મે સંવરે યોગે ॥ ૧૦૦ ॥

મુજ્ઞ જ્ઞાનમાં આત્મા ખરે, દર્શન-ચરિત્રમાં આત્મા,

પચ્ચખાણમાં આત્મા જ, સંવર-યોગમાં પણ આત્મા. ૧૦૦.

અન્વયાર્થ : (સ્વલુ) ખરેખર (મમ જ્ઞાને) મારા જ્ઞાનમાં (આત્મા) આત્મા છે, (મે દર્શને) મારા દર્શનમાં (ચ) તથા (ચરિત્રે) ચારિત્રમાં (આત્મા) આત્મા છે, (પ્રત્યાખ્યાને) મારા પ્રત્યાખ્યાનમાં (આત્મા) આત્મા છે, (મે સંવરે યોગે) મારા સંવરમાં તથા યોગમાં (-શુદ્ધોપયોગમાં) (આત્મા) આત્મા છે.

જ્ઞાની કહે છે કે ખરેખર મારા જ્ઞાનમાં આત્મા છે, એટલે મારું જ્ઞાન આત્માના આશ્રયે જ થાય છે.

સમ્યક્દર્શનમાં પણ આત્મા છે અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનનું ધ્યેય આત્મા જ છે. ચારિત્રમાં પણ આત્મા જ છે, આત્માના આશ્રય વિના ચારિત્ર થતું નથી. એ જ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન-સંવર-શુદ્ધોપયોગ વગેરે બધાયમાં પણ શુદ્ધ આત્માનો જ આશ્રય છે. તેથી આત્મા જ સર્વત્ર ઉપાદેય છે.

ટીકા : અહીં આ ગાથામાં, સર્વત્ર આત્મા ઉપાદેય(-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે એમ કહ્યું છે.

“આત્મા ખરેખર અનાદિ-અનંત, અમૂર્ત, અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળો, શુદ્ધ, સહજસૌખ્યાત્મક છે.”

ભગવાન આત્મા અનાદિ-અનંત છે, અમૂર્ત છે, ને અતીન્દ્રિય સ્વભાવવાળો છે, તે ઈન્દ્રિયોથી કે મનથી જાણાય તેવો નથી. તેમ જ ઈન્દ્રિયો વડે જાણે એવો તેનો સ્વભાવ નથી. વળી આત્મા શુદ્ધ છે. પચ્ચિમાં જે ક્ષણિક અશુદ્ધભાવો છે તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી, તે ઉપાદેય નથી, ઉપાદેયરૂપ આત્મા તો અનાદિ-અનંત શુદ્ધ છે. અને સહજ સુખસ્વરૂપ છે, પોતે જ સ્વાભાવિક સહજ આનંદ-સ્વરૂપ છે. એક સમયની પચ્ચિને ગૌણ કરીને આવો ચિદ્ભ્રમ આત્મા જ ઉપાદેય છે. આવા આત્માના જ આશ્રયે સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વગેરે પચ્ચિયો પ્રગટે છે, માટે તે પચ્ચિયોમાં આત્મા જ છે એમ

હવે કહે છે.

૧) “સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનારૂપે પરિણમેલો જે હું તેના (અર્થાત્ મારા) સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ખરેખર તે (આત્મા) છે.” અહીં આત્માના આશ્રયે જે જ્ઞાનપર્યાય પરિણમી તે પર્યાયને પણ ‘સહજ શુદ્ધ’ કહેલ છે. ત્રિકાળી આત્માને પણ શુદ્ધ સહજ કહ્યો, અને તેના અવલંબને જે વર્તમાન જ્ઞાનપર્યાય પ્રગટી તેને પણ સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના કહેલ છે. એ રીતે ત્રિકાળીને તેમ જ વર્તમાનને બન્નેને સહજ કહેવાય છે. પરના કે રાગના અવલંબન વગર, એકલા સ્વભાવથી જ જ્ઞાનપર્યાય પ્રગટી માટે તેને ‘સહજ શુદ્ધ’ કહેલ છે. એવી સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનારૂપે પરિણમેલા મારા સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ખરેખર આત્મા જ છે. મિથ્યાજ્ઞાન વખતે તે આત્મા તો છે, પણ મિથ્યાજ્ઞાનનું લક્ષ તેના ઉપર નથી તેથી તે મિથ્યાજ્ઞાનમાં આત્મા નથી; સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષ તેવા આત્મા ઉપર છે, ને તેના આશ્રયે જ સમ્યગ્જ્ઞાન પરિણમે છે તેથી તે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં આત્મા જ છે. જે આવો આત્મા લક્ષમાં લ્યે તો મિથ્યાજ્ઞાન રહે નહિ. માટે કહ્યું કે મારા સમ્યગ્જ્ઞાનમાં આત્મા જ છે, એટલે જે જ્ઞાન આવા શુદ્ધ આત્માને જાણીને તેને ઉપાદેય કરે તે જ્ઞાન જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

૨) “પૂજિત પરમ પંચમગતિની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત પંચમભાવની ભાવનારૂપે પરિણમેલો જે હું તેના સહજ સમ્યગ્દર્શનવિષયે (અર્થાત્ મારા સહજ સમ્યગ્દર્શનમાં) તે (આત્મા) છે.”

સમ્યગ્દર્શનના ધ્યેયમાં પંચમભાવ એટલે કે પરમ પારિણામિકસ્વભાવભાવ જ છે. ઉદય-ઉપશમ-ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક- એ ભાવો સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં નથી. ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવની ભાવનારૂપે પરિણમેલા એવા મારા સહજ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પણ શુદ્ધ આત્મા જ છે. તે પરમ સ્વભાવની ભાવનાથી જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય એટલે કે સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય ૩૮મા પાને પંચમભાવની પરિણતિને પૂજિત કહી હતી, ત્યાં ત્રિકાળની વાત હતી. અને અહીં સમ્યગ્દર્શનના ત્રિકાળી વિષયની ભાવનાથી જે કાર્ય પ્રગટ્યું તેને (પંચમગતિને) પૂજિત કહેલ છે. તે મોક્ષગતિ પંચમભાવની ભાવનાથી પ્રગટે છે. તે સ્વભાવભાવની ભાવનારૂપે પરિણમેલા એવા મારા સહજ સમ્યગ્દર્શનમાં તે આત્મા જ છે.

૩) “સાક્ષાત્ નિર્વાણપ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત, નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ સહજ પરમચારિત્ર પરિણતિવાળો જે હું તેના (અર્થાત્ મારા) સહજ ચારિત્રમાં પણ તે પરમાત્મા સદા સંનિહિત (- નિકટ) છે.”

મોક્ષનો સાક્ષાત્ ઉપાય ચારિત્ર છે. પણ તે ચારિત્ર ક્યાંય બહારના આશ્રયે નથી; આત્માના આશ્રયે જ તે ચારિત્ર છે. તે ચારિત્ર સાક્ષાત્ મોક્ષના ઉપાયભૂત છે, અને નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ છે, એવા સહજ પરમ ચારિત્રમાં મારો આત્મા જ છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન તે પરંપરા કારણ છે, ને સમ્યચારિત્ર તે અનંતરકારણ-સાક્ષાત્કારણ છે.

તે સહજ ચારિત્રમાં આત્મા જ નિકટપાણે વર્તે છે. પંચમહાવ્રતના વિકલ્પ તે ચારિત્રથી ખરેખર બહાર છે. ચારિત્રમાં તો ચૈતન્ય પરમાત્મા જ સદા નિકટ છે. જેટલો ચૈતન્યપરમાત્માની સમીપતામાં રહે તેટલું ચારિત્ર છે, તેનાથી જેટલો દૂર તેટલું અચારિત્ર છે. ચારિત્રદશા અંતરમાં આત્માના આશ્રયે જ છે. હજી આત્માનું ભાન પણ ન હોય તેને આત્માની નિકટતા ક્યાંથી હોય ? તેને ચારિત્ર હોય નહિ. ચારિત્ર વિના મુક્તિ નથી એ વાત ખરી છે, પણ તે ચારિત્ર કોને હોય ? પહેલાં તો આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે, પછી તેના આશ્રયે સ્થિરતા થતાં ચારિત્ર હોય. અહીં તો દરેક બોલમાં કહે છે કે ‘સહજ જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલો હું, પંચમભાવની ભાવનારૂપે પરિણમેલો હું, સહજ ચારિત્ર પરિણતિવાળો હું’ - એમ દરેક પરિણમેલાની વાત કરી છે. કેમ કે પોતે મુનિ છે અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાયપાણે પરિણમેલા છે. અમારા સહજ ચારિત્રમાં પરમાત્મા જ અમને સદા નિકટ છે.

૪) “ભેદવિજ્ઞાની, પરદ્રવ્યથી પરાડમુખ અને પંચેન્દ્રિયના ફેલાવ રહિત દેહમાત્રપરિગ્રહવાળો જે હું તેના નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનમાં -કે જે (નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન) શુભ, અશુભ, પુણ્ય, પાપ, સુખ અને દુઃખ એ છના સકળ સંન્યાસસ્વરૂપ છે. (અર્થાત્ એ છ વસ્તુઓના સંપૂર્ણ ત્યાગસ્વરૂપ છે) તેમાં -તે આત્મા સદા આસન્ન (-નિકટ) રહેલો છે.”

પહેલાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની વાત કરીને પછી પ્રત્યાખ્યાનની વાત લીધી. કેમ કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સહિત જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અહીં મુનિના પ્રત્યાખ્યાનની વાત છે.

મુનિ કેવા છે ? પ્રથમ તો ભેદવિજ્ઞાની છે, પરદ્રવ્યથી પરાડમુખ છે, સ્વરૂપમાં નિકટ છે, ને પરદ્રવ્યથી દૂર છે, પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવથી રહિત છે, માત્ર દેહનો જ જેને પરિગ્રહ છે, એટલે કે નિર્ગ્રંથદશા છે -એવા મુનિને નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનમાં સદા આત્મા જ નિકટ છે.

કેવું છે તે પ્રત્યાખ્યાન ? શુભ-અશુભ, પુણ્ય-પાપ અને સુખ-દુઃખ -એવી છયે વસ્તુના ત્યાગસ્વરૂપ છે. શુભ-અશુભભાવ, તેનાથી બંધાતા પુણ્ય-પાપ કર્મ, અને તેના ફળરૂપ સુખ-દુઃખનો બાહ્ય સંયોગ -તેનો પ્રત્યાખ્યાનમાં અભાવ છે. વસ્ત્ર વગેરે સુખના નિમિત્તો કે સિંહ વગેરે દુઃખના નિમિત્તો - તેના ઉપર મારું લક્ષ નથી, તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. મુનિના પ્રત્યાખ્યાનમાં શુભાશુભ પરિણામોનો અભાવ વર્તે છે, દ્રવ્યકર્મ છૂટી જાય છે અને બાહ્ય નિમિત્તો ઉપરનું લક્ષ છૂટી જાય છે, ને વસ્ત્રાદિ નિમિત્તો પણ છૂટી જાય છે. વર્તમાનમાં તો શુભાશુભ ભાવની ભાવના નથી, ને પૂર્વના શુભથી ઊંચાં પુણ્ય બંધાઈ ગયા હોય તો તેના ફળની પણ ભાવના નથી, તેથી તેનો પણ ત્યાગ વર્તે છે. શુભ-અશુભ તે ભાવકર્મ છે, પુણ્ય-પાપ તે દ્રવ્યકર્મ છે, ને સુખ-દુઃખ તે નોકર્મ છે - એ બધાના અભાવરૂપ પ્રત્યાખ્યાન છે. સ્વભાવમાં જે એકાગ્ર થાય તેને તે બધાનું લક્ષ છૂટી જાય છે. પ્રત્યાખ્યાનમાં

એકલો પરમ શુદ્ધ આત્મા જ નિકટપાણે વર્તે છે - તેમાં જ એકાગ્રતા છે. અમારા પ્રત્યાખ્યાનમાં એક સમય પાણ આત્મા દૂર નથી; પ્રત્યાખ્યાન પર્યાય આત્મા સાથે અભેદ થઈ ગઈ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને પ્રત્યાખ્યાન - એ બધી નિર્મળ પર્યાયોને આત્માની સાથે એકતા થઈ ગઈ છે, તેથી તેને આત્મા જ સદાય નિકટ છે. અહો ! આવા આત્મામાં જેને અંતર્મુખ વલાણ થઈને અભેદતા થઈ તેને જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

૫) “સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો શિખામણિ, સ્વરૂપગુમ અને પાપરૂપી અટવીને બાળવા માટે પાવક સમાન જે હું તેના શુભાશુભ સંવરમાં (તે પરમાત્મા) છે.”

ચૈતન્યમાં લીનતા થઈ ત્યાં મુનિના આત્મામાં વૈરાગ્યરૂપી મોટો મહેલ રચાયો છે. સહજપાણે પરથી ઉપેક્ષા....ઉપેક્ષા....થઈને ઉદાસીનતા થઈ ગઈ છે. પરથી વૈરાગ્ય છે ને સ્વરૂપમાં ગુમ છે. જેમ શહેરમાં મોટા મોટા શિખર (ટાવર) કરે છે, તેમ મુનિવરોના આત્મામાં વૈરાગ્યરૂપ મહેલનું મોટું શિખર છે; જુઓ તો ખરા ! મુનિ પોતે પોતાને ભેળવીને કહે છે કે હું સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો શિખામણિ છું, સ્વરૂપગુમ છું ને પાપરૂપી જંગલને બાળી નાખવા માટે પ્રયંડ અગ્નિ સમાન છું -આવો છું- તેના શુભાશુભના સંવરમાં પાણ પરમાત્મા જ છે. અહો ! એક પરમ શુદ્ધ આત્મા જ મારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, પ્રત્યાખ્યાન કે સંવરમાં છે. શુભ અને અશુભભાવના સંવરમાં આત્મા છે. એટલે કે આત્માના આશ્રયે એકાગ્ર થતાં શુભાશુભની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેનું નામ સંવર છે.

૬) “તથા અશુભોપયોગથી પરાડ્મુખ, શુભોપયોગ પ્રત્યે પાણ ઉદાસીનતાવાળો અને સાક્ષાત્ શુદ્ધોપયોગની સન્મુખ જે હું - પરમાગમરૂપી પુષ્પરસ જેના મુખમાંથી ઝરે છે એવો પદ્મપ્રભ - તેના શુદ્ધોપયોગમાં પાણ તે પરમાત્મા રહેલો છે.”

અશુભથી તો હું પરાડ્મુખ છું, શાસ્ત્રરચના વગેરેનો શુભવિકલ્પ વર્તે તેનાથી પાણ હું ઉદાસીન છું ને સાક્ષાત્ શુદ્ધોપયોગની સન્મુખ છું. વળી પરમાગમરૂપી પુષ્પરસ જેના મુખકમળમાંથી ઝરે છે -એવો હું- પદ્મપ્રભ તેના શુદ્ધોપયોગમાં પાણ પરમાત્મા જ વર્તે છે. અમારા મુખમાંથી જે વાણી નીકળી તે જ પરમાગમરૂપી પુષ્પનો રસ છે. જુઓ તો ખરા ! મુનિના આત્માનું જોર ! કેવળજ્ઞાન નથી, મતિ-શ્રુતજ્ઞાન છે, તેના જોરે કહે છે કે અમારા મુખમાંથી જે વાણી ઝરે છે તે પરમાગમ છે, એટલે પડમી ગાથાની ટીકા રચાઈ તે પાણ પરમાગમ છે. જે વાત ટીકામાં છે તે જ વાત કેવળી ભગવાનની વાણીમાં અને કુંદકુંદાચાર્યદેવના હૃદયમાં રહેલી છે. મુનિ પોતે આત્માની સાક્ષીથી કહે છે કે અમારી વાણી તે જ પરમાગમ છે, તે ત્રાણકાળમાં ફરે તેવી નથી. આવો જે હું પદ્મપ્રભ મુનિ છું તેના શુદ્ધોપયોગમાં પાણ તે પરમાત્મા રહેલો છે. શુદ્ધોપયોગ પર્યાય આત્મા સાથે અભેદ થઈ જાય છે, માટે તેમાં આત્મા જ છે. કેમ કે તે પરમાત્મા સનાતન સ્વભાવવાળો છે. ધ્રુવ ચૈતન્યદળ ત્રિકાળ પડ્યું છે, તે જ ઉપાદેય છે, તેના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શન છે, તેના આશ્રયે જ સમ્યગ્જ્ઞાન

છે, તેના આશ્રયે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે, તેના આશ્રયે જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન છે, તેના આશ્રયે જ સંવર છે, ને તેના આશ્રયે જ સાચો યોગ છે. આવા આત્માના ભાન વિના તે કાંઈ હોતું નથી.

માગશર વદ ૩, રવિવાર, ૧૬-૧૨-૫૧.

આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનનો અધિકાર છે, તે પ્રત્યાખ્યાન આત્માના જ આશ્રયે થાય છે, તેથી તે આત્મા જ સર્વત્ર (શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે બધા ભાવોમાં) ઉપાદેય છે, એ વાત કરી. હવે તેના ઉપર શ્લોકો કહે છે.

એવી રીતે એકત્વસમતિમાં (શ્રી પદ્મનંદી આચાર્યવરકૃત પદ્મનંદી પંચવિંશતિકાના એકત્વસમતિ નામના અધિકારમાં ૩૯, ૪૦ ને ૪૧મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટુપ)

તદેકં પરમં જ્ઞાનં તદેકં શુચિ દર્શનમ્ ।

ચારિત્રં ચ તદેકં સ્યાત્ તદેકં નિર્મલં તપઃ ॥

શ્લોકાર્થ : તે જ એક (-તે ચૈતન્યજ્યોતિ જ એક) પરમ જ્ઞાન છે, તે જ એક પવિત્ર દર્શન છે, તે જ એક ચારિત્ર છે અને તે જ એક નિર્મળ તપ છે.

જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ ચૈતન્યજ્યોતિમાં અંતર્દૃષ્ટિ કરવાથી જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તેથી તે જ એક પરમજ્ઞાન છે, શાસ્ત્ર કે પુણ્યના આશ્રયે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, સમ્યગ્જ્ઞાનનું અવલંબન તો અંતરમાં ધ્રુવ ચૈતન્યતત્ત્વ છે તે જ છે. માટે તે ચૈતન્યજ્યોતિ જ એક પરમજ્ઞાન છે, તે જ એક પવિત્ર દર્શન છે. અંતરમાં ચૈતન્યની પ્રતીત થવી તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. એ સિવાય બહારના પદાર્થોના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન નથી. પરમ ચૈતન્યતત્ત્વ જ સમ્યગ્દર્શન છે. અને તે પરમ ચૈતન્યમાં લીનતા તે જ ચારિત્ર છે, એટલે અભેદપાણે તે જ એક ચારિત્ર છે. રાગાદિભાવો તે ચારિત્ર નથી. વળી તે ચૈતન્યજ્યોતિ જ એક નિર્મળ તપ છે. જ્ઞાનાનંદમાં લીનતા થતાં ઈચ્છાનો અભાવ થઈ જાય છે તે જ તપ છે. તે તપ આત્માના આધારે છે. રોટલા ખાઈ શકું કે છોડી શકું એવી માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે. આત્મામાં પરનું ગ્રહણ-ત્યાગ જ નથી. આત્મા તો ચૈતન્યબિંબ જાણનાર-દેખનાર છે. તેના જ આશ્રયે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ને તપ છે. આહાર છૂટે તે તો તપ નથી, પાણ આહાર છોડવાનો શુભ વિકલ્પ થાય તે પાણ ખરેખર તપ નથી. પાણ જ્ઞાનાનંદ ચિદાનંદ તત્ત્વ હું છું એવું ભાન થઈને તેમાં લીનતા થતાં સહજે ઈચ્છા છૂટી જાય તેનું નામ તપ છે. “શાસ્ત્ર ભાણવાં તે જ્ઞાન, દેવ-ગુરુની માન્યતા તે શ્રદ્ધા, વ્રત પાળવા તે ચારિત્ર ને રોટલા ન ખાવા તે તપ” એમ અજ્ઞાનીઓ માને છે, પાણ ખરેખર તેમ નથી. આત્માના આશ્રયે થતું જે પરમ શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન છે, તેની શ્રદ્ધા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, તેના આનંદમાં લીનતા તે ચારિત્ર છે, ને તેમાં લીનતા થતાં ઈચ્છા તૂટી જવી તે તપ છે.

પ્રશ્ન : આમાં કષ્ટનું તો નામનિશાન પણ ન રહ્યું ?

ઉત્તર : કષ્ટ લાગે તે તો આર્તધ્યાન છે. ધર્મમાં કષ્ટ ન હોય; આત્માના જ આશ્રયે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને તપ છે, ને તે આનંદરૂપ છે.

વળી બીજો શ્લોક કહે છે :-

(અનુષ્ટુપ)

નમસ્યં ચ તદેવૈકં તદેવૈકં ચ મંગલમ્ ।

ઉત્તમં ચ તદેવૈકં તદેવ શરણં સતામ્ ॥

શ્લોકાર્થ : સત્પુરુષોને તે જ એક નમસ્કારયોગ્ય છે, તે જ એક મંગળ છે, તે જ એક ઉત્તમ છે અને તે જ એક શરણ છે.

પરને નમસ્કાર કરવા તે તો પુણ્ય છે, પણ પુણ્ય-પાપથી ખસીને આત્મામાં-ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં નમી જવું-ઢળી જવું-લીન થવું તે જ પરમાર્થ નમસ્કાર છે, એટલે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તો સહજ ચિદાનંદ સ્વરૂપ જ છે. જૈનદર્શનમાં વ્યવહારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તો શ્રી અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય ને સાધુ -એ પંચ પરમેષ્ઠી જ છે. તેમાં શુભ રાગ છે. ને પરમાર્થે પોતાનો આત્મા જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં લીન થવું તેનું નામ નમસ્કાર છે. સત્પુરુષોને તે જ નમસ્કાર યોગ્ય છે. રાગ આદરવા જેવો નથી. બહારમાં ભગવાન પ્રત્યે કે ગુરુ પ્રત્યે લક્ષ જતાં બહુમાનનો ભાવ આવે, પણ પરનું બહુમાન તે શુભ રાગ છે. તેને સત્પુરુષો ધર્મ માનતા નથી. અજ્ઞાની તો ચૈતન્યને ચૂકીને પરનું બહુમાન કરે છે, તેની અહીં વાત નથી. અહીં તો ધર્મ કરવો હોય તેની વાત છે. માટે કહ્યું કે સત્પુરુષોને તો પોતાનો આત્મા જ નમવા યોગ્ય છે.

વળી તે ચૈતન્ય જ એક મંગળ છે. અરિહંત, સિદ્ધ-સાધુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મને મંગળરૂપ કહેવા તે વ્યવહારે છે, પોતાને માટે તો પોતાનો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જ માંગણિક છે, તેનો આશ્રય કરતાં પાપ ગળી જાય છે ને પવિત્રતા પ્રગટે છે. આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મંગળદશા પ્રગટે છે. આ જ મંગળમંદિર છે, તેની શ્રદ્ધા કરીને તે મંદિરના દ્વાર ખોલો.

“મંગળ મંદિર ખોલો..દયામય મંગળ મંદિર ખોલો.”

ક્યું મંગળ મંદિર ? આત્મા અનંત ચૈતન્યશક્તિનો પિંડ છે તે જ માંગણિકની ખાણ છે, તેની શ્રદ્ધા કરીને તેમાં લીન થતાં મંગળ મંદિર ખૂલે છે એટલે કે પર્યાયમાં મંગળ પ્રગટે છે -પાપ ટળે છે ને પવિત્રતા પ્રગટે છે.

માંગણિકના શબ્દોમાં મંગળ નથી, તેના તરફના શુભ વિકલ્પમાં પણ ખરેખર મંગળ નથી. અરિહંત ભગવાન વગેરે કાંઈ આ આત્માને માંગણિક દેવા આવતા નથી. પણ પોતાનો આત્મા જ માંગણિક

દાતાર છે, તેમાંથી જ માંગણિક પ્રગટે છે. તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને ઠરવું તે જ મંગળ છે. માટે કહ્યું કે આ આત્મા એક જ મંગળ છે.

વળી તે ભગવાન આત્મા જ એક ઉત્તમ છે. અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ - એ ચારને ઉત્તમ કહેવા તે વ્યવહાર છે. તેમાં શુભ રાગ છે. ખરેખર પરદ્રવ્ય પોતાને માટે ઉત્તમ નથી. પોતાને માટે સૌથી ઉત્તમ પોતાનો આત્મા જ છે કેમ કે આત્માના જ આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે પ્રગટે છે, પરના આશ્રયે પ્રગટતા નથી. લોકમાં આત્મદ્રવ્ય જ ઉત્તમ છે.

મંગળ અને ઉત્તમ એ બે વાત કરી, હવે શરણની વાત કરે છે.

તે ચૈતન્ય જ એક શરણ છે. અરિહંતા શરણ વગેરે કહેવું તે તો શુભભાવ છે, ખરેખર ચૈતન્યને પરનું શરણ નથી લોકો કહે છે કે : તમને અરિહંતનું શરણ હજો, સિદ્ધનું શરણ હજો. પણ અહીં હાજરા હજુર ચૈતન્ય ભગવાન પડ્યો છે તે જ તારું શરણ છે, તેને સંભાળ, એના સિવાય બહારનું શરણ નથી. ચૈતન્યના શરણે આવ તો ધર્મ થાય. અરિહંતના લક્ષે શુભભાવ થાય, પણ તે ધર્મ નથી, તે આત્માને શરણભૂત નથી.

બધા થઈને આઠ બોલ આવ્યા.

- ૧) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ જ્ઞાન છે.
- ૨) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ દર્શન છે.
- ૩) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ ચારિત્ર છે.
- ૪) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ તપ છે.
- ૫) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ નમસ્કાર યોગ્ય છે.
- ૬) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ મંગળ છે.
- ૭) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ ઉત્તમ છે.
- ૮) ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ શરણ છે.

વળી વિશેષ કહે છે :-

(અનુષ્ટુપ)

આચારશ્ચ તદેવૈકં તદેવાવશ્યકક્રિયા ।

સ્વાધ્યાયસ્તુ તદેવૈકમપ્રમત્તસ્ય યોગિનઃ ॥

શ્લોકાર્થ : અપ્રમત્ત યોગીને તે જ એક આચાર છે, તે જ એક આવશ્યક ક્રિયા છે અને તે જ એક સ્વાધ્યાય છે.

જ્ઞાનસ્વરૂપની દૃષ્ટિ કરીને તેમાં જે લીન થયા છે એવા અપ્રમત્ત યોગીઓને તે જ એક આચાર છે, ચૈતન્યમાં જે ઠ્યા છે એવા અપ્રમત્ત યોગીઓને આત્મા જ એક આચાર છે. મુનિઓને પંચમહાવ્રત વગેરે તો વ્યવહારથી આચાર છે. ખરેખર ચૈતન્યમાં લીનતા તે જ એક આચાર છે. જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર ને વીર્યાચાર તે બધા ભેદો વ્યવહારથી છે, ચૈતન્યમાં લીન થયો ત્યાં બધા આચાર આવી ગયા.

ચૈતન્યમાં પંચાચાર પામવાની વૃત્તિ ઊઠે તે પાણ નિશ્ચયથી અનાચાર છે, જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મામાં વીતરાગી લીનતા થવી તે જ આચાર છે. વળી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ એક આવશ્યક ક્રિયા છે. આત્મામાં ઠર્યો તે જ નિશ્ચયથી આવશ્યક ક્રિયા છે. જરૂરમાં જરૂર કરવા જેવી ક્રિયા તો તે જ છે.

૧) વીતરાગમાર્ગમાં કેવળી ભગવાને તો એને જ સામાયિક ક્રિયા કહી છે કે જ્ઞાતાસ્વરૂપની દૃષ્ટિ કરીને તેમાં ઠરવું. રાગને ખરેખર આવશ્યક ક્રિયા માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેને સામાયિક વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ હોતી નથી. રાગ વગરનો આત્મા છે તેના ભાન વિના આવશ્યક ક્રિયા હોય નહિ. રાગ મંદ કરીને તેને ધર્મ માને તે તો મિથ્યાત્વ છે.

૨) ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ તે શુભ રાગ છે, ખરેખર આત્મા જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી તીર્થનો આધાર છે, તેની સ્તુતિ તે જ પરમાર્થ સ્તવન છે. આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ને તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે જ તીર્થકરોની પરમાર્થ સ્તુતિ છે.

૩) વંદના પરને કરવી તે વ્યવહાર શુભ રાગ છે. પુણ્ય-પાપ રહિત ચિદાનંદ સ્વરૂપનો આદર કરીને તેને વંદવું-તેમાં લીન થવું તે વંદના છે ને તે જ આવશ્યક ક્રિયા છે.

૪) પ્રતિક્રમણ : ચૈતન્યમાં લીન થયો ત્યાં પુણ્ય-પાપનું પ્રતિક્રમણ થઈ ગયું, માટે પરમાર્થ આત્મા જ પ્રતિક્રમણ છે. પ્રતિક્રમણનો શુભ વિકલ્પ તે રાગ છે; તે ખરું પ્રતિક્રમણ નથી.

૫) કાયોત્સર્ગ : પુણ્ય-પાપરૂપી કાયાની ઉપેક્ષા કરીને, ચૈતન્યકાયામાં લીન થવું-સ્થિર થઈને થંભી જવું તે જ પરમાર્થ કાયોત્સર્ગ છે.

૬) પરચખાણ : એટલે ચૈતન્યમાં લીનતા થતાં રાગ છૂટી જવો તે જ ખરું પરચખાણ છે.

આ રીતે ભગવાન આત્મા જ આવશ્યક ક્રિયા છે. બધી ક્રિયાઓમાં એક આત્મા જ છે. વ્યવહારમાં અનેક ભેદ આવે, પણ પરમાર્થમાં તો એક આત્માના આશ્રયે જ બધું છે.

વળી તે જ એક સ્વાધ્યાય છે. સ્વ એવો જે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને લીનતા કરવી તે જ પરમાર્થ સ્વાધ્યાય છે. શાસ્ત્રની વાંચના વગેરે વ્યવહાર સ્વાધ્યાય છે તે શુભ રાગ છે. પરમાર્થ તો આત્મામાં જ સ્વાધ્યાય છે.

કુલ અગીયાર બોલ થયા. આત્મા જ સમ્યગ્દર્શન છે, સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સમ્યક્ચારિત્ર છે, તપ છે, આત્મા જ નમસ્કાર યોગ્ય છે, મંગળ છે, ઉત્તમ છે, શરાણ છે, ને આત્મા જ આચાર છે, છ આવશ્યક ક્રિયા છે અને સ્વાધ્યાય છે. -તેમાં આવશ્યકના છ બોલ જુદા ગાણો તો કુલ ૧૬ બોલ થયા. એ બધા બોલો નિશ્ચયથી એક આત્મામાં જ સમાય છે.

હવે આ ૧૦૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૩૫

(માલિની)

મમ સહજસુદૃઘૌ શુદ્ધબોધે ચરિત્રે

સુકૃતદુરિતકર્મદ્રન્દસંન્યાસકાલે ।

ભવતિ સ પરમાત્મા સંવરે શુદ્ધયોગે

ન ચ ન ચ ભુવિ કોઽપ્યન્યોસ્તિ મુક્ત્યૈ પદાર્થઃ ॥ ૧૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ : મારા સહજ સમ્યગ્દર્શનમાં, શુદ્ધ જ્ઞાનમાં, ચારિત્રમાં, સુકૃત અને દુષ્કૃતરૂપી કર્મદ્રન્દના સંન્યાસકાળમાં (અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાનમાં), સંવરમાં અને શુદ્ધ યોગમાં (-શુદ્ધોપયોગમાં) તે પરમાત્મા જ છે (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિ બધાયનો આશ્રય-અવલંબન શુદ્ધાત્મા જ છે); મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે જગતમાં બીજે કોઈ પણ પદાર્થ નથી, નથી. ॥ ૧૩૫ ॥

મારા ચૈતન્ય સિવાય બીજું કોઈ મને મારી મુક્તિને માટે શરાણભૂત નથી. સહજ સમ્યગ્દર્શનના વિષયભૂત જે પરમાત્મા તે જ એક મારી મુક્તિનું કારણ છે, તેના જ અવલંબને સહજ સમ્યગ્દર્શન છે, તેના અવલંબને શુદ્ધ જ્ઞાન છે, તેના જ અવલંબને ચારિત્ર-પ્રત્યાખ્યાન-સંવર અને યોગ છે. એ રીતે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, પ્રત્યાખ્યાન-સંવર અને શુદ્ધોપયોગ એ બધાયમાં પરમ આત્માનો જ આશ્રય છે.

જ્ઞાનમાં એક પરમાત્મા જ છે એમ કહ્યું, તો શું જ્ઞાનમાં પર્યાય જાણાતી નથી ?

જ્ઞાનમાં પર્યાય પણ જાણાય છે, પણ તેનો આશ્રય તો એક પરમાત્મતત્ત્વ જ છે. ધ્રુવના આશ્રયે જ્ઞાન આવે છે, કાંઈ પર્યાયના આશ્રયે જ્ઞાન થતું નથી. માટે કહ્યું કે જ્ઞાનમાં તે પરમાત્મા જ છે.

વળી ચારિત્રમાં પણ તે પરમાત્મા જ છે. ચારિત્રમાં રાગ નથી; પણ ચારિત્રમાં તો આત્મા છે. દેહની દિગંબરદશા તે કાંઈ ચારિત્ર નથી, પણ રાગ-દ્વેષરૂપી લાગણીઓ કાઢી નાંખીને ચૈતન્યને ખૂલ્લો કરી નાખવો તે જ ચારિત્ર છે. વસ્ત્રસહિત મુનિદશા માને તેને તો સ્થૂળ મિથ્યાદૃષ્ટિ ગણ્યા છે, ને પછી શુભ રાગથી ચારિત્રદશા માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ચારિત્ર તો આત્માના આશ્રયે છે, માટે કહ્યું કે ચારિત્રમાં આત્મા છે.

આત્માનું લક્ષ કરે તે જ સાચો 'લક્ષપતિ' છે. એ સિવાય બહારના લક્ષપતિ થાય તેમાં કાંઈ માલ નથી, એનાથી આત્માનું કલ્યાણ નથી.

દુષ્ટ તો પાપ છે ને સુકૃત તે પુણ્ય છે, તે પુણ્ય-પાપરૂપી કર્મવૃંદના સન્યાસકાળમાં પણ આત્મા જ છે, એટલે કે આત્મામાં એકાગ્ર થતાં જ પુણ્ય-પાપનો ત્યાગ થઈ જાય છે. પુણ્યને સુકૃત કહ્યું પણ તે કાંઈ ધર્મ નથી. અષ્ટપાલુડના ભાવપાલુડની ૮૩મી ગાથામાં કહે છે કે :

પૂજાદિષુ વ્રતસહિતં પુણ્યં હિ જિનૈઃ શાસને ભણિતમ્ ।

મોહક્ષોભવિહીનઃ પરિણામઃ આત્મનઃ ધર્મઃ ॥ ૮૩ ॥

નિનશાસનમાં નિનેંદ્રદેવે એમ કહ્યું છે કે પૂજાદિકમાં અને વ્રતમાં તો પુણ્ય છે અને મોહ-ક્ષોભ રહિત આત્માના વીતરાગી પરિણામ તે ધર્મ છે.

આત્માના જ આધારે સંવર છે, માટે સંવરમાં પણ આત્મા જ છે. નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તે આત્મામાં અભેદ થઈ ગઈ છે તેથી તેમાં આત્મા જ છે - એમ કહ્યું છે. વળી શુદ્ધોપયોગમાં પણ તે પરમાત્મા જ છે.

એ રીતે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે બધા ભાવોમાં એક આત્માનું જ અવલંબન છે, એ સિવાય બહારના કોઈ પણ પદાર્થનું અવલંબન નથી-નથી, મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે જગતનો બીજો કોઈ પણ પદાર્થ નથી, નથી. મુક્તિ તો ચૈતન્યના જ આશ્રયે છે. સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને મુક્તિ સુધીની વાત કરી કે તે બધાયમાં આત્મા સિવાય બીજો કોઈ આશ્રયભૂત પદાર્થ જગતમાં નથી-નથી.

બે વાર નકાર કરીને તે વાતનું જોર આપ્યું છે. પહેલાં આવો આત્મા લક્ષમાં તો લ્યે, અંતરમાં વિચાર કરીને તેનું જ્ઞાન તો કરે, એ સિવાય બીજો કોઈ ધર્મનો ઉપાય નથી. આત્મા પોતે શક્તિરૂપ પરમાત્મા છે તે જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે આશ્રયભૂત છે, એ સિવાય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે જગતમાં નથી-નથી.

માગશર વદ ૪, સોમવાર, ૧૭-૧૨-૫૧.

સાચા પરચ્યાણનો અધિકાર છે. જેને સાચા પરચ્યાણ હોય તે જીવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર કેવા હોય ? તે બતાવે છે. જેને આત્માનું જ્ઞાન હોય તેને જ પરચ્યાણ થાય છે.

શ્લોક ૧૩૬

(પૃથ્વી)

ક્વચિલ્લસતિ નિર્મલં ક્વચન નિર્મલાનિર્મલં

ક્વચિત્પુનરનિર્મલં ગહનમેવમજ્ઞસ્ય યત્ ।

તદેવ નિજબોધદીપનિહતાઘમ્ભૂછાયકં

સતાં હૃદયપદ્મસદ્ગનિ ચ સંસ્થિતં નિશ્ચલમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ : જે ક્યારેક નિર્મળ દેખાય છે, ક્યારેક નિર્મળ તેમ જ અનિર્મળ દેખાય છે, વળી ક્યારેક અનિર્મળ દેખાય છે અને તેથી અજ્ઞાનીને માટે જે ગહન છે, તે જ - કે જેણે નિજજ્ઞાનરૂપી દીપક વડે પાપતિમિરને નષ્ટ કર્યું છે તે (આત્મતત્ત્વ) જ - સત્પુરુષોના હૃદયકમળરૂપી ઘરમાં નિશ્ચળપણે સંસ્થિત છે. ॥ ૧૩૬ ॥

જે ક્યારેક એટલે કે સ્વભાવની દૃષ્ટિથી નિર્મળ દેખાય છે, અને ક્યારેક નિર્મળ તેમ જ અનિર્મળ દેખાય છે, વળી ક્યારેક પર્યાયના લક્ષે જોતાં અનિર્મળ દેખાય છે. તેમાં રાગાદિ જેટલો ક્ષણિક આત્માને જ માને તો તેને પરચ્યાણ હોતું નથી. અને પર્યાયને ન માને તો પણ પરચ્યાણ થતું નથી. સ્વભાવ તરફ જોતાં નિર્મળ છે, સ્વભાવ અને પર્યાય બન્નેને સાથે જોતાં નિર્મળ-અનિર્મળ બન્ને સાથે દેખાય છે અને પર્યાયને જોતા વિકારી દેખાય છે - એમ ત્રણ પ્રકાર થયા. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નિર્મળ; પ્રમાણથી નિર્મળ-અનિર્મળ બન્ને સાથે અને પર્યાયમાં અનિર્મળ; તેમાં નિર્મળ સ્વભાવ ઉપર જેની દૃષ્ટિ થઈ તેને જ પરચ્યાણ હોય છે, પણ હજી સાધકદશા હોવાથી પર્યાયમાં મલિનતા પણ છે.

આવું આત્મતત્ત્વ અજ્ઞાનીઓને માટે ગહન છે. જેને આવા આત્માનું ભાન નથી તેને પરચ્યાણ હોતું નથી.

નિજજ્ઞાનરૂપી દીપકમાં પાપતિમિરનો અભાવ છે, તે સત્પુરુષોના હૃદયકમળમાં સ્થિત છે. આવો જ્ઞાનસ્વરૂપી દીપક સત્પુરુષોના હૃદયમાં પ્રકાશમાન છે. આવા આત્મતત્ત્વને દૃષ્ટિમાં લ્યે તો જ પરચ્યાણ હોય છે. પર્યાયમાં મલિનતા, તે જ વખતે સ્વભાવથી નિર્મળ - એવું આત્મતત્ત્વ સમજવું અજ્ઞાનીઓને ગહન છે. પણ જ્ઞાનીઓના હૃદયકમળરૂપી ઘરમાં તે નિજજ્ઞાનરૂપી દીવો નિશ્ચળપણે સંસ્થિત છે. જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં ભગવાન આત્મા વસે છે. જ્ઞાનદીવો અંતરમાં ઠરીને સ્થિર થયો છે એવા સંતોને પ્રત્યાખ્યાન છે. જ્ઞાનદીવો સ્થિર થાય-પુણ્ય પાપની વૃત્તિથી હલે નહિ - તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. બહારમાં હાથ જોડવાથી પરચ્યાણ થઈ જતું નથી. દેહ તો અચેતન છે, જ્ઞાનદીવડો દેહથી જુદો છે, “દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્ય”નું જેને જ્ઞાન વર્તે છે, ને પછી તેમાં લીનતા થઈ છે તે સત્પુરુષોને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

હવે સંસારમાં તેમ જ મોક્ષમાં - સર્વ અવસ્થાઓમાં જીવ એકલો-નિ:સહાય છે એ વાત કરે છે :-

ગાથા ૧૦૧

एगो य मरदि जीवो एगो य जीवदि सयं ।

एगस्स जादि मरणं एगो सिज्झदि णीरओ ॥ १०१ ॥

एकश्च म्रियते जीवः एकश्च जीवति स्वयम् ।

एकस्य जायते मरणं एकः सिध्यति नीरजाः ॥ १०१ ॥

જીવ એકલો જ મરે, સ્વયં જીવ એકલો જન્મે અરે !

જીવ એકનું નીપજે મરણ, જીવ એકલો સિદ્ધિ લહે. ૧૦૧.

અન્વયાર્થ : (જીવ: એક: ચ) જીવ એકલો (મ્રિયતે) મરે છે (ચ) અને (સ્વયમ્ એક:) સ્વયં એકલો (જીવતિ) જન્મે છે; (એકસ્ય) એકલાનું (મરણં જાયતે) મરણ થાય છે અને (એક:) એકલો (નીરજા:) રજ રહિત થયો થકો (સિધ્યતિ) સિદ્ધ થાય છે.

અહો ! ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા એકલો છે, તેને બીજું કોઈ શરણ નથી. સંસારમાં જન્મ-મરણ એકલો જ કરે છે, માટે પરથી ભિન્ન ત્રિકાળી ચૈતન્યની ઓળખાણ કરીને તેનું શરણ કર. એવા આત્માને ઓળખે તેને પ્રખ્યાખ્યાન હોય છે. ચિદાનંદ આત્માને બહારનું શરણ નથી. મુક્તિ પામવામાં પણ તેને કોઈ બીજું શરણભૂત નથી.

અરે આત્મા ! તું એકલો છે, આ શરીરના રજકણો કે સ્ત્રી-પુત્રાદિ કોઈ તને શરણ નથી, ને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ તને સહાયક નથી. દેહદેવળમાં ચૈતન્ય દીવડો જુદો છે, તેનું ભાન કરવામાં પણ તું એકલો જ છે.

ટીકા : સંસારમાં જીવને કોઈ સહાય નથી; લાખો-અબજો રૂપિયા કાંઈ જીવને મૃત્યુ વખતે શરણ થતાં નથી, આયુષ્ય પુરુ થતાં એકલો જ મરે છે અને ક્ષણે ક્ષણે આયુષ્ય ઘટતું જ જાય છે તેનું નામ ‘નિત્ય મરણ’ છે.

“નિત્ય મરણમાં (અર્થાત્ સમયે સમયે થતાં આયુષ્યકર્મના નિષેકોના ક્ષયમાં) અને તે ભવ સંબંધી મરણમાં, (બીજા કોઈની) સહાય વિના વ્યવહારથી (જીવ) એકલો જ મરે છે.”

લોકમાં આવે છે કે ‘ડોશી કહે દીકરો મોટો થાય છે’, જ્ઞાની કહે છે કે ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુની સન્મુખ થતો જાય છે. જન્મ્યો ત્યારે પૂર્વના ભવમાંથી જેટલું આયુષ્ય બાંધીને આવ્યો છે તેમાં જરા પણ

વધતું નથી, ક્ષણે ક્ષણે - સમયે સમયે તેમાંથી આયુષ્ય ઘટતું જાય છે એટલે કે મરણની સામે જાય છે. માટે ચૈતન્યને જો, કે જેમાં કાંઈ ઘટતું નથી, જે શાશ્વત ધ્રુવ છે. મિથ્યાત્વભાવથી ક્ષણે ક્ષણે જે ભાવમરણ થાય છે તેની આ વાત નથી, પણ અહીં તો આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે ઘટતું જાય છે તેનું નામ નિત્ય મરણ છે, તેની વાત છે. અહીં પ્રત્યાખ્યાન બતાવવું છે તેથી શરીરની અનિત્યતા બતાવીને કહે છે કે એનાથી તું પાછો ફર ને ધ્રુવ આત્માનું શરણ કર.

જન્મ્યો ત્યારથી ક્ષણે ક્ષણે આયુષ્યકર્મના પરમાણુઓ છૂટતા જ જાય છે, તેને ખરતાં કોઈ રોકી શકતું નથી. તીર્થંકરને પણ સમયે સમયે આયુષ્યના પરમાણુઓ તો છૂટે છે, પણ જેણે ચૈતન્યના ત્રિકાળી સ્વરૂપનો આશ્રય કર્યો તેને ખરેખર મરણ નથી, તેને ક્ષણે ક્ષણે ચૈતન્યજીવન વધતું જાય છે. વીતરાણ કહે છે કે ક્ષણે ક્ષણે જીવોને આયુષ્ય તો ઘટતું જાય છે, તેમ જ ભવ સંબંધી મરણમાં પણ જીવ અસહાય છે. જે ક્ષણે, જે ક્ષેત્રે, જે રીતે દેહ છૂટી જવાનો, તે ક્ષણમાં, તે ક્ષેત્રમાં અને તે જ રીતમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકે નહિ. નિત્ય મરણમાં કે ભવસંબંધી મરણમાં -બન્નેમાં જીવ અસહાય છે, તેમાં જીવ એકલો જ મરે છે. દેહ છૂટતાં જીવનું મરણ કહેવું તે વ્યવહારથી છે. ચૈતન્ય તો શાશ્વત છે. તેનું જ્ઞાન કરીને ઠરે તેમાં પણ જીવ પોતે સ્વતંત્ર છે. અહીં પહેલાં મરણની વાત કરી તેમાંથી બે પ્રકાર કહ્યા. એક નિત્ય મરણ; -જે ક્ષણે ક્ષણે બધા જીવોને થઈ રહ્યું છે, અને બીજું ભવસંબંધી મરણ -દેહનો સંયોગ છૂટી જવો તે; તેમાં જીવ એકલો જ છે, બીજું કોઈ તેને સહાયભૂત નથી.

હવે જન્મમાં પણ જીવ એકલો જ છે એમ કહે છે-

“સાદિ-સાંત મૂર્તિક વિજ્ઞતીય વિભાવવ્યંજનપર્યાયરૂપ નર-નારકાદિ પર્યાયોની ઉત્પત્તિમાં, આસન્ન-અનુપચરિત-અસદ્ભૂત-વ્યવહારનયના કથનથી (જીવ એકલો જ) સ્વયમેવ જન્મે છે.”

શરીરનો સંયોગ સાદિ છે, અને અંતવાળો છે, વળી તે મૂર્તિક છે, અને ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માથી તે વિજ્ઞતીય છે. એવા નર-નારકાદિ વિભાવવ્યંજનપર્યાયોમાં જીવ એકલો જ જન્મે છે. બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને છ ખંડનું રાજ હતું - હજારો દેવો સેવામાં હતા, છતાં મરીને સાતમી નરકે ગયો. ત્યાં કોઈ તેને સહાયભૂત ન થયું. સાતમી નરકમાં ઉપજ્યો ત્યાં કોઈ તેને શરણ નથી. એ જ પ્રમાણે દેવમાં ઉપજે કે એકંદ્રિયાદિમાં ઉપજે -ત્યાં પણ જીવ એકલો જ છે. અખંડાનંદ આત્મા જ શરણરૂપ છે, તેનું ભાન કરે તેને વિશેષ જન્મ-મરણ હોતાં નથી.

પરચખાણ તે ચારિત્ર છે, ને ચારિત્ર તે આત્માના ભાન વિના હોતું નથી. આત્માનું ભાન કરીને તેમાં સ્થિર થતાં ચારિત્ર થાય છે. તે ચારિત્ર વગર જન્મ-મરણનો અભાવ થતો નથી. આત્માનું ભાન કરીને અને ચારિત્ર પ્રગટ કરીને સિદ્ધદશા પણ જીવ એકલો જ પામે છે. માટે ભાઈ, તું આત્માની ઓળખાણ કર, એ સિવાય તને કોઈ શરણ નથી.

શરીરના સંબંધમાં જીવ ઊપજે છે એમ કહેવું તે આસન્ન-અનુપચરિત-અસદ્ભૂત-વ્યવહારનય

છે; ખરેખર દેહથી જીવ ભિન્ન છે. એવા આત્માને ઓળખે ને તેમાં સ્થિર થાય તો જન્મ-મરાણ ન રહે.

“સર્વ બંધુજનોથી રક્ષણ કરવામાં આવતું હોવા છતાં પણ, મહાબળપરાક્રમવાળા જીવનું એકલાનું જ, અનિચ્છિત હોવા છતાં, સ્વયમેવ મરાણ થાય છે.”

મરાણ પથારીએ પડ્યો હોય, ચારે તરફ કુટુંબ ઊભું હોય, પણ જીવને મરાણથી કોઈ બચાવી શકતું નથી. શરીરની પર્યાય જે ક્ષણે છૂટવાની તે ક્ષણમાં ફેરફાર થાય નહિ. ચક્રવર્તીને તો ૧૬૦૦૦ દેવો સેવામાં ઊભા હોય, શકેન્દ્રને ચાર બાજુ હજારો દેવો ઊભા હોય, પણ આયુષ્ય પુરું થાય ત્યાં જીવ એકલો જ મરે છે. જીવ પોતે મહાબળ-પરાક્રમવાળો છે. જે સવળો પડે તો ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાન લ્યે. આવો મહા બળ-પરાક્રમવાળો હોવા છતાં, તેમ જ ચારે તરફ બંધુજનોથી રક્ષણ કરવામાં આવતું હોવા છતાં, અને જીવને ઈચ્છા ન હોવા છતાં જીવનું એકલાનું જ સ્વયમેવ મરાણ થાય છે. ઈન્દ્ર આવે તો પણ તેને સહાય કરવા સમર્થ નથી. અહો ! ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવ સાથે તારે એકતાનો સંબંધ છે, તે કદી છૂટે તેવો નથી. માટે તેની ઓળખાણ કર. આ શરીર તો તારી ચૈતન્ય જાતિથી ભિન્ન છે, તેનો સંયોગ ક્ષણમાં છૂટી જશે. ચૈતન્યને સંભાળ, તે જ સદા શરાણ છે. તેના આશ્રયે ચારિત્ર અને મુક્તિ થતાં પછી જન્મ-મરાણ રહેતાં નથી.

હજારો રાજાઓને ધૂજાવનારા મોટા માંધાતા પણ અશરાણપણે દેહ છોડીને ચાલ્યા જાય છે. શરાણભૂત તો અંતરમાં આત્મા છે. માટે પરની ઉપેક્ષા કરીને સ્વસ્વભાવની સન્મુખ થા.

“જીવ એકલો જ પરમ ગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય શુક્લધ્યાનના બળે નિજ આત્માને ધ્યાઈને રજ રહિત થયો થકો શીઘ્ર નિર્વાણ પામે છે.”

ધર્મ પામવાની જેની લાયકાત થઈ તેની ઉપર પરમ ગુરુઓની પ્રસન્નતા થઈ. ધર્મ પામનારને જ્ઞાની ગુરુ મળ્યા વિના રહે નહિ; તે ગુરુ કહે છે કે ભાઈ ! તું તારા ચૈતન્યને ઓળખ, દેહ તને શરાણ નથી, -એમ ગુરુએ કહ્યું તે પણ જીવ એકલો જ ઝીલે છે. જે જીવે ઝીલ્યું તેને પરમ ગુરુનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય છે. એ રીતે પરમ ગુરુના પ્રસાદથી જીવ સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય શુક્લધ્યાનના બળે નિજ આત્માને ધ્યાવીને, કર્મનો નાશ કરીને એકલો જ મુક્તિ પામે છે.

મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા હોય ને પૂર્વ ભવનો વેરી દેવ આવીને ઉપાડી જાય, ને પર્વત સાથે પછાડે અથવા સમુદ્રમાં ડુબાડી દે, પણ મુનિએ તો પરમ ગુરુના પ્રસાદથી આત્માને જાણ્યો છે, ને તે વખતે સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય શુક્લધ્યાનની શ્રેણી માંડીને સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેમાં પણ જીવ એકલો જ છે. મુક્તિ પામવામાં પણ કોઈ બીજા શરાણભૂત થતો નથી. એ જ રીતે મુનિને કોઈ ઘાણીમાં ઘાલીને, શેરડીનો રસ કાઢે તેમ પીલી નાંખે, છતાં મુનિ તો આત્મામાં લીન થઈને, પોતાના આત્મધ્યાનના

બળે કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ પામે છે. તેમાં પણ જીવ એકલો જ છે. ત્યાં દેહની મજબૂતાઈને લીધે મુક્તિ થઈ - એમ નથી. શરીરના બળને લીધે મુક્તિ થઈ નથી, પણ આત્મધ્યાનના બળથી જ મુક્તિ થાય છે.

એ રીતે મરાણમાં-જન્મમાં કે મુક્તિમાં સદાય જીવ પરની સહાય વગરનો એકલો જ છે.

મુનિઓને સંથારામાં બીજા મુનિઓ સહાય કરે - એમ નિમિત્તથી કહેવાય, પણ તે મુનિ પોતે પોતાના આત્મબળથી સમાધિમરાણ કરે તો થાય કે બીજા કરાવી દે ? બીજા મુનિઓ ઊભા હોવા છતાં સમાધિમરાણ કરવામાં પણ તે જીવ એકલો જ છે.

આમ સમજે તો પરની સહાય માને નહિ એટલે પરથી ભિન્ન એકલા આત્માને જાણીને તેમાં એકાગ્ર થતાં પ્રત્યાખ્યાન થાય અને તેને જન્મ-મરાણ રહે નહિ.

માગશર વદ ૫, મંગળવાર, ૧૮-૧૨-૫૧.

આત્મા પોતે જ સ્વયં જન્મ-મરાણ કરે છે ને પોતે જ સ્વયં નિર્વાણ પામે છે.

એવી રીતે અન્યત્ર શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(અનુષ્ટુપ)

સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્ફલમશ્નુતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદ્દિમુચ્યતે ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા સ્વયં કર્મ કરે છે, સ્વયં તેનું ફળ ભોગવે છે, સ્વયં સંસારમાં ભમે છે અને સ્વયં સંસારથી મુક્ત થાય છે.

જીવનો કોઈ વિરોધી પણ નથી ને જીવને કોઈ સહાયક પણ નથી. કર્મનો ઉદય જીવને રાગાદિ કરાવે છે એમ નથી. જીવ એકલો જ રાગાદિ કરે છે, ને પોતે જ તેનું ફળ સ્વયં ભોગવે છે, ને સંસારમાં એકલો જ રખડે છે. તેમ જ આત્મભાન કરીને મુક્તિ પણ એકલો જ પામે છે. હજારો માણસોની વચ્ચે હોય, પણ પોતે જેવા ભાવ કરે તે પોતે સ્વયં કરે છે, ને તેનું ફળ પણ સ્વયં એકલો જ ભોગવે છે. આવા સ્વભાવનું ભાન કર્યા વિના પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી.

વળી શ્રી સોમદેવપંડિતદેવે (યશસ્તિલકચંપૂકાવ્યમાં બીજા અધિકારની અંદર એકવાનુપ્રેક્ષા વાર્ણવતાં ૧૧૮મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(વસંતતિલકા)

एकस्त्वमाविशसि जन्मनि संक्षये च
भोक्तुं स्वयं स्वकृतकर्मफलानुबन्धम् ।
अन्यो न जातु सुखदुःखविधौ सहायः
स्वाजीवनाय मिलितं वितपेटकं ते ॥

શ્લોકાર્થ : પોતે કરેલા કર્મના ફળાનુબંધને સ્વયં ભોગવવા માટે તું એકલો જન્મમાં તેમ જ મૃત્યુમાં પ્રવેશે છે, બીજું કોઈ (સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્રાદિક) સુખદુઃખના પ્રકારોમાં બિલકુલ સહાયભૂત થતું નથી; પોતાની આજીવિકા માટે (માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટે સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્રાદિક) ધુતારાઓની ટોળી તને મળી છે.

અહો ! અહીં આત્માનું એકત્વ સ્વરૂપ જાણાવતાં વૈરાગ્ય વાર્ણવે છે. પોતે જેવા શુભાશુભ કર્મો કર્યા તેના ફળને ભોગવવા માટે જીવ એકલો જ જન્મમાં કે મરણમાં પ્રવેશે છે. ચક્રવર્તી જેવાને પણ બીજું કોઈ સહાયરૂપ નથી. લાખો માણસો ઊભા હોય ને મોટા બંગલા હોય પણ જ્યાં મૃત્યુનો કાળ આવ્યો ત્યાં કોઈ રોકી શકતું નથી. જીવ એકલો જ મૃત્યુમાં પ્રવેશે છે. વળી માતા-પિતા, સ્ત્રી-પુત્ર, ધન-મિત્રાદિક બીજું કોઈ જીવને દુઃખના પ્રકારોમાં બિલકુલ સહાયભૂત થતું નથી. હજારો હરણના ટોળામાં સિંહ આવીને એકને પકડે, ત્યાં બીજા ૯૯૯ શું કરે ? તેમ આત્માને જન્મ-મરણમાં કોઈ માતા-પિતા, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે બિલકુલ સહાયભૂત થતાં નથી. એ તો બધાય પોતાની આજીવિકા વગેરે સ્વાર્થ માટે તને ધુતારાઓની ટોળી મળી છે. એટલે જો તું તેના મોહમાં રોકાઈશ તો તારો આત્મા ધુતાઈ જશે. માટે તું તારા એકત્વ આત્માને જાણ.

તારો આત્મા એકલો છે તેનું તું જ્ઞાન કર. એ સિવાય પ્રત્યાખ્યાન થાય નહિ. તારા આત્મા સિવાય ક્યાંય પરમાં જો રોકાઈશ તો તારી સ્વરૂપલક્ષ્મી લૂંટાશે; માટે નિમિત્ત તરીકે સ્ત્રીઆદિ બધાયને ધુતારાની ટોળી કહી છે. તારો આત્મા અનાદિકાળથી સ્વરૂપને ચૂકીને સંસારમાં જન્મ-મરણ કરી રહ્યો છે, તેમાં કોઈ તને શરણભૂત નથી. અહીં ચારિત્ર અધિકાર છે, તેવું ચારિત્ર પ્રગટ્યા પછી તેને જન્મ-મરણ હોય નહિ; માટે આવા એકત્વ આત્માને જાણ અને તેની ભાવના કર. સામા જીવો તેમનો સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી અનુકૂળતા રાખે, પણ તારા દુઃખના પ્રકારોમાં તને કોઈ શરણભૂત નથી.

ચૈતન્ય ભગવાન આત્માને પુણ્ય-પાપ પણ શરણભૂત નથી ને બહારમાં સ્ત્રી, ધન વગેરે પણ શરણ નથી, માટે આવા ચૈતન્યસ્વરૂપ ધ્રુવ આત્માને જાણીને પરથી નિવૃત્ત થા ! - એવો અહીં ઉપદેશ કર્યો છે.

વળી આ ૧૦૧મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૩૭

(મન્દાક્રાન્તા)

एको याति प्रबलदुरघाज्जन्म मृत्युं च जीवः
कर्मद्वन्द्वोद्भवफलमयं चारुसौख्यं च दुःखम् ।
भूयो भुंक्ते स्वसुखविमुखः सन् सदा तीव्रमोहा-
देकं तत्त्वं किमपि गुरुतः प्राप्य तिष्ठत्यमुष्मिन् ॥ १३७ ॥

શ્લોકાર્થ : જીવ એકલો પ્રબળ દુષ્ટતથી જન્મ અને મૃત્યુને પામે છે; જીવ એકલો સદા તીવ્ર મોહને લીધે સ્વસુખથી વિમુખ થયો થકો કર્મદ્વંદ્વજનિત ફળમય (શુભ અને અશુભ કર્મના ફળરૂપ) સુંદર સુખ અને દુઃખને વારંવાર ભોગવે છે; જીવ એકલો ગુરુ દ્વારા કોઈ એવા એક તત્ત્વને (-અવાર્ણનીય પરમ ચૈતન્યતત્ત્વને) પામીને તેમાં સ્થિત રહે છે. ॥ ૧૩૭ ॥

જીવ એકલો જ પુણ્ય-પાપરૂપી દુષ્ટતથી સંસારમાં જન્મ-મરણને પામે છે, જે ભાવે સ્વર્ગનો ભવ કરવો પડે તે પણ દુષ્ટત છે. જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યને ચૂકીને પ્રબળ દુષ્ટતથી જીવ એકલો જ સંસારમાં રખડે છે. સ્વર્ગમાં જન્મે કે નરકમાં જન્મે - તે બન્ને દુષ્ટતનું ફળ છે. રાગમાત્ર દુષ્ટત છે. ચૈતન્ય સ્વભાવની ભાવના સિવાયનું બીજું બધું દુષ્ટત છે. મોટો રાજા થાય તે પણ દુષ્ટતનું ફળ છે. ચક્રવર્તીનો ભવ થયો તે પણ દુષ્ટતથી થયો છે, પૂર્વે વિકાર થયો તેનું તે ફળ છે. આત્માના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવથી બહારની ચીજ ન મળે; આત્માનો જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ જ એક સારો છે.

ચૈતન્યના સહજ સુખને ચૂકીને, જીવ એકલો જ પુણ્ય-પાપના ફળરૂપ સુખ-દુઃખને ભોગવે છે. ચૈતન્યસુખથી જે વિમુખ થયો તે જીવને પુણ્યના ફળ સુંદર લાગે છે. ચૈતન્યને ચૂકીને સ્વર્ગના સુખને તેમ જ નરકના દુઃખને વારંવાર જીવ એકલો જ ભોગવે છે; ઈન્દ્રિયના સુખ તો ખરેખર સુખ નથી, પણ અજ્ઞાનીને તે સુખ સુંદર લાગે છે. પણ તેમાં ચૈતન્યથી વિમુખતા છે; તે ચૈતન્યનું ફળ નથી પણ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ દ્વંદ્વનું ફળ છે. માટે આત્મા કે જે જ્ઞાનાનંદ મૂર્તિ છે તેના શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન કર.

વળી જીવ એકલો જ ગુરુગમે -પોતાના પાત્રતાથી- ગમે તેમ કરીને એક ચૈતન્યતત્ત્વને પામીને તેમાં લીન થાય છે. જીવ પોતે ગમે તેમ કરીને - મોક્ષની જિજ્ઞાસા કરીને પાત્ર થઈને ગુરુગમે આત્મતત્ત્વને પામીને તેમાં ઠરે છે. તું એકલો ગમે તેમ કરીને ચૈતન્યતત્ત્વને પ્રાપ્ત કર, જગતનું કામ નથી. ગુરુગમે ચૈતન્યતત્ત્વને પામવામાં તું એકલો છો, ને તેમાં સ્થિર થઈને પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં પણ તું એકલો જ છો.

હવે સમ્યગ્જ્ઞાની જીવ આત્માની એકત્વભાવના કેવી ભાવે છે તે કહે છે. આ ગાથા ધારી સરસ છે.

ગાથા ૧૦૨

एगो मे सासदो अप्पा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सब्बे संजोगलक्खणा ॥ १०२ ॥

एको मे शाश्वत आत्मा ज्ञानदर्शनलक्षणः ।

शेषा मे बाह्या भावाः सर्वे संयोगलक्षणाः ॥ १०२ ॥

મારો સુશાશ્વત એક દર્શનજ્ઞાનલક્ષણ જીવ છે;

બાકી બધા સંયોગલક્ષણ ભાવ મુજથી બાહ્ય છે. ૧૦૨.

અન્યથાર્થ : (જ્ઞાનદર્શનલક્ષણઃ) જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો (શાશ્વતઃ) શાશ્વત (એકઃ) એક (આત્મા) આત્મા (મે) મારો છે; (શેષાઃ સર્વે) બાકીના બધા (સંયોગલક્ષણાઃ ભાવાઃ) સંયોગલક્ષણવાળા ભાવો (મે બાહ્યાઃ) મારાથી બાહ્ય છે.

હું તો અંતરમાં જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો શાશ્વત રહેનારો છું; જ્ઞાનદર્શનમય જીવ જ શાશ્વત છે, એ સિવાય બીજા કોઈ ભાવો મારા નથી; શાશ્વત ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જ મારો છે, ને બીજા બધા ય ભાવો મારાથી બાહ્ય છે. પુણ્ય-પાપના ભાવો પણ સંયોગલક્ષણવાળા છે, તે કોઈ શાશ્વત નથી. આમ આત્માનું ભાન કરીને તેની રુચિ અને લીનતા કરવી તે પ્રત્યાખ્યાન છે.

ટીકા : એકત્વ ભાવનારૂપે પરિણમેલા સમ્યગ્જ્ઞાનીના લક્ષણનું આ કથન છે. ધર્મી જીવ પોતાના આત્માનો કેવો નિશ્ચય કરે છે તે કહે છે :-

“ત્રાણે કાણે નિરુપાધિક સ્વભાવવાળો હોવાથી નિરાવરાગ-જ્ઞાનદર્શનલક્ષણથી લક્ષિત એવો જે કારણપરમાત્મા તે, સમસ્ત સંસારરૂપી નંદનવનનાં વૃક્ષોના મૂળ ફરતાં કચારાઓમાં પાણી ભરવા માટે જળપ્રવાહથી પરિપૂર્ણ ધોરિયા સમાન વર્તતું જે શરીર તેની ઉત્પત્તિમાં હેતુભૂત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ વિનાનો હોવાથી એક છે.”

હું તો ત્રિકાળ નિરુપાધિક જ્ઞાનદર્શનલક્ષણથી લક્ષિત એવો કારણપરમાત્મા છું. હું પોતે જ શક્તિરૂપ પરમાત્મા છું, તેમાંથી પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. મારા સ્વભાવમાં કદી ઉપાધિ છે જ નહિ. કુટુંબ વગેરેની ઉપાધિ કે પુણ્ય-પાપની ઉપાધિ મારા ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં નથી. પર્યાયમાં ક્ષણિક ઉપાધિભાવ થાય તે મારા સ્વરૂપથી બાહ્ય છે. મારા સ્વરૂપને અનાદિઅનંત કદી ઉપાધિ વળગી જ નથી. એક

સમયની ઉપાધિને ગૌણ કરીને, ત્રિકાળી સ્વરૂપની દૃષ્ટિ કરાવવા તેની મુખ્યતા કરીને ઉપાધિનો અભાવ કહ્યો છે. આવો નિરુપાધિક કારણપરમાત્મા એક છે. -શરીર કેવું છે ? -કે સંસારરૂપી જે નંદનવન તેના મૂળિયા ફરતાં કચારાઓમાં પાણી ભરવા માટે જળપ્રવાહથી પરિપૂર્ણ ધોરિયા સમાન આ શરીર છે. ચૈતન્યના સ્વભાવમાં તો સંસારનો અભાવ છે ને શરીર તો તે સંસારરૂપી નંદનવનને પોષવા માટે ધોરિયો છે. જેમ નંદનવન સદા લીલુંછમ રહે છે તેમ જેને શરીરની મમતા છે તેને સંસારરૂપી નંદનવન એવું ને એવું લીલુંછમ રહે છે. આ શરીરથી જુદો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છે તેનું ભાન ભૂલીને જે જીવ શરીરની મમતા કરે છે તેને તો સંસારમાં જન્મ-મરાણ થયાં જ કરે છે, તેને શરીરરૂપી પાણીનો ધોરિયો સંસારને નંદનવન જેવું લીલુંછમ રાખે છે; શરીરનું પોષણ કરશે તે સદા શરીરમાં રહેશે, તે અશરીરી સિદ્ધ કદી થશે નહિ. જેમ મેરૂ ઉપર નંદનવન શાશ્વત છે તેમ અજ્ઞાનીને શરીરની મમતાથી આ સંસાર પણ નંદનવન જેવો કાયમ રહે છે. એક તરફ કારણપરમાત્મા બતાવ્યો, ને તેની સામે શરીર બતાવ્યું. એવા શરીરના કારણભૂત જે દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ - તેનાથી રહિત કારણપરમાત્મા છે, તેથી આત્મા એક છે.

અનંત અનંતકાળથી શરીરની મમતા કરે છે, પણ શરીરના અનંત રજકાણોમાંથી એક પરમાણુ પણ પોતાનો થયો નથી. ગમે તેટલી મહેનત કરે, ત્રાણ કાળની મહેનત ભેગી કરે તો પણ એકેય પરમાણુ પોતાનો થતો નથી. પણ જે આત્માની રુચી કરીને તેની પ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરે તો અલ્પકાળમાં મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ. અહો ! દેહથી અત્યંત જુદો કારણપરમાત્મા છું - એવું જે ભાન ન કરે તેને સંસારરૂપી નંદનવન સૂકાશે નહિ. “દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું ભાન જે” જેવા અશરીરી સિદ્ધભગવંતો છે તેવો જ મારો આત્મા છે, મારો આત્મા શરીરથી તો જુદો છે, ને શરીરના હેતુભૂત એવા જે ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ તેનાથી પણ જુદો છે. માટે હું તો એક છું. ત્રિકાળ એકરૂપ કારણપરમાત્મા જ હું છું, શરીરો અને પુણ્ય-પાપ તો અનેક છે, ને હું તેનાથી રહિત એક છું, - આત્માની ઓળખાણ કરવી તે મુક્તિનો ઉપાય છે.

આવો જે એકરૂપ શાશ્વત કારણપરમાત્મા છે તે જ જ્ઞાનીને ઉપાદેય છે એમ હવે કહે છે. “વળી તે જ કારણપરમાત્મા સમસ્ત ક્રિયાકાંડના આડંબરના વિવિધ વિકલ્પરૂપ કોલાહલથી રહિત સહજ શુદ્ધ-જ્ઞાનચેતનાને અતીન્દ્રિયપણે ભોગવતો થકો શાશ્વત રહીને મારા માટે ઉપાદેયપણે રહે છે.” ચૈતન્યસ્વરૂપ સિવાય બહારના લક્ષે જેટલા શુભ-અશુભ ભાવો થાય તે બધો ક્રિયાકાંડનો આડંબર છે. બહારના લક્ષે તો અનેક પ્રકારના વિકલ્પનો કોલાહલ થાય છે, ચૈતન્યમાં કોઈ કોલાહલ નથી, તે તો ઉપશમરસનો કંદ શાંત.....શાંત.....છે, તેમાં બહારનો આડંબર નથી. મારો આત્મા તો તે બધા કોલાહલથી રહિત સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાને અતીન્દ્રિયપણે ભોગવતો થકો શાશ્વતપણે મારા માટે ઉપાદેયપણે રહે છે. એક સમયની પર્યાય તો ક્ષણિક છે, તેને ગૌણ કરીને, જે ત્રિકાળી સહજ જ્ઞાનચેતના છે, તેને જ હું ત્રિકાળ ભોગવું છું. સંયોગનો અભાવ કહ્યો, ને શાશ્વત આત્મા બતાવ્યો.

ત્રિકાળી સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનાને જ હું શાશ્વત અતિન્દ્રિયપાણે ભોગવું છું. ચિદાનંદ બિંબ શાશ્વત રહીને ધ્રુવ આનંદપર્યાયને ભોગવતો થકો, મારા માટે ઉપાદેય છે. આવો ત્રિકાળી આત્મા જ મારે ઉપાદેય છે, બીજા કોઈ ભાવો મારે ઉપાદેય નથી. આત્મા ધ્રુવ આનંદ ચેતનાને ત્રિકાળ ભોગવી રહ્યો છે, એવો આત્મા જ મારે અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. સમ્યક્દર્શન માટે પાણ આવો આત્મા જ ભગવાને ઉપાદેય કહ્યો છે. અહો ! અજ્ઞાનીને પોતાના આવા આત્માની ખબર નથી, પાણ જ્યાં ભાન થયું ત્યાં જ્ઞાની કહે છે કે અહો ! મારે માટે ઉપાદેયરૂપ આત્મા તો એવો ને એવો શાશ્વત છે. જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણવાળો મારો આત્મા આવો છે; ને બીજા બધાય શુભાશુભ કર્મથી થતાં ભાવો મારા સ્વરૂપથી બાહ્ય છે -આવો જ્ઞાનીને નિશ્ચય છે.

માગશર વદ ૬, બુધવાર, ૧૯-૧૨-૫૧.

હું શાશ્વત, જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણમય એક આત્મા છું. જે ત્રિકાળી સહજ જ્ઞાનચેતના તેને ભોગવનારો કારણપરમાત્મા તે જ મારે ઉપાદેય છે. મારો આત્મા ત્રિકાળ શાશ્વત છે, ને પોતાની સહજ જ્ઞાનચેતનાના ભોગવટા સહિત ત્રિકાળ બિરાજે છે. આવા આત્મસ્વભાવ સિવાય બીજા બધાય સંયોગ લક્ષણવાળા ભાવો છે તે મારાથી બાહ્ય છે. પૂર્વે જે શુભાશુભ ભાવને લીધે કર્મ બંધાયેલા, તેના સંયોગથી જે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહો છે તે બધાય મારા સ્વરૂપથી બાહ્ય છે, રાગ-દ્વેષ ભાવો તે અભ્યંતર પરિગ્રહ છે, ને બાહ્યમાં લક્ષ્મી-નિર્ધનતા-રોગ-નીરોગ -એ બધો બાહ્ય પરિગ્રહ છે; તે અંતર કે બાહ્ય પરિગ્રહ મારું સ્વરૂપ નથી. હું તો શાશ્વત જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણથી લક્ષિત ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા છું - આવો મારો નિશ્ચય છે. આવો નિશ્ચય કર્યા વિના પ્રત્યાખ્યાન હોય નહિ. આત્માના ત્રિકાળી સ્વરૂપ સિવાય વિકાર કે સંયોગ તે બધાય મારાથી જુદા છે. સ્વર્ગ કે નરક, સમવસરાણ કે નિર્ધનતા - એ બધું ય કર્મજનિત છે, તે મારા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી, શુભાશુભ વિકલ્પો ઊપજે તે પાણ મારા નિજ સ્વરૂપથી બાહ્ય છે. આમ પોતાના આત્માનો નિર્ણય કરવો તે પ્રથમ ધર્મ છે; એવું ભાન થયા પછી તેમાં એકાગ્ર રહેતાં રાગદ્વેષના ભાવો ઉત્પન્ન ન થાય તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. જે જીવ રાગથી કે સંયોગથી લાભ માને તે જીવ તેનાથી જુદું પોતાનું સ્વરૂપ ન માને; કેમ કે જેનાથી લાભ માને તેને પોતાનું માન્યા વિના લાભ માની ન શકે. અને જેને પોતાથી ભિન્ન જાણે તેનાથી પોતાને લાભ માને નહિ. માટે કહ્યું કે મારો આત્મા તો ત્રિકાળી સહજ જ્ઞાનચેતનામય છે. ને રાગાદિભાવો કે સંયોગ તે બધાય મારા સ્વરૂપથી બાહ્ય છે. એવો પ્રથમ નિર્ણય કરવો. એક સેકંડ પાણ આવો નિર્ણય કરે તેને લાંબો સંસાર રહે નહિ.

હવે આ ૧૦૨મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૩૮

(માલિની)

અથ મમ પરમાત્મા શાશ્વતઃ કશ્ચિદેકઃ

સહજપરમચિચ્ચિન્તામણિર્નિત્યશુદ્ધઃ ।

નિરવધિનિજદિવ્યજ્ઞાનદૃગ્મ્યાં સમૃદ્ધઃ

કિમિહ બહુવિકલ્પૈર્મે ફલં બાહ્યભાવૈઃ ॥ ૧૩૮ ॥

શ્લોકાર્થ : અહો ! મારો પરમાત્મા શાશ્વત છે, એક છે, સહજ પરમ ચૈતન્યચિંતામણિ છે, સદા શુદ્ધ છે અને અનંત નિજ દિવ્ય જ્ઞાનદર્શનથી સમૃદ્ધ છે. આમ છે તો પછી બહુ પ્રકારના બાહ્ય ભાવોથી મને શું ફળ છે ? ॥ ૧૩૮ ॥

અહો ! મારો પરમાત્મા જ શાશ્વત છે, મારાથી ભિન્ન અરિહંતપરમાત્મા કે સિદ્ધપરમાત્મા તે મારે શરણ નથી, તે તો મારા માટે સંયોગ છે, મારે તો મારો પરમાત્મા જ શાશ્વત છે, મારો આત્મા કથંચિત એક છે. ગુણથી અનેકતા હોવા છતાં વસ્તુપાણે એક છે. વળી સહજ પરમ ચૈતન્યચિંતામણિ છે. મારો આત્મા એવો ચિંતામણિ છે કે તેમાં એકાગ્ર થઈને જે ચિંતવું તે મળે; તે ચૈતન્યને ચિંતવતાં પરમાત્મદશા પ્રગટી જાય - એવો હું સહજ પરમ ચૈતન્યચિંતામણિ છું. વળી મારો આત્મા સદા શુદ્ધ છે. પર્યાયની ક્ષણિક અશુદ્ધતા તે ખરેખર મારું સ્વરૂપ નથી. હું તો સદા શુદ્ધ છું. અને અનંત નિજ દિવ્ય જ્ઞાનદર્શનથી સમૃદ્ધ છું. મારું પરમાત્મતત્ત્વ આવું છે તો પછી મારા આત્મા સિવાયના બહુ પ્રકારના બાહ્યભાવોથી મારે શું ફળ છે ? રાગાદિ બાહ્યભાવો કે સ્ત્રીઆદિ બાહ્ય સંયોગો તે કોઈ મારે ઉપાદેય નથી, મારે તો મારો ચૈતન્યચિંતામણિ આત્મા જ ઉપાદેય છે, તે મારા કલ્યાણનું કારણ છે - આમ ધર્મી જીવ સમજે છે.

મારો આત્મા જ ચૈતન્યચિંતામણિ છે, તો પછી બાહ્ય નિમિત્તોથી કે વિકલ્પથી મારે શું પ્રયોજન છે ? હું મારા ચૈતન્યચિંતામણિને લક્ષમાં લઈને તેમાં એકાગ્ર થઈને તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. અરિહંત પરમાત્મા પાણ મારા માટે બાહ્ય છે, મારે માટે મારો ધ્રુવ ચૈતન્યચિંતામણિ આત્મા જ શાશ્વત છે, ને તેના આશ્રયે જ મારે લાભ છે. બહારની સમૃદ્ધિને ધર્મી પોતાની માનતો નથી, ને પુણ્યના ભાવ થાય તેને પાણ તે પોતાના સ્વરૂપની સમૃદ્ધિ ગણતો નથી. હું પોતે જ ચૈતન્યચિંતામણિ છું, મારો આત્મા જ ચૈતન્યચિંતામણિ મને બધું આપનાર છે. જે જીવના હાથમાં ચિંતામણિ આવે તેને પછી બીજા માણસની ઓશિયાળ રહે નહિ, ચિંતામણિ પાસેથી જે ચિંતવે તે જડ સામગ્રી મળે; તેમ અહીં ધર્મી કહે છે કે મારા હાથમાં મારો ચૈતન્યચિંતામણિ છે, તેમાંથી હું જે ચિંતવું તે મને મળે છે. એ સિવાય બહારના કોઈ પદાર્થો મારા નથી, તે બધાય મારાથી બાહ્ય છે, હું તો મારા ચૈતન્યચિંતામણિને જ ચિંતવું છું.

આવા આત્માનો નિર્ણય કર્યો; હવે તેમાં લીનતા વડે સર્વ દોષોનું પ્રત્યાખ્યાન કરવાની વાત કરે છે :-

ગાથા ૧૦૩

જં કિંચિ મે દુચ્ચરિત્તં સર્વં તિવિહેણ વોસરે ।
સામાઙ્ગ્યં તુ તિવિહં કરોમિ સર્વં ણિરાયારં ॥ ૧૦૩ ॥
યત્કિંચિન્મે દુશ્ચરિત્તં સર્વં ત્રિવિધેન વિસુજામિ ।
સામાયિકં તુ ત્રિવિધં કરોમિ સર્વં નિરાકારમ્ ॥ ૧૦૩ ॥
જે કાંઈ પણ દુશ્ચરિત મુજ તે સર્વ હું ત્રિવિધે તજું;
કરું છું નિરાકાર જ સમસ્ત ચરિત જે ત્રયવિધનું. ૧૦૩.

અન્યથાર્થ : (મે) મારું (યત્ કિંચિત્) જે કાંઈ પણ (દુશ્ચરિત્તં) દુઃચારિત્ર (સર્વ) તે સર્વને હું (ત્રિવિધેન) ત્રિવિધે (મન-વચન-કાયાથી) (વિસુજામિ) તજું છું (તુ) અને (ત્રિવિધં સામાયિકં) ત્રિવિધ જે સામાયિક(-ચારિત્ર) (સર્વ) તે સર્વને (નિરાકારં કરોમિ) નિરાકાર(-નિર્વિકલ્પ) કરું છું.

હું ચૈતન્યચિંતામણિ પરમાત્મા છું, ને રાગાદિ ભાવો તે હું નથી - એમ પહેલાં જોગે નિર્ણય કર્યો હોય તેને જ રાગાદિનું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. ચૈતન્યમાં લીન થતાં વીતરાગતા પ્રગટે છે, ને ત્યાં રાગાદિ દોષોનું પચખાણ થઈ જાય છે.

ટીકા : આત્મગત દોષોથી મુક્ત થવાના ઉપાયનું આ કથન છે.

મને પરમ-તપોધનને, ભેદવિજ્ઞાની હોવા છતાં, પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદયને લીધે ચારિત્રમોહનો ઉદય હોતાં જ કાંઈ પણ દુઃચારિત્ર હોય, તો તે સર્વને મન-વચન-કાયાની સંશુદ્ધિથી હું સમ્યક્ પ્રકારે તજું છું.

ચૈતન્યમાં લીનતા થતાં જે વીતરાગીભાવ પ્રગટ્યો તે જ મુનિઓનું પરમ ધન છે. ચૈતન્યના સહજ અતિન્દ્રિય આનંદમાં લીન થતાં ઈચ્છાની ઉત્પત્તિ થતી નથી - એવી વીતરાગીદશા તે મુનિઓનું પરમ તપ છે. હું સહજ શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છું ને રાગાદિ કોઈ બાહ્ય ભાવો મારા નથી - એવું ભેદવિજ્ઞાન તો મુનિને થયું છે; શુભાશુભ ભાવોથી ભિન્નતાનું ભાન હોવા છતાં જો કોઈ શુભાશુભ પરિણામો થયા હોય તો તે સર્વનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. ભેદજ્ઞાન પછી જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. પૂર્વસંચિત કર્મના નિમિત્તે જો ચારિત્રમોહથી કાંઈ દુઃચારિત્ર હોય તો મન-વચન-કાયાની સંશુદ્ધિથી (એટલે તેના ઉપરનું લક્ષ છોડીને) હું તે દુશ્ચારિત્રને તજું છું.

‘સામાયિક’ શબ્દથી ચારિત્ર કહ્યું છે -કે જે (ચારિત્ર) સામાયિક, છેદોપસ્થાપન અને પરિહાર-વિશુદ્ધિ નામના ત્રણ ભેદોને લીધે ત્રણ પ્રકારનું છે. હું તે ચારિત્રને નિરાકાર કરું છું.

શુભ વિકલ્પ ઊઠે તેનું નામ સાકાર ચારિત્ર છે, ને તે વિકલ્પ છોડીને સ્વરૂપમાં લીન થવું તેનું નામ નિરાકાર ચારિત્ર છે.

અહીં મુનિરાજ કહે છે કે હું જઘન્ય રત્નત્રયને ઉત્કૃષ્ટ કરું છું. એટલે કે સ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમાણતા જે દશા પ્રગટી છે તે દશાને ઉત્કૃષ્ટ કરું છું. ઓછી દશાને છોડીને સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગીદશા પ્રગટ કરું છું.

“નવ પદાર્થરૂપ પરદ્રવ્યના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણસ્વરૂપ રત્નત્રય સાકાર (-સવિકલ્પ) છે, તેને નિજ સ્વરૂપના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ સ્વભાવરત્નત્રયના સ્વીકાર (-અંગીકાર) વડે નિરાકાર-શુદ્ધ કરું છું, એમ અર્થ છે.

અહીં નવે પદાર્થોને પરદ્રવ્ય કહ્યાં. એટલે કે ‘હું જીવ છું’ એવો વિકલ્પ કરવો તે રાગ છે, તે પરદ્રવ્ય છે. નવે તત્ત્વોના વિકલ્પ ઊઠે તે પરદ્રવ્ય છે, અખંડાનંદ ધન આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા સિવાય, નવ તત્ત્વના આશ્રયે જે વ્યવહાર શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને રમાણતા છે તે ‘સાકાર’ છે. તે રત્નત્રય વિકલ્પવાળા છે માટે સાકાર છે. નિશ્ચય આત્માનું ભાન તો વર્તે છે, મુનિદશા તો વર્તે છે, પણ ત્યાં નવ તત્ત્વના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણરૂપ જે વિકલ્પ ઊઠે તે રત્નત્રય સાકાર છે. ધ્રુવ આત્મા સિવાય એક સમયના સંવરની નિર્મળપર્યાયના લક્ષે પણ વિકલ્પ ઊઠે છે, માટે તે પણ પરદ્રવ્ય છે. જે કોઈ પદાર્થના લક્ષે વિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય તેને પરદ્રવ્ય કહ્યું. સ્વદ્રવ્ય તો તેને જ કહ્યું કે જેના આશ્રયે નિર્વિકલ્પતા થાય. નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધાનો વિકલ્પ તે પુણ્ય છે, મલિન પર્યાય તે પણ ત્રિકાળી તત્ત્વની અપેક્ષાએ પરદ્રવ્ય છે; ને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાય પણ ત્રિકાળી તત્ત્વની અપેક્ષાએ પરદ્રવ્ય છે, તેના આશ્રયે કલ્યાણ થતું નથી, કલ્યાણ તો ત્રિકાળી ધ્રુવ તત્ત્વના આશ્રયે જ થાય છે. પહેલાં આવા તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને પછી તેમાં એકાગ્ર થતાં મુનિદશા પ્રગટે છે. રાગાદિનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું છે ને ? તો કયા તત્ત્વના આશ્રયે તેનું પ્રત્યાખ્યાન થાય તેની આ વાત છે. ત્રિકાળી તત્ત્વના આશ્રયે જ પ્રત્યાખ્યાનની નિર્મળ દશા પ્રગટે છે. સંવર-નિર્જરારૂપ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તેમાંથી નવી પર્યાય આવતી નથી; માટે તેને પણ પરદ્રવ્ય કહીને, ધ્રુવતત્ત્વનો આશ્રય કરાવવા માટે તેને જ સ્વદ્રવ્ય કહ્યું છે. શુદ્ધ ચૈતન્યચિંતામણિ કારણપરમાત્મા જ હું છું -એવી દષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ને પછી તેમાં લીનતા તે જ ચારિત્ર છે.

ત્રિકાળી ચૈતન્યતત્ત્વ હું છું, શરીર-કર્મ વગેરે અજીવ છે; તેને લીધે રાગ થાય એમ માને તો તેણે અજીવ અને આસ્રવ તત્ત્વને જીદાં નથી જાણ્યાં. પુણ્યથી ધર્મ થાય -એમ માનનારે આસ્રવ અને સંવરતત્ત્વને જીદાં નથી જાણ્યાં. રોટલાં ન ખાવાથી તપ અને નિર્જરા થાય છે એમ માને તો તેણે

અજીવ અને નિર્જરાતત્વને જીદાં ઓળખ્યાં નથી. તપને કે ચારિત્રને કષ્ટદાયક માને, તો તેણે સંવર-નિર્જરાને તથા પુણ્ય-પાપને જીદા નથી જાણ્યા. કેમ કે તપ-ચારિત્ર તે તો નિર્જરા છે, ને કષ્ટ તે તો પાપ છે.

નવ તત્વને જેમ છે તેમ જાણીને તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાં તે પાણ લજી તો વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે. વ્યવહાર રત્નત્રયને અહીં 'સાકાર' કહ્યાં છે. તેમાં શુભ રાગ છે, તેને પાણ છોડીને, નિજ સ્વરૂપના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ સ્વભાવ રત્નત્રયને અંગીકાર કરીને હું રત્નત્રયને નિરાકાર શુદ્ધ કરું છું.

શુદ્ધભાવ અધિકારમાં પાણ (પૃષ્ઠ ૭૭માં) કહ્યું હતું કે જીવાદિ સાત તત્વોનો સમૂહ પરદ્રવ્ય છે તે ખરેખર ઉપાદેય નથી; શુદ્ધ કારણપરમાત્મા જ અંત:તત્ત્વરૂપ સ્વદ્રવ્ય છે, તે જ મારે ઉપાદેય છે. પૃષ્ઠ ૧૦૫માં પાણ સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યની વાત આવી હતી. ત્યાં કહ્યું હતું કે સર્વ વિભાવ ગુણ-પર્યાયોથી રહિત શુદ્ધ અંત:તત્ત્વસ્વરૂપ સ્વદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે. અહીં મુનિરાજ કહે છે કે હું મારા નિજ પરમતત્ત્વના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા વડે વ્યવહાર શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને ચારિત્રના વિકલ્પને છોડું છું, એટલે કે રાગને છોડીને રત્નત્રયને શુદ્ધ કરું છું. “સાકાર રત્નત્રયને નિરાકાર કરું છું” એનો અર્થ એમ સમજવો કે સાકાર રત્નત્રયમાં જે રાગ છે તેને છોડીને સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગી રત્નત્રય પ્રગટ કરું છું. જીઓ, આનું નામ પરચખાણ છે. આવું પરચખાણ તો નિજ સ્વભાવના આશ્રયે જ થાય છે.

માગશર વદ ૭, ગુરુવાર, ૨૦-૧૨-૫૧.

આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનનો અધિકાર છે. પ્રત્યાખ્યાન એટલે શું ? રાગરહિત શુદ્ધ આત્માને દષ્ટિમાં લઈને ઠરતાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે; આ પ્રત્યાખ્યાન તે ચારિત્ર છે, ને તે મુક્તિનું કારણ છે.

સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટેલા જઘન્ય રત્નત્રયને હું સ્વભાવની લીનતા વડે ઉત્કૃષ્ટ કરું છું. અથવા સવિકલ્પ રત્નત્રયને સ્વરૂપની લીનતા વડે નિર્વિકલ્પ-શુદ્ધ કરું છું. નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધા, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન - પંચમહાવ્રત- તે સાકાર રત્નત્રય છે, તેમાં રાગ છે; ને શુદ્ધ કારણપરમાત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં લીન થવું તે નિર્વિકલ્પ રત્નત્રય છે, તે શુદ્ધ છે; તે જ નિશ્ચયથી પ્રત્યાખ્યાન છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને નવ તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન કહ્યાં છે; તે નવ તત્ત્વમાં જીવને જીવ, અજીવને અજીવ, પુણ્યને પુણ્ય ને સંવરને સંવર -એમ નવે તત્ત્વોને જેમ છે તેમ માનવાં તે વ્યવહારશ્રદ્ધા છે. નવને નવપાણે રાખે, પાણ એકબીજામાં ભેળવે નહિ, તો વ્યવહારશ્રદ્ધા કહેવાય. પાણ જીવ જડની ક્રિયા કરે, પુણ્યથી ધર્મ થાય, શરીરની ક્રિયાથી પુણ્ય-પાપ થાય -એમ જે માને તેણે તો નવ તત્ત્વને પાણ

નથી માન્યાં. અહીં તો કહે છે કે નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધાનો વિકલ્પ છોડીને, હું એક ચૈતન્યતત્ત્વના આશ્રયે નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરીને તેમાં એકાગ્ર થાઉં છું -આ જ મુક્તિનું કારણ છે.

નવ તત્ત્વના લક્ષે થયેલા જે વ્યવહાર રત્નત્રય છે તે ખરેખર વિભાવ છે, તે સ્વભાવરત્નત્રય નથી, સ્વભાવરત્નત્રય તો નિજસ્વરૂપના જ આશ્રયે છે; તે સ્વભાવરત્નત્રયનો સ્વીકાર કરીને એટલે કે તેમને પ્રગટ કરીને હું વિકલ્પને છોડું છું. ત્રિકાળી સહજ સ્વરૂપ જ મારા રત્નત્રયનું અવલંબન છે; નવ તત્ત્વોનું આલંબન મને નથી. સંવર-નિર્જરા-મોક્ષની નિર્મળ પર્યાયના આશ્રયે પાણ નવી પર્યાય નથી પ્રગટતી; ધ્રુવ સ્વરૂપના જ આશ્રયે નિર્મળદશા પ્રગટે છે. માટે હું તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતાનો સ્વીકાર કરીને મારા રત્નત્રયને નિર્વિકલ્પ કરું છું.

વળી બીજી રીતે કહીએ તો, હું ભેદોપચાર ચારિત્રને અભેદ ઉપચાર કરું છું. ભેદ ઉપચાર એટલે કે રાગવાળું ચારિત્ર, તેને ટાળીને અભેદ ઉપચાર ચારિત્ર પ્રગટ કરું છું. હજી અભેદની ભાવના છે, માટે તેને પાણ ઉપચાર કહ્યો; અને તે અભેદ ચારિત્રની ભાવનાનો વિકલ્પ પાણ છોડીને સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ લીન થવું તે અભેદ અનુપચાર ચારિત્ર છે; હું મારા ચારિત્રને અભેદ અનુપચાર કરું છું. - આમ ત્રણ પ્રકારના ચારિત્રને ઉત્તરોત્તર અંગીકાર કરવાથી સહજ પરમતત્ત્વમાં અવિચળ સ્થિરતારૂપ નિશ્ચય ચારિત્ર હોય છે; તે ચારિત્ર નિરાકાર તત્ત્વમાં સ્થિત હોવાથી તે નિરાકાર ચારિત્ર છે, તેમાં રાગનો વિકલ્પ નથી. આવું ચારિત્ર તે મુક્તિનું કારણ છે.

ભેદ વગરનું જે ત્રિકાળી ચૈતન્યતત્ત્વ છે તેને અહીં નિરાકાર કહ્યું છે. અને તેમાં લીનતારૂપ ચારિત્ર પાણ નિરાકાર છે. એ રીતે દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેને નિરાકાર કહ્યા છે. આવું નિરાકાર વીતરાગી ચારિત્ર તે આત્માના મોક્ષનું કારણ છે.

એવી રીતે શ્રી પ્રવચનસારની (અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત તત્ત્વદીપિકા નામની) ટીકામાં (૧૨મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(વસંતતિલકા)

**દ્રવ્યાનુસારિ ચરણં ચરણાનુસારિ
દ્રવ્યં મિથો દ્વયમિદં નનુ સવ્યપેક્ષમ્ ।
તસ્માન્મુમુક્ષુરધિરોહતુ મોક્ષમાર્ગં
દ્રવ્યં પ્રતીત્ય યદિ વા ચરણં પ્રતીત્ય ॥**

શ્લોકાર્થ : ચરણ દ્રવ્યાનુસાર હોય છે અને દ્રવ્ય ચરણાનુસાર હોય છે -એ રીતે તે બન્ને પરસ્પર અપેક્ષા સહિત છે; તેથી કાં તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા તો ચરણનો આશ્રય કરીને મુમુક્ષુ (જ્ઞાની, મુનિ) મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો.

હે ધર્મી જીવો ! હે મોક્ષાર્થી જીવો ! જે આત્માની શાંતિ જોઈતી હોય, તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને

મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો. ચારિત્ર દ્રવ્યાનુસાર હોય છે એટલે કે જેટલું જોર કરીને દ્રવ્યમાં લીન થાય તેટલું ચારિત્ર હોય છે. જેટલો દ્રવ્યનો આશ્રય કર્યો તેટલી શાંતિ પ્રગટે છે. એટલે ચારિત્ર પ્રગટ્યા પહેલાં ‘દ્રવ્ય કોણ છે’ તેની ઓળખાણ તો હોવી જોઈએ. ‘દ્રવ્યદષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે’ જેને હજી દ્રવ્યનું ભાન નથી તેને તેના આશ્રયરૂપ ચારિત્ર હોય નહિ. ચૈતન્યચિંતામણિનું ભાન કરીને તેમાં જેટલો એકાગ્ર થઈને ભાવના કરે તેટલું ફળ પ્રગટે. ચૈતન્યચિંતામણિ અનાદિઅનંત છે, તેની ભાવના કરવાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને મોક્ષ પ્રગટી જાય છે. એ સિવાય આ દેહાદિનો સંયોગ તો અનંતવાર આવ્યો અને ગયો. વળી પુણ્ય-પાપ વખતે પણ તેના જેટલો જ આત્મા થઈ ગયો નથી. જે પુણ્ય વખતે પુણ્યરૂપ થઈ ગયો હોય તો તે પલટીને વળી પાપ ક્યાંથી આવ્યું? જે પાપ વખતે પાપરૂપ જ થઈ ગયો હોય તો પાપ પલટીને પુણ્ય ક્યાંથી આવ્યું? પુણ્ય-પાપ બન્ને નાશ થવા છતાં આત્મા એવો ને એવો અખંડ રહે છે. એવા દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ચારિત્ર પ્રગટે છે અને જેટલી વીતરાગી પયયિ પ્રગટી તેમાં દ્રવ્ય અભેદપાણું પામે છે; અંતરનો આશ્રય કરીને જેટલું ચારિત્ર પ્રગટે તેટલી દ્રવ્યની શુદ્ધતા પ્રગટે; ચારિત્ર ક્યાંથી આવ્યું? અંતર શક્તિસ્વભાવ ત્રિકાળ પવિત્રતાથી ભર્યો છે, તેને અનુસારે ચારિત્ર પ્રગટે છે, ને તે ચારિત્રમાં દ્રવ્યની અભેદતા છે. એ રીતે તે બન્ને પરસ્પર અપેક્ષાવાળા છે. તેથી હે મુમુક્ષુઓ! કાં તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને, અથવા તો વીતરાગી ચારિત્રનો આશ્રય કરીને મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો.

વળી ૧૦૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૩૯

(અનુષ્ટુપ)

ચિત્ત્વભાવનાસક્તમતયો યતયો યમ્ ।

યતંતે યાતનાશીલયમનાશનકારણમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

શ્લોકાર્થ : જેમની બુદ્ધિ ચૈતન્યતત્ત્વની ભાવનામાં આસક્ત (રત, લીન) છે એવા યતિઓ યમમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે (અર્થાત્ સંયમમાં સાવધાન રહે છે) -કે જે યમ (-સંયમ) યાતનાશીલ યમના (-દુઃખમય મરાણના) નાશનું કારણ છે. ॥ ૧૩૯ ॥

જેમણે પોતાના ચૈતન્યતત્ત્વને જાણ્યું છે, ને પોતાની બુદ્ધિને ચૈતન્યતત્ત્વની ભાવનામાં લીન કરી છે એવા સંતો-મુનિવરો અંતરસ્વભાવના સંયમમાં સાવધાન છે, તેમનો તે સંયમ દુઃખમય એવું જે મરાણ તેના નાશનું કારણ છે. સંયમ તે યાતનાશીલ યમનો નાશ કરનાર છે. જેને સંયમ પ્રગટે તેમના જન્મ-મરાણનો નાશ થઈ જાય છે. અરે જીવ ! જે તારે શાંતિ જોઈતી હોય - જન્મ-મરાણની યાતનાથી છૂટવું હોય તો આવી મુનિદશા પ્રગટ કર્યે છૂટકો છે. યતિઓ પોતાના સંયમમાં પ્રયત્નશીલ વર્તતા થકા યાતનામય યમનો નાશ કરે છે. જેઓ આવો વીતરાગી સંયમ પ્રગટ કરે તેમને ફરીને બીજી

માતાના પેટે અવતરવું ન પડે; તેમના દુઃખમય મરાણનો નાશ થઈ જાય છે.

અહો જીવો ! એક ચૈતન્ય જ શરણ છે ! !

મરાણથી બચવું હોય તો તેનો ઉપાય આ સંયમ છે ને તે સંયમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના ભાન વિના પ્રગટતો નથી. માટે આત્માને ઓળખો, તે જ એક શરણ છે.

જીઓ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નાની વયમાં કહે છે કે : હે જીવ !

**સર્વજનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી, આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી,
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે, એના વિના કોઈ ન બાંધ સહાશે.**

સર્વજ્ઞ ભગવાને જેવો ચૈતન્યસ્વભાવ કહ્યો છે તેને જ શરણભૂત જાણીને તેની આરાધના કર....આરાધના કર. એના સિવાય બીજું કોઈ શરણ જગતમાં નથી. ચૈતન્યના શરણે જ તારું એકાંત અનાથપાણું ટળીને તું સનાથ થશે. માટે ભાઈ ! આત્માને ઓળખ !આત્માને ઓળખ ! !

સ્વર્ગના ઈન્દ્રને પણ ચૈતન્યના શરણ વિના બીજું શરણ નથી. હજારો દેવોની સેના પણ મરાણ ટાણે શરણ થતી નથી; પહેલા સ્વર્ગના ઈન્દ્ર પોતે એકાવતારી છે, સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તેને અંતરમાં આત્માના શરણનું ભાન છે, ને છેવટના ટાણે દેહ છૂટવાનો પ્રસંગ આવતાં શાશ્વત જિનપ્રતિમાના શરણે જઈને તેમના ચરણકમળ ઉપર હાથ મૂકીને કહે છે કે હે નાથ ! તારા કહેલા ધર્મનું જ મને શરણ છે ! -એમ ભાવના ભાવતાં શાંતિથી દેહ છૂટી જાય છે. ને મનુષ્યભવમાં અવતરે છે. પછી નગ્ન દિગંબર મુનિદશા પ્રગટ કરીને, અંતરમાં ચૈતન્ય ઉપર દષ્ટિ માંડીને એવું ત્રાટક પ્રગટ કરે છે કે અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન પામે છે. અનંતા તીર્થકરો - ઈંદ્રો - ચક્રવર્તીઓ આ ચૈતન્યના શરણને જ અંગીકાર કરીને મુક્તિ પામ્યા છે. માટે તેનું ભાન કરીને તેનું જ શરણ લેવા જેવું છે. -એ જ એક મૃત્યુથી બચવાનો ઉપાય છે.

અહો ! મુનિવરોની પરમ સમતા !!

અંતર્મુખ થયેલા પરમ તપોધન મુનિવરોને કેવી ભાવશુદ્ધિ હોય ? કેવી વીતરાગી સમતા હોય ? તે હવે કહે છે :-

ગાથા ૧૦૪

सम्मं मे सव्वभूदेसु वैरं मज्झं न केणवि ।

आसाए वोसरित्ता णं समाहि पडिवज्जए ॥ १०४ ॥

साम्यं मे सर्वभूतेषु वैरं मह्यं न केनचित् ।

आशाम् उत्सृज्य नूनं समाधिः प्रतिपद्यते ॥ १०४ ॥

सौ ભૂતમાં સમતા મને, કો સાથ વેર મને નહીં;

આશા ખરેખર છોડીને પ્રાપ્તિ કરું છું સમાધિની. ૧૦૪.

અન્યથાર્થ : (સર્વભૂતેષુ) સર્વ જીવો પ્રત્યે (મે) મને (સામ્યં) સમતા છે, (મહ્યં) મારે (કેનચિત્) કોઈ સાથે (વૈરં ન) વેર નથી; (નૂનમ્) ખરેખર (આશામ્ ઉત્સૃજ્ય) આશાને છોડીને (સમાધિઃ પ્રતિપદ્યતે) હું સમાધિને પ્રાપ્ત કરું છું.

અહો ! હું તો જ્ઞાનસ્વભાવી ચૈતન્યવસ્તુ છું, હું કોઈને મિત્ર કે શત્રુ નથી, ને કોઈ મારો મિત્ર કે શત્રુ નથી તેથી મને કોઈ પ્રત્યેની આશા નથી, તેમ જ કોઈ પ્રત્યે વેર નથી. હું તો સર્વ પ્રકારની આશા છોડીને ચૈતન્યમાં લીન થાઉં છું, રાગ-દ્વેષ રહિત પરમ સમાધિ પ્રગટ કરું છું. અને હે જગતના જીવો ! અમે કર્યું તે પ્રમાણે તમે પણ કરો.

ટીકા : “અહીં (આ ગાથામાં) અંતર્મુખ પરમ તપોધનની ભાવશુદ્ધિનું કથન છે. જોગે સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને છોડ્યો છે એવા મને ભેદવિજ્ઞાનીઓ તેમ જ અજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે સમતા છે.”

મુનિરાજ કહે છે કે અહો ! હું તો બહિર્મુખ વલાણ છોડીને મારા ચૈતન્યમાં અંતર્મુખ થાઉં છું. જડ ઈન્દ્રિયો તો મારાથી ભિન્ન છે, તેમ જ અંદરમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ ખંડખંડ થાય એવી જે ભાવેન્દ્રિય તેનો વ્યાપાર પણ છોડીને હું તો ચૈતન્યની સમતામાં ઠરું છું; બહારનું લક્ષ જ નથી એટલે મને ભેદવિજ્ઞાનીઓ તેમ જ અજ્ઞાનીઓ બધાય પ્રત્યે સમતા છે. મારા જેવા બીજા સંતો પ્રત્યે મને રાગ નથી, ને મહા વિરાધક એવા અજ્ઞાની જીવો પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી.

‘બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહિ.’ સૌ સૌના પરિણમન પ્રવાહમાં વહી રહ્યા છે, કોઈ જીવ મારા ચૈતન્યમાંથી વહેતા નિર્મળ પર્યાયના વહેણને રોકી શકે તેમ નથી. ધર્મિણિ પણ શ્રદ્ધામાં તો આવી જ વીતરાગતા છે, ને અહીં તો સ્વરૂપમાં લીન થયેલા મુનિઓની સમાધિની વાત છે. જીવો, આ વીતરાગી મુનિઓની દશા !! અહો ! અમારું લક્ષ જ ઈન્દ્રિયો તરફથી છૂટીને ચૈતન્યમાં

વળ્યું છે, ત્યાં કોઈ કેવળી પ્રત્યે રાગ નથી ને અજ્ઞાની પ્રત્યે દ્વેષ નથી. સર્વ જીવોમાં સમતા જ છે. આવી લીનતા થયા પહેલાં પણ આવી દૃષ્ટિ પ્રગટ થવી જોઈએ. હું જ્ઞાયક ને બધા પદાર્થો જ્ઞેય; તેમાં એક ઈષ્ટ અને એક અનિષ્ટ એવા ભાગલા જ નથી. મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા હોય ને ૯૬ કરોડ પાયદળનો સ્વામી ચક્રવર્તી રાજા, ૧૬૦૦૦ દેવોને સાથે લઈને તેમના ચરણે નમી પડે, ત્યાં મુનિને એક રોમમાં પણ માનનો વિકલ્પ નથી, ને દુશ્મન આવીને ઘાણાં ઉપસર્ગ કરે છતાં તેના ઉપર દ્વેષનો વિકલ્પ નથી -આવો મુનિઓનો પરમ સમભાવ છે. માટે કહ્યું કે :-

બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં, વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;

દેહ જાય પણ માયા ન થાય રોમમાં, લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો.

-અપૂર્વ અવસર

દેહ જાતો હોય તો જવા દે, હું તો જ્ઞાયક છું; રોમમાં પણ દેહ પ્રત્યે મમતા ન થાય. ને મહાન રિદ્ધિ સિદ્ધિઓ પ્રગટી હોય, વચન બોલે ત્યાં દેવ ઊતરે, વચન બોલે ત્યાં સોનાના ડુંગર થઈ જાય, પણ મુનિઓને એવી બાહ્ય ઋદ્ધિની ભાવના હોતી નથી. અમે તો અમારા ચૈતન્યની કેવળજ્ઞાન-ઋદ્ધિને સાધનારા છીએ.

જીવો આ શ્રીમદ્દને મુનિદશા ન હતી, ગૃહસ્થપણમાં હતા, છતાં ભાવના કરે છે કે :-

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્મથ જો ?

સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને, વિચરશું ક્વ મહત્ પુરુષને પંથ જો.

અહો ! સંત મહાત્મા અમને મળે ને તેમની આજ્ઞાનુસાર શિષ્યાનુવૃત્તિ કરીને મહત્પુરુષના પંથે ક્યારે વિચરીએ !! એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવે !! તેમણે આવી ભાવના સહિત દેહ છોડ્યો છે.

ને અહીં તો આ પદ્મપ્રભમુનિરાજ તેવી દશામાં વર્તે છે. તેથી કહે છે કે અહો ! અમે ચૈતન્યમૂર્તિ સાક્ષી છીએ, જગતના સર્વ જીવોમાં અમને સમતા છે. જગતના જડ-ચેતન પદાર્થો તેના પરિણમન પ્રવાહ પ્રમાણે વર્ત્યા કરશે, તું તેને દૃષ્ટા રહીને દેખ, સમતામાં રહીને શાંતિ રાખ ! આવી સમતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. પરંતુ પર્યાયનો કર્તા તે પર છે. તું તેને રોકી શકે તેમ નથી; તું તેને જ્ઞાતાપણે જો.

કોઈ લોઢાની ઘાણીમાં નાંખીને મુનિને પીલી નાંખે ત્યાં “આમ કેમ” એવી મમતા મુનિને નથી, પણ ચૈતન્યની સમતા છે. આવી સમતાના ફળમાં મોક્ષદશા આવીને ઊભી રહેશે. મુનિઓને કોઈ પ્રત્યે “આ મારો મિત્ર કે આ મારો શત્રુ” -એવી પરિણતિ નથી, એટલે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણતિના અભાવને લીધે કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે વેર નથી, સૌ પ્રત્યે સમતા જ છે.

પરમ વીતરાગી સંત ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્યદેવને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો.

આચાર્યપદ દિન-માગશર વદ ૮, શુક્રવાર, ૨૧-૧૨-૫૧.

આજે શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય મહારાજની આચાર્ય પદવીનો દિવસ છે.

આ ભરતક્ષેત્રમાં આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં કુંદકુંદ આચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમણે જ્ઞાનચંદ્ર આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. જ્ઞાનચંદ્ર આચાર્યગુરુએ તેમની ઘણી પાત્રતા જોઈને દીક્ષા આપેલી. ગુરુએ કુંદકુંદને ઘણા પાત્ર જાણીને, શાસનના સ્થંભ થશે એમ જાણીને પોતાની હયાતીમાં આચાર્યપદ આપ્યું અને કુંદકુંદ આચાર્યદેવે તે પદને એવું જ શોભાવ્યું. તે વખતે નિર્ગ્રંથ મુનિ તથા મહા સમર્થ આચાર્ય તરીકે તેમની ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી. કુંદકુંદ આચાર્યદેવનો આ જ્ઞાનશાસન ઉપર ઘણો ઉપકાર છે. મંગળાયરાગમાં ગૌતમ ગણધર ભગવાન પછી બીજું તેમનું નામ લેવાય છે. આવા મહા સમર્થ આચાર્યદેવની આચાર્યપદવીનો દિવસ તે પણ માંગણિક છે.

મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધર ભગવાન બિરાજે છે. કુંદકુંદ આચાર્યદેવ ત્યાં ગયા હતા, સાક્ષાત્ દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના દર્શન કરી-ભેટો કરી, ત્યાં આઠ દિવસ રહી, ભગવાનની સાક્ષાત્ વાણી સાંભળીને આવ્યા હતા. ત્યાંથી આવીને ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્યદેવે આ સમયસાર - નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રો રચ્યા છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ભગવાન કુંદકુંદ આચાર્યનો ઉપકાર માનતા કહે છે કે : “હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારા વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયા છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.”

કુંદકુંદ આચાર્ય તે વખતના એક મહા યુગપ્રધાન પુરુષ હતા. આવા મહા સમર્થ આચાર્ય - આત્મદશામાં ઝૂલતા મહાન આત્મા- હોવા છતાં, તે વખતે પણ તેમને માનનારા માનતા, નહિ માનનારા માનતા નહિ. તેઓ મહાવિદેહમાં ગયા હતા, તે વાત પ્રસિદ્ધ સત્ય હોવા છતાં, તે વખતે નહિ માનનારા તે વાતને સ્વીકારતા નહિ. કુંદકુંદ આચાર્યદેવ પોતે કહે છે કે ભાઈ ! આ પરમ સત્ય તત્ત્વ બધાને રુચિ જાય અને બધા એક સરખી માન્યતાવાળા થાય તેમ બનતું નથી. માટે કોઈની સાથે વાદવિવાદ કરવો નહિ. જેમ કોઈને નિધાન મળ્યું હોય તે ગુપ્તપણે ભોગવે છે તેમ પોતાના ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ નિધાનની ઓળખાણ કરી તેનો પોતે એકલાએ અનુભવ કરવો. આ વિષય વાદવિવાદનો નથી; સત્સમાગમે આત્માની યોગ્યતાથી સમજાય તેમ છે. જે જીવો ભાગ્યવાન, રુચિવાન તેમ જ યોગ્યતાવાળા છે તેને સત્સમાગમે આ શાસ્ત્રનું પરમ રહસ્ય સમજાય તેમ છે.

મહાવિદેહક્ષેત્રમાં જવાનો યોગ આ કાળમાં તેમને જ બન્યો હતો. તે કુંદકુંદ આચાર્યદેવ આ નિયમસારની ૧૦૪મી ગાથામાં કહે છે કે :

ચારિત્રવંત મુનિઓને આત્માના ભાન સહિત અંતરસ્વરૂપસ્થિરતાપૂર્વક શાંતિ કેટલી હોય છે તે આ ગાથામાં બતાવે છે.

જોગે સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને છોડ્યો છે એવા મને ભેદવિજ્ઞાનીઓ તેમ જ અજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે સમતા છે. આત્મા ત્રિકાળી પવિત્ર, જ્ઞાતા-દષ્ટા તથા આનંદસ્વરૂપ છે. તેણે ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને છોડ્યો છે એટલે કે આત્મામાં - ત્રિકાળી સ્વભાવમાં ઈન્દ્રિયો તથા ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હતો જ નહિ એમ પહેલાં નિર્ણય કર્યો છે, ઈન્દ્રિયો તથા તે તરફનો ખંડખંડ ભાવ હું નથી, હું તો અખંડ જ્ઞાયક છું - એમ પ્રથમ પ્રતીતમાં ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને છોડ્યો. ધર્મી જીવને પ્રથમ આવી દષ્ટિ હોવી જોઈએ. દષ્ટિ પ્રગટ્યા પછી વિશેષ સ્વરૂપસ્થિરતાની આ વાત છે.

આચાર્યદેવ પોતે કહે છે કે જોગે શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા - એ બન્ને અપેક્ષાએ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને છોડ્યો છે એવા મને સર્વ જીવો પ્રત્યે સમતા છે. અમે તો જાણનાર-દેખનાર છીએ. અમને ભેદ-વિજ્ઞાનીઓ તેમ જ અજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે સમતા છે. તત્ત્વની હા પાડનાર જ્ઞાનીઓ હોય કે સત્યની નિંદા કરનાર અજ્ઞાનીઓ હોય, તેમના પ્રત્યે અમને રાગ કે દ્વેષ નથી. જેમને પુણ્ય-પાપના વિકારથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા અમારા જેવા ધર્માત્મા પ્રત્યે પણ અમને રાગ નથી. વળી તત્ત્વના વિરોધીઓ હોય છતાં, આ આમ કેમ ? એવો અમને વિકલ્પ ઊઠતો નથી. તેની વર્તમાન સમયની યોગ્યતા અમારાથી થાય કે ફરે એમ અમે સ્વીકારતા નથી. તેના અમે દ્વેષી કે રાગી નથી. તેઓ ગમે તેમ તેમની યોગ્યતાએ પરિણમો, એનું અમને કાંઈ નથી. જગતના પ્રાણીઓ તેના કારણે પલટી રહ્યા છે; કોઈ કોઈને ઠપકો આપીને સમજાવી દે એવી કોઈની તાકાત નથી. સામો જીવ અમારું ભૂંડું કરવામાં આગળ વધી ન જાય માટે તેને અટકાવીએ એમ અમે માનતા નથી. અમને તો સાધર્મી મિત્ર હો કે વૈરી હો - બધા પ્રત્યે સમતા છે. આવી યથાર્થ સમતા ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્માના ભાન વિના થઈ શકે નહિ. અનુકૂળતા પ્રત્યે ઠીકપાણાનો ભાવ અને પ્રતિકૂળતા પ્રત્યે અઠીકપાણાનો ભાવ - બે ય વિષમતા છે. -તે સચ્ચિદાનંદ ભગવાન આત્મામાં નથી, ચૈતન્ય ભગવાન તો પુણ્ય-પાપના ભાવરૂપ વિષમતા રહિત અંતર શાંત ઉપશમરસનો પિંડ છે, એવો પ્રથમ નિર્ણય કર્યા વિના સમતા થઈ શકે નહિ.

આ ઠીક થયું અને અઠીક થયું એવી લાગણી સ્વરૂપમાં છે જ નહિ, એવું પ્રથમ ભાન થયા વિના લાગણી ટળી શકે જ નહિ. જગતના પદાર્થો જ્ઞાનમાં જ્ઞેય છે. જ્ઞેયોની વર્તમાન અવસ્થા તેના કારણે પલટે છે, તેને બીજે કોણ પલટે ? માટે તેના પ્રત્યે અમને સમતા કે અસમતાનો વિકલ્પ ઊઠતો નથી.

અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગોને કારણે ઠીકઠીકની લાગણીઓ થતી નથી, પોતાના અપરાધને કારણે તે ઠીકઠીકના લાગણીઓ થાય છે. આત્માના સ્વરૂપમાં તે લાગણીઓ છે નહિ, એવો ચૈતન્યનો

પ્રથમ ભરોસો થવો જોઈએ. તે વિના વિષમભાવો ટળતા નથી.

તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે અમને કોઈ પ્રત્યે વિષમતાનો ભાવ નથી; અમે અમારા પરચ્યાણમાં છીએ એટલે કે ચિદાનંદ જ્ઞાનસ્વરૂપના ભાન સહિત આત્માની રમાણતામાં છીએ. અમે તો જ્ઞેયના જ્ઞાતા છીએ. શરીરથી માંડીને બધા પરપદાર્થો જ્ઞેય છે. તેના ઉપર અમારો કોઈ અધિકાર નથી; તથા પુણ્ય-પાપ, દયા-દાન આદિ વિકારી પરિણામો પણ જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. અમે તેનું ધર્મીપણું સ્વીકારતા નથી.

આ જીવો અમારા મિત્ર છે કે આ અમારા શત્રુ છે એવી રાગ કે દ્વેષની લાગણીનો અમારામાં અભાવ છે. આમ યથાર્થપણે આત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના બાહ્યથી વ્રત-પરચ્યાણ હોઈ શકે નહિ.

મિત્ર કે શત્રુરૂપ પરિણતિના અભાવને લીધે મને કોઈ પ્રાણી સાથે વેર નથી. જ્ઞાની આત્માઓ અંતર ઉપશમ શાંતરસમાં ઢળી ગયા છે. આ ઠીક છે કે અઠીક છે એવા મદ્દતના વિકલ્પો કરવા તે બધું આત્માના નુકસાન માટે છે, તેનાથી આત્માને કાંઈ લાભ નથી, એમ જ્ઞાનીઓએ પ્રથમ નિર્ણય કરીને, આત્મામાં વિશેષ સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ કરી, જે અલ્પ અસ્થિરતાની વૃત્તિ થતી હતી તેને છેદી નાંખી છે, તેથી તેમને સમતા છે.

પ્રશ્ન : બીજા બધા પ્રત્યે સમતા હોય પણ કોઈ એક વ્યક્તિ પ્રત્યે ખટકારો ખસતો ન હોય તો ?

ઉત્તર : જેને સામી વ્યક્તિને કારણે ખટકારો છે, તેને બધા સાથે ખટકારો છે. જેને સામી વ્યક્તિના કારણે દ્વેષ થાય છે તે અજ્ઞાની છે. જ્ઞાનીને જરી અસ્થિરતાને લીધે દ્વેષ થાય, પણ તે સામી વ્યક્તિના કારણે નથી. અસ્થિરતા આવે તે વ્યક્તિના કારણે આવે છે તે માન્યતા યથાર્થ નથી. જે એમ હોય તો કોઈ દિવસ તેનું લક્ષ છોડીને આત્મામાં સ્થિર થઈ શકે નહિ.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ નજરે પડે તો તેને લઈને અમને રાગ થતો નથી અને કોઈ માથાનો કાપનાર વેરી હોય તેના પ્રત્યે અમને દ્વેષ આવતો નથી. અમે તો અમારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં - શાંત ઉપશમરસ સ્વરૂપ સમતામાં છીએ. આને ભગવાન પરચ્યાણ કહે છે. જુઓ ! આચાર્યદેવ પોકાર કરીને કહે છે કે હે ભવ્ય જીવો ! તમે પણ અમારા જેવા છો. તમારામાં પણ અંદર ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદની સમતા શક્તિમાં પડી છે, તેનો તમે નિર્ણય કરો. ભગવાન કહે છે કે પ્રસંગ શોકનું કારણ નથી પણ પોતાનો અપરાધ શોકનું કારણ છે. દીકરો મરે માટે તેને કારણે શોક થાય છે એમ નથી. જે એમ હોય તો જેને જેને દીકરો મરે તે બધાને સરખો શોક થવો જોઈએ. પણ બધાને સરખો શોક થતો નથી. સંયોગના પ્રમાણમાં વિકાર થતો નથી પણ પોતાના રાગ-દ્વેષના પ્રમાણમાં વિકાર થાય છે. જ્ઞાની સમજે છે કે તે વિકાર મારા ત્રિકાળી સ્વરૂપમાં નથી. નીચલી ભૂમિકામાં અસ્થિરતાને લઈને જરી વિકાર થાય

છે - અસ્થિરતાની જરી વિષમતા થાય છે, પણ અહીં ચારિત્રની વાત છે. મુનિ પોતાના સ્વરૂપમાં ઘણા ઠરી ગયા છે તે કહે છે કે અમને રાગ-દ્વેષની વિષમતા છે નહિ.

અહો ! આ આત્મવસ્તુમાં - ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ ચીજમાં પરવસ્તુનો બિલકુલ અભાવ છે; અને પરવસ્તુમાં અમારો બિલકુલ અભાવ છે. એટલે અમને કોઈ પ્રત્યે વેર છે નહિ. આત્મસ્વભાવમાં અશાંતિ છે જ નહિ, એવો નિર્ણય થયા વિના અશાંતિ ટળે જ નહિ.

આચાર્યદેવ પરમ સમતારસમાં ઝૂલતાં કહે છે કે સહજ વૈરાગ્યપરિણતિને લીધે મને કોઈ પણ આશા વર્તતી નથી. કુંદકુંદ ભગવાન આચાર્યપદમાં બિરાજે છે. તે દશામાં લખાયેલ આ વાત છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે : જગતના તત્ત્વો સ્વતંત્ર છે. તેનું પરિણમન તેના આધારે છે, મારા આધારે નથી; અમારું કોઈ નથી અને અમે કોઈના નથી; માટે અમને કોઈ પણ આશા નથી.

વળી આચાર્યદેવ કહે છે કે પરમ સમરસીભાવ સંયુક્ત પરમ સમાધિનો હું આશ્રય કરું છું અર્થાત્ પરમ સમાધિને પ્રાપ્ત કરું છું. જગતના ડામાડોળમાં હલોળાઈ જાય એવો આત્મા નથી, આત્મા તો પરમ શાંતરસ છે. ગમે તેવા સંયોગો હો, પણ તેના પ્રત્યે અમને અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાનો ભાવ નથી. અમે તો આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ રહિત એવી પરમ સમાધિનો આશ્રય કરીએ છીએ. સ્ત્રી, પુત્ર, મકાન, લક્ષ્મી આદિ બાહ્ય પદાર્થના લક્ષે થતા ભાવને ઉપાધિ કહે છે, શરીરમાં રોગ થતાં તેના તરફના લક્ષે થતા ભાવને વ્યાધિ કહે છે, તથા અંદરમાં પુણ્ય-પાપના અનેક પ્રકારના વિકલ્પો થાય તેને આધિ કહે છે. તે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ભાવો રહિત સચ્ચિદાનંદ આત્માનું ભાન કરી, તેમાં એકાગ્ર થઈ ઠરવું તેને સમાધિ કહે છે. આ સમાધિનું નામ ચારિત્ર છે. ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવમાં ચરવું-રમવું-થંભવું-જમવું તેને ત્રિલોકીનાથ તીર્થંકર ભગવાન ચારિત્ર કહે છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે હું પરમ સમરસરૂપી સમાધિનો આશ્રય લઉં છું. લોકો પ્રાણાયમ આદિ જડની ક્રિયાને સમાધિ માને છે; પણ તે તો જડ થઈ જવાના રસ્તા છે. તે આત્માની સાચી સમાધિ નથી. તેનાથી આત્માની શાંતિ જરી ય પ્રગટતી નથી. ખરેખર તો આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિના પરિણામ રહિત હું જ્ઞાનાનંદ શાંત સ્વભાવી છું, એવું આત્માનું યથાર્થ ભાન કરી તેમાં એકાગ્રતા કરવી તેને પરમ સમાધિ કહે છે.

એવી રીતે યોગીન્દ્રદેવે અમૃત-અશીતિમાં ૨૧મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(વસંતતિલકા)

મુક્ત્વાલસત્ત્વમધિસત્ત્વબલોપપન્નઃ
સ્મૃત્વા પરાં ચ સમતાં કુલદેવતાં ત્વમ્ ।
સંજ્ઞાનચક્રમિદમઙ્ગ ગૃહાણ તૂર્ણ-
મજ્ઞાનમન્નિયુતમોહરિપૂપમર્દિ ॥

શ્લોકાર્થ : હે ભાઈ ! સ્વાભાવિક બળસંપન્ન એવો તું આળસ તજીને, ઉત્કૃષ્ટ સમતારૂપી કુળદેવીને સ્મરીને, અજ્ઞાનમંત્રી સહિત મોહશત્રુનો નાશ કરનારા આ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ચક્રને શીઘ્ર ગ્રહણ કર.

આત્માનું બળ બહારથી લાવવું પડતું નથી. આત્મા અંદર અનંત સ્વાભાવિક બળનો પિંડ ભર્યો પડ્યો છે. લીંડી પીપરમાં વર્તમાન તીખાશ ન દેખાય તો પાણ ચોસઠ પહોરી તીખાશની શક્તિ વર્તમાનમાં ભરી પડી છે, -તે તીખાશ બહારથી લાવવી પડતી નથી; તેમ આત્મામાં અનંત સામર્થ્ય ભર્યું પડ્યું છે તે બહારથી કે પુણ્ય-પાપના વિકારીભાવથી પ્રગટતું નથી. હે ભાઈ ! આવા અનંત સ્વાભાવિક બળવાળો તું છો, માટે હવે ટાણાં આવ્યા - આળસ તજ અને સ્વભાવના ભાન સહિત રમાણતાસ્વરૂપ તારી ઉત્કૃષ્ટ સમતારૂપી કુળદેવીને યાદ કરીને -શાંત ઉપશમભાવનું રટણ કરીને, અજ્ઞાનમંત્રી સહિત મોહરાજને નાશ કરનારા આ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ચક્રને ગ્રહણ કર. એટલે કે સ્વભાવમાં એકાગ્રતાના ચક્ર દ્વારા અજ્ઞાનમંત્રીનો અને મોહરાજનો નાશ કર.

લોકો બહારમાં કુળદેવીને માને છે. તે સાચી કુળદેવી નથી. અંબાજી વગેરેને કુળદેવી માને તે તો ભ્રમાણ છે. એવી ભ્રમાણા પોષી જીવ સંસારમાં રખડી મરે છે. અંબાજી વગેરે દેવીઓ તો સંસારમાં રખડવાનું નિમિત્ત છે. ખરી કુળદેવી તો ચૈતન્ય આત્માની સમતા છે; બીજી કોઈ કુળદેવી નથી. ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ ત્રિકાળી સ્વભાવ તે આત્માનું સાચું કુળ છે; અને તેની સમતા તે કુળદેવી છે.

ધરમ જિનેશ્વર ગાઉરંગશું, ભંગ મ પડશો હો પ્રીત, જિનેશ્વર !

બીજે મનમંદિર આણું નહીં, એ અમ કુલવટ રીત, જિનેશ્વર.

હે નાથ ! હું ચૈતન્યસ્વભાવી આત્મા છું. પુણ્ય-પાપની કૃત્રિમ ઉપાધિ રહિત મારું સ્વરૂપ છે. આવું આત્માનું ભાન કરીને તેમાં ઠરવું તે અમારા કુળની રીત છે - અનંત તીર્થંકરના કુળની રીત છે. અમે પુણ્ય-પાપના વિકલ્પને યાદ કરશું નહિ, -અમારા હૃદયમાં લાવશું નહિ પાણ અમે તો અમારા ત્રિકાળી ચૈતન્યસ્વભાવને યાદ કરશું. અમારા કુળની-જ્ઞાનીઓના કુળની એ રીત છે.

શ્લોક ૧૪૦

(વસંતતિલકા)

મુક્ત્યજ્ઞનાલિમપુનર્ભવસૌખ્યમૂલં

દુર્ભાવનાતિમિરસંહતિચન્દ્રકીર્તિમ્ ।

સંભાવયામિ સમતામહમુચ્ચકૈસ્તાં

યા સંમતા ભવતિ સંયમિનામજસ્રમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

શ્લોકાર્થ : જે (સમતા) મુક્તિસુંદરીની સખી છે, જે મોક્ષસૌખ્યનું મૂળ છે, જે દુર્ભાવનારૂપી તિમિરસમૂહને (હણવા) માટે ચંદ્રના પ્રકાશ સમાન છે અને જે સંયમીઓને નિરંતર સંમત છે, તે

સમતાને હું અત્યંત ભાવું છું. ॥ ૧૪૦ ॥

હે ભાઈ ! તારે શાંતિની પૂર્ણ દશા એટલે કે મુક્તિ જોઈતી હોય તો તે મુક્તિ કોઈ બીજી દશા નથી, પરંતુ આત્માનું ભાન કરી, તેમાં ઠરીને પરમશાંત દશા પ્રગટ કરવી તેનું નામ મુક્તિ છે.

મોક્ષ કલ્પો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;

સમજવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રથ.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાન આત્માની પૂર્ણ પવિત્રતાને - પૂર્ણ શુદ્ધદશાને મુક્તિ કહે છે. આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવી છે; શુભ તેમ જ અશુભભાવો તેનો સ્વભાવ નથી, તે તો એકલો જ્ઞાન-આનંદમય છે, એવું અંદર ભાન કરીને સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવું તે મુક્તિનો માર્ગ છે, મુક્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

આત્મા ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે તેની પ્રતીતિ કરી, તેમાં રમાણતા કરી પૂર્ણ નિર્મળ શુદ્ધદશા પ્રગટ કરવી તે મુક્તિ છે. હે ભવ્ય ! જે તારે તે દશા પ્રગટ કરવી હોય તો સ્વભાવમાં રમાણતારૂપ અંતર-સમતા પ્રગટ કર, કે જે સમતા મુક્તિરૂપી સ્ત્રી -આત્માની પરિપૂર્ણ શુદ્ધદશા- પ્રત્યે ભમરા સમાન લીન છે. જેમ પક્ષિની સ્ત્રીની પાછળ ભમરા ફરે છે, તેમ મુક્તિઅંગના - મુક્તિદશા પ્રગટ કરવા માટે સમતા ભમરાની પેઠે પાછળ પાછળ ફરે છે. એટલે કે સમતા ભ્રમર પેઠે મુક્તિ પ્રત્યે રત છે.

રાજ ખાતર, દેશ ખાતર કે લોક ખાતર સહન કરવું તે સમતા નથી; પાણ હું શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ જ્ઞાનમૂર્તિ છું -એવું ભાન કરી, સ્વરૂપમાં-પરમ ઉપશમરસમાં- ઠરતાં પુણ્ય-પાપની વૃત્તિનું ઉત્થાન જ ન થાય તેનું નામ સાચી સમતા છે, અને તે સમતા મોક્ષસુખનું મૂળિયું છે.

વળી, સ્વભાવમાં લીનતાસ્વરૂપ આ સમતા પુણ્ય-પાપરૂપી-દુર્ભાવનારૂપી અંધકારને નાશ કરવા માટે ચંદ્રના પ્રકાશ સમાન છે. આ મારા ભલા છે અને આ મારું ભુંડું કરનાર છે -એ બધી કલ્પના દુર્ભાવના છે. ખરેખર ભલો-ભુંડો કોઈ બીજો નથી. ઊંધો પડ્યો તું તારું ભુંડું કરે છે અને સવળો પડ્યો તું તારું ભલું કરે છે. પુણ્ય-પાપ તથા રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવો તે તારી ક્રિયા છે, તારો અપરાધ છે. તે અપરાધરૂપી અંધકારને હણવા માટે સમતા ચંદ્રના પ્રકાશ સમાન છે. ચંદ્ર અંધકારનો નાશ કરે છે અને શીતળતા આપે છે, તેમ સમતા પ્રગટતાં, દુર્ભાવનારૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે. અને સ્વાભાવિક પરમ શાંત દશા પ્રગટે છે.

આત્માનો સ્વભાવ પરમ શાંત દશાનો- શીતળતાનો ડુંગરો છે, તેમાં આ વર્તમાન પર્યાયમાં ક્ષણિક ઉપાધિ ક્યાંથી આવી ? અંદર ત્રિકાળી શાંત સ્વભાવ ભર્યો છે, તેની ગુલાંટ ખાધી એટલે પર્યાયમાં વિપરીત પરિણમન - ક્રોધ આદિ થઈ જાય છે. શાંતિ તારો સ્વભાવ છે, ક્રોધ તારો સ્વભાવ નથી. ક્રોધ તારા અપરાધને લઈને થયો છે, કર્મ કે બાહ્ય સંયોગોએ કરાવ્યો નથી, તારી ઊંધાઈ તે સંસાર

અને તારી સવળાઈ તે મુક્તિ. મુક્તિનો ઉપાય એવી જે આ સમતા તે મુનિઓને તત્કાળ સંમત છે. નીચલી દશામાં આત્માનું ભાન થયું છે પણ હજી નબળાઈ ને જરી વિષમતા થાય છે. પણ મુનિને તેવી વિષમતા હોઈ શકે નહિ. તેથી તેમને સમતા તત્કાળ સંમત છે. જ્ઞાની ગૃહસ્થને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અપેક્ષાએ તો તે તત્કાળ સંમત છે, પણ અસ્થિરતા હોવાથી જરી વિષમતા થઈ જાય છે. તે વીતરાગી સમતાને હું અત્યંત ભાવું છું. પદ્મપ્રભમલધારિદેવ કહે છે કે મારે અંદર સમતાના વહોણ વહે છે, તેની હું ભાવના ભાવું છું. આત્માનું ભાન કરી, સ્વભાવમાં ઠરી, શાંત અનાકુળ દશા પ્રગટ કરવી તેનું નામ સમતા છે. અને આ જે અંતર્વીતરાગીદશા પ્રગટી તેનું નામ આચાર્યપદ કહેવાય છે. બાકી, બહારથી આચાર્યનું નામ ધરાવે તે સાચા આચાર્ય નથી.

આમ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી અંતર્વીતરાગી સમતા પ્રગટ કરવી તેનું નામ ધર્મ છે.

માગશર વદ ૯, શનિવાર, ૨૨-૧૨-૫૧.

આ અધિકાર પરચખાણનો છે. પરચખાણ એટલે ત્યાગ. સાચો ત્યાગ કોને હોય ? પરપદાર્થનો -શરીર, વાણી, ધન, કુટુંબ આદિનો- તો આત્મામાં ત્રિકાળ ત્યાગ જ છે, પણ આત્માની અવસ્થામાં જે વિકાર - પુણ્ય-પાપ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ - તે પણ આત્માના ત્રિકાળ સ્વરૂપમાં નથી. -એવો અંતરમાં નિર્ગય-વિશ્વાસ કરવો તથા સ્વરૂપમાં પુણ્ય-પાપના વિકલ્પનું લક્ષ છોડી ઠરવું એટલે કે સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં પુણ્ય આદિનો વિકલ્પ જ ન થવો તેને પરચખાણ કહે છે. પહેલાં, વિકાર રહિત જે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ તેનો નિર્ગય-વિશ્વાસ કરવો જોઈએ; જ્યાં સુધી સ્વભાવનો નિર્ગય-વિશ્વાસ ન કરે ત્યાં સુધી પરચખાણ થાય નહિ.

શરીરનો મેલ કાઢી નાખવા યોગ્ય છે એમ પહેલાં નક્કી કરે, પછી કાઢી નાખે; તેમ આત્મામાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, પુણ્ય-પાપ વગેરે જેટલા વિકારીભાવ છે તે મેલ છે. તેને કાઢી નાખવા યોગ્ય કોણ માને ? - કે જે પુણ્ય-પાપ વગેરે વિકારીભાવ મારું સ્વરૂપ નથી, તે ઉપરનો મેલ છે એટલે કે એક સમયના પર્યાયમાં પરને લક્ષે થતો ઉપાધિભાવ છે, એમ નિર્ગય કરે તે. તેને સાચું પરચખાણ હોય છે.

શું કાઢી નાખવા યોગ્ય છે ? અને તે કઈ રીતે નીકળે ? તેની હજી જેને ખબર નથી તે શું કાઢે ? અને કઈ રીતે કાઢે ?

આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવી છે; પુણ્ય-પાપ વગેરે ત્રિકાળી ભાવો આત્માના સ્વરૂપમાં નથી, -એમ દૃષ્ટિ એટલે કે આત્માનો નિર્ગય કર્યા પછી વિશેષ સ્થિરતા થતાં જે વૈર-વિરોધના પરિણામનો અભાવ થવો તેને સમતારૂપી પરચખાણ કહે છે.

શ્લોક ૧૪૧

(હરિણી)

જયતિ સમતા નિત્યં યા યોગિનામપિ દુર્લભા

નિજમુખસુખવાર્ધિપ્રસ્ફારપૂર્ણશશિપ્રભા ।

પરમયમિનાં પ્રવ્રજ્યાસ્ત્રીમનઃપ્રિયમૈત્રિકા

મુનિવરગણસ્યોચ્ચૈઃ સાલંક્રિયા જગતામપિ ॥ ૧૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જે યોગીઓને પણ દુર્લભ છે, જે નિજભિમુખ સુખના સાગરમાં ભરતી લાવવા માટે પૂર્ણ ચંદ્રની પ્રભા (સમાન) છે, જે પરમ સંયમીઓની દીક્ષારૂપી સ્ત્રીના મનને વહાલી સખી છે અને જે મુનિવરોના સમૂહનું તેમ જ ત્રણ લોકનું પણ અતિશયપણે આભૂષણ છે, તે સમતા સદા જ્યવંત છે. ॥ ૧૪૧ ॥

આત્મા ત્રિકાળ નિર્દોષ વીતરાગી આનંદસ્વરૂપ છે. આવું જેને ભાન થયું છે એવા જ્ઞાની આત્માઓ- મુનિઓ એમ સમજે છે કે સંયોગો ગમે તે થાઓ - અનુકૂળ થાઓ કે પ્રતિકૂળ થાઓ, તેનો અમને રાગ કે દ્વેષ નથી. આત્માની પ્રતીતિપૂર્વક આવી સમતા તે મુનિઓને પણ દુર્લભ છે. વળી, જે સમતા છે તે જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપી પરચખાણ છે.

તીર્થંકર ભગવાને જેવો આત્મા કલ્યો તેવો સમજી, તેનું જ્ઞાન કરી, તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે સમતા છે. આ સમતા મુનિઓને-સંતોને દુર્લભ છે.

પ્રશ્ન : મુનિઓને દુર્લભ છે તો પછી અમારે શું સમજવું ?

ઉત્તર : દુર્લભનો અર્થ એટલો છે કે તે સમતા માટે વિશેષ પુરુષાર્થની જરૂર છે. આત્માના સાચા નિર્ગય વગર સમતા હોઈ શકે નહિ. અને નિર્ગય થયા પછી પણ વિશેષ આત્મસ્થિરતારૂપ સમતા દુર્લભ છે. નીચલી દશામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ તથા શ્રાવકને ભાન તો છે કે આત્મા સમતાસ્વભાવી છે; પરંતુ પર્યાયમાં, પરને લઈને નહિ પણ પોતાની નબળાઈને કારણે અલ્પ રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપરૂપ વિષમતા થઈ જાય છે. તે પુણ્ય-પાપની વિષમતા રહિત ત્રિકાળી સ્વભાવમાં લીનતા થવી તે સમતા છે- સાચું પરચખાણ છે.

મુનિરાજ કહે છે કે -ભગવાન ! તું આત્મા છો, તારામાં સિદ્ધ થવાની શક્તિ ભરી પડી છે. તારામાં અને સિદ્ધ ભગવાનમાં આંતરો નથી; પર્યાયમાં અલ્પ રાગ છે, પણ તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી. તારો સ્વભાવ તો જાણવા-દેખવાનો છે, પણ ખદબદાટ કરવો તે તારો સ્વભાવ નથી. રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપની વિષમતા રહિત સ્વભાવમાં રમાણતારૂપ સમતા મુનિને દુર્લભ છે તો પછી અજ્ઞાનીને તો સાચી સમતા હોઈ શકે જ નહિ.

વળી, કેવો છે સમતાનો ભાવ ? જે (-સમતાનો ભાવ) નિજાભિમુખ સુખના સાગરમાં ભરતી લાવવા માટે પૂર્ણ ચંદ્રની પ્રભા સમાન છે. જેમ દરિયામાં ભરતી લાવવા-પાણીને કાંઠે લાવવા માટે ચંદ્ર નિમિત્ત છે, તેમ આત્મામાં જે ચૈતન્ય જ્ઞાનાનંદ શક્તિ મધ્યમાં એટલે કે - અંતર્સ્વભાવમાં ભરી પડી છે તેને ભરતી લાવવા-કાંઠે લાવવા એટલે કે જે શક્તિ અંતર્સ્વભાવમાં ભરી પડી છે તેને વ્યક્ત પર્યાયમાં બહાર લાવવા માટે સમતા ચંદ્ર સમાન છે.

જેવો સિદ્ધ ભગવાનને આનંદ છે તેવો આનંદ આ આત્માના સ્વભાવના મધ્યમાં એટલે કે અંતર્શક્તિરૂપે વર્તમાન ભર્યો પડ્યો છે. આત્મા આનંદસ્વભાવ જ છે, રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ વગેરે આકુળતા આત્માનો સ્વભાવ જ નથી. -એવી દૃઢતાનો વિશ્વાસ આવ્યા વિના સમતા કોઈ રીતે પ્રગટે તેમ નથી, અને તેવી દૃઢતાપૂર્વક સ્વભાવનો વિશ્વાસ તથા અંતર્મુખ લીનતા કરી જે સમતા પ્રગટી, તે સમતા સહજ આનંદ સાગરમાં ભરતી લાવવા માટે ચંદ્ર સમાન છે.

વળી, તે વીતરાગી સમતા પરમ સંયમીઓની દીક્ષારૂપી સ્ત્રીના મનને વહાલી સખી છે. પરમ સંયમરૂપ ચારિત્રને અભ્યંતર નિર્વિકલ્પ સમતા વહાલી છે. બહારના સંયોગમાં ગમે તેમ થાઓ. નિર્ગ્રંથ સાધુઓને કોઈ જિનશાસનનો વૈરી ઘાણીમાં પીલી નાખે, ગુરુના ભૂંડા પરિણામ થાય - તેના પરિણામ બગડે એ હેતુથી તેની સામે શિષ્યને ઘાણીમાં પીલે, પણ નિર્ગ્રંથ મુનિને તો સહજ પરમ ઉપશમભાવસ્વરૂપ સમતા છે. મુનિ સમજે છે કે કોઈ કોઈને કાંઈ કરી શકતું નથી, કોઈ સુખ, દુઃખ કે સહાય કરી શકતું નથી. મુનિઓએ પોતાના આત્માનું ભાન કરી દીક્ષા પ્રગટ કરી છે. તે દીક્ષારૂપ વીતરાગી પરિણતિને અભ્યંતર સમતા વહાલી છે.

વળી, તે અભ્યંતર સમતા મુનિવરોના સમૂહનું તેમ જ ત્રણ લોકનું પણ અતિશયપણે આભૂષણ છે, તે સમતા સદા જ્યવંત છે. આત્મા ચિદાનંદ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેનું ભાન કરી, અંદર સ્થિરતારૂપ સમતા તે મુનિઓનું આભૂષણ છે, -મુનિઓનો દાગીનો-શાગુગાર-અલંકાર છે. તથા ત્રણે લોકને એટલે કે બધા જીવોને, આત્માનું ભાન કરી, સમતા પ્રગટવી તે શોભા છે. પદ્મપ્રભ મુનિવર કહે છે કે હે ભાઈ ! કૂરતા અને વિષમતા તો બિલાડી વગેરે પ્રાણી પણ કરે છે, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી - તે આત્માની શોભા નથી. પરંતુ આત્માને ઓળખી, અંદર સ્વભાવમાં રમાણતા કરી, સમતા પ્રગટ કરવી તે આત્માની શોભા છે - તે આત્માનું આભૂષણ છે. મુનિવર કહે છે કે તે સમતા જ્યવંત વર્તે છે એટલે કે આવી સમતાવાળા નિર્ગ્રંથ મુનિવરોનો વિરહ કદી પડતો નથી, તેથી તે જ્યવંત વર્તે છે.

ગાથા ૧૦૫

ણિક્કસાયસ્સ દંતસ્સ સૂરસ્સ વવસાયિણો ।

સંસારમયમીદસ્સ પચ્ચક્કવાણં સુહં હવે ॥ ૧૦૫ ॥

નિઃકષાયસ્ય દાન્તસ્ય શૂરસ્ય વ્યવસાયિનઃ ।

સંસારમયમીતસ્ય પ્રત્યાખ્યાનં સુખં ભવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

અકષાય, ઉદમી, દાન્ત છે, સંસારથી ભયભીત છે,

શૂરવીર છે, તે જીવને પર્યાખ્યાણ સુખમય હોય છે. ૧૦૫.

અન્વયાર્થ : (નિઃકષાયસ્ય) જે નિઃકષાય છે, (દાન્તસ્ય) દાન્ત છે, (શૂરસ્ય) શૂરવીર છે, (વ્યવસાયિનઃ) વ્યવસાયી (-શુદ્ધતા પ્રત્યે ઉદમવંત) છે અને (સંસારમયમીતસ્ય) સંસારથી ભયભીત છે, તેને (સુખં પ્રત્યાખ્યાનં) સુખમય પ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન) (ભવેત્) હોય છે.

ટીકા : જે જીવ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનને યોગ્ય હોય એવા જીવના સ્વરૂપનું આ કથન છે. જે જીવ સમસ્ત કષાયકલંકરૂપ કાદવથી વિમુક્ત છે તેને સાચું પર્યાખ્યાણ હોય છે. નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન એટલે સાચું પર્યાખ્યાણ, સાચો ત્યાગ, સાચો વિકારનો અભાવ. આવા સાચા પર્યાખ્યાણને યોગ્ય જે જીવ હોય તેના સ્વરૂપનું આ વર્ણન છે.

કષાય એટલે ક્રોધ આદિ ભાવ, જે ભાવથી રખડવાનો લાભ મળે તેને કષાય કહે છે. જે જીવ કષાયરૂપી કલંક-કાદવથી વિમુક્ત છે અને અંદર સ્વભાવની શાંતિની એકાગ્રતા કરે છે તેને સાચું પર્યાખ્યાણ છે. સંસારરૂપી દરિયો છે, તેમાં ક્રોધ આદિ લપટણો કાદવ છે. તેનો આશ્રય લેવા જશે તો જીવ તેમાં ઊંડો ખૂંચી જશે. માટે જે જીવ સ્વભાવને ઓળખી, સમસ્ત કષાય-કાદવથી રહિત છે તે નિઃકષાય છે.

વળી, જેણે સર્વ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર ઉપર વિજ્ય મેળવ્યો હોવાથી પરમ દાન્તરૂપતા પ્રાપ્ત કરી છે, તેને સાચો વિકારનો અભાવ -સાચું પર્યાખ્યાણ હોય છે. ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છોડ્યો છે એટલે કે ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર મારા સ્વભાવમાં નથી-ઈન્દ્રિય તરફનું વલાણ મારું સ્વરૂપ નથી- એમ નિર્ણયપૂર્વક ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છોડ્યો છે. પોતાના વલાણને પર તરફથી સંકોચી જે સ્વભાવમાં એકાગ્ર થયો છે તેને દાન્ત કહે છે.

સકળ પરિષદરૂપી મહા સુભટોને જીત્યા હોવાથી જેણે નિજ શૂરગુણ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને સાચું પર્યાખ્યાણ હોય છે. મહા નિર્ગ્રંથ મુનિવરો આત્મસ્વરૂપમાં મસ્ત હોય. ઘડીમાં સાતમે અને ઘડીમાં છઠ્ઠે ગુણસ્થાને -એમ હજારો વાર પરમાનંદના રસમાં ઝૂલતા હોય. એવા મુનિને કોઈ દ્રેષી મારે,

નિદે, કોઈ પ્રશંસા કરે, તથા સ્ત્રીના પરિષદ આવે, સિંહ-વાઘ ઈત્યાદિ જંગલી પશુના પરિષદ પડે -તે બધા આકરા પરિષદોને તેણે શાંત ઉપશમભાવમાં સહજ લીનતા વડે જીત્યા છે તેથી તેને નિજ શૂરગુણ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

વળી, નિશ્ચય પરમ તપશ્ચરાણમાં નિરત એવો શુદ્ધભાવ જેને વર્તે છે. કેવી છે મુનિની તપસ્યા? જ્ઞાનસ્વભાવ છે તે મૌન છે. ખરેખર કાંઈ પણ ખદબદાટ - પુણ્ય-પાપનો કોલાહલ તે તેનો સ્વભાવ નથી. આવું જ્ઞાનસ્વભાવનું જે મૌનપાણું તેમાં જે નિરત રહે છે તેને શુદ્ધભાવ કહે છે. આવા શુદ્ધભાવમાં જે જીવ વર્તે છે-વ્યાપાર કરે છે તેને વ્યવસાયી એટલે કે શુદ્ધતા પ્રત્યે ઉદ્યમવંત કહે છે. મુનિને એક સમય પણ અંદર શુદ્ધતારૂપ-વ્યવસાય વિના જતો નથી-શુદ્ધતાનો ઉદ્યમ કરવો તે તેનો ધંધો છે- તે ધંધા વિના એક સમય પણ જતો નથી. અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિને રાગ-દ્વેષનો વ્યવસાય થાય છે, તો ધર્મીને રાગ-દ્વેષ રહિત સ્વભાવનો વ્યવસાય નિરંતર થાય છે.

વળી, જે સંસારદુઃખથી ભયભીત છે તેને યથોચિત શુદ્ધતા સહિત વ્યવહારથી ચાર આહારના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન છે. જેને પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારનો રુચિમાં અભાવ થયો છે, જેને સંસારથી ભય વર્તે છે, જેને ભવ અને ભવના કારણભૂત એવા મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન તથા પુણ્ય-પાપના ભાવો ઝેર જેવા લાગે છે એવા આત્મજ્ઞાની સંતોને અંતર્રમાણતા-અંતર્રસ્થિરતાસ્વરૂપ ચારિત્ર અને પરચ્છાણ વર્તે છે. મુનિ સમજે કે -અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા- બન્ને તરફ વલાણ થવું તે દુઃખ છે. માટે તેને સંયોગીભાવથી ભયભીતપાણું વર્તે છે અને સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તથા અંતર્રસ્થિરતા કરીને તે નિર્ભય વર્તે છે.

આવા આત્મરમાણતામાં ઝૂલતા મુનિને વ્યવહારથી ચાર પ્રકારના આહારના ત્યાગરૂપ પરચ્છાણ છે. મુનિ આહાર માટે નગરમાં જાય, ત્યાં ભક્તજનો ભક્તિપૂર્વક આહાર દે. મુનિ ત્યાં ને ત્યાં આહાર કરી, ચોવીસ કલાક સુધી આહારનું પરચ્છાણ કરે છે, એટલે કે આહાર સંબંધીના વિકલ્પને છોડી દે છે -એવી સહજ દશા છે.

પરંતુ શુદ્ધતા વિનાનું વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાન તો કુદષ્ટિ (-મિથ્યાત્વી) પુરુષને પણ ચારિત્રમોહના ઉદયના હેતુભૂત દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મના ક્ષયોપશમ વડે ક્વચિત્ કદાચિત સંભવે છે. અજ્ઞાનીને પણ પુણ્યના ભાવરૂપ પરચ્છાણના પરિણામ થાય છે, પણ તે સાચું પરચ્છાણ નથી. મિથ્યાદષ્ટિને કષાયની કંઈક મંદતા થાય છે, તેને પુણ્યભાવ થાય છે, તેથી તેને સ્વર્ગ મળે-પુણ્ય ફળે પણ આત્માનું કલ્યાણ જરી યે થાય નહિ.

આ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા પોતે જ દેહના રજકણ વિનાનો તથા રાગ આદિ વિકાર વિનાનો છે; એનું ભાન કર્યા વિના સાચું પરચ્છાણ કઈ રીતે કરશે ? ત્રિકાળી સ્વભાવમાં દેહ નથી, રાગ નથી, પુણ્ય નથી; એવી દષ્ટિ થયા વિના સાચું પરચ્છાણ હોઈ શકે નહિ.

અજ્ઞાનીને જે મંદ કષાય થાય છે તે ખરેખર તો ચારિત્રમોહનો ઉદય છે - ખરેખર તે ક્ષયોપશમ નથી. નિશ્ચયથી તો તે ઉદય છે, પણ વ્યવહારથી, જરી કષાય મંદ પડતો હોવાથી, ક્ષયોપશમ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ એમ કહે કે -ચારિત્રમોહના ક્ષયોપશમથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ નવમી ગ્રૈવેયકે જાય છે તો તે વાત સાચી નથી. ખરેખર મિથ્યાદષ્ટિને ચારિત્રમોહનો ક્ષયોપશમ હોઈ શકે નહિ; જરી કષાય મંદ પડે છે તેથી વ્યવહારથી, કહેવામાત્ર કહેવાય છે. તે સાચો વ્યવહાર નથી. કેમ કે આત્મા જ્ઞાયક સ્વભાવ છે-વિકારથી રહિત છે એમ આત્માને જાણ્યા વિના -આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય પ્રગટ્યા વિના વ્યવહાર કહેવો કોને ? અંતર્રનિશ્ચય પ્રગટ્યા વિના તે કોનું નિમિત્ત ? કોનો વ્યવહાર ? કોનો ઉપચાર ?

તેથી જ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન અતિ આસન્નભવ્ય જીવોને હિતરૂપ છે. આ સાચું પરચ્છાણ મુક્તિને માટે ઘણા નજીક આવેલા એવા ભવ્ય જીવોને હિતરૂપ છે -તેમને હોય છે. જે જીવ મુક્તિની નજીક નથી આવ્યો તે તેની ઊંધાઈ છે. બાકી, કોઈ કર્મ કે સંયોગોએ તેને અટકાવ્યો નથી.

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે, તે પરના કર્તાપણા રહિત, પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારી ભાવ રહિત કેવળ સચ્ચિદાનંદ મૂર્તિ છે, એવો જેણે પુરુષાર્થથી નિર્ણય કર્યો છે તે આસન્નભવ્ય જીવ છે. તેને આ સાચા પરચ્છાણ હોય છે. અજ્ઞાનીને સાચા પરચ્છાણ હોતાં નથી.

માગશર સુદ ૧ ઉના રોજ સવારના પ્રવચનમાં આવેલો શ્રી જ્યધવલાનો ન્યાય

મતિજ્ઞાનની પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય આવી જાય છે. મતિજ્ઞાન પર્યાયનો જે નિર્મળ અંશ છે તે પૂર્ણ નિર્મળતાનો એક અંશ છે; પૂર્ણતાની પ્રતીત વગર તેના અંશનો યથાર્થ નિર્ણય હોય નહિ. રાગ અને મનના અવલંબન વગરનો જે મતિજ્ઞાનઅંશ છે તેમાં પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષપાણું નક્કી થઈ જાય છે. જે પૂર્ણ પ્રત્યક્ષનો નિર્ણય ન કરે તો તે અંશ પણ સાચો ન હોય. દ્રવ્યનો સ્વભાવ પૂર્ણ જાણવાનો છે, તે દ્રવ્યની સન્મુખ થઈને મતિજ્ઞાને તેનો નિર્ણય કર્યો તો તેમાં કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય પણ નિઃશંકપણે વર્તે છે. એ વાત શ્રી જ્યધવલામાં ઘણી સરસ આવી છે

જીઓ ! આ પંચમકાળમાં સંતોએ કેવળજ્ઞાનના ભાણકાર બોલાવ્યા છે.

‘કેવળજ્ઞાન તો અત્યારે નથી તો તેનો નિર્ણય કેમ થઈ શકે ?’

-એમ કોઈ શંકા કરે તો તેને કહે છે કે મતિજ્ઞાન ઉપરથી કેવળજ્ઞાનનો નિઃસંદેહ નિર્ણય અત્યારે પણ થઈ શકે છે, કેમ કે મતિજ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાનનો જ અંશ છે. જ્યાં મતિજ્ઞાન સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ થયું ત્યાં પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતાનો નિર્ણય થઈ જાય છે. અંશ પ્રત્યક્ષ થાય અને અંશીનો નિર્ણય ન થાય એમ બને નહિ, કેમ કે અંશ અંશીનો છે. ‘કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે જ કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય

થાય ને છદ્મસ્થના જ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય ન થઈ શકે' એમ જે માને તેનું જ્ઞાન જ મિથ્યા છે. અંશના નિર્ણયમાં અંશીનો નિર્ણય આવી જ જાય છે. છદ્મસ્થને મતિજ્ઞાન સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ થયું તેમાં પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય થઈ જાય છે. અંશીના નિર્ણય વિના અંશ કોનો છે તે ક્યાંથી નક્કી થાય ? જેમ લોકમાં પાણુ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી થાંભલાનો એક ભાગ નજરે દેખાતા 'આખો થાંભલો નજરે દેખ્યો' એમ કહેવાનો વ્યવહાર છે, તેમ આખા કેવળજ્ઞાનના એક અંશરૂપ મતિજ્ઞાન સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ થતાં, 'આખું કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે' -એવો નિઃસંદેહ નિર્ણય થઈ જાય છે. ભલે મતિજ્ઞાનમાં આખું કેવળજ્ઞાન આવી જતું નથી, પાણુ મતિજ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય તો આવી જાય છે.

અંશીને જાણ્યા વિના અંશ પાણુ નક્કી થઈ શકે નહિ. પુસ્તકનો અમુક ભાગ દેખાતાં "આ પુસ્તકનો આ ભાગ છે" એમ નક્કી થયું તો ત્યાં આખા પુસ્તકના નિર્ણય વિના "આ અંશ આ પુસ્તકનો જ છે" એવી નિઃશંકતા થઈ શકે નહિ. જે અંશીનું જ્ઞાન ન હોય તો "આ અંશ પુસ્તકનો છે કે લાકડાનો" એવી શંકા રહ્યા કરે. માટે અંશની પ્રત્યક્ષતામાં અંશીનો નિર્ણય આવી જાય છે. તેમ મતિજ્ઞાન તે જ્ઞાનનો અંશ છે. "આ મતિજ્ઞાન છે તે અંશ છે" -એમ કહેતાં જ તેમાં પૂર્ણ અંશી એવા કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષ આવી જાય છે. જે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનનો નિઃસંદેહ નિર્ણય ન કર્યો હોય તો "આ મતિજ્ઞાનઅંશ કેવળજ્ઞાનનો છે" એમ ક્યાંથી નક્કી કર્યું ? એટલે ખરેખર મતિજ્ઞાનના નિર્ણયમાં અંશ અને અંશી એવા ભેદની શંકા જ ઊઠતી નથી, અંશ છે ને અંશી નથી -એવો તર્ક જ સમ્યક્ મતિજ્ઞાનમાં ઊઠતો નથી. જ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ છે કે અંશ અને અંશીને ભેગા જ નક્કી કરે છે. આત્મા સર્વને સર્વ પ્રકારે જાણે-દેખે છે - એમ જે પયયિ નક્કી કર્યું તે પયયિમાં કેવળજ્ઞાનની શંકા જ ન રહે. જે કેવળજ્ઞાનની શંકા રહે તો તે પયયિ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ જ નક્કી કર્યો નથી. તે નક્કી કર્યા વિના મતિજ્ઞાનઅંશનો પાણુ નિર્ણય થતો નથી, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને શું કહેવું છે તેનો પાણુ નિર્ણય થતો નથી. જે મતિજ્ઞાનમાં પૂર્ણનો નિર્ણય ન આવે તો તે મતિજ્ઞાન કોના તરફ વળશે ? જે કેવળજ્ઞાનનો નિર્ણય ન કરે તો તે મતિજ્ઞાન જ ખોટું છે. તે મતિજ્ઞાન "અંશીનો અંશ" થયો જ નથી.

વળી તે મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના અવલંબને કાર્ય કરતું નથી, પાણુ સામાન્યના આશ્રયે જ કાર્ય કરે છે. જે ઈન્દ્રિયથી મતિજ્ઞાન થતું હોય તો સામાન્યનું વિશેષ ન રહ્યું ! માટે સામાન્યમાંથી જ વિશેષ થાય છે. સામાન્યના આશ્રયે જ મતિજ્ઞાન કાર્ય કરે છે. મતિજ્ઞાન અંતર્મુખ થતાં તેમાં કેવળજ્ઞાનની શંકા રહેતી નથી. અંશમાં આખાનો નિર્ણય થઈ જાય છે. મતિજ્ઞાન પોતે જ્ઞાનનો અંશ છે, તે અંશ વડે આખા અંશીનું નક્કી કર્યું છે. તે નિર્ણયમાં 'અમુક અંશ પ્રત્યક્ષ છે અને અમુક પરોક્ષ છે' એવા ભેદ નથી. સર્વને જાણવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે - એમ જ્યાં મતિજ્ઞાને અંતર્મુખ થઈને નક્કી કર્યું ત્યાં તેમાં કેવળજ્ઞાનની શંકા રહેતી નથી. પૂર્ણજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે જ તેનો નિર્ણય થાય -એમ નથી, પાણુ સાધકને અંશમાં અંશીનો નિર્ણય થઈ જાય છે.

હું સર્વને જાણનાર-દેખનાર સ્વસંવેદ્ય આત્મા છું એમ જ્યાં મતિજ્ઞાને નક્કી કર્યું ત્યાં તે મતિજ્ઞાનમાં કેવળજ્ઞાનનો નિઃસંદેહ નિર્ણય આવી જાય છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને અંતરમાં વાળીને આત્મસ્વભાવને ઓળખીને તેમાં જે એકાગ્ર થાય તેને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

માગશર વદ ૧૦, રવિવાર, ૨૩-૧૨-૫૧.

આ પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર છે. પ્રત્યાખ્યાન એટલે દોષનો ત્યાગ, તે ધર્મ છે. પાણુ આત્માનો ધ્રુવસ્વભાવ દોષ રહિત છે, એવા સ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા વિના દોષનો ખરો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. ધ્રુવસ્વભાવ નિર્વિકાર છે, ને દોષ એક સમય પૂરતો છે, -એમ વિકાર અને અવિકાર વચ્ચે ભેદજ્ઞાન થાય, ત્યાર પછી નિર્વિકાર સ્વભાવના આશ્રયે વિકારનો ત્યાગ થાય, તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. આવું નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન જ આસન્નભવ્ય જીવોને હિતરૂપ છે.

જેમ સુવાર્ણપાષાણ ઉપાદેય છે તેમ અંધપાષાણ ઉપાદેય નથી. જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્માના આશ્રયે પ્રગટતું વીતરાગી પ્રત્યાખ્યાન જ ઉપાદેય છે, પાણુ રાગાદિભાવો ઉપાદેય નથી. જે પત્થરમાં સોનું નીકળે તેમ હોય તેને લોકો અંગીકાર કરે છે. પાણુ જેમાંથી સોનું નીકળે તેમ ન હોય તેને લોકો અંગીકાર કરતા નથી. તેમ સંસાર-શરીર પ્રત્યેના ભોગનો ભાવ તો પત્થર જેવો છે. તેનાથી વૈરાગ્ય પામીને ચૈતન્યમાં વળવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે, એવું પ્રત્યાખ્યાન ભવ્ય જીવોને ઉપાદેય છે. પહેલાં જ્ઞાનમાં નિર્ણય થવો જોઈએ કે મારું સ્વરૂપ વિકાર વગરનું શુદ્ધ સોના જેવું છે, ને વિકાર મારું સ્વરૂપ નથી. -આવું ભેદજ્ઞાન જોગે કર્યું હોય ને શરીરથી- વિકારથી ચૈતન્યની ભિન્નતા જાણી હોય તેને જ તેના પ્રત્યે સાચો નિર્વેગ થાય; જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યની રુચિનો સદ્ભાવ ને સંસાર-શરીરના ભોગોની રુચિનો અભાવ-આવો નિર્વેગ તે પ્રત્યાખ્યાનનું કારણ છે. જેને આવું ભેદજ્ઞાન નથી તેને પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી. અજ્ઞાનીને જે આહારના ત્યાગનો શુભ રાગ છે તે ખરેખર પ્રત્યાખ્યાન નથી, કેમ કે શુદ્ધતા વગરનો એકલો શુભ તે અંધપાષાણ જેવો છે. જેને સંસાર-શરીર પ્રત્યે પ્રેમ વર્તે છે તેને તો મિથ્યાત્વનું પાણુ પરચખાણ નથી. પુણ્ય કે પાપ, શરીર કે ભોગ તે કાંઈ મારી ચીજ નથી. હું તો જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્ય છું -એવું જેને ભેદજ્ઞાન હોય તેને પ્રથમ મિથ્યાત્વનું પરચખાણ હોય છે, ને પછી ચૈતન્યમાં ઠરતાં તેને રાગાદિનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે.

જેની રુચિમાં રાગનો આદર છે તેને તો રાગનું કે મિથ્યાત્વનું પાણુ પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી. જેને ચૈતન્યની રુચિ પ્રગટી છે ને રાગની રુચિ ટળી છે તેને જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. પ્રત્યાખ્યાન તો મોક્ષનું કારણ છે. જેને સંસાર જોઈતો હોય તે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કેમ કરે ? જેને જેની પ્રીતિ હોય તે તેનો ત્યાગ ન કરે. પહેલાં રાગ અને સ્વભાવનું ભેદજ્ઞાન કરે ત્યારે તો હજી નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાનનું કારણ પ્રગટે. એટલે કે સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક જ પ્રત્યાખ્યાન હોય.

જેને જે ચીજનો પ્રેમ હોય તે જીવ તે ચીજને કેમ છોડે ? જેમ હાથમાં સર્પ હોય પાણુ તેને

જે રબરનું રમકડું માને તે તેને કેમ છોડે ? તેમ જે જીવ રાગાદિને કે વિષયોને ઠીક માને - તેની રુચિ કરે તે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કેમ કરે ? મારો સ્વભાવ તો પુણ્ય-પાપથી રહિત સહજ કારણપરમાત્મા છે એવી રુચિ પ્રગટ કર્યા વિના તેમાં એકાગ્રતા થાય નહિ ને રાગનું પ્રત્યાખ્યાન થાય નહિ. અજ્ઞાનથી બહારમાં ત્યાગી થઈને બેસે તેથી કાંઈ અંતરમાં સાચું પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી. મારે મારો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા જ અંગીકાર કરવા જોઈએ, ને વિષય ભોગો છોડવા જોઈએ - એવું ભેદજ્ઞાન કરીને, પછી ચૈતન્યમાં ઠરતાં વિભાવોનો અભાવ થઈ જાય છે, તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે. ચૈતન્યમાં ઠરતાં સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષની અભાવ થઈ જાય છે -તેનું નામ નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન છે. એટલે કે જ્ઞાતા સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થવી તે જ ખરું પ્રત્યાખ્યાન છે. આત્મામાં એકાગ્ર થતાં ભવિષ્યકાળ સંબંધી શુભ-અશુભ વિકલ્પોનું ઉત્થાન ન થવું તેનું નામ શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન છે.

જે પુત્ર ઉપર પ્રેમ હોય તેને જીદો કેમ કરે ? -પણ જ્યાં ખબર પડે કે આ તો ઘરનો માલ ચોરીને નુકસાન કરે છે, ત્યાં પુત્ર ઉપરને પ્રેમ ટળતાં તેને જીદો કરે છે; તેમ ભગવાન ચૈતન્ય પિતા પુણ્ય-પાપરૂપી પ્રજાને પોતાની માનીને તેના ઉપર પ્રીતિ કરે ત્યાં સુધી તેને પોતાથી જીદા કેમ કરે ? એટલે કે તેનું પ્રત્યાખ્યાન કેમ કરે ? પણ જ્યાં ભાન થયું કે અહો ! હું તો પુણ્ય-પાપ વગરનો ચૈતન્યમૂર્તિ છું ને આ પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓ તો બહારની ચાલ છે, તે પુણ્ય-પાપ મારા ઘરની ચીજ નથી, એવું ભાન થતાં તેની પ્રીતિ ટળે ને ચૈતન્યની એકાગ્રતાના બળે તેને જીદા કરે. એનું નામ પ્રત્યાખ્યાન છે.

હવે આ ૧૦૫મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૪૨

(હરિણી)

જયતિ સતતં પ્રત્યાખ્યાનં જિનેન્દ્રમતોદ્ભવં
પરમયમિનામેતન્નિર્વાણસૌખ્યકરં પરમ્ ।
સહજસમતાદેવીસત્કર્ણભૂષણમુચ્ચકૈઃ
મુનિપ શૃણુ તે દીક્ષાકાન્તાતિયૌવનકારણમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

શ્લોકાર્થ : હે મુનિવર ! સાંભળ; જિનેન્દ્રના મતમાં ઉત્પન્ન થતું પ્રત્યાખ્યાન સતત જ્યવંત છે. તે પ્રત્યાખ્યાન પરમ સંયમીઓને ઉત્કૃષ્ટપણે નિર્વાણસુખનું કરનારું છે, સહજ સમતાદેવીના સુંદર કાર્ણનું મહા આભૂષણ છે અને તારી દીક્ષારૂપી પ્રિય સ્ત્રીના અતિશય યૌવનનું કારણ છે. ॥૧૪૨॥

જિનેન્દ્રદેવે કહેલાં વસ્તુસ્વરૂપના ભાન વિના સાચું પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી. માટે ટીકાકાર કહે છે કે હે મુનિવર ! સાંભળ; જિનેન્દ્રના મતમાં ઉત્પન્ન થતું પ્રત્યાખ્યાન સતત જ્યવંત છે. અન્ય

કુમતમાં માનેલું પ્રત્યાખ્યાન તે ખરેખર પ્રત્યાખ્યાન નથી. જેને હજી ભિન્ન આત્માનું ભાન નથી, રાગ શું, સ્વભાવ શું તેનું ભાન નથી, તેને અંતર્દશાની લીનતા હોતી નથી ને રાગનો ત્યાગ હોતો નથી. સર્વજ્ઞદેવે કહેલા સ્વતંત્ર ચૈતન્યતત્ત્વનું ભાન કરીને તેમાં જે ઠર્યા તે મુનિઓને નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન હોય છે, અને તે પરમ સંયમી મુનિવરોને તે પ્રત્યાખ્યાન મોક્ષનું કારણ છે. વળી તે પ્રત્યાખ્યાન જ સહજ સમતાદેવીના સુંદર કાર્ણનું મહા આભૂષણ છે. જગતની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા તે બધા પ્રત્યે મુનિઓને સમતા છે, મુનિઓની તે સહજ સમતાનું આભૂષણ આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે. વળી હે મુનિ ! તારી જે સ્વરૂપની આનંદમાં ઝૂલતી દીક્ષારૂપી પ્રિય સ્ત્રી તેના અતિશય યૌવનનું કારણ આ પ્રત્યાખ્યાન છે. અર્થાત્ આ સ્વરૂપમાં લીનતારૂપ વીતરાગી ચારિત્રથી તારી દીક્ષાની શોભા છે. મુનિઓને પ્રિયમાં પ્રિય તો દીક્ષા - વીતરાગી ચારિત્ર છે, તે દીક્ષાને ખૂમારીમાં લાવવાનું કારણ આ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે. શાંત.....શાંત.... થઈને સ્વરૂપમાં ઠરી જાય, તેવી દશા મુનિઓને જ હોય છે. ને તેમને જ આવું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

જીઓ ! વૈરાગ્યના પ્રસંગો કેવા બને છે !! દેહ ક્ષાણમાં છૂટી જાય છે, ત્યાં કાંઈ શરણ થતું નથી. શાસ્ત્રો કહે છે કે જેમ સોયમાં દોરો પરોવી લીધો હોય તો તે ક્યાંય ખોવાય નહિ, તેમ આ મનુષ્યભવ પામીને જોગે આત્મામાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી દોરો પરોવી લીધો તે જીવ સંસારમાં ભટકશે નહિ. આત્માને ભવભ્રમાણથી બચાવવા માટે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી દોરો પરોવી લેવો જોઈએ.

હવે નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકારની છેલ્લી ગાથા કહે છે.

ગાથા ૧૦૬

एवं भेदभासं जो कुव्वइ जीवकम्मणो णिच्चं ।
पच्चक्खाणं सक्कदि धरिदुं सो संजदो णियमा ॥ १०६
एवं भेदाभ्यासं यः करोति जीवकर्मणोः नित्यम् ।
प्रत्याख्यानं शक्तो धर्तुं स संयतो नियमात् ॥ १०६ ॥
જીવ-કર્મ કેરા ભેદનો અભ્યાસ જે નિત્યે કરે,
તે સંયમી પચખાણ-ધારણમાં અવશ્ય સમર્થ છે. ૧૦૬.

અન્વયાર્થ : (एवं) એ રીતે (यः) જે (नित्यम्) સદા (जीवकर्मणोः) જીવ અને કર્મના (भेदाभ्यासं) ભેદનો અભ્યાસ (करोति) કરે છે, (सः संयतः) તે સંયત (नियमात्) નિયમથી (प्रत्याख्यानं) પ્રત્યાખ્યાન (धर्तुं) ધારણ કરવાને (शक्तः) શક્તિમાન છે.

હું જ્ઞાનમૂર્તિ જીવ છું ને કર્મ મારાથી ભિન્ન છે. કર્મ તરફના વલણવાળો ભાવ પાણ મારું સ્વરૂપ નથી, જે ભાવથી કર્મનું બંધન થાય તે ભાવ સારો નથી, તે પાણ મારાથી જુદો છે - એમ પ્રથમ ભેદજ્ઞાન કરીને, જે મુનિ નિત્ય તેમના ભેદનો અભ્યાસ કરે છે તે જ નિયમથી પ્રત્યાખ્યાન ધારણ કરવાને શક્તિમાન છે. જેને એવું ભેદજ્ઞાન નથી તેને તો પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી.

“શ્રીમદ્ અર્હતના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલાં પરમાગમના અર્થનો વિચાર કરવામાં સમર્થ એવો જે પરમ સંયમી અનાદિ બંધનરૂપ સંબંધવાળા અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ અને કર્મપુદ્ગલનો ભેદ ભેદાભ્યાસના બળથી કરે છે, તે પરમ સંયમી નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન તથા વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાનને સ્વીકૃત (-અંગીકૃત) કરે છે.”

‘શ્રીમદ્’ એટલે લક્ષ્મીવાળા; બહારની જડ લક્ષ્મીનો ધાણી આત્મા નથી, આત્માની લક્ષ્મી તો જ્ઞાન છે; એવી સાચી લક્ષ્મીવાળા તો અરિહંત ભગવંતો છે; કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીમાં તેમને આખો લોકલોક જાગ્યાઈ રહ્યો છે. એવા શ્રીમદ્ અર્હત ભગવાનના મુખકમળમાંથી જે વાણી નીકળી તે પરમાગમ છે, તેમાં કહેલાં પદાર્થનો નિર્ણય જેણે કર્યો હોય એટલે કે સમ્યજ્ઞાન કર્યું હોય તેને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. ભગવાને કહેલાં પરમાગમમાં કહેલા અર્થનો વિચાર તો ધર્મી ગૃહસ્થને પાણ હોય છે, પાણ અહીં પ્રત્યાખ્યાન બતાવવું છે તેથી મુનિની વાત લીધી છે. સર્વજ્ઞદેવે કહેલાં તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને જે પરમ સંયમી મુનિ અનાદિ બંધનરૂપ સંબંધવાળા અંતઃતત્ત્વ અને કર્મપુદ્ગલનો ભેદ ભેદાભ્યાસના બળથી કરે છે તેને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

પ્રથમ સર્વજ્ઞના પરમાગમથી જાણ્યું છે કે હું શુદ્ધ પરમ ચૈતન્યમય અંતઃતત્ત્વ છું ને પર્યાયમાં વિકાર છે તે અનાદિથી સંબંધરૂપ અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ છે, ને કર્મપુદ્ગલ તે અજીવતત્ત્વ છે તે દ્રવ્યબંધન છે, મારું શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ ત્રિકાળ છે, તેની સાથે અનાદિથી પર્યાયમાં ભાવબંધરૂપ અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વનો સંબંધ છે, ને કર્મપુદ્ગલનો દ્રવ્યબંધ છે, તેનાથી મારી ભિન્નતા છે - એમ જાણીને જે ભેદનો અભ્યાસ કરે છે એટલે કે શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વમાં ઠરવારૂપ ક્રિયા કરે છે તે મુનિઓને પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

પહેલાં તો ત્રણે પ્રકારોને જેણે સર્વજ્ઞના પરમાગમથી જાણ્યા છે, એટલે સર્વજ્ઞ કેવા હોય ? ને તેમાણે કહેલાં આગમ કેવા હોય તેનો પાણ નિર્ણય આવી ગયો, ને તેમાં કહેલા ત્રણ પ્રકારોને જેણે જાણ્યા છે તેને જ અશુદ્ધતા અને કર્મના ભેદનો અભ્યાસ હોય છે. હું પરમ શુદ્ધ ચૈતન્ય છું તે શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ છું, ને રાગાદિભાવો તે અશુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ છે, ને કર્મ તો મારાથી બાહ્ય છે - એમ પ્રથમ જાણ્યું છે, ને પછી પરમ સંયમી થઈને ભેદાભ્યાસના બળથી જે મુનિ અંતરમાં લીન થાય છે, તે જીવને અશુદ્ધતાનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે. અશુદ્ધતા અને જડ કર્મો તે બન્નેથી મારું શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વ જુદું છે - એવું ભાન કરીને તેમાં જે ઠરે છે તેને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. તેમાં જેટલી વીતરાગી સ્થિરતા થઈ તે નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે, ને ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરું - ઈત્યાદિ શુભ વિકલ્પ ઊઠે તે વ્યવહાર પ્રત્યાખ્યાન છે. પહેલાં આવું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. ગૃહસ્થોએ પાણ એવું પ્રત્યાખ્યાન આવ્યા પહેલાં તેની ઓળખાણ કરવી જોઈએ. કેમ કે પહેલાં સમ્યજ્ઞાન કરે તો પછી પ્રત્યાખ્યાનનો પ્રસંગ આવે.

માગશર વદ ૧૧, સોમવાર, ૨૪-૧૨-૫૧.

હવે આ નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકારની છેલ્લી ગાથા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ નવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૪૩

(સ્થોદ્રતા)

भाविकालभवभावनिवृत्तः

सोहमित्यनुदिनं मुनिनाथः ।

भावयेदखिलसौख्यनिधानं

स्वस्वरूपममलं मलमुक्त्यै ॥ १४३ ॥

શ્લોકાર્થ : ‘જે ભાવિ કાળના ભવ-ભાવોથી (સંસારભાવોથી) નિવૃત્ત છે તે હું છું’ એમ મુનીશ્વરે મળથી મુક્ત થવા માટે પરિપૂર્ણ સૌખ્યના નિધાનભૂત નિર્મળ નિજ સ્વરૂપને પ્રતિદિન ભાવવું. ॥ ૧૪૩ ॥

જોગે દોષ છોડવા હોય-ભવ છોડવા હોય તેણે પ્રથમ દોષરહિત-ભવરહિત એવા સ્વભાવને જાણવો જોઈએ. મારે હવે ભવ નથી જોઈતા, તેનો અર્થ એ થયો કે ભવ તે મારું સ્વરૂપ નથી. જોગે ભવરહિત સ્વભાવનો નિર્ણય કર્યો હોય તેને જ ભવના ભાવનું ખરું પ્રત્યાખ્યાન હોય છે.

ભવનો ભાવ તે હું નથી, હું તો ભવના ભાવોથી નિવૃત્ત છું; ભાવિકાળના ભવ-ભાવોથી હું નિવૃત્ત છું -એમ નિર્ણય કરીને તેની ભાવના ભાવવી, તે મુક્તિનું કારણ છે. ભવિષ્યના ભવોના ભાવથી હું નિવૃત્ત છું -એટલે કે મારા સ્વભાવમાં તે ભવનો ભાવ જ નથી -એ સ્વભાવમાં એકાગ્ર રહેતાં ભવના ભાવની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી. જોગે ભવના ભાવ રુચે તેને આત્માનો સ્વભાવ રુચતો નથી અને જોગે આત્માનો સ્વભાવ રુચે તેને ભવનો ભાવ રુચે નહિ. મુનિ કહે છે કે વર્તમાનમાં તો સ્વભાવની ભાવના વડે હું ભવના ભાવથી રહિત છું, ને ભવિષ્યમાં પણ મને ભવનો ભાવ થવાનો નથી. પુણ્ય-પાપ તે બધા મલિનભાવો છે તેનાથી મુક્ત થવા માટે પરિપૂર્ણ આનંદનું નિધાન એવું જો નિઃસ્વરૂપ તેની પ્રતિદિન ભાવના ભાવવી. ચૈતન્ય-જ્ઞાયક છું -એનો નિર્ણય કરીને તેમાં જોટલી એકાગ્રતા થાય તેટલું પ્રત્યાખ્યાન છે.

ભૂતકાળના દોષનું પ્રતિક્રમાણ હોય, વર્તમાનની આલોચના હોય અને ભાવિકાળનું પરચખાણ હોય; પણ ચિદાનંદ નિઃસ્વરૂપ ત્રણે કાળ દોષ રહિત છે તેની દૃષ્ટિ કરીને તેમાં એકાગ્ર થયો, ત્યાં ત્રણ કાળના દોષના પ્રતિક્રમાણ, પ્રત્યાખ્યાન ને આલોચના થઈ જાય છે. માટે કહ્યું કે નિઃ પરમ તત્ત્વની પ્રતિદિન ભાવના ભાવવી. એ જ મુક્તિના સુખનું કારણ છે.

શ્લોક ૧૪૪

(સ્વાગતા)

ઘોરસંસૃતિમહાર્ણવમાસ્વ-

ચાનપાત્રમિદમાહ જિનેન્દ્રઃ ।

તત્ત્વતઃ પરમતત્ત્વમજસ્રં

ભાવયામ્યહમતો જિતમોહઃ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્લોકાર્થ : ઘોર સંસારમહાર્ણવનું આ (પરમ તત્ત્વ) દેદીપ્યમાન નાવ છે એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે; તેથી હું મોહને જીતીને નિરંતર પરમ તત્ત્વને તત્ત્વતઃ (-પારમાર્થિક રીતે) ભાવું છું. ॥૧૪૪॥

આ પરમ ચૈતન્યતત્ત્વ છે તે સંસારસમુદ્રથી તરવા માટેનું સુંદર નાવ છે. આ ચૈતન્યની નૌકાનો આશ્રય કરતાં આત્મા ઘોર સંસારસમુદ્રથી પાર થઈ જાય છે; આત્માના ચિદાનંદ તત્ત્વને જાણ્યા વિના પુણ્ય-પાપની ભેખડમાં ભરાઈ પડે તો સંસારથી તરે નહિ. એક નૌકામાં ૮૦ માણસો બેઠાં હતા ને બધાય ડૂબ્યા ! પણ અહીં આ પરમ ચૈતન્યતત્ત્વ તો એવું નાવ છે કે તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતા

કરતાં ઘોર સંસારસમુદ્રનો પાર આવી જાય છે. અંતરસ્વરૂપ નિઃ પરમતત્ત્વ પોતે જ પોતાને સંસારથી તારવા માટે નાવ છે - એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે. તેથી હું મોહને જીતીને નિરંતર તે પરમતત્ત્વને જ તત્ત્વતઃ ભાવું છું. આવી ભાવના તે પરચખાણ છે.

ત્રિકાળી શુદ્ધ પરમતત્ત્વ તે જ સંસારથી પાર ઉતારનારી નૌકા છે. એ સિવાય પરચયિના આશ્રયે પણ સંસારનો પાર પમાતો નથી. ત્રિકાળી તત્ત્વનો આશ્રય કરવો તે જ સંસારથી પાર કરનારી નૌકા છે અને તેના આશ્રયે જ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. માટે મુનિરાજ કહે છે કે હું તે પરમતત્ત્વની જ નિરંતર ભાવના ભાવું છું.

શ્લોક ૧૪૫

(મંદાક્રાંતા)

પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ સતતં શુદ્ધચારિત્રમૂર્તેઃ

બ્રાન્તિધ્વંસાત્સહજપરમાનંદચિન્નિષ્ણુદ્ધેઃ ।

નાસ્ત્યન્યેષામપરસમયે યોગિનામાસ્પદાનાં

ભૂયો ભૂયો ભવતિ ભવિનાં સંસૃતિધોરરૂપા ॥ ૧૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ : બ્રાંતિના નાશથી જોગે બુદ્ધિ સહજ-પરમાનંદયુક્ત ચૈતન્યમાં નિષ્ઠિત (-લીન, એકાગ્ર) છે એવા શુદ્ધચારિત્રમૂર્તિને સતત પ્રત્યાખ્યાન છે. પરસમયમાં (-અન્ય દર્શનમાં) જોગેનું સ્થાન છે એવા અન્ય યોગીઓને પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી; તે સંસારીઓને ફરીફરીને ઘોર સંસારણ(-પરિભ્રમણ) થાય છે. ॥ ૧૪૫ ॥

શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વનું ભાન કરીને જોગે બ્રાંતિનો નાશ કર્યો છે અને જોગે બુદ્ધિ ત્રિકાળી સહજ પરમાનંદયુક્ત ચૈતન્યમાં એકાગ્ર છે એવા શુદ્ધચારિત્રમૂર્તિ મુનિઓને સતત પ્રત્યાખ્યાન છે. ક્ષણિક રાગાદિ જોટલો આત્માને માનવો તે બ્રાંતિ છે. એક સમય પૂરતી પ્રગટ પરચય જોટલો જ આત્માને માનવો, રાગ જોટલો જ માનવો કે નિમિત્તના આશ્રયથી લાભ માનવો તે બધી પરચયબુદ્ધિ છે- બ્રાંતિ છે. જોગે એવી બ્રાંતિ છે, એટલે કે અંતરમાં ત્રિકાળી તત્ત્વ તરફ જોગેનું વલાણ નથી તેને પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી.

જોગે ત્રિકાળી સહજાનંદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ અને લીનતા છે તેને જ તેમાં લીનતાથી પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. પણ જોગે આવા પરમ ચૈતન્યતત્ત્વને જાણતાં નથી તેમનું સ્થાન પરસમયમાં છે; સ્વસમય એવો જોગે ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્મા, તેમાં જોગે સ્થિત નથી ને વિકારથી-રાગથી-પરથી લાભ માને છે તે બધા જોગે પરસમયમાં સ્થિત છે. એ રીતે જોગેનું સ્થાન પરસમયમાં છે એવા અન્ય યોગીઓને પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી; તે તો ઘોર સંસારી છે ને તેને તો ફરી ફરીને ઘોર સંસારમાં ભ્રમણ થાય

છે. જેઓ ચૈતન્યમાં લીન થયા તેને તો શુદ્ધ ચારિત્રમૂર્તિ કહ્યા, અને જેઓને આત્માનું ભાન નથી ને વિકારથી લાભ માને છે તે તો પરસમય છે. તે સંસારીઓને ફરી ફરીને ઘોર સંસારભ્રમાણ થાય છે. ધ્રુવ ચૈતન્યની ભાવના વિના સંસારભ્રમાણ મટતું નથી.

શ્લોક ૧૪૬

(શિખરિણી)

મહાનંદાનંદો જગતિ વિદિતઃ શાશ્વતમયઃ

સ સિદ્ધાત્મન્યુચ્ચૈર્નિયતવસતિર્નિર્મલગુણે ।

અમી વિદ્વાન્સોપિ સ્મરનિશિતશસ્ત્રૈરભિહતાઃ

કથં કાંક્ષત્યેનં વત કલિહતાસ્તે જડધિયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ : જે શાશ્વત મહા આનંદાનંદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે નિર્મળ ગુણવાળા સિદ્ધાત્મામાં અતિશયપાણે અને નિયતપાણે રહે છે. (તો પછી,) અરેરે ! આ વિદ્વાનો પણ કામના તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ઈજા પામ્યા થકા કલેશપીડિત થઈને તેને (કામને) કેમ ઈચ્છે છે ! તેઓ જડબુદ્ધિ છે. ॥૧૪૬॥

જુઓ ! શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ કહે છે કે અહો ! જગતમાં જે શાશ્વત મહા આનંદ-આનંદ પ્રસિદ્ધ છે તે આનંદ તો સિદ્ધ ભગવંતોમાં રહે છે. પહેલાં પૃ. ૮૮માં કહ્યું હતું કે “આ ભુવનવિદિત - જગત્પ્રસિદ્ધ સત્યને હે ભવ્ય ! તું જાણ !”

જે આનંદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે તે તો આત્માના સ્વભાવમાં છે, ને પર્યાયે સિદ્ધ ભગવંતોમાં તે મહાઆનંદ પ્રગટ છે. “આનંદ બ્રહ્મણો રૂપં” તે મહા આનંદ તો ચૈતન્યનું જ સ્વરૂપ છે. ને સિદ્ધોને તે પ્રગટ છે. પ્રસિદ્ધ વિશુદ્ધ સુસિદ્ધ સમૂહ - એ સિદ્ધ ભગવંતોને આનંદ પ્રગટ છે ને આત્માનો તેવો સ્વભાવ છે. અરેરે ! આવું જાણવામાં આવતા છતાં વિદ્વાનો તે આત્માને ભૂલીને બહારના વિષયોની ભાવના કેમ કરે છે ? ચૈતન્યનો સ્વવિષય છોડીને પુણ્ય-પાપની ભાવના કરવી તે બધો પરવિષય છે. જેને પુણ્યની રુચિ છે તે પણ ભોગનો જ અર્થ છે. જીવ કાં તો પોતાના આત્માના આનંદની ભાવના ભાવે, અને કાં તો પરવિષયના ભોગની ભાવના ભાવે. અહો ! આનંદમૂર્તિ તો આત્મામાં જ છે, ને તે મહા આનંદ સિદ્ધોને પ્રગટ છે, -એવી વાતની જેને ખબર નથી તેવા જીવો તો કામની ઈચ્છાથી કલેશિત થઈને તેને ઈચ્છે છે, પણ જે વિદ્વાનોને તે વાત ખ્યાલમાં આવી તેઓ પણ તે ચૈતન્યના આનંદની ભાવના કેમ નથી ભાવતા ? ને ભોગની ભાવના કેમ ભાવે છે ? - તેઓ જડ બુદ્ધિ છે. પુણ્યની રુચિ કરે તે પણ જડ બુદ્ધિ છે. કેમ કે જેને પુણ્યની રુચિ છે તેને જડની રુચિ છે, તેને આત્માની રુચિ નથી. ગૃહસ્થ હોય ને છોડી ન શકે, તો પણ આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ભાઈ ! તું ભાવના તો ચૈતન્યની જ રાખજે; પુણ્ય-પાપની કે ભોગની ભાવના ભાવીશ નહિ.

શ્લોક ૧૪૭

(મન્દાક્રાન્તા)

પ્રત્યાખ્યાનાન્દ્રવતિ યમિષુ પ્રસ્ફુટં શુદ્ધશુદ્ધં

સચ્ચારિત્રં દુરઘતરુસાંદ્રાટવીવહ્નિરૂપમ્ ।

તત્ત્વં શીઘ્રં કુરુ તવ મતૌ ભવ્યશાર્દૂલ નિત્યં

યત્કિંભૂતં સહજસુખદં શીલમૂલં મુનીનામ્ ॥ ૧૪૭ ॥

શ્લોકાર્થ : જે દુષ્ટ પાપરૂપી વૃક્ષોની ગીચ અટવીને બાળવાને અગ્નિરૂપ છે એવું પ્રગટ શુદ્ધ-શુદ્ધ સત્યાચારિત્ર સંયમીઓને પ્રત્યાખ્યાનથી થાય છે; (માટે) હે ભવ્યશાર્દૂલ ! (-ભવ્યોત્તમ) તું શીઘ્ર તારી મતિમાં તત્ત્વને નિત્ય ધારણ કર -કે જે તત્ત્વ સહજ સુખનું દેનારું છે અને મુનિઓના ચારિત્રનું મૂળ છે. ॥ ૧૪૭ ॥

જુઓ ! પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર પૂરો કરતાં મુનિને કેવો ઉત્સાહ છે ! ! તેથી નવ શ્લોકો મૂક્યા છે. પોતે ચારિત્ર આરાધનામાં વર્તે છે ને સ્વર્ગમાં જવાના છે પણ ત્યાંથી નીકળીને શુદ્ધ ચારિત્ર પૂરું કરીને મુક્તિ પામશે; તેઓ અહીં ચારિત્રના ગાણાં ગાય છે.

મુનિને શુદ્ધ ચારિત્ર અગ્નિ પ્રગટ્યો તે પાપરૂપી ગીચ જંગલને બાળી નાંખે છે. સંયમીઓને પ્રત્યાખ્યાનથી -એટલે કે સ્વરૂપમાં રાગરહિત એકાગ્રતાથી તે- શુદ્ધ-શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રગટે છે. માટે હે ભવ્યશાર્દૂલ ! હે ભવ્યરૂપી સિંહ ! તું તારી મતિમાં શીઘ્ર તે સહજ તત્ત્વને ધારણ કર, કે જે તત્ત્વ સહજ સુખનું દેનાર છે ને મુનિઓના ચારિત્રનું મૂળ છે.

આવા તત્ત્વમાં એકાગ્ર થવાથી પ્રત્યાખ્યાન અને ચારિત્ર થાય છે. જુઓ, પ્રત્યાખ્યાન એની મેળે થઈ જતું નથી. પણ તે પર્યાયરૂપે પોતે પરિણમવાથી થાય છે. પોતે સ્વભાવમાં પરિણમે તો રાગનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. સહજ તત્ત્વ એવો પોતાનો આત્મા છે, તે જ ચારિત્રનું મૂળ છે.

શ્લોક ૧૪૮

(માલિની)

જયતિ સહજતત્ત્વં તત્ત્વનિષ્ણાતબુદ્ધેઃ

હૃદયસરસિજાતાભ્યન્તરે સંસ્થિતં યત્ ।

તદપિ સહજતેજઃ પ્રાસ્તમોહાન્ધકારં

સ્વરસવિસરમાસ્વદ્બોધવિસ્ફૂર્તિમાત્રમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

શ્લોકાર્થ : તત્ત્વમાં નિષ્ણાત બુદ્ધિવાળા જીવના હૃદયકમળરૂપ અભ્યંતરમાં જે સુસ્થિત છે, તે

સહજ તત્ત્વ જ્યવંત છે. તે સહજ તેજે મોહાંધકારનો નાશ કર્યો છે અને તે (સહજ તેજ) નિજ રસના ફેલાવથી પ્રકાશતા જ્ઞાનના પ્રકાશનમાત્ર છે. ॥ ૧૪૮ ॥

સહજ તત્ત્વ તો ત્રિકાળ છે પણ તત્ત્વનિષ્ણાત જીવને તેનું ભાન છે, ને તે પોતાના અંતરમાં તેની ભાવના કરે છે. માટે તે તત્ત્વનિષ્ણાત જીવની જ્ઞાનપર્યાયમાં તે સહજ તત્ત્વ સુસ્થિત છે, ને તે તત્ત્વ ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તે છે. તે તત્ત્વના સહજ તેજે મોહાંધકારનો નાશ કર્યો છે, ખરેખર તો તે ત્રિકાળ તત્ત્વનો આશ્રય લીધો ત્યાં મોહની ઉત્પત્તિ થતી નથી; માટે તે સહજ તત્ત્વના તેજથી મોહનો નાશ થઈ જવાનું કહ્યું.

આવી ચૈતન્યશક્તિની પ્રતીત કરીને તેની ભાવનામાં એકાગ્ર થાય તો મોહનો નાશ થઈને પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. સહજ તત્ત્વ ત્રિકાળ નિજરસના ફેલાવથી પ્રકાશતા જ્ઞાનના પ્રકાશમાનમાત્ર છે. આ બધા ત્રિકાળી તત્ત્વના ગાણાં છે. તેનો મહિમા કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં પર્યાયમાં સહજ જ્ઞાન-આનંદદશા પ્રગટે છે. તત્ત્વમાં જેઓ નિષ્ણાત છે તેમને જ આવું પરમાત્મતત્ત્વ પ્રતીતમાં બેસે છે, ને પછી તેમાં લીનતાથી જ ચારિત્ર હોય છે.

હવે મુનિરાજને પ્રમોદ આવી જતાં તે સહજ તત્ત્વને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૧૪૯

(પૃથ્વી)

અસ્વંડિતમનારતં સકલદોષદૂરં પરં
ભવાંબુનિધિમગ્નજીવતતિયાનપાત્રોપમમ્ ।
અથ પ્રબલદુર્ગવર્ગદવવહ્નિકીલાલકં
નમામિ સતતં પુનઃ સહજમેવ તત્ત્વં મુદા ॥ ૧૪૯ ॥

શ્લોકાર્થ : વળી, જે (સહજ તત્ત્વ) અખંડિત છે, શાશ્વત છે, સકળ દોષથી દૂર છે, ઉત્કૃષ્ટ છે, ભવસાગરમાં ડૂબેલા જીવસમૂહને નૌકા સમાન છે અને પ્રબળ સંકટોના સમૂહરૂપી દાવાનળને (શાંત કરવા) માટે જળ સમાન છે, તે સહજ તત્ત્વને હું પ્રમોદથી સતત નમું છું. ॥ ૧૪૯ ॥

હું સહજ તત્ત્વને પ્રમોદથી નમું છું. કેવું છે તે સહજ તત્ત્વ ? ચૈતન્યની ધ્રુવધારા વહી રહી છે, તેમાં ક્યાંય ખંડ નથી, અખંડ સહજ તત્ત્વ છે. વળી શાશ્વત છે, સમસ્ત પુણ્ય-પાપરૂપી દોષોથી જે ત્રિકાળ રહિત છે, ઉત્કૃષ્ટ છે, સિદ્ધ ભગવાન કરતાં પણ આ સહજ તત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ છે કેમ કે તેના જ આશ્રયે સિદ્ધદશા પ્રગટે છે; ભવસાગરમાં ડૂબતા જીવોને માટે તે સહજ તત્ત્વ તરતી નૌકા સમાન છે, ને મહાન સંકટોના સમૂહરૂપી જે આ સંસાર દાવાનળ તેને શાંત કરવા માટે સહજ તત્ત્વ જ જળ સમાન છે. તે સહજ તત્ત્વ તરફ વળતાં જ સંસારનો દાવાનળ શાંત થઈ જાય છે. આવા તે

સહજ તત્ત્વને હું પ્રમોદથી સહજ નમું છું.

જીઓ ! આવા સહજ તત્ત્વના બહુમાન વગર ચારિત્ર કે પરચ્યાગ હોતું નથી; માટે તેનો મહિમા કર્યો છે. વર્તમાન વિકાર વગરના ત્રિકાળ સહજ પરમ તત્ત્વનો મહિમા લાવીને હું પ્રમોદથી તેમાં પરિણમું છું-નમું છું. આવા સહજ તત્ત્વનો પ્રમોદ આવ્યા વિના ચારિત્રદશા હોતી નથી.

માગશર વદ ૧૨, મંગળવાર, ૨૫-૧૨-૫૧.

પ્રત્યાખ્યાનના આધારભૂત સહજ ચૈતન્યતત્ત્વનો મહિમા અને તેને નમસ્કાર

આ નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર પૂરો કરતાં છેલ્લા કળશોમાં ટીકાકાર મુનિરાજ સહજ તત્ત્વનો મહિમા કરીને તેને નમસ્કાર કરે છે. તે સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો મહિમા કરીને તેની ભાવનાથી તેમાં એકાગ્ર થતાં પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. રાગાદિનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું છે તો તે રાગ વગરની ચીજ શું છે તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. શરીર-મન-વાણી તો પર ચીજ છે, જડ છે, તે તો ધૂટેલી જ છે પણ પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ મલિનભાવો છે તે દોષ છે, ને તે દોષરહિત જે ત્રિકાળી સહજ સ્વભાવ છે તેની ભાવનાથી તે દોષનું પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. માટે અહીં તે સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક ૧૫૦

(પૃથ્વી)

જિનપ્રભુમુખારવિન્દવિદિતં સ્વરૂપસ્થિતં
મુનીશ્વરમનોગૃહાન્તરસુરત્નદીપપ્રભમ્ ।
નમસ્યમિહ યોગિભિર્વિજિતદૃષ્ટિમોહાદિભિઃ
નમામિ સુખમન્દિરં સહજતત્ત્વમુચ્ચૈરદઃ ॥ ૧૫૦ ॥

શ્લોકાર્થ : જે જિનપ્રભુના મુખારવિન્દથી વિદિત (પ્રસિદ્ધ) છે, જે સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જે મુનીશ્વરોના મનોગ્રહની અંદર સુંદર રત્નદીપની માફક પ્રકાશે છે, જે આ લોકમાં દર્શનમોહાદિ પર વિજય મેળવેલા યોગીઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે અને જે સુખનું મંદિર છે, તે સહજ તત્ત્વને હું સદા અત્યંત નમું છું. ॥ ૧૫૦ ॥

અહીં સહજ તત્ત્વને નમસ્કાર કરે છે. કેવું છે તે સહજ તત્ત્વ ? સહજ તત્ત્વ એટલે પોતાનું શાશ્વત શુદ્ધસ્વરૂપ. તે જ આદરણીય છે. શ્રી જિનેન્દ્રપ્રભુના મુખારવિન્દથી તે સહજ તત્ત્વ પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભગવાનની વાણીમાં એમ પ્રસિદ્ધ થયું છે કે પુણ્ય-પાપના વિભાવથી પાર અને શરીરાદિથી ભિન્ન એવું જે સ્વાભાવિક સહજ આત્મતત્ત્વ તે જ ઉપાદેય છે. એનો નિર્ગુણ કર્યા વગર સાચું પ્રત્યાખ્યાન કે ચારિત્ર હોય નહિ.

શરીરાદિ તો કૃત્રિમ ઉપાધિ છે, ને પુણ્ય-પાપ પણ કૃત્રિમ-ક્ષણિક છે, તે રહિત જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્મા તે સહજ તત્ત્વ છે, તે સહજ તત્ત્વ શ્રી જિનપ્રભુના મુખારવિંદથી પ્રસિદ્ધ છે. અહીં તો કહે છે કે ભગવાનની વાણીમાં આવું સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. પુણ્ય-પાપમાં સ્થિત નથી, પણ પોતાના ધ્રુવસ્વરૂપમાં જ તે સહજ તત્ત્વ ત્રિકાળ સ્થિત છે. તે કદી પોતાના સ્વરૂપથી ખસતું જ નથી -આવા ચૈતન્યની ઓળખાણ કરવી તે સમ્યજ્ઞાન છે.

પુણ્ય-પાપના ભાવો તો અસ્થિર છે, તે સ્વરૂપમાં સ્થિર નથી; ચૈતન્યતત્ત્વ તો સહજ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે, ભગવાનના મુખથી નીકળેલું આવું આત્મતત્ત્વ છે તેને ઓળખે તો તેમાં ઠરીને પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો પ્રસંગ આવે. ચૈતન્યતત્ત્વ શરીરમાં તો સ્થિત નથી, પુણ્ય-પાપમાં પણ સ્થિત નથી, પણ સહજ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે, તેમાં વલાણ કરતાં પુણ્ય-પાપનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે.

વળી તે સહજ તત્ત્વ મુનીશ્વરોના મનમંદિરમાં સુંદર રત્નદીપની માફક પ્રકાશે છે. જેમ રત્નનો દીપક પવનથી ન ઓલવાય, તેમ મુનિઓના હૃદયમાં પ્રકાશમાન આ સહજ ચૈતન્યરત્નનો પ્રકાશ મહા સુંદર અને સ્થિર છે; જેમ રત્નપ્રકાશને તેલ વગેરેની જરૂર ન પડે, પવન કે વરસાદથી ઓલવાય નહિ, તેમ આ ચૈતન્યરત્ન જગતનું પ્રકાશક, સ્વયંસિદ્ધ પ્રકાશમાન છે, તે ચૈતન્યરત્ન મુનિઓના મનોગૃહમાં પ્રકાશમાન છે. આવું સહજ તત્ત્વ ધર્મી જીવોએ આદરવા જેવું છે. જેના અંતરમાં આવા સહજ ચૈતન્યહીરાનો પ્રકાશ થયો છે તેવા મુનિઓને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. ચૈતન્યના અવલંબને જ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. માટે કહ્યું કે મુનિઓના મનમંદિરમાં તે પ્રકાશમાન છે.

વળી તે સહજ ચૈતન્યતત્ત્વ આ લોકમાં દર્શનમોહાદિ ઉપર જોગે વિજય મેળવેલો છે એવા યોગી-ધર્માત્માઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ધર્મી જીવો તો આવા સહજ પરમ તત્ત્વનો જ આદર કરીને નમસ્કાર કરે છે, પુણ્ય-પાપના પરિણામનો આદર કરતાં નથી. જેમણે સહજ શુદ્ધ આનંદમૂર્તિ આત્માનું ભાન કરીને દર્શનમોહ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, અને તે ઉપરાંત સ્થિરતા વડે આસક્તિના ભાવ ઉપર પણ વિજય મેળવ્યો છે - એવા મુનિઓથી આ સહજ તત્ત્વ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. બહારમાં ભગવાનને-તીર્થકરાદિને તો અજ્ઞાનીઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, પણ અંતરમાં બિરાજમાન આ સહજ તત્ત્વ તો દર્શનમોહ વગેરેને જીતનારા યોગીઓથી જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે; અજ્ઞાનીઓ તેને નમસ્કાર કરી શકતા નથી. ધર્મી જીવને નીચલી દશામાં રાગાદિ હોવા છતાં તે તેને આદરણીય માનતા નથી, આદરણીય તો મારું નિર્દોષ સહજ તત્ત્વ જ છે, -એમ ધર્મી જીવો જાણે છે. પહેલાં આવા સહજ તત્ત્વના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયા પછી તેમાં એકાગ્રતાના જોરે પુણ્ય-પાપનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે.

જીવો ! આ સહજ તત્ત્વનો મહિમા છે ! અંતરમાં ગુપ્ત બિરાજમાન આવા ધ્રુવ તત્ત્વને કોણ મળવા જાય ? કે જે જીવ પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડીને અંતમુખ થાય તે તેને મળવા જઈ શકે છે.

જેમ રાજ ગુપ્ત બેઠો હોય તેને કોણ મળી શકે ? કે જે અંદર તેની પાસે જાય તે; તેમ આ સહજ ચૈતન્યતત્ત્વ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. તેને કોણ નમે ? કે જેઓએ દર્શનમોહ વગેરે ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય એવા યોગીઓ જ તે સહજ તત્ત્વનો નમે છે.

વળી તે સહજ તત્ત્વ સુખનું મંદિર છે. સુખને રહેવાનું સ્થાન તો આ સહજ તત્ત્વ છે, તેમાં જે પ્રવેશ કરે તેને સુખનો અનુભવ થાય છે.

શ્રી મુનિરાજ કહે છે કે : આવા સહજ તત્ત્વને હું સદા નમું છું. મારી મતિને હું અંત:તત્ત્વમાં લઈ જાઉં છું. જીવો, આવા સહજ તત્ત્વને ઓળખવું એ જ શરાણ છે; શરીરાદિમાં ક્યાંય સુખ નથી, સુખ તો મારા ચૈતન્યમંદિરમાં છે -એમ પ્રથમ નિર્ણય કરો, રુચિ કરો.

પહેલાં કહ્યું હતું કે આ સહજ તત્ત્વ યોગીઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે; અને પછી કહ્યું કે ‘હું તે સહજ તત્ત્વને સદા નમું છું’ એટલે પોતાને મુનિદશા વર્તે છે -તે વાત પણ જાહેર કરી છે.

વળી ફરીથી તે સહજ તત્ત્વનો મહિમા ગાઈને તેને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૧૫૧

(પૃથ્વી)

પ્રણદુરિતોત્કરં પ્રહતપુણ્યકર્મવ્રજં

પ્રધૂતમદનાદિકં પ્રબલબોધસૌધાલયમ્ ।

પ્રણામકૃતતત્ત્વવિત્ પ્રકરણપ્રણાશાત્મકં

પ્રવૃદ્ધગુણમંદિરં પ્રહતમોહરાત્રિં નુમઃ ॥ ૧૫૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જોગે પાપના રાશિને નષ્ટ કર્યો છે, જોગે પુણ્યકર્મના સમૂહને હણ્યો છે, જોગે મદન (-કામ) વગેરેને ખંખેરી નાખ્યા છે, જે પ્રબળ જ્ઞાનનો મહેલ છે, જેને તત્ત્વવેત્તાઓ પ્રાણામ કરે છે, જે પ્રકરણના નાશસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ જેને કોઈ કાર્ય કરવાનું નથી-જે કૃતકૃત્ય છે), જે પુષ્ટ ગુણોનું ધામ છે અને જોગે મોહરાત્રિનો નાશ કર્યો છે, તેને (-તે સહજ તત્ત્વને) અમે નમીએ છીએ. ॥ ૧૫૧ ॥

જીવો, આ કોના ગાણાં ગવાય છે ? અંદરમાં સહજ તત્ત્વ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા બિરાજી રહ્યો છે તેના જ આ ગાણાં છે. આનાં જ ગાણાં ગાવા જેવા છે, એ સિવાય પુણ્ય-પાપના કે શરીર-સ્ત્રી-પૈસાના ગાણાં ગાવા જેવા નથી.

આત્મા સહજ તત્ત્વ છે, તેણે પાપના સમૂહનો નાશ કર્યો છે. પુણ્ય-પાપ તો નવા નવા થાય છે ને આત્મા તો અનૂતન -એવો ને એવો છે, તેમાં પુણ્ય-પાપનો અભાવ છે, માટે તે સહજ તત્ત્વે

પુણ્ય-પાપનો નાશ કર્યો છે. આત્માએ પાપના સમૂહને તેમજ પુણ્યના સમૂહને હાણી નાંખ્યો છે એટલે કે ત્રિકાળી તત્ત્વમાં તેનો અભાવ જ છે. વળી તે ત્રિકાળી સહજ તત્ત્વે કામ-ક્રોધ-હાસ્ય વગેરેની વાસનાને ખંખેરી નાંખી છે; સહજ તત્ત્વમાં ત્રિકાળ કામવાસનાનો અભાવ જ છે.

વળી તે સહજ તત્ત્વ પ્રબળ જ્ઞાનનો મહેલ છે. તે જ્ઞાનમહેલ પુણ્ય-પાપથી ડગે નહિ એવો પ્રબળ છે. હે જીવ ! તું આવા જ્ઞાનમહેલમાં ચડ ! આવા જ્ઞાનમહેલમાં પ્રવેશ કર. કેવળજ્ઞાન પ્રગટે તોય પ્રબળ જ્ઞાનમહેલમાંથી કાંઈ જ્ઞાન ખૂટે નહિ, સદા એવું ને એવું પરિપૂર્ણ રહ્યા કરે છે.

તત્ત્વવેત્તાઓ તે સહજ તત્ત્વને પ્રાણમે છે. તત્ત્વવેત્તા એટલે આત્મતત્ત્વના જાણનારા ધર્માત્માઓ તે સહજ તત્ત્વને પ્રાણામ કરે છે.

અહો ! ધન્ય અવતાર ! ધન્ય અવતાર ! કે જે અવતારે આવા સહજ તત્ત્વનું ભાન થયું ! - એમ મહિમા કરીને તત્ત્વવેત્તાઓ આ સહજ તત્ત્વને પ્રાણમે છે.

તે સહજ તત્ત્વ કૃતકૃત્ય છે, કાંઈ પાણ કામનો બોજે તેના ઉપર નથી, તેણે પ્રકરણનો નાશ કર્યો છે એટલે “આમ કરું કે તેમ કરું” -એમ કોઈ કાર્ય કરવાનો વિકલ્પ જ તેનામાં નથી. તે તો સહજ કૃતકૃત્ય છે, તેને કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી. આવા સહજ તત્ત્વનો મહિમા કરો, તેની રુચિ કરો.. ને તેની ભાવના કરો..તેની ભાવનાથી જ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. સહજ તત્ત્વમાં રાગાદિ છે જ નહિ, એટલે ‘રાગનો નાશ કરું’ -એવું પાણ તે સહજ તત્ત્વમાં નથી. સ્વભાવથી જ તે પૂરું છે, તેમાં કાંઈ અધૂરું છે જ નહિ. જગતમાં સંસારના કામ તો સદાય અધૂરાં ને અધૂરાં જ રહે છે, મરતાં પાણ અધૂરું મૂકીને મરે છે. પાણ આ આત્મતત્ત્વ તો સ્વભાવથી જ કૃતકૃત્ય ધ્રુવ ચિદાનંદમૂર્તિ છે, આવા આત્માને સ્વીકાર્યો-તેની રુચિ કરી પછી વિકલ્પો આવે તે પાંગળા-લૂલા થઈ જાય છે, કેમ કે તેને સહજ તત્ત્વનો આધાર નથી.

આત્મા તો અનંત ગુણોથી ભરપૂર પુષ્ટ ગુણોનું ધામ છે. અનંત ગુણોનું ધામ આત્મા છે. સ્વભાવથી પુષ્ટ થયેલાં ગુણો છે, તેમાંથી ગમે તેટલું કાઢે તો પાણ તે કદી કરમાતા નથી. આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી મંદિર અનંત ગુણોથી પુષ્ટ પુષ્ટ છે. અજ્ઞાનીઓ શરીરની પુષ્ટિ કરવાનું માને છે, પાણ તે તો પર છે, આત્મા સહજ ગુણોથી ત્રિકાળ પુષ્ટ જ છે.

વળી ત્રિકાળી ચૈતન્યતત્ત્વ એકલા પ્રકાશસ્વરૂપ જ છે, તેમાં મોહ છે જ નહિ. તેનો આશ્રય કરતાં મોહઅંધકારનો નાશ થઈ જાય છે.

આવા સહજ તત્ત્વને અમે નમીએ છીએ. પહેલાં આવું તત્ત્વ શ્રદ્ધામાં લઈને તેમાં સ્થિર થવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે. આવા તત્ત્વનો મહિમા કરીને તેની રુચિ કરે તે જીવ મુક્તિની યાત્રા કરવા નીકળ્યો, મુક્તિમાં જવા માટે માર્ગે પડ્યો. માટે એવા સહજ તત્ત્વને ઓળખીને તેની જ ભાવના કરવા જેવી છે.

આ રીતે, સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં (અર્થાત્ શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રાણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ગ્ઠ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં) નિશ્ચય-પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર નામનો છઠ્ઠો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૭. પરમ-આલોચના અધિકાર

પ્રતિક્રમાણ અને પ્રત્યાખ્યાન અધિકાર આવી ગયા. હવે આલોચના અધિકાર કહે છે. પૂર્વનું પ્રતિક્રમાણ, ભવિષ્યનું પ્રત્યાખ્યાન અને વર્તમાનની આલોચના હોય છે. હવે પરમ આલોચનાનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ નિશ્ચય આલોચનાનું સ્વરૂપ કહે છે.

ગાથા ૧૦૭

णोकम्मकम्मरहियं विहावगुणपज्जएहिं वदिरित्तं ।
अप्पाणं जो ज्ञायदि समणस्सालोचणं होदि ॥ १०७ ॥
नोकर्मकर्मरहितं विभावगुणपर्ययैर्व्यतिरिक्तम् ।
आत्मानं यो ध्यायति श्रमणस्यालोचना भवति ॥ १०७ ॥
તે શ્રમણને આલોચના, જે શ્રમણ ધ્યાવે આત્મને,
નોકર્મકર્મ - વિભાવગુણપર્યાયથી વ્યતિરિક્તને. ૧૦૭.

અન્વયાર્થ : (નોકર્મકર્મરહિતં) નોકર્મ ને કર્મથી રહિત તથા (વિભાવગુણપર્યાયૈઃ વ્યતિરિક્તમ્) વિભાવગુણપર્યાયોથી વ્યતિરિક્ત (આત્માનં) આત્માને (યઃ) જે (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (શ્રમણસ્ય) તે શ્રમણને (આલોચના) આલોચના (ભવતિ) છે.

પ્રશ્ન : આ પ્રતિક્રમાણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચના તે નવ તત્ત્વમાંથી શેમાં આવે ?

ઉત્તર : એ ત્રણે ચારિત્રના પ્રકાર છે, એટલે મોક્ષનો ઉપાય છે, તેથી તે સંવર-નિર્જરા તત્ત્વમાં આવે છે. વ્યવહાર પ્રતિક્રમાણ વગેરેમાં જે શુભ રાગ છે તે આસ્રવ છે. પ્રથમ તો કર્મથી અને વિકારથી ભિન્ન પોતાના સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું ભાન કરીને તેને જ જે ધ્યાવે છે તેને આલોચના છે.

“ઔદારિક, વૈક્રિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો તે નોકર્મો છે; જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય, મોહનીય, વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર નામના દ્રવ્યકર્મો છે. કર્મોપાધિ-નિરપેક્ષ સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ નિશ્ચય દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ પરમાત્મા આ નોકર્મો અને દ્રવ્યકર્મોથી રહિત છે.”

ભગવાન આત્મા તો ચૈતન્યમૂર્તિ છે, પરમ અમૃત છે, ને આ શરીરાદિ તો અચેતન મડદાં છે. અત્યારે પણ આ શરીર તો મૃતક-કલેવર જ છે. શ્રી સમયસારની ૯૬મી ગાથામાં પણ કહે છે કે: “મૃતક કલેવર (શરીર) વડે પરમ અમૃતરૂપ વિજ્ઞાનઘન મૂર્છિત થયો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો

કર્તા પ્રતિભાસે છે.” ચૈતન્ય ભગવાન પોતાને ચૂકીને મૃતક કલેવર એવા શરીરમાં મૂર્છાઈ ગયો છે, તેથી શરીરાદિની ક્રિયાનો હું કર્તા -એમ તેને ભાસે છે.

ધર્મી તો કહે છે કે હું તો પાંચે પ્રકારના શરીરોથી અને આઠે પ્રકારના કર્મોથી રહિત ચિદાનંદ પરમાત્મા છું - એવું ભાન કરીને તે પરમાત્માના ધ્યાનમાં જે લીન છે તેવા મુનિઓને નિશ્ચયથી આલોચના છે.

માગશર વદ ૧૩, બુધવાર, ૨૬-૧૨-૫૧.

આલોચના તે સંવરનો પ્રકાર છે; સંવર એટલે પુણ્ય-પાપનું અટકી જવું ને આત્માની શુદ્ધતાનું પ્રગટવું; પહેલાં વિકાર વગરનો આત્મા કેવો છે તેનું ભાન કરે તો તેમાં એકાગ્રતાથી સંવર થાય, તેથી આત્મા કેવો છે તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ.

ઔદારિક વગેરે પાંચ શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે. પાંચે શરીરો જડ છે, ને હું તો તેનાથી જુદો ચૈતન્યબિંબ છું, દેહની પર્યાય તેના કારણે જ થાય છે, તેને આત્મા રાખી શકે નહિ કે ટાળી શકે નહિ. હું શરીરને રાખું નહિ-પોષુ નહિ-ટાળું નહિ - એમ નક્કી કર્યા વિના દેહ પ્રત્યેની રુચિ ટળીને આત્મા તરફની રુચિ થાય નહિ, ને તેના વગર કદી સંવરદશા પ્રગટે નહીં.

પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ કે હું દેહથી જુદો છું, દેહથી જુદો નક્કી કર્યા વિના દેહ પ્રત્યેનો રાગ સારો નથી -એમ પણ નક્કી ન થઈ શકે. દેહને પોતાનો માને તો દેહ પ્રત્યેના રાગની રુચિ ટળે નહીં. શરીરની છેલ્લી સ્થિતિમાં ડોકટરો પણ હાથ ધોઈ નાંખે છે કે બસ ! હવે અમારો કાંઈ ઉપાય નથી. એનો અર્થ જ એ થયો કે ડોકટર કાંઈ કરી શકતા નથી. એ તો દેહની સ્થિતિ હોય તો રહે, ને સ્થિતિ પૂરી થતાં કોઈ તેને રોકી શકે તેમ નથી. માટે ભાઈ ! તું દેહનું અભિમાન છોડ કે દેહ તે હું નથી, દેહની પર્યાય મારાથી ફરતી નથી. ને એ જ પ્રમાણે જગતના બધાય જીવો દેહથી જુદા છે. આમ નક્કી કરે તો દેહની રુચિ ટળીને આત્માની રુચિ થાય, ને પછી સંવરદશા પ્રગટે.

વળી જડ કર્મો આઠ પ્રકારના છે, તે કોઈ હું નથી. કર્મથી મને લાભ-નુકસાન નથી. જે જીવ કર્મથી લાભ-નુકસાન માને તેણે કર્મને અને આત્માને એકમેક માન્યા છે, કેમ કે જેની સાથે એકતા માને તેનાથી જ લાભ-નુકસાન માને. આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી જે ભિન્ન હોય તે ચીજ આત્માને લાભ-નુકસાન કરે નહિ. હું તો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું. નોકર્મો અને દ્રવ્યોકર્મોની ઉપાધિ મારામાં નથી, હું તો કર્મની ઉપાધિથી નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્ય છું. હું એક શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તા છું - એમ સમ્યગ્જ્ઞાન સ્વીકારે છે. આવા આત્માનું જ્ઞાન થયા વિના પરનો મોહ ટળે નહિ.

ત્રણે કાળે શુદ્ધ દ્રવ્ય છે તેની સત્તાને જે જાણે તેનું નામ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય છે; તે નયથી હું ત્રણે કાળે કર્મની ઉપાધિ વગરનો શુદ્ધ છું -એમ ધર્મીને નિર્ણય છે.

પહેલાં શુદ્ધ આત્માને દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ એવા પરદ્રવ્યથી જુદો બતાવ્યો. હવે પોતાની પર્યાયના વિભાવથી જુદો બતાવે છે.

“મતિજ્ઞાનાદિ તે વિભાવગુણો છે અને નર-નારકાદિ વ્યંજનપર્યાયો તે જ વિભાવપર્યાયો છે; ગુણ સહભાવી હોય છે અને પર્યાયો ક્રમભાવી હોય છે. પરમાત્મા આ બધાથી (-વિભાવગુણો અને વિભાવપર્યાયોથી) વ્યતિરિક્ત છે.”

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનપર્યાયો તે વિભાવગુણો છે, કેમ કે તે ટળી જાય છે, ને તેના આશ્રયે નિર્મળદશા પ્રગટતી નથી; તે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનપર્યાય જેટલું આખું સ્વરૂપ નથી, તેથી તે પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા માટે તેને વિભાવગુણ કહ્યા છે અને નર-નારકાદિ પર્યાયો તે વિભાવ વ્યંજનપર્યાય છે; શરીરનો આકાર તો જુદો છે, પણ તે શરીર પ્રમાણે આત્માના પ્રદેશોનો જે અરૂપી આકાર છે તે વિભાવ વ્યંજનપર્યાય છે. તેનાથી પણ શુદ્ધ આત્મા જુદો છે. શરીરથી જુદો, કર્મથી જુદો, રાગાદિથી જુદો, મતિજ્ઞાન વગેરે વિભાવપર્યાયોથી જુદો તેમ જ આત્માના પ્રદેશોની જે વિભાવરૂપ આકૃતિ તેનાથી પણ ભગવાન આત્મા જુદો છે.

અહીં મતિજ્ઞાનાદિને ગુણ કહ્યા છે તે ત્રિકાળી ગુણની વાત નથી. પણ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનપર્યાયો એક સાથે વર્તે છે તે અપેક્ષાએ તેને સહભાવી ગુણ કહ્યા છે. પણ ખરેખર તે વિભાવપર્યાયો છે. અહીં તો પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવીને દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવવી છે કારણ કે તે સિવાય સંવર થતો નથી.

આત્મા તો પરમ આત્મા છે, પરમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ આત્મા; તે કેવો છે તેની આ વાત છે. આવા આત્માને જાણીને જે જીવ તેને ધ્યાનમાં ધ્યાવે છે તેને જ પરમ આલોચના હોય છે. પહેલાં તો ચૈતન્યતત્ત્વને ઓળખીને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ કરતાં મિથ્યાત્વનો સંવર થઈ જાય છે. સમ્યક્ત્વ તે પ્રથમ સંવર છે, ને મિથ્યાત્વ તે આસ્રવ છે. પ્રથમ ચૈતન્યની શુદ્ધ શક્તિની અંતર્મુખ પ્રતીત કરવી તેને ભગવાન સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

તારો આત્મા સત્ છે, પોતે પરમાત્મા છે, સમ્યગ્દર્શનનો ધ્યેય આખો આત્મા વર્તમાન પરિપૂર્ણ છે, તેની પ્રતીત કરે તો મિથ્યાત્વનો આસ્રવ રોકાય છે.

શરીરાદિ પરદ્રવ્યો તો ક્ષણમાત્ર પણ તારા નથી, તે તો ત્રિકાળ જુદા છે; ને રાગાદિભાવો ક્ષણિક છે તે પણ તારું સ્વરૂપ નથી; તારું સ્વરૂપ ત્રિકાળ નિરુપાધિક શુદ્ધ ચિદાનંદ છે - એનો સ્વીકાર કરે ત્યારે તો “જૈન” થયો કહેવાય; ચૈતન્ય તો જ્ઞાનદળ છે; તેને લક્ષમાં લે; આ શરીરની દષ્ટિ છોડી દે, વિકારની દષ્ટિ છોડી દે, ને મતિજ્ઞાન વગેરે જેટલો છું એવી દષ્ટિ પણ છોડી દે, આખી ચૈતન્યશક્તિના પિંડને દષ્ટિમાં લે, તેના જ આશ્રયે સંવરદશા પ્રગટે છે.

ભગવાન પરમાત્મા અહીં દેહદેવળમાં બિરાજમાન છે, તેની આ વાત છે; તે શરીરથી-કર્મોથી અને વિભાવ ગુણપર્યાયોથી વ્યતિરિક્ત છે, અને ત્રિકાળી સ્વભાવ ગુણપર્યાયોથી સંયુક્ત છે; અનંત

ગુણો અને તેની એકેક સમયની નિરપેક્ષ સ્વાભાવિક પર્યાય તેનાથી ત્રિકાળ સંયુક્ત છે. સાધકની પ્રગટ પર્યાય તો અધૂરી છે તેને તો વિભાવપર્યાયમાં નાંખી છે; ને આ તો ધ્રુવરૂપ ત્રિકાળ પારિણામિકભાવે વર્તતી સ્વભાવપર્યાયની વાત છે. ત્રિકાળી સ્વભાવરૂપ ગુણ-પર્યાયોથી આત્મા પરિપૂર્ણ છે - આવા આત્માને લક્ષમાં લઈને તેમાં જે એકાગ્ર થાય છે તે ભાવશ્રમાણ છે ને તેમને ખરેખર આલોચના હોય છે. આવી ચૈતન્યવસ્તુની જેને ખબર નથી તેને પ્રતિક્રમાણ-સામાયિક-આલોચના વગેરે કોઈ ધર્મ હોતો નથી. ભાઈ, આ ચૈતન્યવસ્તુની ઓળખાણ વગર તારું મિથ્યાત્વ ટળશે નહિ ને તેના વિના તારા જન્મ-મરાણના આરા નહિ આવે. માટે પહેલાં જેવો કહ્યો તેવો પોતાનો પરમ શુદ્ધ આત્મા ઓળખવો જોઈએ; પછી આલોચના હોય. વિકાર વગરનો શુદ્ધ આત્મા છે તેને અંતરમાં જોવો તેનું નામ આલોચના છે. પણ પહેલાં તેની વાત સાંભળીને તેનું ભાન કરે તો અંતરમાં તેનું ધ્યાન કરે ને ! માટે પહેલાં તો તેની ઓળખાણની વાત કરી. તેવા આત્માને ઓળખ્યા પછી જે પરમ શ્રમાણ ત્રિગુણિથી ગુપ્ત એવી પરમ સમાધિ વડે, વચનરચનાના પ્રપંચથી પરાડમુખ થઈને તેને સદા ધ્યાવે છે તેવા ભાવશ્રમાણને સતત શુદ્ધાત્માની પરમ આલોચના હોય છે. તેનો ઉપાય શું ? કે તેની ઓળખાણ કરીને તેની ભાવના કરવી તે જ તેનો ઉપાય છે. અહીં તો અંતરમાં આવા શુદ્ધ આત્માને ઓળખીને તેમાં સ્થિરતાથી જે તેનું અવલોકન કરતો હોય તેને જ ભાવશ્રમાણ કહ્યા છે; એ સિવાય પંચમહાવ્રત પણ કે દિગંબર થઈને જંગલમાં રહે તેથી કાંઈ ભાવશ્રમાણપણું થઈ જતું નથી. મુનિઓ ચૈતન્યની પરમ સમાધિમાં એવા ગુપ્ત થઈ જાય છે કે અંદરમાં શું કાર્ય કરે છે તેની બીજાને ખબર ન પડે. શરીરનું લક્ષ છોડીને, અંતરના ચૈતન્યને ધ્યાનમાં લઈને મુનિઓ શરીર-મન-વાણીની ગુણિથી ગુપ્ત થઈ ગયા છે તેવા મુનિઓને નિશ્ચયથી આલોચના છે.

એવી રીતે (આચાર્યદેવ) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રસૂરિએ (શ્રી સમયસારની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ૨૨૭મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

(આર્યા)

મોહવિલાસવિજૃંભિતમિદમુદયત્કર્મ સકલમાલોચ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥

શ્લોકાર્થ : મોહના વિલાસથી ફેલાયેલું જે આ ઉદયમાન (-ઉદયમાં આવતું) કર્મ તે સમસ્તને આલોચીને (- તે સર્વ કર્મની આલોચના કરીને), હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ) નિરંતર વર્તું છું.

મોહના વિલાસથી ફેલાયેલું જે કર્મ અને રાગાદિભાવો તે હું નથી. હું તો કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છું -એમ આલોચન કરીને, હું મારા આત્માથી ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મામાં જ નિરંતર વર્તું છું. આનું નામ ખરી આલોચના છે. પહેલાં આવી ઓળખાણ કરવી જોઈએ. આવી ઓળખાણ ન કરે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પણ થાય નહિ, ને સમ્યગ્દર્શન વગર મુનિદશા કે સંવર હોય નહિ.

વળી ઉપાસકાધ્યયનમાં (શ્રી સમંતભદ્રસ્વામીકૃત રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં ૧૨૫મા શ્લોક દ્વારા)
કહ્યું છે કે :-

(આર્યા)

આલોચ્ય સર્વમેનઃ કૃતકારિતમનુમતં ચ નિર્વ્યાજમ્ ।

આરોપયેન્મહાવ્રતમામરણસ્થાયિ નિઃશેષમ્ ॥

શ્લોકાર્થ : કરેલા, કરાવેલા અને અનુમોદેલા સર્વ પાપને કપટરહિતપાણે આલોચીને, મરાણપર્યંત રહેનારું, નિઃશેષ (-પરિપૂર્ણ) મહાવ્રત ધારણ કરવું.

જે કોઈ પુણ્ય-પાપના ભાવો છે તે બધાય મારું સ્વરૂપ નથી -એવા ભાનસહિત, સમસ્ત પાપ-ભાવોને કપટ રહિત આલોચીને મરાણપર્યંત રહેનારું એવું શુદ્ધ મહાવ્રત ધારણ કરવું એમ અહીં મુનિદેશાનો ઉપદેશ છે.

વળી આ ૧૦૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે:-

શ્લોક ૧૫૨

(આર્યા)

આલોચ્યાલોચ્ય નિત્યં સુકૃતમસુકૃતં ધોરસંસારમૂલં

શુદ્ધાત્માનં નિરુપધિગુણં ચાત્મનૈવાવલમ્બે ।

પશ્ચાદુચ્ચૈઃ પ્રકૃતિમર્ગિલાં દ્રવ્યકર્મસ્વરૂપાં

નીત્વા નાશં સહજવિલસદ્બોધલક્ષ્મીં વ્રજામિ ॥ ૧૫૨ ॥

શ્લોકાર્થ : ધોર સંસારના મૂળ એવા સુકૃત અને દુષ્કૃતને સદા આલોચી આલોચીને હું નિરુપાધિક (-સ્વાભાવિક) ગુણવાળા શુદ્ધ આત્માને આત્માથી જ અવલંબુ છું. પછી દ્રવ્યકર્મસ્વરૂપ સમસ્ત પ્રકૃતિને અત્યંત નાશ પમાડીને સહજવિલસતી જ્ઞાનલક્ષ્મીને હું પામીશ. ॥ ૧૫૨ ॥

જુઓ, પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને ભાવો ધોર સંસારનું મૂળ છે. સ્વર્ગ અને નરક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એવો જે ધોર સંસાર તેમાં રખડવાનું મૂળ પુણ્ય-પાપ છે. ચૈતન્યને ચૂકીને જોગે પુણ્ય-પાપની રુચિ કરી તે જીવ ધોર સંસારમાં રખડે છે. અહીં શરીરની ક્રિયાની વાત નથી, પાણ દયા-દાન-પૂજા વગેરેના શુભભાવ સુકૃત છે ને હિંસા-ચોરી વગેરે અશુભભાવ તે દુષ્કૃત છે, તે સુકૃત તેમજ દુષ્કૃત બન્નેને ધોર સંસારનું મૂળ છે. પુણ્ય કરીને સ્વર્ગમાં જાય તો તે પાણ સંસાર જ છે. એવા પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેને સદા આલોચીને -એટલે કે તે મારું સ્વરૂપ નથી એમ સમજીને; પોતાના શુદ્ધ આત્માને અવલંબે છે તેમને સંવર થાય છે.

માગશર વદ ૧૪, ગુરુવાર, ૨૭-૧૨-૫૧.

આ પરમ આલોચનાનો અધિકાર ચાલે છે. આલોચના એટલે શું ? આત્મામાં એમ તપાસવું કે હું શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ છું, ને પુણ્ય-પાપ તે સંસારનું કારણ છે. તે મારું સ્વરૂપ નથી, - એમ નક્કી કરીને આત્મામાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ આલોચના છે, ને તે સંવર છે.

પુણ્ય તે સુકૃત છે ને પાપ તે દુષ્કૃત છે, તે બન્ને ભાવો ધોર સંસારનું મૂળ છે ને આત્માનો સ્વભાવ તે મોક્ષનું મૂળ છે. જેમ આકોલિયાંના મૂળને પાણી પાવામાં આવે તો આકોલિયાં પાકે. ને આંબાના મૂળને પાણી પાવામાં આવે તો આંબા પાકે છે, બન્નેના મૂળ જુદા છે. તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા મોક્ષનું મૂળ છે, તેની રુચિ કરતાં મોક્ષ પાકે છે, ને પુણ્ય-પાપ તે સંસારનું મૂળ છે. તેની રુચિનું પોષણ કરતાં ધોર સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. પહેલાં આમ ઓળખે, પછી આત્માની આલોચના હોય. પુણ્યના ફળથી મળતી શેઠાઈ કે સ્વર્ગ, તે પાણ ધોર સંસાર છે, તેમાં ચૈતન્યનું સુખ નથી.

મારું ચિદાનંદ સ્વરૂપ અનાકુળ છે, પર તરફની શુભ કે અશુભ લાગણીઓ થાય તે આકુળતારૂપ છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી. માટે તે શુભ-અશુભને છોડીને હું મારા નિરુપાધિક શુદ્ધ આત્માને જ અવલંબું છું. મોર શેમાંથી થાય ? ઈંડાના ફોતરામાંથી ન થાય પાણ તેની અંદરના રસમાંથી મોર પાકે છે. તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મામાં મોક્ષની શક્તિ ભરી છે, તે શક્તિમાંથી મોક્ષ પ્રગટે છે. પુણ્ય-પાપ તો ફોતરા જેવા છે, તેમાંથી મોક્ષદશા થતી નથી. પુણ્ય-પાપ તો મારા સ્વરૂપની આડ છે. તે આડને છોડીને અંદરની ચૈતન્યશક્તિમાં સ્થિર થવું તેનું નામ આલોચના, તેનું નામ સામાયિક, તેનું નામ પ્રતિક્રમાણ ને તેનું નામ મુનિપાણું છે.

મુનિરાજ કહે છે કે હું મારા શુદ્ધ આત્માને અવલંબું છું; પછી તેમાં એકાગ્રતાથી જ કર્મનો નાશ કરીને હું સહજ વિલસતી કેવળજ્ઞાનલક્ષ્મીને પામીશ.

અંતરમાં જ્ઞાયકમૂર્તિ-જ્ઞાનલક્ષ્મીનો ભંડાર ભર્યો છે. તેમાંથી જ સિદ્ધદશા પ્રગટ કરીને અનંત આત્માઓ સિદ્ધ થયા છે. સિદ્ધદશા બહારથી આવી નથી; માટે અંતર્મુખ જે. અંતર્મુખ જેતાં તને લાગશે કે મારા સ્વરૂપમાં વિકલ્પ નથી, અંતરમાં શક્તિનો પિંડ હું છું, તેના જ અવલંબને મારી સિદ્ધદશા પ્રગટે છે. અહીં મુનિરાજ કહે છે કે ચૈતન્યશક્તિની પ્રતીત કરીને હું તેને જ અવલંબું છું, તે શક્તિમાંથી હવે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ, તેથી હું અલ્પકાળે સહજ વિલસતી કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીને પામીને પરમાત્મા થઈશ. જુઓ, પોતાને પોતાની ખબર પડે કે હવે અલ્પકાળમાં મારી પરમાત્મદશા થશે. પુરુષાર્થ કરે તેને તેવી પ્રતીત થાય. માથે પાંચ માણ લોટું મૂક્યું હોય, ભારથી માથું નમી ગયું હોય, ત્યાં સોળ કળાએ ખીલેલો ચંદ્ર ક્યાંથી દેખાય ? -ભાર નીચે મૂકીને માથું ઊંચું કરીને જુએ તો દેખાય ને ! પરના અભિમાનનો બોજો પડ્યો હોય ત્યાં ભગવાન ચૈતન્ય ક્યાંથી દેખાય ? અંદરમાં પરિપૂર્ણ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તેની પ્રતીત કરીને તેનું અવલંબન કરવાથી નિશ્ચય આલોચના થાય છે.

હવે આલોચનાના ચાર પ્રકારો છે તે કહે છે.

ગાથા ૧૦૮

આલોચનમાલુંછન વિચરીકરણં ચ ભાવસુદ્ધી ચ ।

ચતુર્વિધમિહ પરિકથિયં આલોચનલક્ષણં સમયે ॥ ૧૦૮ ॥

આલોચનમાલુંછનમવિકૃતિકરણં ચ ભાવશુદ્ધિશ્ચ ।

ચતુર્વિધમિહ પરિકથિતં આલોચનલક્ષણં સમયે ॥ ૧૦૮ ॥

આલોચનાનું રૂપ ચતુર્વિધ વર્ણવ્યું છે શાસ્ત્રમાં,

-આલોચના, આલુંછના, અવિકૃતિકરણ ને શુદ્ધતા. ૧૦૮

અન્વયાર્થ : (इह) હવે, (आलोचनलक्षणं) આલોચનાનું સ્વરૂપ (आलोचनम्) આલોચન, (आलुंछनम्) આલુંછન, (अविकृतिकरणम्) અવિકૃતિકરણ (च) અને (भावशुद्धिः च) ભાવશુદ્ધિ (चतुर्विधं) એમ ચાર પ્રકારનું (समये) શાસ્ત્રમાં (परिकथितम्) કહ્યું છે.

પોતે પોતાના દોષો સૂક્ષ્મતાથી જોઈ જવા અથવા ગુરુ પાસે પોતાના દોષોનું નિવેદન કરવું તે વ્યવહાર આલોચના છે. નિશ્ચય આલોચનાનું સ્વરૂપ ૧૦૮મી ગાથામાં કહેવામાં આવશે.

સ્વભાવને સ્વભાવ તરીકે જાણે અને દોષને દોષ તરીકે જાણે તો આલોચના કરીને દોષને ટાળે, પણ જે જીવ દોષને જ ગુણ માને તે જીવ દોષની આલોચના કઈ રીતે કરે ?

પહેલાં પુણ્ય-પાપ દોષ છે તે મારા સ્વરૂપમાં નથી, એમ સમજીને સ્વરૂપમાં ઠરીને પુણ્ય-પાપને ઊખેડી નાખવા તે આલુંછન છે.

પુણ્ય-પાપની વિકૃતિને ટાળીને આત્માને વિકાર રહિત કરવો તે અવિકૃતિકરણ છે અને ચૈતન્યના અવલંબને ભાવોની શુદ્ધતા પ્રગટે તે ભાવશુદ્ધિ છે. આ ચાર ભેદ વ્યવહારથી છે. ખરેખર તો ચૈતન્યનું અવલંબન લઈને ઠર્યો તેમાં તે ચારે પ્રકાર આવી જાય છે.

ભગવાનના દિવ્યધ્વનિમાંથી ઝીલીને ગાણધરદેવે જે શાસ્ત્રો રચ્યા તેમાં આલોચનાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ કેવો છે ?

“ભગવાન અર્હતના મુખારવિંદથી નીકળેલો, (શ્રવાણ માટે આવેલ) સકળ જનતાને શ્રવાણનું સૌભાગ્ય મળે એવો, સુંદર-આનંદસ્યંદી (સુંદર-આનંદઝરતો), અનક્ષરાત્મક જે દિવ્યધ્વનિ...”

મહા ભાગ્યવાન હોય તેને ત્રિલોકનાથની વાણી સાંભળવાનું સૌભાગ્ય મળે. ભગવાનના સમવસરાગમાં જેટલા જીવો જાય તે બધાય સમાઈ જાય, ને બધાયને ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ પોતપોતાની ભાષામાં સંભળાય છે. ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ તો અનક્ષરાત્મક છે; જેમ ભમરાનો ગૂંજરવ છે તેમાં અક્ષર નથી, તેમ ભગવાનની વાણી અનક્ષરાત્મક છે, અખંડધ્વનિ સર્વ પ્રદેશથી ઊઠે છે; ને બધા જીવો તે સાંભળે છે. વળી તે ધ્વનિ સુંદર આનંદઝરતી છે; વાણીમાં કાંઈ આનંદ નથી, પણ તે વાણી આનંદમૂર્તિ આત્માને જાગાવે છે ને સાંભળનારા તે ઝીલે છે, તેથી વાણીને પણ સુંદર આનંદઝરતી કહી છે. ભગવાનની વાણીનો સાર તો આત્માનો આનંદ ઝરે તે છે. અહો ! ભગવાનનો ધ્વનિ તો આત્માના આનંદને જ પમાડવામાં નિમિત્ત છે. માટે ભગવાનનો ધ્વનિ જ જાણે કે આનંદથી ભરેલો હોય ! -એમ કહ્યું છે. એ રીતે ભગવાનના દિવ્યધ્વનિનું વર્ણન કર્યું.

એવો “જે દિવ્યધ્વનિ, તેના પરિજ્ઞાનમાં કુશળ ચતુર્થજ્ઞાનધર(મન:પર્યયજ્ઞાનધારી) ગૌતમમહર્ષિના મુખકમળથી નીકળેલી જે ચતુર વચનરચના, તેના ગર્ભમાં રહેલાં સિદ્ધાંતાદિ (-સિદ્ધાંતાદિ) સમસ્ત શાસ્ત્રોના અર્થસમૂહના સારસર્વસ્વરૂપ શુદ્ધ-નિશ્ચય-પરમ-આલોચનાના ચાર ભેદો છે.”

તે દિવ્યધ્વનિના પરિજ્ઞાનમાં કુશળ શ્રી ગાણધરદેવ છે. મહાવીર ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ ઝીલનારા શ્રી ગૌતમ ગાણધરદેવે બાર અંગની ચતુર રચના કરી. તેના ગર્ભમાં રહેલાં સિદ્ધાંતાદિ સમસ્ત શાસ્ત્રનો સાર તો એ છે કે અંતર્મુખ અવલોકન કરીને એકાગ્ર થવું. ભગવાનનો દિવ્યધ્વનિ ઝીલીને ગાણધરદેવે જે શાસ્ત્રો રચ્યાં, તે બધાનો સાર તો આ છે કે તારા પરમાનંદમૂર્તિ આત્માને જો, ને તેના આનંદમાં લીન થા ! એ સિવાય પુણ્ય-પાપ-આસ્રવ તે સારભૂત નથી. વીતરાગની વાણી કહે છે કે અંતર્મુખ થઈને શુદ્ધ આત્માનું આલોચન કર, તે જ સાર છે. રાગાદિ વ્યવહાર છે તે ખરેખર સારભૂત નથી. ચોવીસે કલાક ચૈતન્યની રુચિ કરીને તેની આલોચના કરવી તે જ સાર છે. સમ્યગ્જ્ઞાનચક્ષુ વડે અંતરમાં શુદ્ધ આત્માનું અવલોકન કરવું તે જ બધાં શાસ્ત્રનો સાર છે; તેને આલોચના કહો, સંવર કહો કે ધર્મ કહો. શાસ્ત્રો ભાણીને તેનો સાર એ જ કાઢજે. ચરાગાનુયોગ કે દ્રવ્યાનુયોગ - બધાય શાસ્ત્રોનો સર્વસ્વ સાર એ છે કે તારા જ્ઞાયકમૂર્તિને અંતરમાં દેખ ! ભગવાનના દિવ્યધ્વનિમાં તેવું રહસ્ય નીકળ્યું, ગાણધરોએ રચેલાં શાસ્ત્રોના ગર્ભમાં પણ તેવો સાર છે.

આ નિશ્ચય પરમ આલોચનાના ચાર પ્રકાર છે - આલોચના, આલુંછના, અવિકૃતિકરણ અને ભાવશુદ્ધિ; તેનું સ્વરૂપ હવેના ચાર સૂત્રોમાં કહેવાશે.

હવે આ ૧૦૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૫૩

(ઇન્દ્રવજ્રા)

આલોચનાભેદમમું વિદિત્વા

મુક્ત્યંગનાસંગમહેતુભૂતમ્।

સ્વાત્મસ્થિતિં યાતિ હિ ભવ્યજીવઃ

તસ્મૈ નમઃ સ્વાત્મનિ નિષ્ઠિતાય ॥ ૧૫૩ ॥

શ્લોકાર્થ : મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સંગમના હેતુભૂત એવા આ આલોચનાના ભેદોને જાણીને જે ભવ્ય જીવ ખરેખર નિજ આત્મામાં સ્થિતિ પામે છે, તે સ્વાત્મનિષ્ઠિતને (-તે નિજઆત્મામાં લીન ભવ્ય જીવને) નમસ્કાર હો. ॥ ૧૫૩ ॥

આલોચના પર્યાયને મુક્તિનું કારણ કહ્યું તે વ્યવહારથી છે. ખરેખર તો શુદ્ધ દ્રવ્યના આશ્રયે જ આલોચના પ્રગટે છે તેથી મોક્ષનું મૂળ કારણ તો તે શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. એવા આત્મામાં જેઓ લીનપણે વર્તે છે તેવા સ્વાત્મનિષ્ઠિત સંતોને નમસ્કાર હો.

આલોચનાના ચાર પ્રકારમાંથી પ્રથમ 'આલોચના'નું સ્વરૂપ કહે છે :-

ગાથા ૧૦૯

જો પસ્સદિ અપ્પાણં સમભાવે સંઠવિત્તુ પરિણામં ।

આલોચનામિદિ જાણહ પરમજિણંદસ્સ ઉવણસં ॥ ૧૦૯ ॥

યઃ પચ્ચત્યાત્માનં સમભાવે સંસ્થાપ્ય પરિણામમ્ ।

આલોચનામિતિ જાનીહિ પરમજિનેન્દ્રસ્યોપદેશમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

સમભાવમાં પરિણામ સ્થાપી દેખતો જે આત્મને,

તે જીવ છે આલોચના - જિનવરવૃષભ- ઉપદેશ છે. ૧૦૯.

અન્વયાર્થ : (યઃ) જે (જીવ) (પરિણામમ્) પરિણામને (સમભાવે) સમભાવમાં (સંસ્થાપ્ય) સ્થાપીને (આત્માનં) (નિજ) આત્માને (પચ્ચતિ) દેખે છે, (આલોચનામ્) તે આલોચના છે (ઈતિ) એમ (પરમજિનેન્દ્રસ્ય) પરમ જિનેન્દ્રનો (ઉપદેશમ્) ઉપદેશ (જાનીહિ) જાણ.

આચાર્યદેવે પરિણામને સમભાવમાં સ્થાપવાનું કહ્યું તેમાંથી ટીકાકાર કારણપરમાત્માની વાત કાઢશે. જે જીવ પરિણામને અંતરમાં સ્થાપીને આત્માને દેખે છે તે જ આલોચના છે. -આવો પરમ જિનેન્દ્રનો ઉપદેશ તું જાણ ! આચાર્યદેવ કહે છે કે પહેલાં તું જાણ, કે વીતરાગદેવ આલોચના કોને કહે છે ? એમ જાણીને તું તારા વીતરાગપરિણામને આત્મામાં સ્થાપ. વર્તમાનભાવ જ્યાં અંતર્મુખ વળ્યો ને સ્વભાવનો સ્વીકાર થયો ત્યાં જ આલોચના છે, ને તેમાં પરમ સમતાભાવ છે. આત્માના સ્વભાવ તરફ વળ્યો ત્યાં પરમ સમતાભાવના થઈ, તેને ભગવાન આલોચના કહે છે.

જે જીવ પોતાના કારણપરમાત્માને અંતરમાં અવલોકે છે તેને આલોચના કહે છે -એમ અહીં કહે છે. “સહજ વૈરાગ્યરૂપી અમૃતસાગરના ફીણ-સમૂહના શ્વેત શોભામંડળની વૃદ્ધિના હેતુભૂત પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન (અર્થાત્ સહજ વૈરાગ્યમાં ભરતી લાવીને તેની ઉજ્જવળતા વધારનાર) જે જીવ સદા અંતર્મુખાકાર (-સદા અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે એવા), અતિ અપૂર્વ, નિરંજન નિજબોધના સ્થાનભૂત કારણપરમાત્માને નિરવશેષપણે અંતર્મુખ નિજ સ્વભાવનિરત સહજ-અવલોકન વડે નિરંતર દેખે છે (અર્થાત્ જે જીવ કારણપરમાત્માને સર્વથા અંતર્મુખ એવું જે નિજ સ્વભાવમાં લીન સહજ-અવલોકન તેના વડે નિરંતર દેખે છે-અનુભવે છે).”

જુઓ, આ આલોચના ! મુનિને આવી આલોચના હોય છે, તે મુનિ કેવા છે ? કે સહજ વૈરાગ્યરૂપી અમૃતનો સાગર આત્મા છે તેને ઊદ્ધાળવાને પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન છે. જેમ ચંદ્ર સમુદ્રમાં ભરતી લાવે છે તેમ અંતરમાં શક્તિનો ભંડાર આત્મા સહજ વીતરાગતાથી ભરેલો સમુદ્ર છે. મુનિઓ તેમાં એકાગ્ર

થઈને વૈરાગ્યની ભરતી લાવે છે - સહજ વૈરાગ્યને ઊછાળીને પર્યાયમાં પ્રગટ કરે છે, ને તેની ઉજ્જવળતા વધારે છે.

જુઓ ! આ મુનિઓ જંગલમાં વસતાં ટીકા કરી છે, ટીકા કરતાં કરતાં પોતે વૈરાગ્યના સમુદ્રને ઊછાળ્યો છે !

સહજ વૈરાગ્ય સમુદ્રને ઊછાળનાર મુનિઓને કેવા આત્માનું અવલોકન હોય છે ? ભગવાન આત્મા સદા અંતર્મુખ છે, અતિ અપૂર્વ, નિરંજન અને નિજબોધના આધારભૂત એવો કારણપરમાત્મા છે, તેને સર્વથા અંતર્મુખ સહજ અવલોકન વડે જે મુનિઓ અવલોકે છે તેને ભગવાન સંવર અને આલોચના કહે છે.

માગશર વદ ૧૫, શુક્રવાર, ૨૮-૧૨-૫૧.

શ્રી સમયસાર હરિગીતની સ્વાધ્યાય હતી.

પોષ સુદ ૧, શનિવાર, ૨૮-૧૨-૫૧.

આ આલોચના અધિકાર છે; આલોચના એ સંવર છે. જે ત્રિકાળી શક્તિરૂપ કારણપરમાત્મા છે તેમાં અંતર્મુખ થઈને તેને જે દેખે છે તેને સંવર અને આત્મધર્મ થાય છે. હું ચિદાનંદ આત્મા છું -એમ સમજીને તેમાં જે લીન થાય છે તેને જ ખરેખર આલોચના હોય છે; અંતરમાં આત્માના અવલોકનથી જ મોક્ષમાર્ગ છે; બહારના અવલોકનથી કે દેહની ક્રિયાથી મોક્ષમાર્ગ નથી. 'સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો' જેવા સિદ્ધ પરમાત્મા છે તેવો જ હું શક્તિરૂપ કારણપરમાત્મા છું -એમ પ્રથમ પ્રતીત કરીને તેમાં એકાગ્ર થઈને અવલોકન કરવું તેનું નામ 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:' છે.

પહેલાં જોગે પોતાના શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો છે તે જીવ પુણ્ય-પાપના વિષમ પરિણામો છોડીને, સમતાવલંબી થઈને અંતર્મુખ આત્માને અવલોકે છે તે જીવને આલોચના-ધર્મ છે; પ્રથમ, જગતનો કોઈ પદાર્થ મને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ નથી, હું તો નિર્વિકલ્પ જ્ઞાયકમૂર્તિ છું -એમ શ્રદ્ધામાં પરમ સમતા પ્રગટ કરવી તે સમ્યગ્દર્શનધર્મ છે, ને પછી પોતાના પરિણામને અંતર્મુખ સ્વભાવમાં લીન કરીને પરમ સમતાનું અવલંબન કરીને જે જીવ અંતરમાં પોતાના આત્માને અવલોકે છે તે જીવને નિશ્ચયથી આલોચના છે. હે જીવ ! જિનેંદ્રદેવે કહેલું આવું આલોચનાનું સ્વરૂપ તું જાણ !

આમ, આલોચનાના ચાર ભેદોમાંથી પ્રથમ ભેદ કહ્યો.

હવે આ ૧૦૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ છ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૫૪

(મ્મથરા)

આત્માહ્યાત્માનમાત્મન્યવિચલનિલયંચાત્મનાપશ્યતીત્યં
યો મુક્તિશ્રીવિલાસાનતનુસુખમયાન્ સ્તોકકાલેન યાતિ ।
સોડ્યં વંચઃ સુરેશૈર્યમધરતતિભિઃ સ્વેચૈર્મૂચૈર્વા
તં વંદે સર્વવંચં સકલગુણનિધિં તદ્ગુણાપેક્ષયાહમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે જે આત્મા આત્માને આત્મા વડે આત્મામાં અવિચળ રહેદાણવાળો દેખે છે, તે અનંગ-સુખમય (અતીન્દ્રિય આનંદમય) એવા મુક્તિલક્ષ્મીના વિલાસોને અલ્પકાળમાં પામે છે. તે આત્મા સુરેશોથી, સંયમધરોની પંક્તિઓથી, ખેચરોથી(-વિદ્યાધરોથી) અને ભૂચરોથી (-ભૂમિગોચરીઓથી) વંદ્ય છે. હું તે સર્વવંદ્ય સકળગુણનિધિને (-સર્વથી વંદ્ય એવા સમસ્ત ગુણોના ભંડારને) તેના ગુણોની અપેક્ષાથી (-અભિલાષાથી) વંદું છું. ॥ ૧૫૪ ॥

આત્માને આત્મામાં એકાગ્ર થઈને જે જીવ દેખે છે તેને સંવરધર્મ થાય છે. કોઈ ઈન્દ્રિયથી, મનથી કે રાગથી દેખવાની વાત નથી કરી પણ અંતર્મુખ થઈને આત્મા વડે જે પોતાના આત્માને અંતરમાં અવલોકે છે તે અતીન્દ્રિય મુક્તિસુખને પામે છે. પર્યાયના અવલંબને પણ આત્માનું અવલોકન થતું નથી, અભેદ આત્માના અવલંબને જ આત્માને જે દેખે છે તે અલ્પકાળમાં મુક્તિસુખ પામે છે.

અહીં તો 'આત્મા'ની જ વાત છે; અંતર્મુખ આત્માની પ્રતીતિ, તેનું વેદન અને તેમાં લીનતા કરવી તે જ મુક્તિસુખનો ઉપાય છે. દ્રવ્યના જ આશ્રયે મુક્તિમાર્ગ છે. 'વર્તમાન'ને ધ્રુવ જ્ઞાયકતત્ત્વમાં વાળીને તેની સાથે એકતા કરવી તે જ પ્રતિક્રમાણ-પ્રત્યાખ્યાન-આલોચના છે. આલોચનાની છેલ્લી ગાથામાં કહેશે કે "યોગ્ય સ્થળે ધનવ્યયનો અભાવ તે લોભ છે." તેનો શું અર્થ ? કે લક્ષ્મી ખર્ચવાનો ભાવ તે પણ પુણ્યવિકલ્પ છે, રાગ છે, તે કાંઈ ધર્મ નથી પણ યોગ્ય સ્થળ ક્યાં છે એટલે કે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો મહિમા અને પ્રભાવના કઈ રીતે વધે ? -એવા યોગ્ય સ્થળનો વિવેક કરવાની વાત છે. સંસારના કામમાં લાખો રૂપિયા હોંશથી ખર્ચે અને ધર્મની પ્રભાવનાના કાર્યમાં કંજીસાઈ કરે તો તે મોટો લોભી છે, એટલે તેને સંવર થતો નથી. અહીં તો સામસામી બે લક્ષ્મીની વાત છે - એક આત્માની મુક્તિરૂપી લક્ષ્મી અને બીજી જડ લક્ષ્મી; જેને ચૈતન્યની મુક્તિલક્ષ્મીની પ્રીતિ જાગે તેને જડ લક્ષ્મી પ્રત્યેની તીવ્ર મમતા ઘટ્યા વગર રહે નહિ. એટલે યોગ્ય સ્થળમાં - દેવગુરુધર્મની પ્રભાવના વગેરે પ્રસંગમાં તેને લક્ષ્મીનો વ્યય કરવાના ભાવ આવ્યા વિના રહેતા નથી. જેને યોગ્યતાનો વિવેક નથી તેને સંવર ક્યાંથી થાય ? પણ એમ ન સમજવું કે લક્ષ્મી ખર્ચવાના શુભ રાગથી ધર્મ થઈ જાય છે. ધર્મ તો અંતર્મુખ આત્માની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને રમાણતામાં જ છે. જે જીવ એવા ચૈતન્યને અવલંબીને તેને દેખે છે તે અલ્પકાળમાં મુક્તિલક્ષ્મી પામે છે, ને તે જીવ મુનિઓથી, દેવેંદ્રોથી,

વિદ્યાધરોથી અને રાજઓથી વંદ્ય થાય છે. તેવા સકળગુણનિધિ અને સર્વથી વંદ્ય આત્માને હું વંદું છું, તેમના ગુણોની અપેક્ષાથી તેમને નમસ્કાર કરું છું.

શ્લોક ૧૫૫

(મન્દાક્રાન્તા)

આત્મા સ્પષ્ટઃ પરમયમિનાં ચિત્તપંકેજમધ્યે
જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રહતદુરિતધ્વાન્તપુંજાઃ પુરાણઃ ।
સોડતિક્રાન્તો ભવતિ ભવિનાં વાઙ્મનોમાર્ગમસ્મિ-
ન્નારાતીયે પરમપુરુષે કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ॥ ૧૫૫ ॥

શ્લોકાર્થ : જોગે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પાપતિમિરના પુંજનો નાશ કર્યો છે અને જે પુરાણ (સનાતન) છે એવો આત્મા પરમસંયમીઓના ચિત્તકમળમાં સ્પષ્ટ છે. તે આત્મા સંસારી જીવોના વચન-મનોમાર્ગથી અતિક્રાંત (-વચન અને મનના માર્ગથી અગોચર) છે. આ નિકટ પરમપુરુષમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? ॥ ૧૫૫ ॥

કેવો છે ભગવાન આત્મા ? ત્રિકાળી ધ્રુવ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મામાં પાપ કે પુણ્ય નથી; તેજો જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પુણ્ય-પાપના અંધકારનો નાશ કર્યો છે. જેમ સૂર્યમાં અંધારાનો અભાવ છે, તેમ ચૈતન્યસૂર્યની જ્ઞાનજ્યોતમાં પુણ્ય-પાપરૂપી અંધકારનો અભાવ જ છે; માટે તેજો પુણ્ય-પાપનો નાશ કર્યો છે એમ કહ્યું. પચિદષ્ટિમાં એક સમયનો વિકાર છે પણ સ્વભાવદષ્ટિમાં સંસાર છે જ નહિ; એવી વસ્તુના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેનું અવલોકન કરવું તેનું નામ સંવર છે. જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા અનાદિ સનાતન છે; પરમ સંયમી મુનિઓના ચિત્તકમળમાં તે ચૈતન્યસૂર્ય ભગવાન આત્મા સ્પષ્ટ છે. સમ્યગ્દષ્ટિને પણ ભાન છે, પણ વિશેષ લીનતા નથી. મુનિઓને વિશેષ લીનતા છે તેથી તેમના જ્ઞાનમાં તે સ્પષ્ટ છે; વળી તે આત્મા સંસારી જીવોના મન-વચનના માર્ગથી દૂર છે એટલે કે મન કે વચનના અવલંબને તે ભગવાન આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી, તે તો જ્ઞાનમાર્ગથી જ ગમ્ય થાય તેવો છે. જ્ઞાનને અંતરમાં લઈ જાય તો આત્મા જાણાય તેવો છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગનો દિવ્યધ્વનિ કે તે તરફનો મનનો વિકલ્પ - તેનાથી પણ આત્મા અતિક્રાંત છે, તે તો અંતરના જ્ઞાનથી જ અનુભવાય તેવો છે. આવો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા અનુભવમાં અત્યંત નિકટ છે, તે નિકટ પરમ પુરુષમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? એટલે આ કરું ને આ છોડું એવો વિકલ્પ તેમાં નથી.

વળી ૨૬૦મા પાને કહેશે કે “નિત્ય સમરસમય આત્મતત્ત્વમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? એટલે કે સમરસસ્વભાવી આત્મતત્ત્વમાં ‘આ કરવા જેવું છે અને આ છોડવા જેવું છે’ એવા વિધિ-નિષેધના વિકલ્પરૂપ સ્વભાવ નહિ હોવાથી તે આત્મતત્ત્વને દૃઢપણે આલંબનાર મુનિને સ્વભાવ-પરિણમન

થવાને લીધે સમરસરૂપ પરિણામ થાય છે, વિધિનિષેધના વિકલ્પરૂપ-રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થતાં નથી.”

આ કરું અને આ છોડું - એવા વિકલ્પો આત્માના અનુભવમાં નથી. જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્મા જ જેને નિકટ વર્તે છે, તે પુરુષને ‘આ આદ્યું ને આ છોડું’ એવા વિકલ્પો નથી. આત્માના સ્વરૂપમાં વિધિ-નિષેધના વિકલ્પો નથી.

પદ્મપ્રભમુનિરાજ મહા અધ્યાત્મમસ્ત ભાવલિંગી સંત હતા. તે કહે છે કે અહો ! આ ભગવાન આત્માના સ્વભાવમાં વિધિ અને નિષેધ કોનો કરવો ? ધ્રુવ આત્મામાં વિધિ-નિષેધના વિકલ્પો નથી. જુઓ ! સૂત્રમાં ‘સમતાભાવ’ની વાત કરી, તે ઉપરથી ટીકામાં કહ્યું કે ભગવાન આત્મામાં વિધિ-નિષેધના વિકલ્પો કેવા ? વિધિ અને નિષેધના વિકલ્પ તે વિષમભાવ છે, ને જ્ઞાયકમૂર્તિ સનાતન આત્માને જ દષ્ટિમાં લઈને, તેને જ નિકટ કરીને, તેના અવલંબનમાં જે પડ્યા છે તેને ‘આ કરું ને આ ન કરું’ એવા વિધિ-નિષેધની રાગજાળ નથી.

આમ કહીને આ પદ્યમાં (૧૦૮મી ગાથામાં) પરમ જિનયોગીશ્વર શ્રી કુંદુદાચાર્યદેવ વ્યવહાર આલોચનાના પ્રપંચનો ઉપહાસ કર્યો છે. “આવું પાપ લાગ્યું ને આટલો દોષ થઈ ગયો તેને હવે છોડું” એવા જે વ્યવહાર આલોચનાના વિકલ્પોનો વિસ્તાર - તેની મશ્કરી કરે છે કે અરે ! ચૈતન્યના આગાંણે વળી આવા શુભ વિકલ્પો શા ? અરે ! જ્ઞાનમૂર્તિ ચૈતન્યના અવલોકનમાં આવા શુભ વિકલ્પનું શું કામ ? અમારે તો પરમાર્થ ચૈતન્યના આશ્રયે શુદ્ધતા ને આલોચના થઈ જાય છે. જુઓ, આ વ્યવહારની ઠેકડી ! નિશ્ચય સ્વભાવના આશ્રયે જ અમે તો પડ્યા છીએ, તેના જ અવલંબને અમને શુદ્ધતા થઈ જાય છે, માટે તે જ પરમાર્થ આલોચના છે.

મૂળ સૂત્રમાં નિશ્ચય આલોચનાનું સ્વરૂપ કહીને “આવું આલોચનાનું સ્વરૂપ છે એમ, હે શિષ્ય ! તું પરમ જિનનાથના ઉપદેશ દ્વારા જાણ !” -એમ કહ્યું છે. તેમાંથી ટીકાકારે આ આશય કાઢ્યો છે કે અહો ! ભગવાન કુંદુદાચાર્યદેવે તો ચૈતન્યના અવલોકનને જ આલોચના કહીને, વ્યવહાર આલોચનાના વિકલ્પોની મશ્કરી કરી છે. અજ્ઞાનીઓ કહે છે કે વ્યવહારનું અવલંબન બતાવો ! અહીં તો કહે છે કે વ્યવહારનું અવલંબન કેવું ? તેનો તો ચૈતન્યના અવલંબનમાં નિષેધ છે. જેનો અભાવ થાય તેનો આદર શો ? અજ્ઞાની કહે છે કે “અરે ! તમે વ્યવહારને ઢીલો કરીને ઉથાપો છો ને નિશ્ચયને ગળે વળગો છો” -પણ ભાઈ ! તું જો તો ખરો કે અહીં આચાર્ય ભગવાન પણ કહે છે કે નિશ્ચય સ્વભાવના અવલંબને જ સંવર છે -એમ જિનદેવે કહ્યું છે. વ્યવહાર અને વિકલ્પ વડે સંવર થતો નથી. જિનેદ્રદેવનો ઉપદેશ તો એમ છે કે અંતરમાં જે ચૈતન્યસ્વભાવને સમતાભાવથી અવલોકે છે તેને જ આલોચના છે. એમ કહીને વ્યવહારની તો મશ્કરી કરી છે. એટલે કે વિધિ-નિષેધના જે વિકલ્પો તેને નિરસ્ત કર્યા છે-દૂર કર્યા છે, વ્યવહારના વિકલ્પો આવે પણ તેના અવલંબને મુક્તિમાર્ગ નથી.

છેલ્લે ૩૧૧મા શ્લોકમાં કહેશે કે “જેણે હેયવૃત્તિને નિરસ્ત કરી છે....” વ્યવહારના શુભ વિકલ્પો ઊઠે તે પાણ હેયવૃત્તિ છે. તેને પાણ નિરસ્ત કરીને શુદ્ધ સહજ પરમાત્મતત્ત્વનું અવલંબન કરવું તે આ શાસ્ત્રનો અને ટીકાનો સાર છે.

પ્રતાદિના શુભભાવ કરે તેથી કાંઈ ધર્મની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી. પાણ સમ્યગ્દર્શનથી જ એટલે કે સમ્યગ્દર્શનના વિષયરૂપ ધ્રુવ આત્માના આશ્રયથી જ ધર્મની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં ૩૨મા શ્લોકમાં પાણ સમ્યગ્દર્શનનું ઉત્કૃષ્ટપાણું બતાવતાં કહે છે કે:-

વિદ્યાવૃત્તસ્ય સંભૂતિસ્થિતિવૃદ્ધિફલોદયાઃ ।
ન સંત્યસતિ સમ્યક્ત્વે બીજાભાવે તરોરિવ ॥

વિદ્યા એટલે સમ્યજ્ઞાન અને વ્રત એટલે ચારિત્ર તેની ૧) ઉત્પત્તિ ૨) સ્થિતિ ૩) વૃદ્ધિ તેમ જ ૪) ફળ સમ્યક્ત્વ વગર થતાં નથી; જેમ બીજાના અભાવમાં વૃક્ષની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વૃદ્ધિ કે ફળ થતાં નથી તેમ સમ્યક્ત્વરૂપી બીજા વગર ધર્મના ઝાડના ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વૃદ્ધિ કે ફળ થતાં નથી.

ચિદાનંદમૂર્તિ આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે, તે સમ્યગ્દર્શન જ મોક્ષમાર્ગનો કાર્ગધાર છે - ખેવટિયો છે. તે સમ્યગ્દર્શન વગર જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉત્પત્તિ થતી નથી, સ્થિતિ થતી નથી, વૃદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ ફળ પાણ થતું નથી. જેમ બીજા વગર ઝાડના ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વૃદ્ધિ કે ફળ થતાં નથી તેમ સમ્યગ્દર્શન વગર જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ કે મોક્ષફળ થતું નથી.

સમ્યગ્દર્શન ધ્રુવ ચિદાનંદ વસ્તુને જ અવલંબનારું છે. એટલે તે ધ્રુવ ચૈતન્યવસ્તુના અવલંબન સિવાય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટતો નથી, ટકતો નથી, વધતો નથી ને મુક્તિફળ આવતું નથી.

૩૧મા શ્લોકમાં પાણ રત્નત્રયમાં સમ્યગ્દર્શનનું સર્વોત્કૃષ્ટપાણું બતાવ્યું છે. જેમ સમુદ્રમાં વહાણને ખેવટિયો પાર લઈ જાય છે તેમ અપાર સંસારસમુદ્રમાં રત્નત્રયરૂપી જહાજને પાર કરવામાં સમ્યગ્દર્શન ચતુર ખેવટિયો છે, તે મોક્ષમાર્ગનો કાર્ગધાર છે. સમ્યગ્દર્શન વગરના જ્ઞાન-ચારિત્રને પથરના બોજ સમાન ગણ્યા છે, ને સમ્યગ્દર્શન સહિત જ્ઞાન-ચારિત્રને મણિ સમાન ગણ્યા છે, તેનાથી જ જીવનું કલ્યાણ છે.

વળી ૩૩મા શ્લોકમાં કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત છે ને મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મોક્ષમાર્ગી નથી, તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મુનિ કરતાં પાણ સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ છે. માટે ત્રણ લોકમાં જીવને સર્વોત્કૃષ્ટ હિતકારી સમ્યગ્દર્શન સમાન બીજું કોઈ નથી. આ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય ધ્રુવદ્રવ્ય છે.

આ રીતે ધ્રુવસ્વભાવનું અવલંબન તે જ મોક્ષમાર્ગ છે - આમ કહીને આચાર્યદેવે વ્યવહારમાર્ગની

મશ્કરી કરી છે, એટલે કે તે વ્યવહારના અવલંબને મુક્તિમાર્ગ નથી -એમ બતાવ્યું છે.

પોષ સુદ ૨, રવિવાર, ૩૦-૧૨-૫૧.

આ આલોચનાનું વાર્ગન છે, નિશ્ચયથી પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવને ઓળખીને તેનું અવલંબન કરવું તે જ આલોચના છે. તેથી તે સહજ સ્વભાવનો અહીં મહિમા કરે છે :-

શ્લોક ૧૫૬

(પૃથ્વી)

જયત્યનઘચિન્મયં સહજતત્ત્વમુચ્ચૈરિદં
વિમુક્તસકલેન્દ્રિયપ્રકરજાતકોલાહલમ્ ।
નયાનયનિકાયદૂરમપિ યોગિનાં ગોચરં
સદા શિવમયં પરં પરમદૂરમજ્ઞાનિનામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

શ્લોકાર્થ : જે સકળ ઈન્દ્રિયોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થતાં કોલાહલથી વિમુક્ત છે, જે નય અને અનયના સમૂહથી દૂર હોવા છતાં યોગીઓને ગોચર છે, જે સદા શિવમય છે, ઉત્કૃષ્ટ છે અને જે અજ્ઞાનીઓને પરમ દૂર છે, એવું આ અનઘચૈતન્યમય સહજતત્ત્વ અત્યંત જ્યવંત છે. ॥૧૫૬॥

કેવું છે સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ ? કે આ જડ ઈન્દ્રિયોથી તો જુદું છે, ને અંદરની ખંડખંડરૂપ જે ભાવેન્દ્રિય તેમનાથી ઉત્પન્ન થતાં સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ કોલાહલથી પાણ તે રહિત છે, ઈન્દ્રિયો તરફના આશ્રયથી તો વિકલ્પનો કોલાહલ ઉત્પન્ન થાય છે, અંતર્મુખ ચૈતન્યવસ્તુમાં ઈન્દ્રિયોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થતો કોલાહલ નથી, એટલે ચૈતન્યના અવલંબનમાં જ શાંતિની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને અશાંતિનો વ્યય થાય છે, એનું નામ ધર્મ છે. ચૈતન્યનું વલાણ બહારમાં -ઈન્દ્રિય વિષયોમાં જાય તે બધોય કોલાહલ જ છે, પછી ભલે શુભભાવ હો કે અશુભભાવ હો; ભગવાન આત્મા તો તે શુભાશુભ વિકલ્પોના કોલાહલથી રહિત છે; તે જ ધ્રુવપાણે જ્યવંત વર્તે છે, તેના જ અવલંબનથી ધર્મ પ્રગટે છે.

વળી તે સહજ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા નય અને અનય (કુનય)ના સમૂહથી દૂર હોવા છતાં યોગીઓને ગોચર છે. આવો છતો પદાર્થ અંતરમાં બિરાજમાન છે તેનું અવલંબન કર ને અધ્રુવભાવોનું અવલંબન છોડ તો ધ્રુવના આશ્રયે સંવર પ્રગટે છે. નયોના જે વિકલ્પો તેનાથી આત્મા રહિત છે; વ્યવહારના વિકલ્પોથી તો આત્મા દૂર છે ને ‘હું જ્ઞાયક છું’ એવો જે નિશ્ચયનયનો વિકલ્પ તેનાથી પાણ આત્મા દૂર છે. “નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્તિ કરે નિર્વાણની” તેમાં જે નિશ્ચયનય કલ્પો છે તેની અહીં વાત નથી. તે નિશ્ચયનય તો અંતરમાં ધ્રુવ સ્વરૂપમાં અભેદ પરિણમી ગયો છે, અને અહીં તો વિકલ્પવાળા નિશ્ચયનયની વાત છે. તે વિકલ્પથી આત્મતત્ત્વ અનુભવમાં આવતું નથી માટે આત્માને નિશ્ચયનયથી પાણ દૂર કલ્પો છે.

યોગીઓને અંતરમાં નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં તે આત્મા ગોચર છે. રાગ વગરના શુદ્ધનયથી તો આત્મા ગોચર છે, જે જીવ ભેદજ્ઞાન કરીને આત્માનો અનુભવ કરે છે તે જીવોને તો આત્મા ગમ્ય છે, જ્ઞાનના સ્વસંવેદનમાં આવે તેવો છે. વિકલ્પનો નિષેધ કરવા માટે અહીં નયોથી અગોચર કહ્યો છે. આચાર્ય ભગવાન તો કહે છે કે શુદ્ધ આત્માનું જે વીતરાગી અવલોકન તે જ ખરેખર આલોચના છે - એમ સર્વજ્ઞદેવના ઉપદેશ દ્વારા તું જાણ ! આમ કહીને વ્યવહાર આલોચનાના શુભ રાગનો નિષેધ કર્યો છે, તે વ્યવહારના વિકલ્પોથી આત્મા અગોચર છે - દૂર છે. યોગીઓને અંતરમાં રાગરહિત જ્ઞાનથી તે ગમ્ય છે. વળી સદાય શિવમય છે - સદા કલ્યાણ સ્વરૂપ છે, ત્રિકાળ આનંદનો પિંડ છે, તેમાં કોઈ વિઘ્ન, આવરાણ, કલેશ કે દુઃખ નથી. સહજ તત્ત્વમાં વિઘ્ન શું ? ને આવરાણ શું ? પુણ્ય-પાપ તે શિવમય નથી; તે પુણ્ય-પાપ રહિત ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા ત્રિકાળ કલ્યાણમય છે, તેને સ્વીકાર્યો ત્યાં પર્યાયમાં કલ્યાણ પ્રગટે છે. આવું ધ્રુવ ચૈતન્યબિંબ તત્ત્વ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. દરેક આત્મા પોતે જ અનંત શક્તિનો ભંડાર ઉત્તમ તત્ત્વ છે, તેનાથી ઊંચું બીજું કોઈ નથી.

આવું પરમ સહજ તત્ત્વ બહિર્મુખ દષ્ટિવાળા અજ્ઞાનીઓને પરમ દૂર છે. અંતરદષ્ટિમાં જ્ઞાનીઓને તે ગોચર છે, ને અજ્ઞાનીઓને પરમ દૂર છે. કોઈ નિમિત્તની દષ્ટિથી, રાગની દષ્ટિથી કે પર્યાયની દષ્ટિથી તે સહજ તત્ત્વ લક્ષમાં આવે તેવું નથી. માટે નિમિત્તાધીન દષ્ટિવાળા અજ્ઞાનીઓને તે સહજ તત્ત્વ પરમ દૂર છે, ઘણું દૂર છે. તે સહજ તત્ત્વ પુણ્ય-પાપ વગરનું અનઘ છે -અઘ એટલે પાપ, તેનાથી રહિત તે અનઘ; એવું અનઘ ચૈતન્યમય આ સહજ તત્ત્વ અત્યંત જ્યવંત છે. અનંતકાળ સંસારમાં ગયો પણ તે સહજ તત્ત્વમાં જરાય ઓછપ થઈ નથી. લીંડી પીપર ઘણો વખત પડી રહે તો પણ તેની ચોસઠ પહોરી તીખાશની શક્તિ એવી ને એવી પડી છે, તેમ આત્મા પૂર્વે નરક-નિગોદમાં રખડ્યો છતાં અત્યારે પણ તે સહજ તત્ત્વ એવું ને એવું પૂર્ણ જ્યવંત વર્તે છે; ત્રિકાળી શક્તિ આખે આખી જ્યવંત વર્તે છે. મુનિરાજને અંતરમાં તેનો ઘણો અનુભવ વર્તે છે તેથી કહે છે કે અહો ! આ સહજ તત્ત્વ અત્યંત જ્યવંત વર્તે છે.

આવા તત્ત્વની દષ્ટિ અને મહિમા કરીને તેમાં ઠરવું તેનું નામ આલોચના અને સંવર છે.

વળી ફરીથી તે સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો મહિમા કરે છે અને તેની ભાવના કરવાનું કહે છે:-

શ્લોક ૧૫૭

(મન્દાક્રાન્તા)

શુદ્ધાત્માનં નિજસુખસુધાવાર્ધિમજ્જન્તમેનં
બુદ્ધ્વા ભવ્યઃ પરમગુરુતઃ શાશ્વતં શં પ્રયાતિ ।
તસ્માદુચ્ચૈરહમપિ સદા ભાવયામ્યત્યપૂર્વં
ભેદાભાવે કિમપિ સહજં સિદ્ધિભૂસૌખ્યશુદ્ધમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

શ્લોકાર્થ : નિજ સુખરૂપી સુધાના સાગરમાં રૂબતા આ શુદ્ધાત્માને જાણીને ભવ્ય જીવ પરમ ગુરુ દ્વારા શાશ્વત સુખને પામે છે; તેથી, ભેદના અભાવની દષ્ટિએ જે સિદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં સૌખ્ય વડે શુદ્ધ છે એવા કોઈ (અદ્ભૂત) સહજ તત્ત્વને હું પણ સદા અતિ-અપૂર્વ રીતે અત્યંત ભાવું છું. ॥ ૧૫૭ ॥

ભગવાન આત્મા તો સદાય આનંદામૃતના સમુદ્રમાં જ રૂબેલો છે. કદી તે સમુદ્રથી બહાર નીકળ્યો જ નથી. આવા શુદ્ધાત્માને ભવ્ય જીવ પરમ ગુરુ દ્વારા જાણીને શાશ્વત સુખને પામે છે. જુઓ! ગુરુ પણ આવા શુદ્ધાત્માનો ઉપદેશ દેનારા છે, ને ભવ્ય જીવ તે પરમ ગુરુ દ્વારા શુદ્ધ આત્માને જાણીને મુક્તિ પામે છે. આવા શુદ્ધાત્માને જાણ્યો તે જ પરમ ગુરુની આજ્ઞા છે, ને જે આવા શુદ્ધાત્માને જાણે છે, તે જ અલ્પકાળે મુક્તિ પામે છે. જુઓ, અહીં શુદ્ધાત્માનો ઉપદેશ દેનારા પરમ ગુરુ કહ્યા તે દ્રવ્યલિંગી અજ્ઞાની ન હોઈ શકે. સમયસારની ૩૮મી ગાથામાં પણ “વિરક્ત ગુરુથી વારંવાર સમજાવવામાં આવે છે” એમ કહ્યું છે. તે ગુરુ પણ ભાવલિંગી સંત છે. પાંચમી ગાથામાં પણ “હું શુદ્ધાત્માને દર્શાવું છું તે તું પ્રમાણ કરજે” એમ કહીને આચાર્યદેવે યથાર્થ ગુરુ-શિષ્યની (ઉપાદાન-નિમિત્તની) સંધિ કરી છે. સમજનાર પોતાની પાત્રતાથી શુદ્ધાત્માને સમજે ત્યારે સામે નિમિત્ત તરીકે એવા યથાર્થ ગુરુ જ હોય. જેની લૌકિક પાત્રતાનું પણ ઠેકાણું ન હોય એવા સ્વચ્છંદી જીવના ઉપદેશથી શુદ્ધાત્મા ન જાણાય ! ને તેવા જીવને પરમ ગુરુ પણ ન કહેવાય, તે તો કુગુરુ છે. આ નિયમસારમાં ઘણે ઠેકાણે પરમ ગુરુની વાત લીધી છે.

પરમ ગુરુના પ્રસાદથી ને પોતાની પાત્રતાથી ભવ્ય જીવ સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણીને મોક્ષ પામે છે. માટે તે સહજ તત્ત્વ જ ઉપાદેય છે. તેથી ટીકાકાર કહે છે કે ભેદના અભાવની દષ્ટિએ જે સિદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં સૌખ્ય વડે શુદ્ધ છે એવા કોઈ અદ્ભૂત સહજ તત્ત્વને હું પણ સદા અતિ-અપૂર્વ રીતે અત્યંત ભાવું છું. જુઓ, મુનિઓને આવી ભાવના હોય છે. જેને વ્યવહારની કે ભેદની ભાવના છે ને તેના આશ્રયથી લાભ માને છે તે મુનિ નથી. જે ભવ્ય જીવ આવા શુદ્ધ આત્માને જાણીને ભેદ રહિત તેની ભાવના કરશે - તેમાં એકાગ્ર થશે તે જીવ મુક્તિ પામશે.

વળી ફરીને તે સહજ તત્ત્વનો મહિમા કરીને તેની ભાવના અને વંદન કરે છે.

શ્લોક ૧૫૮

(વસંતતિલકા)

નિર્મુક્તસંગનિકરં પરમાત્મતત્ત્વં
નિર્મોહરૂપમનઘં પરમાવમુક્તમ્ ।
સંભાવયામ્યહમિદં પ્રણમામિ નિત્યં
નિર્વાણયોષિદતનૂઙ્ગવસંમદાય ॥ ૧૫૮ ॥

શ્લોકાર્થ : સર્વ સંગથી નિર્મુક્ત, નિર્મોહરૂપ, અનઘ અને પરભાવથી મુક્ત એવા આ પરમાત્મતત્ત્વને હું નિર્વાણરૂપી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થતાં અનંગ સુખને માટે નિત્ય સંભાવું છું (-સમ્યક્પાણે ભાવું છું) અને પ્રાર્થનું છું. ॥ ૧૫૮ ॥

પોતે અસંગ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેને કોઈ પરનો સંગ નથી, કોઈ પરના સંગથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી. દેવ-ગુરુનો સંગ પણ ચૈતન્યવસ્તુમાં નથી. વળી તે નિર્મોહરૂપ છે. સ્વરૂપની સાવધાની સિવાય પરની સાવધાની કરવી તે મોહ છે. પણ ચૈતન્યસ્વભાવ તો તે મોહથી રહિત છે, અનઘ છે એટલે પુણ્ય-પાપથી પાર છે અને પરભાવોથી મુક્ત છે. આવા પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના તે જ મુક્તિના અતીન્દ્રિય સુખનું કારણ છે. માટે હું અશરીરી સુખને માટે તે પરમાત્મતત્ત્વને સદા સમ્યક્પાણે ભાવું છું ને તેને પ્રાર્થનું છું - તેમાં ઢળીને લીન થાઉં છું. જુઓ, ટીકાકાર પોતે મુનિ છે ને તેમની આવી એકાગ્રતા વર્તે છે તેથી કહે છે કે હું આ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના કરું છું ને તેને પ્રાર્થનું છું. આમાં વિકલ્પની વાત નથી પણ તેમાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ ભાવના છે

કોઈ કહે કે પહેલાં પાત્રતા માટે તો શુભભાવનું અવલંબન જોઈએ ને ? તો કહે છે કે અરે ભાઈ ! આ ચૈતન્યતત્ત્વની દૃષ્ટિ તે જ મોક્ષ માટેની પ્રથમ પાત્રતા છે. પાત્રતા ક્યારે કહેવાય ? કે વસ્તુ આવી હોય તો ! જેને ચૈતન્યવસ્તુ લક્ષમાં પણ આવી નથી તે પાત્ર નથી; શુભભાવ કરે તેને કાંઈ પાત્રતા નથી કહેતાં, કેમ કે અંદરની મૂળ વસ્તુ વગર પાત્ર કોનું ? ચૈતન્યવસ્તુ તરફની જેને સન્મુખતા નથી તેને પાત્ર કહેતા નથી. પરમાર્થે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ પાત્ર છે, તેમણે શ્રદ્ધારૂપી પાત્રમાં અખંડ ચૈતન્યવસ્તુને ઝીલી છે. પહેલાં આવી ચૈતન્યવસ્તુનું શ્રવાણ-મનન કરીને તેને લક્ષમાં લેવી જોઈએ, પછી તેની ભાવના અને એકાગ્રતા થાય.

અહીં તો મુનિરાજે સ્વભાવના ગાણાં ગાયા છે. સ્વભાવના ગાણાં ગાતા શબ્દોના અલંકાર ગમે તે આવે ! શબ્દો કાંઈ દોષ છે ? મુક્તિને સ્ત્રીની ઉપમા આપી પણ તેમાં તો વીતરાગી ભાવના છે. સ્ત્રી એવો શબ્દ આવે તે કાંઈ રાગનું કારણ નથી.

શુદ્ધ ચૈતન્યની ભાવના કરીને તેમાં એકાગ્ર થવાની સામગ્રી શું ? કોઈ બહારની સામગ્રી કે રાગની સામગ્રી વડે ચૈતન્યની ભાવના થતી નથી પણ પોતાની શુદ્ધ પર્યાય તે જ સામગ્રી છે. જુઓ, ૧૨૩મી ગાથામાં સામગ્રીનું વર્ણન આવે છે.

૧) સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારનો પરિત્યાગ તે સંયમ છે.

૨) નિજ આત્માની આરાધનામાં તત્પરતા તે નિયમ છે.

૩) જે આત્માને આત્મામાં આત્માથી ધારી-ટકાવી-જેડી રાખે છે તે અધ્યાત્મ છે.

૪) સમસ્ત બાહ્ય ક્રિયાકાંડના આડંબરનો પરિત્યાગ જેનું લક્ષણ છે એવી અંતઃક્રિયાના અધિકરાણભૂત

આત્માને કે જેનું સ્વરૂપ અવધિ વિનાના ત્રણે કાળે નિરુપાધિક છે તેને જે જીવ જાણે છે, તે જીવની પરિણતિ વિશેષ તે સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચય ધર્મધ્યાન છે.

૫) ધ્યાન-ધ્યેય-ધ્યાતા, ધ્યાનનું ફળ વગેરેના વિવિધ વિકલ્પોથી વિમુક્ત, અંતર્મુખાકાર (અર્થાત્ અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે એવું), સમસ્ત ઈન્દ્રિયસમૂહથી અગોચર નિરંજન નિજ પરમતત્ત્વમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ (એવું જે ધ્યાન) તે નિશ્ચય શુક્લધ્યાન છે.

-આ સામગ્રીવિશેષો સહિત અખંડ અદ્વૈત પરમ ચૈતન્યમય આત્માને જે પરમ સંયમી નિત્ય ધ્યાવે છે, તેને ખરેખર પરમ સમાધિ છે.

જુઓ, અહીં સંયમ, નિયમ, અધ્યાત્મ, નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એવા પાંચ બોલને ખાસ સામગ્રી તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ બધા પોતાની શુદ્ધ પર્યાય જ છે ને તે જ આત્માને ધ્યાવવા માટેની સામગ્રી છે. એ સિવાય બહારની કે રાગની કોઈ સામગ્રીનું અવલંબન ધર્મમાં નથી. વળી અહીં જે પાંચ બોલ કહ્યા તે ભાવનો આશ્રય પણ અખંડ આત્મા છે, તેથી તે અખંડ આત્માનો આશ્રય કરવો તે એક જ ધર્મની શરૂઆતથી ઠેઠ પૂર્ણતાનું સાધન છે.

હે ભાઈ ! તું આવા આત્માને શ્રદ્ધામાં લઈને તેમાં ઠર. જે તારી શક્તિ હોય તો તેમાં લીન થા. અને જે તેટલી શક્તિ ન હોય તો તેની શ્રદ્ધા તો જરૂર રાખજે કે માર્ગ તો આ જ છે. એવી શ્રદ્ધા કરે તેને પણ ભગવાને મોક્ષમાર્ગી કહ્યો છે.

પોષ સુદ ૩, સોમવાર, ૩૧-૧૨-૫૧.

શ્લોક ૧૫૮

(વસંતતિલકા)

ત્યક્ત્વા વિભાવમશ્વિલં નિજભાવમિન્નં

ચિન્માત્રમેકમમલં પરિભાવયામિ ।

સંસારસાગરસમુત્તરણાય નિત્યં

નિર્મુક્તિમાર્ગમપિ નૌમ્યવિભેદમુક્તમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

શ્લોકાર્થ : નિજ ભાવથી ભિન્ન એવા સકળ વિભાવને છોડીને એક નિર્મળ ચિન્માત્રને હું ભાવું છું. સંસારસાગરને તરી જવા માટે, અભેદ કહેલા (-જેને જિનેન્દ્રોએ ભેદ રહિત કહ્યો છે એવા) મુક્તિના માર્ગને પણ હું નિત્ય નમું છું. ॥ ૧૫૯ ॥

પહેલાં અભેદ આત્મતત્ત્વને નમસ્કાર કર્યા, અને હવે તેના આશ્રયે પ્રગટેલા વીતરાગી મુક્તિમાર્ગને પણ નમે છે. એ સિવાય રાગાદિમાં કે ભેદની ભાવનામાં હું જરા પણ નમતું મૂકતો નથી. હું તો ચૈતન્યસ્વભાવમાં નમીને મુક્તિમાર્ગની વીતરાગી પરિણતિને વધારું છું, તેમાં નમતું મૂકું છું. જેમ

હીરાના વેપારમાં નમતું ન મૂકાય, તેમ અહીં કહે છે કે હું ચિદાનંદ સ્વભાવમાં જરા પણ ઢીલું કરીને મુક્તિમાર્ગ સિવાયના બીજા રાગાદિ કોઈ ભાવોમાં નમતું મૂકતો નથી. પહેલાં આવી શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ, પછી તેમાં સ્થિરતા થતાં મુક્તિમાર્ગ પૂરો થાય છે; -આ જ આલોચના અને મુક્તિનું કારણ છે.

હવે “આલુંછન” એટલે શુદ્ધ પરમ ચૈતન્યના અવલંબને વિકારીભાવોને ઉખેડી નાંખવા તેનું વાર્ગન કરે છે.

જેને ધર્મ કરવો છે તેણે પોતાના આત્મામાં એકાગ્રતા કરવી જોઈએ, કેમ કે આત્મામાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ ધર્મ છે. પરમાં એકાગ્રતા અનાદિથી કરી રહ્યો છે તે સંસાર છે. ‘એકાગ્ર’ થવાનો ગુણ આત્મામાં છે, તેની ઊંધી અવસ્થા વખતે તે પુણ્ય-પાપમાં એકાગ્ર થાય છે, ને સ્વભાવના અવલંબને સવળી અવસ્થા કરીને આત્મામાં એકાગ્ર થાય છે. આત્મામાં એકાગ્ર થવાને માટે તેના પરમ પારિણામિકભાવનું સ્વરૂપ અહીં જોવું છે તેવું બતાવે છે. આ ગાથા ઘણી અલૌકિક છે, તેમાં ત્રિકાળી પરમ પારિણામિકભાવનો જે અલૌકિક મહિમા છે તે બતાવ્યો છે.

ગાથા ૧૧૦

કમ્મમહીરુહમૂલચ્છેદસમત્યો સ્વકીયપરિણામો ।

સાહીણો સમભાવો આલુંછનમિદિ સમુદ્દિષ્ટં ॥ ૧૧૦ ॥

કર્મમહીરુહમૂલચ્છેદસમર્થઃ સ્વકીયપરિણામઃ ।

સ્વાધીનઃ સમભાવઃ આલુંછનમિતિ સમુદ્દિષ્ટમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

છે કર્મતરુમૂલચ્છેદનું સામર્થ્ય જે પરિણામમાં,

સ્વાધીન તે સમભાવ-નિજપરિણામ આલુંછન કહ્યા. ૧૧૦

અન્વયાર્થ : (કર્મમહીરુહમૂલચ્છેદસમર્થઃ) કર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છેદવામાં સમર્થ એવો જે (સમભાવઃ) સમભાવરૂપ (સ્વાધીનઃ) સ્વાધીન (સ્વકીયપરિણામઃ) નિજ પરિણામ (આલુંછનમ્ इति સમુદ્દિષ્ટમ્) તેને આલુંછન કહેલ છે.

આત્માનો ત્રિકાળ પરમ સ્વભાવભાવ તે જ કર્મતરુના મૂળને છેદી નાંખવામાં સમર્થ છે, તેથી પરમાર્થે તે જ આલુંછન છે.

જુઓ, જગતના પદાર્થોમાં ચાર પ્રકાર છે.

૧) આત્મા સિવાય નિમિત્તો તે સંયોગી ચીજો છે, શું તે આત્મા છે ? એમ વિચાર કર.

૨) પયયિમાં ક્ષણિક પુણ્ય-પાપરૂપ વિકાર થાય છે, શું તેટલો આત્મા છે ? તેનો વિચાર કર.

૩) ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થા થાય છે ને બદલે છે, તે ક્ષણિક પયયિ જેટલો જ શું આત્મા છે? તેનો વિચાર કર.

૪) અને ત્રિકાળી ધ્રુવ ટકનારો જ્ઞાનસ્વભાવ છે; તેની અસ્તિ છે, તેનો વિચાર કર.

ભાઈ ! તું વિચાર કર કે આ રીતે સંયોગો, વિકાર, ક્ષણિક પર્યાય અને ત્રિકાળી ટકતો ભાવ - એમ ચાર પ્રકારો છે કે નહિ ? આ ચાર પ્રકારોમાં બધું ય આવી જાય છે, આ ચાર સિવાય બીજું જગતમાં નથી.

હવે તું વિચાર કર કે તે ચાર પ્રકારમાંથી કોના આધારે ધર્મ થાય ? ધર્મ-શાંતિ પ્રગટ કરવા માટે કોના તરફ વળવું ?

૧) શું પરનિમિત્તો તરફ વલણથી ધર્મ થાય ? ન થાય. કેમ કે તેમાં તો તારા આત્માનો અભાવ છે.

૨) ક્ષણિક વિકાર તો થાય છે ને નાશ પામે છે, તેના આધારે પણ તારી શાંતિ કે ધર્મ નથી.

૩) ક્ષણે ક્ષણે થતી પર્યાયમાં જ આખો આત્મા આવી જતો નથી. ક્ષણિક પર્યાયનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થઈ જતો નથી. તે પર્યાય જેટલો આખો આત્મા નથી, અને તે પર્યાયના આધારે નવી પર્યાય પ્રગટતી નથી. માટે તે પર્યાય તરફના વલણથી પણ ધર્મ કે શાંતિ નથી.

૪) હવે સંયોગથી ભિન્ન, વિકારથી જુદો ને ક્ષણિક પર્યાય જેટલો પણ નહિ - એવો જે ત્રિકાળ ટકતો ધ્રુવ આત્મસ્વભાવ છે (જેને અહીં પરમ પારિણામિકભાવ તરીકે વર્ણવે છે) તેના જ આશ્રયે શાંતિ અને ધર્મ થાય છે - કેમ કે તે અનંત શક્તિનો ભંડાર ધ્રુવપણે છે.

બસ ! સર્વજ્ઞ વીતરાગે જે રહસ્ય કહ્યું તે ટૂંકમાં આ ચાર બોલમાં આવી જાય છે. તે ચાર પ્રકારોનું અસ્તિત્વ પહેલાં ભાસવું જોઈએ.

તેનું અસ્તિત્વ ભાસ્યા પછી વિચાર કરવો જોઈએ કે એ ચાર પ્રકારમાંથી ધર્મ માટે મારે કોના તરફ વળવું ? ચાર પ્રકારમાંથી મને શાંતિ માટે શરણભૂત કોણ છે ? જેના આશ્રયે મારી શ્રદ્ધા સારી થાય, જ્ઞાન સારું થાય, ચારિત્ર સારું થાય, કાર્ય સારું થાય - એવી કઈ ચીજ છે ? તેનો પિંડ તો ધ્રુવ આત્મા છે, એટલે અનંતગુણનો પિંડ આત્મા પ્રતીતમાં આવી જાય છે, ને તેના અવલંબને શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે બધું સારું થઈ જાય છે.

આ ગાથામાં તે આત્માને જ પરમભાવ તરીકે વર્ણવ્યો છે. પરમભાવ એટલે જેનામાં અનંતગુણોની નિર્મળતા પ્રગટવાની શક્તિ ત્રિકાળ પડી છે - એવા સ્વભાવને જ પરમભાવ કહેવાય છે. તેના તરફ ઢળતાં ધર્મ પ્રગટ થાય છે.

આત્માનો પરમ સ્વભાવ કેવો છે તે અહીં બતાવે છે :-

“ભવ્યને પારિણામિકભાવરૂપ સ્વભાવ હોવાને લીધે પરમ સ્વભાવ છે.”

ભવ્ય જીવને આવો સ્વભાવ ત્રિકાળ છે તેમજ તેને તેની પ્રતીત કરીને પર્યાયમાં પ્રગટે છે, એટલે સફળ થાય છે, તેથી પહેલાં તેની વાત લીધી. અભવ્યને પણ આવો પરમ સ્વભાવ છે તો ખરો, પણ તેને તેની પ્રતીત નહિ હોવાથી કાર્ય પ્રગટતું નથી. ભવ્ય જીવો જ તેનો આદર કરે છે માટે તેની વાત પહેલાં લીધી છે. સમ્યગ્દર્શનપણે તેમ જ મુક્તિપર્યાયપણે પરિણમનારો આ પરમ પારિણામિકભાવરૂપ સ્વભાવ છે, છતાં તે તો ત્રિકાળ શક્તિરૂપ એવો ને એવો છે, છતી શક્તિ પડી છે, તેમાંથી પર્યાય પ્રગટે છે. પારિણામિકભાવરૂપ કાયમી સ્વભાવ છે તે ધ્રુવ એકરૂપ રહેનારો છે. સમયસારમાં “જ્ઞાયકભાવ” કહીને જ્ઞાનની મુખ્યતાથી ઓળખાવ્યો છે તેને જ અહીં સહજ પારિણામિકભાવ કહીને ઓળખાવ્યો છે.

“તે પંચમભાવ ઔદયિકાદિ ચાર વિભાવસ્વભાવોને અગોચર છે.”

જેની આદિ અને અંત હોય તે કૃત્રિમ છે, ને આ પરમ પારિણામિકસ્વભાવ તો શાશ્વત અકૃત્રિમ છે, તેની કદી શરૂઆત થઈ નથી ને તેનો કદી નાશ થતો નથી. ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક એ ચારે ભાવો કૃત્રિમ છે - નવા છે, ને આ પાંચમો પરમ પારિણામિકસ્વભાવ તો સહજ છે, અકૃત્રિમ છે. તેને “પાંચમો” કહ્યો પણ મહિમામાં તો તે ઊંચામાં ઊંચો પહેલો નંબર છે. ઉદયભાવને પહેલો કહ્યો તેથી કાંઈ તે ઊંચો નથી. ઊંચો તો આ પંચમ પારિણામિકસ્વભાવ જ છે, તે જ ત્રિકાળ ટકનારો ને સિદ્ધપદને આપનારો છે. સંખ્યાના ક્રમથી કે ક્ષેત્રથી આત્માનો મહિમા નથી, ભાવથી તેનો મહિમા છે. અનંતા સિદ્ધપદની શક્તિ જેનામાં ત્રિકાળ પડી છે - એવો તે પરમ સ્વભાવ જ મહિમાવંત છે.

ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક - એવા ચાર પ્રકારના પર્યાયના ભાવો છે; તે ચારે ભાવો ક્ષણિક છે. તેનાથી આ પંચમ પારિણામિકસ્વભાવભાવ અગોચર છે. તે ભાવોના લક્ષે ધ્રુવ આત્મા ઓળખાતો નથી, માટે તે ચારે ભાવોને અહીં “વિભાવ” કહ્યા છે. વ્યવહાર રત્નત્રયનો જે શુભ રાગ છે તે પણ ઉદયભાવ છે. તેનાથી ભગવાન આત્મા અગોચર છે. ઉપશમ સમ્યક્ત્વથી પણ અગોચર કહ્યો તેનો અર્થ એમ છે કે તે ઉપશમભાવના આશ્રયે આત્મા પ્રગટતો નથી; ઉપશમભાવ પોતે તો નિર્મળદશા છે, ને તેનાથી આત્મા ગોચર થાય છે.

એ જ પ્રમાણે ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક શ્રદ્ધા વડે પણ આત્મા ગોચર છે, પણ તે ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિકપર્યાયના આશ્રયે આત્મા અગોચર છે. અહીં તો ક્ષાયિકભાવથી પણ આત્માને અગોચર કહ્યો, તો શું કેવળજ્ઞાનથી પણ આત્મા અગોચર છે ? - એમ નથી. પરંતુ ધ્રુવસ્વભાવનો જ મહિમા બતાવવા માટે તેમ કહ્યું છે; તેના જ આશ્રયે આત્મા ગોચર થાય છે. ક્ષાયિકભાવના આશ્રયે વિકલ્પ ઊઠે છે તે વિકલ્પથી આત્મા અગોચર છે, તે અપેક્ષાએ ક્ષાયિકભાવથી પણ અગોચર કહ્યો છે. -આવો આશય છે. માટે તું પર્યાયબુદ્ધિ છોડીને ધ્રુવદ્રવ્ય સામે જો - એમ આચાર્યદેવ કહે છે. આશય સમજે નહિ

અને શબ્દો પકડીને તકરાર કરવા બેસે, તો કાંઈ શબ્દોથી કે વાદવિવાદથી પાર પડે તેવું નથી. આ ચીજ તો અંતરની દૃષ્ટિની છે. ક્ષાયિકભાવ પણ જે આખો સ્વભાવ છે તેના જ આશ્રયે કામ કરે છે માટે તે ધ્રુવસ્વભાવ જ આશ્રય કરવા જેવો છે. માટે હે ભાઈ ! તું દ્રવ્યસ્વભાવનું માહાત્મ્ય કરીને અંતરમાં વળ....અંતરમાં વળ !

તે પંચમ ભાવ ઉદય, ઉદીરાણા, ક્ષય, ક્ષયોપશમ એવા વિવિધ વિકારો વિનાનો છે. પહેલાં ઉદય વગેરે ચાર ભાવોની વાત કરી હતી, અને અહીં ઉદય, ઉદીરાણા વગેરેની વાત છે. આત્મા કર્મનો ઉદય લાવે કે તેની ઉદીરાણા કરે, તેમ જ કર્મનો ક્ષયોપશમ કે ક્ષય કરે - એવું ત્રિકાળી સ્વરૂપમાં નથી. ઉદય-ઉદીરાણા વગેરે ૧૦ પ્રકારના કરાણો છે, તેમાં નિમિત્તરૂપ આત્માની પર્યાયમાં તેવી યોગ્યતા છે, પણ ધ્રુવસ્વભાવ એકરૂપ છે. તેમાં તે ઉદય-ઉદીરાણા વગેરે કરાણોના પરિણામ નથી, તે તો વિકાર વિનાનો શુદ્ધ છે. તેથી આ એક પારિણામિકભાવરૂપ સ્વભાવને જ પરમપાણું છે. સિદ્ધપર્યાયને પણ પરમપાણું નથી, આ સ્વભાવને એક ને જ પરમપાણું છે. તેનો મહિમા અને આશ્રય કરતાં નિર્મળપર્યાય પ્રગટે છે. એ સિવાય પર્યાયના આશ્રયે નિર્મળપર્યાય પ્રગટતી નથી. તેથી ઉદય વગેરે ચારે ભાવો અપરમ છે, તેની અધિકાઈ નથી, તેની ઉત્કૃષ્ટતા નથી. ઉત્કૃષ્ટતા અને અધિકાઈ તો ધ્રુવ પારિણામિકસ્વભાવની જ છે, તે જ પરમભાવ છે. આવા પરમભાવના આશ્રયથી જ સમસ્ત કર્મરૂપી વૃક્ષના મૂળિયાં ઊખડી જાય છે. તેથી તે પરમસ્વભાવ જ સમસ્ત કર્મોનું આલુંછન કરી નાખનારો છે. મૂળ સૂત્રમાં એમ કહ્યું હતું કે “કર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છેદવામાં સમર્થ એવો જે સમભાવરૂપ સ્વાધીન નિજ પરિણામ તેને આલુંછન કહે છે” - તેમાંથી ટીકામાં આ પરમસ્વભાવની વાત કરી છે. જે કે કર્મવૃક્ષનું મૂળિયું ઉખેડવું તે તો પર્યાય છે, પણ તે પર્યાય ધ્રુવ પરમસ્વભાવના આશ્રયે જ પ્રગટે છે, માટે તે ધ્રુવ પરમ સ્વભાવને જ કર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉખેડવામાં સમર્થ કહ્યો છે. તે પરમભાવમાં તો કર્મનો ત્રિકાળ અભાવ જ છે.

“સમસ્ત કર્મરૂપી વિષવૃક્ષના મૂળને ઉખેડી નાંખવામાં સમર્થ એવો આ પરમભાવ, ત્રિકાળ-નિરાવરાણ નિજ કારણપરમાત્માના સ્વરૂપની શ્રદ્ધાથી પ્રતિપક્ષ તીવ્ર મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયને લીધે કુદૃષ્ટિને, સદા નિશ્ચયથી વિદ્યમાન હોવા છતાં, અવિદ્યમાન જ છે (કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને તે પરમભાવના વિદ્યમાનપણાની શ્રદ્ધા નથી).”

આવો જે કારણપરમાત્મા છે તેના સ્વરૂપની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે; અને મિથ્યાત્વ તેનાથી પ્રતિપક્ષ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તે કારણપરમાત્માની પ્રતીત કરતો નથી તેથી તેને તે અવિદ્યમાન જેવો જ છે. નિશ્ચયથી બધા જીવોને તે પરમસ્વભાવ ત્રિકાળ વિદ્યમાન હોવા છતાં, જેને તેની પ્રતીત નથી તેને તે અવિદ્યમાન જ છે. જેમ ઘરમાં ૨૫ લાખની મૂડી તો પડી હોય, પણ બાળકને ભાન ન હોય કે મારી પાસે આટલી મૂડી છે, તો તેને માટે તો તે મૂડી વિદ્યમાન હોવા છતાં અવિદ્યમાન

જ છે. તેમ બધા ય જીવોને આવો પરમસ્વભાવ નિશ્ચયથી વિદ્યમાન હોવા છતાં જેને તેનું ભાન નથી એવા કુદૃષ્ટિને તો તે અવિદ્યમાન જ છે. અહીં તો પરમસ્વભાવની અસ્તિની પ્રતીત કરીને વિકારનું આલુંછન કરે તેને તેની વિદ્યમાનતા કહી. જેને તેની અસ્તિની પ્રતીત નથી તેને તો તે અવિદ્યમાન જ કહ્યો.

આવો પરમ પારિણામિકધ્રુવસ્વભાવ વિદ્યમાન હોવા છતાં, જે તેનો વિશ્વાસ-મહિમા-આદર કરતો નથી ને ક્ષણિક પુણ્ય-પાપ વિકલ્પોનો આદર કરે છે તેને તે અવિદ્યમાન કહ્યો.

હવે ત્રિકાળી નિશ્ચયની દૃષ્ટિથી તો બધા જીવોને તે પરમ સ્વભાવભાવ એવો ને એવો ત્રિકાળ એકરૂપ છે. “નિત્ય નિગોદના જીવોને પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તે પરમભાવ ‘અભવ્યત્વપારિણામિક’ એવા નામ સહિત નથી”. શુદ્ધ નિશ્ચયમાં બધા જીવોને આવો પરમસ્વભાવ જ છે; અભવ્ય પારિણામિકભાવ પણ વ્યવહારનો વિષય છે. મોક્ષ થવાને લાયકાત નથી -એવી વાત પણ શુદ્ધ નિશ્ચયમાં લાગુ ન પડે. શુદ્ધ નિશ્ચયમાં તો બધા ય જીવો પરમભાવસ્વરૂપ જ છે.

હવે તે પરમસ્વભાવ અભવ્ય જીવને વ્યવહારયોગ્ય નથી અને આસન્નભવ્ય જીવોને તે સફળ થયો છે -એવી વ્યવહારની વાત લેશે.

પોષ સુદ ૫, મંગળવાર, ૧-૧-૫૨.

આત્માના પરમ પારિણામિકસ્વરૂપનું આ વર્ણન છે. તેની દૃષ્ટિ કરીને તેનું અવલંબન કરવાથી જ ધર્મ થાય છે.

આત્માના પાંચ ભાવો છે -ઉદયભાવ, ઉપશમભાવ, ક્ષયોપશમભાવ, ક્ષાયિકભાવ અને પારિણામિકભાવ; પારિણામિકભાવ સિવાયના ચારે ભાવો ક્ષણિક છે. ને પારિણામિકભાવ તો બધા જીવોમાં ત્રિકાળી એકરૂપ છે. નિત્યનિગોદનો જીવ પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તો ત્રિકાળ આનંદકંદ પારિણામિકભાવસ્વરૂપ છે; પણ તેને તેની પ્રતીત નથી તેથી તેને કાર્ય પ્રગટતું નથી એટલે કે તે અભવ્યનો પારિણામિકભાવ વસ્તુનિષ્ઠ છે પણ વ્યવહારયોગ્ય નથી.

“જેમ મેરુના અધોભાગમાં રહેલા સુવાર્ણશિને પણ સુવાર્ણપાણું છે, તેમ અભવ્યોને પણ પરમસ્વભાવપાણું છે; તે વસ્તુનિષ્ઠ છે, વ્યવહારયોગ્ય નથી (અર્થાત્ જેમ મેરુની નીચેના સુવાર્ણશિનું સુવાર્ણપાણું સુવાર્ણશિમાં રહેલું છે પણ તે વપરાશમાં-ઉપયોગમાં આવતું નથી, તેમ અભવ્યોનું પરમસ્વભાવપાણું આત્મવસ્તુમાં રહેલું છે પણ તે કામમાં આવતું નથી કારણ કે અભવ્ય જીવો પરમસ્વભાવનો આશ્રય કરવાને અયોગ્ય છે.)” મેરુ નીચે સોનું તો છે પણ તે દાગીના ઘડવાના કામમાં ન આવે; તેમ અભવ્ય જીવને પણ વસ્તુશક્તિમાં તો પરમ પારિણામિકભાવ રહેલો છે, પણ તે વ્યવહારયોગ્ય નથી એટલે કે તેનો આશ્રય કરીને તે કદી શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરતો નથી. અભવ્ય

જીવ પરમસ્વભાવનો આશ્રય કરવાને અયોગ્ય છે. આસન્નભવ્ય જીવો તો શુદ્ધ પરમસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવાને લાયક છે ને તેમને તો પારિણામિકભાવના આશ્રયે નિર્મળદશા પ્રગટે છે. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ પાણ પોતાના આવા પરમાત્મસ્વભાવને જ ધ્યેય કરે છે, તે અંતઃતત્ત્વની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે, ને તેનાથી જ જન્મ-મરાણનો અંત આવે છે. માટે કહ્યું કે “સુદૃષ્ટિઓને -અતિ આસન્નભવ્ય જીવોને- આ પરમભાવ સદા નિરંજનપાણને લીધે (અર્થાત્ સદા નિરંજનપાણે પ્રતિભાસ્યો હોવાને લીધે) સફળ થયો છે.” આવા ચૈતન્યના ભાન વિના દ્રવ્યલિંગ અનંતવાર ધાર્યા, ને સ્વર્ગમાં ગયો, પાણ આત્મજ્ઞાન વિના તે બધું ફોક છે. અહીં તો કહે છે કે પરમ શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરે તેને જ પરમ પારિણામિકભાવ સફળ થયો છે.

છ ઢાળામાં પાણ કહે છે કે :-

**મુનિ વ્રત ધાર અનંતવાર ગ્રીવક ઉપજ્યૌ,
પૈ નિજ આતમજ્ઞાન બિના સુખ લેશ ન પાયૌ.**

ત્રિકાળી સ્વભાવનો આશ્રય કરતાં નિર્મળપર્યાય થઈ તે ફળ પ્રગટ્યું, તેથી તે આસન્નભવ્ય જીવોને એટલે કે જેમને મુક્તિ અત્યંત નજીક વર્તે છે એવા જીવોને તે નિરંજન શુદ્ધ પારિણામિકભાવ સફળ થયો છે. સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય ઉદય-ઉપશમ-ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક -એવા ક્ષણિકભાવો નથી પાણ ધ્રુવ નિરંજન એવો ત્રિકાળી આત્મભાવ જ સમ્યગ્દર્શનનું ધ્યેય છે. પ્રથમ જોગે આવા પંચમભાવને દૃષ્ટિમાં લીધો હોય તેને જ તેના આશ્રયે પુણ્ય-પાપના ભાવોનું આલુંછન થઈ જાય છે. તે સ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે જ વિકારને ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ છે.

“હું પરમભાવ.....પરમભાવ.....એકરૂપ જ્ઞાયકભાવ છું.....મારે સદા નિરંજનપાણું છે, મારી ધ્રુવશક્તિમાં કદી મલિનતા નથી” -આમ સુદૃષ્ટિ જીવોને પોતાનો આત્મા સદા નિરંજનપાણે પ્રતિભાસ્યો હોવાથી તેમને તે પરમભાવ સફળ થયો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને -અભવ્યને- તે પરમભાવ પ્રતીતમાં આવ્યો નથી તેથી તેને તે સફળ થયો નથી, તેને તો તે અવિદ્યમાન જેવો જ છે. મેરુ પર્વત નીચે સોનું છે પાણ તે ઉપયોગમાં નથી આવતું, તેમ અજ્ઞાનીઓને સદાય પરમ પારિણામિકભાવ શક્તિપાણે તો રહેલો છે પાણ તેની પ્રતીત વગર તે શક્તિ શા કામની ? અર્થાત્ તેને તેનો અનુભવ નથી તેથી તેને તે સફળ થયો નથી. જેમ સોનાનો દાગીનો બનાવીને ઉપયોગમાં આવે, તેમ ધર્મી જીવને પોતાના પરમસ્વભાવની પ્રતીત અને અનુભવ થતાં તેને તે પરમસ્વભાવ સફળ થયો છે. જીઓ, આ સિવાય પુણ્યભાવ કરીને તેનાથી કલ્યાણ માની લ્યે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જેને આવા પરમ જ્ઞાયકભાવનો સ્વીકાર થયો તેને જ તે સફળ થયો.

“આ રીતે આ પરમ પંચમભાવ વડે અતિ આસન્નભવ્ય જીવને નિશ્ચય પરમ-આલોચનાના ભેદરૂપે ઉત્પન્ન થતું ‘આલુંછન’ નામ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તે પરમભાવ સમસ્ત કર્મરૂપી વિષમ - વિષવૃક્ષના

વિશાળ મૂળને ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ છે.”

જીઓ, બહિર્તત્ત્વ વડે અંતઃતત્ત્વનો આશ્રય લેવાય છે. કઈ રીતે ? ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વરૂપ તે અંતઃતત્ત્વ છે, અને સંવર-નિર્જરારૂપ નિર્મળપર્યાય તે બહિર્તત્ત્વ છે. તે બહિર્તત્ત્વરૂપ પર્યાય અંતઃતત્ત્વનો આશ્રય લ્યે છે. અહીં બાહ્યતત્ત્વનો અર્થ બહિરાત્મા-મિથ્યાદૃષ્ટિ ન સમજવો, પાણ ત્રિકાળી એકરૂપ પારિણામિકભાવ તે જ અંતઃતત્ત્વ અને તેના સિવાયની સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાયો તે પાણ બાહ્યતત્ત્વ છે. તે બાહ્યતત્ત્વ વડે અંતઃતત્ત્વનો આશ્રય કરાય છે. અંતઃતત્ત્વનો આશ્રય કરવાનું સાધન શું ? કે સમ્યગ્દર્શનાદિ બાહ્યતત્ત્વ તે જ અંતઃતત્ત્વનો આશ્રય કરવાનું સાધન છે. રાગાદિ ભાવો તે ખરેખર આત્માનું તત્ત્વ નથી, ને તે ધર્મનું સાધન નથી. શરીર તો જડ છે, તે પાણ આત્માના ધર્મનું સાધન નથી.

પર્યાય અંતર્મુખી થઈને જ્યાં અંતરના પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરે છે ત્યાં આસન્નભવ્ય જીવને પુણ્ય-પાપના મૂળિયાં ઉખેડી જાય છે, તેનું નામ આલુંછન છે. આલુંછન એટલે ઉખેડી નાખવું. - રાગ-દ્વેષ-મોહના મૂળિયાંને સ્વભાવના અવલંબને ઉખેડી નાખવા તેનું નામ આલુંછન છે, તે સંવર છે.

શરીરાદિ અને પુણ્ય-પાપ તો દૂરના બાહ્યતત્ત્વ છે, ને જે સંવર-નિર્જરારૂપ નિર્મળપર્યાય પ્રગટ થાય છે તે પાણ બાહ્યતત્ત્વ છે, તે પર્યાય છે તો આત્માની અને શુદ્ધ છે. પાણ ત્રિકાળી શક્તિની અપેક્ષાએ તે પ્રગટ પર્યાયને બાહ્યતત્ત્વ કહેવાય છે. ત્રિકાળી ધ્રુવશક્તિ તે અંતઃતત્ત્વ છે, ને તેના આશ્રયે પ્રગટેલી નિર્મળપર્યાય તે પાણ બાહ્યતત્ત્વ છે, તે પર્યાયના આશ્રયે નિર્મળતા કે ધર્મ થતો નથી. ધ્રુવ અંતઃતત્ત્વ ત્રિકાળ સિદ્ધ સ્વરૂપી છે, તેનું નામ પરમ પંચમભાવ છે, તેના વડે જ આસન્નભવ્ય જીવને નિશ્ચય આલોચના ઉત્પન્ન થાય છે. આ ‘આલુંછન’ તે નિશ્ચય પરમ આલોચનાનો પ્રકાર છે, તે વીતરાગીભાવ છે; તે ક્યાંય બહારના અવલોકનથી પ્રગટતો નથી, પાણ અંતરમાં અવલોકન કરીને - પરમભાવને દેખવાથી જ તે પ્રગટે છે.

ત્રિકાળી સ્વભાવ તો અંતઃતત્ત્વ છે, પણ તે અંતઃતત્ત્વને સ્વીકારે છે કોણ ? ત્રિકાળી શક્તિને સ્વીકારનાર તો પર્યાય છે, તે પર્યાયનું નામ સંવર-નિર્જરાતત્ત્વ છે, ને તે જ નિશ્ચયથી આલોચના છે. ત્રિકાળી તત્ત્વનું અવલંબન લેવાથી નવી નિર્મળપર્યાય પ્રગટે છે; એ સિવાય બીજા કોઈનું પાણ અવલંબન લેવાથી નિર્મળદશા પ્રગટતી નથી. માટે પોતાના પરમ અંતઃતત્ત્વનો મહિમા કરીને તેનું અવલંબન કરવું - તે જ ધર્મી જીવને કરવાનું છે.

સમસ્ત કર્મો વિષમ વિષવૃક્ષ છે, પાપ તો વિષમ વિષ છે, પાણ પુણ્યના ભાવ પાણ વિષમ ઝેરનું ઝાડ છે. તે ઝેરના ઝાડનું વિશાળ મૂળિયું મિથ્યાત્વ છે. આ પરમ પારિણામિકસ્વભાવનો આશ્રય કરતાં જ તે ઝેરના ઝાડના મૂળિયાં ઉખેડી જાય છે. ચૈતન્યનો સહજ પરમભાવ છે તે ચોરાશીના

અવતારરૂપી ઝેરી વૃક્ષને મૂળમાંથી ઊખેડી નાખે છે. જુઓ ! આવા પરમભાવનો આશ્રય કરવો તેનું જ નામ સ્વકીય સ્વાધીન પરિણામ છે, ને તે જ નિશ્ચયથી આલોચના ધર્મ છે. આવું વસ્તુસ્વરૂપ છે તે સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું છે. સર્વજ્ઞદેવે નવું કહ્યું નથી પણ વસ્તુસ્વરૂપ જેમ હતું તેમ કેવળજ્ઞાનથી જાણ્યું ને એમ કહ્યું છે.

હવે આ ૧૧૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ બે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૬૦

(મન્દાક્રાન્તા)

एको भावः स जयति सदा पंचमः शुद्धशुद्धः

कर्मारतिस्फुटितसहजावस्थया संस्थितो यः।

मूलं मुक्तेर्निखिलयमिनामात्मनिष्ठापराणां

एकाकारः स्वरसविसरापूर्णपुण्यः पुराणः ॥ ૧૬૦ ॥

શ્લોકાર્થ : જે કર્મના દૂરપાણને લીધે પ્રગટ સહજાવસ્થાપૂર્વક રહેલો છે, જે આત્મનિષ્ઠાપરાયાણ (આત્મસ્થિત) સમસ્ત મુનિઓને મુક્તિનું મૂળ છે, જે એકાકાર છે (અર્થાત્ સદા એકરૂપ છે), જે નિજ રસના ફેલાવથી ભરપૂર હોવાને લીધે પવિત્ર છે અને જે પુરાણ (સનાતન) છે, તે શુદ્ધ-શુદ્ધ એક પંચમ ભાવ સદા જ્યવંત છે. ॥ ૧૬૦ ॥

જુઓ, આ ટીકાકાર પણ મહા નિર્ગ્રંથ સંત છે. જંગલમાં વસનારા ને આત્માનંદમાં ઝૂલનારા ભાવલિંગી સંત છે. તે અંદરના પરમ ભાવનો આશ્રય કરીને તેનો અનુભવ કરે છે. મૂળ સૂત્રમાં આચાર્ય ભગવાને “સ્વાધીન નિજપરિણામ”ની વાત કરી હતી, તે કાર્યરૂપ હતી. તેના ઉપરથી ટીકાકારે કારણરૂપ સહજ અવસ્થાની વાત કાઢી છે. એટલે કાર્ય સાથે કારણની સંધિ બતાવી છે. ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ પ્રગટરૂપ સહજ અવસ્થાપૂર્વક રહેલો છે, સદા કારણરૂપ ધ્રુવપર્યાયથી પરિપૂર્ણ છે, તેનો આશ્રય કરવાથી કાર્યરૂપ સ્વાધીન પરિણામ પ્રગટે છે. જુઓ, આ ચૈતન્ય ભગવાનના ગાણાં!!

સૂત્રમાં કાર્યની વાત કરી, તો ટીકામાં તેના ત્રિકાળી કારણની વાત કાઢી. અહો ! મુનિરાજ પદ્મપ્રભમલધારિદેવે ટીકામાં કારણ અને કાર્ય સાથે ને સાથે જ રાખ્યા છે. અહો ! જ્યારે જુઓ ત્યારે ત્રિકાળી ભગવાન પ્રગટ ને પ્રગટ પડ્યો છે. તેનું અંતરૂઅવલંબન લેવું તે જ ધર્મ છે. આખું દ્રવ્ય ધ્રુવપણે ત્રિકાળ સહજ અવસ્થામાં પ્રગટ ને પ્રગટ છે, તે “વર્તમાન વર્તતા ધ્રુવ કારણ”ના અવલંબને “વર્તમાન નિર્મળ કાર્ય” પ્રગટે છે. બસ ! આવો ધ્રુવ કારણપરમાત્મા તે જ નિશ્ચયથી જીવતત્ત્વ છે, ને તે જ મુક્તિનું મૂળ કારણ છે. તે પરમ સ્વભાવનો આશ્રય લઈને તેમાં સ્થિત થતાં મુક્તિ થઈ જાય છે. માટે તે સહજ સ્વભાવ જ મુક્તિનું મૂળ કારણ છે, તેથી તે જ ખરેખર અંત:તત્ત્વ

છે. ને તે સિવાયના બધા તત્ત્વો બાહ્યતત્ત્વ છે. મોક્ષપર્યાય પણ એક જ સમય રહેનારી છે, બીજા સમયે તેનો પણ વ્યય થઈ જાય છે, ને બીજી નવી મોક્ષપર્યાય પ્રગટે છે. માટે તેનો આશ્રય લેવા જતાં પણ વિકલ્પનું ઉત્થાન થાય છે. તેથી તે પણ બાહ્યતત્ત્વ છે. જેના અવલંબને નિર્વિકલ્પતા થાય તે જ અંત:તત્ત્વ છે, ને જેના અવલંબને રાગ થાય તે બધું બાહ્યતત્ત્વ છે. સમ્યગ્દર્શન અંદરના ત્રિકાળી તત્ત્વની દૃષ્ટિ કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને તેવી તત્ત્વની દૃષ્ટિ હોય છે, તેમને પયયિબુદ્ધિ હોતી નથી. સમકિતી કોને કહેવો ? તેનું વર્ણન કરતાં નાટક સમયસારમાં કહે છે કે :-

स्वारथके साये परमारथके साये चित्त,

साये साये भैन कहेँ साये जैनमती हैँ।

કાહૂંકે વિરુદ્ધિ નાહિ પરજાય-બુદ્ધિ નાહિ,

આતમગવેષી ન ગૃહસ્થ હે ન જતી હેં ॥

સિદ્ધિ રિદ્ધિ વૃદ્ધિ દીસે ઘટમૈં પ્રગટ સદા,

અંતરકી લચ્છિસૌં અજથી લચ્છપતી હેં।

દાસ ભગવંતકે ઉદાસ રહેં જગતસૌં,

સુખિયા સદૈવ એસે જીવ સમકિતી હેં ॥

આવા સમકિતી જ સાચા સુખિયા છે. એવા સમકિતપૂર્વક આત્મનિષ્ઠાપરાયાણ થયેલા મુનિઓ મુક્તિ પામે છે. માટે ત્રિકાળી પરમ પંચમભાવ જ સંતોને મુક્તિનું મૂળ છે. એ સિવાય ૨૮ મૂળગુણ કે પંચમહાવ્રતાદિનો વિકલ્પ તે કાંઈ મુક્તિનું મૂળ નથી. આ એકાકાર પરમભાવ જ મુક્તિનું મૂળ છે. તે ત્રિકાળ એકાકાર છે, નિજ શક્તિના ફેલાવથી સદા ભરપૂર છે, સનાતન-અનાદિનો છે અને શુદ્ધ-શુદ્ધ છે. દ્રવ્યથી શુદ્ધ છે તેમ જ અંતરકારણપર્યાયથી પણ શુદ્ધ છે. આવો ભગવાન પંચમભાવ જ મુક્તિનું મૂળ છે.

પોષ સુદ ૬, બુધવાર, ૨-૧-૫૨.

આ પરમ-આલોચના અધિકાર છે; આસન્નભવ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાના પરમ શુદ્ધ કારણ-પરમાત્માના આશ્રય વડે સંસારના મૂળને ઊખેડી નાખે છે તેનું નામ ‘આલુંછન’ છે, ને તે નિશ્ચય આલોચનાનો પ્રકાર છે. અનાદિ સંસારથી જીવે એક ક્ષણમાત્ર આવી આલોચના કરી નથી, જો આવી આલોચના કરે તો શુદ્ધભાવ પ્રગટીને મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ.

૧૧૦મી ગાથા ઉપરનો બીજો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૬૧

(મન્દાક્રાન્તા)

આસંસારાદઃખલજનતાતીવ્રમોહોદયાત્સા
મત્તા નિત્યં સ્મરવશગતા સ્વાત્મકાર્યપ્રમુગ્ધા ।
જ્ઞાનજ્યોતિર્ધવલિતકકુભ્મંડલં શુદ્ધભાવં
મોહાભાવાત્સ્ફુટિતસહજાવસ્થમેષા પ્રયાતિ ॥ ૧૬૧ ॥

શ્લોકાર્થ : અનાદિ સંસારથી સમસ્ત જનતાને (-જનસમૂહને) તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે જ્ઞાનજ્યોતિ સદા મત્ત છે, કામને વશ છે અને નિજ આત્મકાર્યમાં મૂઢ છે. મોહના અભાવથી આ જ્ઞાનજ્યોતિ શુદ્ધભાવને પામે છે -કે જે શુદ્ધભાવે દિશામંડળને ધવલિત (-ઉજ્જ્વળ) કર્યું છે અને સહજ અવસ્થાને પ્રગટ કરી છે. ॥ ૧૬૧ ॥

નિશ્ચય આલોચના કહો, સંવર કહો કે ધર્મ કહો, તે અનાદિથી કેમ પ્રગટ્યો નથી અને તે કેમ પ્રગટે ? તે બન્ને વાત આ શ્લોકમાં બતાવી છે. મિથ્યાત્વ તે તીવ્ર મોહ છે, ને અસ્થિરતાના રાગ-દ્વેષ તે મંદ મોહ છે; અનાદિ સંસારથી અજ્ઞાની જીવની જ્ઞાનજ્યોતિ તીવ્ર મિથ્યાત્વમોહથી એવી ગાંડી થઈ ગઈ છે કે તે પોતે પોતાના ઘરને જાણતી નથી. જેમ ગાંડો માણસ ઘર ભૂલીને પરદેર માંગવા જાય, તેમ ચૈતન્યજ્યોતિ અજ્ઞાનથી ગાંડી થઈ ગઈ છે. તેને પોતાના જ્ઞાનાનંદની રુચિ નથી પણ પરવિષયોની પ્રીતિ કરીને તેને વશ વર્તે છે, પુણ્ય-પાપ તે બન્ને કામ છે-વિકાર છે, અનાદિથી મોહને લીધે અજ્ઞાનીની જ્ઞાનજ્યોતિ તે વિકારને વશ વર્તે છે ને પોતાના આત્મકાર્યમાં મૂઢ છે. આનું નામ અધર્મ છે.

હવે પોતાના પરમ શુદ્ધ સ્વભાવનું ભાન થતાં મોહનો અભાવ થઈને તે જ્ઞાનજ્યોતિ શુદ્ધભાવને પામે છે. પહેલાં મત્ત એટલે કે ગાંડી હતી તેને બદલે હવે શુદ્ધભાવને પામી છે, અને પહેલાં કામને વશ હતી તેને બદલે તે જ્ઞાનજ્યોતિએ શુદ્ધભાવથી દિશામંડળને પ્રકાશિત કર્યું છે એટલે કે ચારે તરફથી તે જ્ઞાનજ્યોતિ ઉજ્જ્વળ થઈ છે અને સહજ અવસ્થાને તેણે પ્રગટ કરી છે. આવી જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટે તેનું નામ ધર્મ છે, તે સંવર છે ને તે આલોચના છે.

હવે ૧૧૧મી ગાથામાં “અવિકૃતિકરણ” નામની આલોચના કહે છે :-

ગાથા ૧૧૧

કમ્માદો અપ્પાણં મિણ્ણં ભાવેઙ્ગ વિમલગુણણિલયં ।
મજ્જત્થભાવણાણ વીયડીકરણં તિ વિણ્ણેયં ॥ ૧૧૧ ॥
કર્મણઃ આત્માનં મિચ્છં ભાવયતિ વિમલગુણનિલયમ્ ।
મધ્યસ્થભાવનાયામવિકૃતિકરણમિતિ વિજ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥
અવિકૃતિકરણ તેને કહ્યું જે ભાવતાં માધ્યસ્થને
ભાવે વિમળગુણધામ કર્મવિભક્ત આતમરામને. ૧૧૧.

અન્વયાર્થ : (મધ્યસ્થભાવનાયામ) જે મધ્યસ્થભાવનામાં (કર્મણઃ મિચ્છમ્) કર્મથી ભિન્ન (આત્માનં) આત્માને -(વિમલગુણનિલયં) કે જે વિમળ ગુણોનું રહેઠાણ છે તેને- (ભાવયતિ) ભાવે છે, (અવિકૃતિકરણમ્) તે જીવને અવિકૃતિકરણ જાણવું.

જે જીવને ચૈતન્ય તરફના વલાણવાળો શુદ્ધોપયોગ છે તેની ખાસ પરિણતિનું આ વર્ણન છે. શુદ્ધોપયોગ તે સંવર છે તે શુદ્ધોપયોગવાળો જીવ પુણ્ય-પાપને બાળી નાખવા માટે અગ્નિ સમાન છે. પહેલાં એ વાત નક્કી કરવી જોઈએ કે જીવનો સ્વભાવ પુણ્ય-પાપને બાળી નાખવાનો છે. જીવ કેવો છે એવું જે વ્યવહારજ્ઞાનથી જાણ્યું તે વ્યવહારજ્ઞાન ઉપર પણ વજન ન રાખતા સ્વભાવ તરફ વજન આપે ત્યારે તો તેને વ્યવહારજ્ઞાન કહેવાય, વ્યવહારજ્ઞાન શું જાણે છે ? તે એમ જાણે છે કે જીવદ્રવ્યમાં પુણ્ય-પાપને નાશ કરવાની શક્તિ છે, મારામાં (-વ્યવહારજ્ઞાનમાં) પુણ્ય-પાપનો નાશ કરવાની તાકાત નથી - એમ વ્યવહારજ્ઞાન જાણે છે. હજી પરિણમન પ્રગટ્યું નથી - નિશ્ચય રુચિ પ્રગટી નથી તે પહેલાંનું રાગ સહિત વ્યવહારજ્ઞાન પણ એમ કબૂલે છે કે પુણ્ય-પાપનો નાશ કરવાની તાકાત જીવદ્રવ્યના આશ્રયમાં છે. પર્યાયમાં રાગ અને અલ્પજ્ઞતા હોવા છતાં તે જ્ઞાનમાં એવો નિર્ણય કરે કે આ રાગનો અને અલ્પજ્ઞતાનો નાશ કરવાની તાકાત દ્રવ્યના અંતર્મુખ અવલોકનમાં છે. ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કર્યો તેમાં એવો નિર્ણય આવી જાય છે કે પર્યાયના ક્રમમાં અલ્પજ્ઞતા અને રાગ છે તેનો નાશ દ્રવ્યના આશ્રયથી થઈ જાય છે. એટલે વ્યવહારજ્ઞાનમાં પણ વજન તો અંતર્મુખ સ્વભાવ ઉપર જાય છે, વ્યવહારજ્ઞાનનું વજન પોતા ઉપર (વ્યવહાર ઉપર) નથી. જેમ પ્રતિવાસુદેવના ખ્યાલમાં તો હોય છે કે વાસુદેવ મારાથી ન મરે, પણ વાસુદેવ પ્રતિવાસુદેવને મારી નાખે. તેમ વ્યવહારજ્ઞાન તો પ્રતિવાસુદેવ જેવું છે, તે એમ ખ્યાલમાં લે છે કે આ દ્રવ્યસ્વભાવનું અવલંબન મારો નાશ કરી નાખશે. પણ મારામાં(એટલે કે વ્યવહારમાં) નિશ્ચયજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની તાકાત નથી.

ભગવાનની વાણી સાંભળતા રાગની મંદતા અને જ્ઞાનનો ઉઘાડ થાય છે, પણ તે ઉઘાડમાં એવો નિર્ગુણિ આવે છે કે સર્વજ્ઞતા થવાની તાકાત તો દ્રવ્યમાં છે, દ્રવ્યનો આશ્રય થતાં રાગ અને અલ્પજ્ઞતાનો નાશ થઈ જશે. શ્રી ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય ! તું આવા આત્માને જાણ ! એટલે વ્યવહાર સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ શિષ્યને એવો ખ્યાલ આવે છે કે આવા આત્મામાં અંતર્મુખ થવાનું ગુરુ કહે છે. ને તેના જ આશ્રયે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન થઈને રાગ અને અલ્પજ્ઞતા ટળી જશે. પણ વ્યવહારજ્ઞાનમાં તેવી તાકાત નથી કે રાગને કે અલ્પજ્ઞતાને ટાળે. હજી નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રગટ્યા પહેલાં વ્યવહારજ્ઞાન આવો નિર્ગુણિ કરે છે. પછી જ્યારે અંતર્મુખ થઈને નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે ત્યારે જ વ્યવહારને ખરેખર વ્યવહાર કહેવાય. એકલા વ્યવહારજ્ઞાનને જ જે પરમાર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન માની લ્યે તેને તો વ્યવહારજ્ઞાન પણ ખરું નથી કેમ કે તેને તો વ્યવહાર ઉપર વજન આવી ગયું છે. અહીં તો વ્યવહાર પણ ત્યારે કહ્યો કે જ્યારે વજન આત્મદ્રવ્ય તરફ વળ્યું. પછી અખંડ સ્વભાવ તરફ વજન આપતાં -તેનું વારંવાર મનન કરતાં નિશ્ચય રુચિ પ્રગટતાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, -તે અપૂર્વ ધર્મ છે.

પહેલાં ધારણામાં સ્વભાવ તરફ વજન આવવું જોઈએ કે મારા સ્વભાવ તરફ વળતાં રાગ અને અલ્પજ્ઞતા ટળી જશે. પહેલેથી ધારણામાં જ જે વ્યવહાર તરફનું વજન આપે તો તો તેની ધારણા પણ ખોટી છે.

“પાપરૂપી અટવીને બાળવા માટે અગ્નિ સમાન એવો જે જીવ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મથી ભિન્ન આત્માને -કે જે સહજ ગુણોનું નિધાન છે તેને ધ્યાવે છે, તેને સહજ ગુણ નામક પરમ-આલોચનાનું સ્વરૂપ વર્તે છે જ.”

આત્મા સહજ ગુણોનું ત્રિકાળી નિધાન છે; તેને જે ધ્યાવે છે તેને વિકારનો નાશ થઈને સહજ ગુણ પ્રગટે છે. પહેલાં આવી વાત સાંભળીને તેનો વિચાર અને ધારણા કરીને તે જ ઘૂંટવી જોઈએ. પછી અંતરમાં તેનું પરિણમન થતાં અવિકારી દશા પ્રગટે છે. આત્મા ચૈતન્યસ્વભાવનો પિંડ છે તેને જોવા તરફ જેની પર્યાય વર્તે છે તેને જ પરમ આલોચના જાણવી.

અહો ! અજ્ઞાનીને જ્ઞાનજ્યોતિ સ્વધ્યેયને ચૂકીને પરધ્યેયમાં મત્ત-ગાંડી થઈ ગઈ છે. જ્ઞાની તો શુદ્ધ સહજગુણનિધાન સ્વભાવને જ ધ્યેય બનાવીને અવિકૃત-સહજદશા પ્રગટ કરે છે, તેનું નામ “અવિકૃતિકરણ” નામની પરમ આલોચના છે.

હવે આ ૧૧૧મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ નવ શ્લોક કહે છે :-

જુઓ ! અંદરથી આલોચના તરફનો ઉત્સાહ ઊંચળી જતાં ટીકાકારે નવ નવ શ્લોકો કહ્યા છે. સાધારણ જીવોને તો ભાવલિંગી સંતોના હૃદય પારખવાં કઠણ પડી જાય તેમ છે. અંદર પોતાને સ્વભાવ

ભાવનાનું જોર ઊંચળ્યું છે, આત્મધ્યાનની મસ્તીમાં જૂલતાં જૂલતાં સહજ શ્લોકો રચાઈ ગયા છે. અંદરમાં ચિદાનંદ ચૈતન્યની ધૂન જામી છે; સ્વભાવની ધૂનમાં રાગને ભૂલી ગયા છે, તેથી શ્લોકમાં સહજપણે જે ઉપમા લક્ષમાં આવી તે ઉપમા આપીને વાર્ણન કર્યું છે. સ્ત્રી આદિની ઉપમા આપી તેમાં રાગ નથી; પણ સ્વભાવની ધૂન છે; સ્વભાવની મસ્તીમાં રાગને તો ભૂલી ગયા છે.

શ્લોક ૧૬૨

(મન્દાક્રાન્તા)

આત્મા મિત્તો ભવતિ સતતં દ્રવ્યનોકર્મરાશે-

રન્તઃશુદ્ધઃ શમદમગુણામ્બોજિનીરાજહંસઃ ।

મોહાભાવાદપરમશિલં નૈવ ગૃહ્ણાતિ સોડ્યં

નિત્યાનંદાદ્યનુપમગુણશ્ચિચ્ચમત્કારમૂર્તિઃ ॥ ૧૬૨ ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા નિરંતર દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મના સમૂહથી ભિન્ન છે, અંતરંગમાં શુદ્ધ છે અને શમ-દમગુણરૂપી કમળોનો રાજહંસ છે (અર્થાત્ જેમ રાજહંસ કમળોમાં કેલિ કરે છે તેમ આત્મા શાંતભાવ અને જિતેન્દ્રિયતારૂપી ગુણોમાં રમે છે). સદા આનંદાદિ અનુપમ ગુણવાળો અને ચૈતન્ય-ચમત્કારની મૂર્તિ એવો તે આત્મા મોહના અભાવને લીધે સમસ્ત પરને (-સમસ્ત પરદ્રવ્ય-ભાવોને) ગ્રહતો નથી જ. ॥ ૧૬૨ ॥

ભગવાન આત્મા ચૈતન્યના ગુણોમાં કેલિ કરનારો રાજહંસ છે, તે કેવો છે ? નિરંતર દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મથી રહિત છે, ને ભાવકર્મથી પણ રહિત, અંતરંગમાં ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, આત્માનું અંતરનું અંગ તો આખું શુદ્ધ જ છે; અંતરનું અંગ એટલે કે ત્રિકાળી ગુણો તો સદા શુદ્ધ જ છે. જેમ રાજહંસ સરોવરના કમળમાં કેલિ કરે છે તેમ આ ચૈતન્યહંસ જ્ઞાનસરોવરના શાંતભાવ અને જિતેન્દ્રિયતારૂપી કમળમાં સદાય કેલિ કરનારો છે; ત્રણે કાળે તે આનંદાદિ અનુપમ ગુણવાળો અને ચૈતન્યચમત્કારની મૂર્તિ છે. આવા સ્વભાવની દૃષ્ટિ કર, અને પર્યાયમાં વિકાર હોવા છતાં તેની બુદ્ધિ છોડ ! ત્રિકાળી એકરૂપ સ્વભાવમાં કેલિ કરનાર આવા આત્માને મોહનો અભાવ હોવાથી તે સમસ્ત પરદ્રવ્યો કે પરભાવોને ગ્રહતો નથી, એટલે તે સ્વભાવથી અવિકૃત જ રહે છે; વિકારભાવને તે ગ્રહતો નથી. સ્વભાવ તરફની સાવધાની થતાં મોહનો અભાવ થાય છે, અને મોહના અભાવને લીધે આત્મા કોઈ પરદ્રવ્યને કે પરભાવને ગ્રહતો નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવમાં તો વિકારનું ગ્રહણ જ નથી, તે સ્વભાવનો આશ્રય કરતાં પર્યાયમાં પણ વિકારનો સંવર થઈ જાય છે.

૧૧૧મી ગાથા ઉપરનો બીજો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૬૩

(મન્દાક્રાન્તા)

અક્ષય્યાન્તર્ગુણમણિગણઃ શુદ્ધભાવામૃતામ્ભો-
રાશૌ નિત્યં વિશદવિશદે ક્ષાલિતાંહઃકલંકઃ ।
શુદ્ધાત્મા યઃ પ્રહતકરણગ્રામકોલાહલાત્મા
જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રતિહતતમોવૃત્તિરુચ્ચૈશ્ચકાસ્તિ ॥ ૧૬૩ ॥

શ્લોકાર્થ : જે અક્ષય અંતરંગ ગુણમણિઓનો સમૂહ છે, જેણે સદા વિશદ-વિશદ (અત્યંત નિર્મળ) શુદ્ધભાવરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં પાપકલંકને ધોઈ નાખ્યાં છે અને જેણે ઈંદ્રિયસમૂહના કોલાહલને હાણી નાખ્યો છે, તે શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાનજ્યોતિ વડે અંધકારદશાનો નાશ કરીને અત્યંત પ્રકાશે છે. ॥ ૧૬૩ ॥

કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ? જે સદાય અંતરમાં અક્ષય ગુણમણિઓનો સમૂહ છે, જેણે સદાય સહજ શુદ્ધભાવરૂપી અમૃતના દરિયામાં પાપકલંકને ધોઈ નાખ્યો છે. એટલે કે ચૈતન્યસમુદ્રમાં તો પાપકલંક છે જ નહિ; અરે જીવ ! આવા ચૈતન્યસમુદ્ર ભગવાન આત્માનો પહેલાં વિશ્વાસ કર.... વિશ્વાસ કર ! તેનામાં કોઈ કલંક નથી, તેમાં અંતર્મુખ થતાં પર્યાયમાંથી કલંક નીકળી જાય છે ને સિદ્ધપાણે પરિગમન થયા કરે છે. ત્રિકાળી નિર્મળ શક્તિની પ્રતીત કર.... તો તેના આશ્રયે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. શુદ્ધતા એક નવી થાય છે ને બીજી અનાદિની છે. એટલે કે સ્વભાવની શુદ્ધતા અનાદિથી છે ને પર્યાયની શુદ્ધતા નવી થાય છે. જેમ સિદ્ધભગવંતો અનાદિથી જ છે તેમ આત્માનો સિદ્ધ જેવો સ્વભાવ પણ અનાદિથી જ છે, ને જેમ નવા સિદ્ધો થાય છે તેમ આત્માને પર્યાયમાં શુદ્ધભાવ નવો પ્રગટે છે. આવા શુદ્ધ આત્માનો વિશ્વાસ કરીને તેમાં ઝૂકી જવો! તે શુદ્ધાત્મા જ્ઞાનજ્યોતિના પ્રકાશ વડે અંધકારનો નાશ કરીને અત્યંત પ્રકાશે છે.

પોષ સુદ ૭, ગુરુવાર, ૩-૧-૫૨.

આ આલોચના અધિકાર છે, આલોચના એટલે સંવર; આત્માના સહજ શુદ્ધ સ્વભાવની ભાવના વડે વિકારની ઉત્પત્તિ ન થાય તેનું નામ અવિકૃતિકરણરૂપ આલોચના છે.

હવે ૧૧૧મી ગાથા ઉપર ત્રીજે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૬૪

(વસંતતિલકા)

સંસારઘોરસહજાદિભિરેવ રૌદ્રે-
દુઃખાદિભિઃ પ્રતિદિનં પરિતપ્યમાને ।
લોકે શમામૃતમયીમિહ તાં હિમાર્ની
યાયાદયં મુનિપતિઃ સમતાપ્રસાદાત્ ॥ ૧૬૪ ॥

શ્લોકાર્થ : સંસારના ઘોર, સહજ ઈત્યાદિ રૌદ્ર દુઃખાદિકથી પ્રતિદિન પરિતપ થતાં આ લોકમાં આ મુનિવર સમતાના પ્રસાદથી શમામૃતમય જે હિમ-રાશિ (અરુણનો ઢગલો) તેને પામે છે. ॥૧૬૪॥

આ તો મુનિદેશાની શાંતિની વાત છે. પણ આવું મુનિપણું આત્માનો સ્વભાવ સમજ્યા વગર કદી આવતું નથી, સંસાર તો સહજપણે ઘોર દુઃખમય છે. “નિરંતર વર્તતી આકુળતારૂપી દુઃખ તો સંસારમાં સ્વાભાવિક જ છે, અર્થાત્ સંસાર સ્વભાવથી જ દુઃખમય છે. તે ઉપરાંત તીવ્ર અશાતા વગેરેનો આશ્રય કરનારા ઘોર દુઃખોથી પણ સંસાર ભરેલો છે.” આત્મા ત્રિકાળ સહજ સુખમય છે, ને તેનાથી વિરુદ્ધ એવો જે વિકારભાવરૂપ સંસાર છે તે સહજ દુઃખમય જ છે, વિકાર પોતે જ દુઃખરૂપ છે, ને તેમાં પણ વળી અશાતાના વેદનથી ઘોર દુઃખમય છે. પરનો આશ્રય તે જ દુઃખ છે. ચિદાનંદ સ્વભાવ સિવાય આ જગતમાં બીજી કોઈ પણ સુખની સામગ્રી નથી, શાતાના વેદનનો ભાવ પણ સહજ દુઃખરૂપ છે. આવું નક્કી કરીને ચૈતન્ય તરફ વળે તો જ તે દુઃખ ટળીને સહજ શાંતિ પ્રગટે છે. સંસાર આખોય રૌદ્ર-ભયાનક દુઃખથી તમાયમાન છે. તેમાં અંતરના ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં ઠરેલા મુનિઓ જ સહજ શાંતિમય હિમરાશિને પામે છે, એ સિવાય બાહ્ય વલાણવાળા ભાવમાં ક્યાંય સુખ નથી. માન અને અપમાન, અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એવા ભાવોમાં જીવો બળી-ઝળી રહ્યા છે, દુઃખના તાપમાં સળગી ઊઠ્યા છે. તેમાં શાંતિ લેવી હોય તો, હે ભાઈ ! અંતરમાં ચૈતન્ય ભગવાન શીતળ સુખરૂપ છે તેમાં ઠર. તેમાં ઠરેલા-લીન થયેલા મુનિવરો જ પરમ શાંતિને અનુભવે છે, પહેલાં આમ નક્કી કરીને આત્માની રુચિ કરવી જોઈએ. પર તરફના વલાણવાળો સંસાર આખોય દુઃખથી સળગી રહ્યો છે, એમ પહેલાં નક્કી કરે તો વિચાર કરે કે સુખ ક્યાં છે? મારા આત્માના આશ્રય વગર ક્યાંય બીજે સુખ નથી -એમ નક્કી કરે તો પરથી ઉદાસીન થઈને અંતરમાં વળે ને શાંતિ પ્રગટે. જેટલો પરના આશ્રયવાળો ભાવ છે, તે બધોય જમશેદપુરની ભઠ્ઠી જેવો - દુઃખથી સળગતો સંસાર છે, ને તેનાથી વિરુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા પરમ શીતળ સુખનો ઢગલો છે. તેના આશ્રયમાં પડેલાં મુનિવરો અકષાયી વીતરાગી હિમરાશિને પામે છે. જુઓ, આ સંસારના દુઃખથી છૂટવાનો ઉપાય ! અંતરમાં ઉપશમરસનો કંદ છે તે વસ્તુમાં એકવાર ડોકિયું તો કર ! શાંતિ તો ત્યાં છે. મુનિઓ સમતાના પ્રસાદથી તે પરમ સુખમય શાંતિને પામે છે.

હવે ટીકાકાર ચોથા શ્લોકમાં કહે છે કે મુમુક્ષુઓ જે માર્ગે મુક્તિ પામ્યા તે જ માર્ગે હું જાઉં છું :-

શ્લોક ૧૬૫

(વસંતતિલકા)

મુક્તઃ કદાપિ ન હિ યાતિ વિભાવકાયં

તદ્દેતુભૂતસુકૃતાસુકૃતપ્રણાશાત્ ।

તસ્માદહં સુકૃતદુષ્કૃતકર્મજાલં

મુક્ત્વા મુમુક્ષુપથમેકમિહ વ્રજામિ ॥ ૧૬૫ ॥

શ્લોકાર્થ : મુક્ત જીવ વિભાવસમૂહને કદાપિ પામતો નથી કારણ કે તેણે તેના હેતુભૂત સુકૃત અને દુષ્કૃતનો નાશ કર્યો છે. તેથી હવે હું સુકૃત અને દુષ્કૃતરૂપી કર્મજાળને છોડીને એક મુમુક્ષુમાર્ગે જાઉં છું (અર્થાત્ મુમુક્ષુઓ જે માર્ગે ચાલ્યા છે તે જ એક માર્ગે ચાલું છું). ॥ ૧૬૫ ॥

મુમુક્ષુઓનો એક જ માર્ગ

જેઓ સ્વભાવમાં ઠરીને મુક્તિ પામ્યા તે મુક્ત જીવો ફરીથી વિભાવના અંશને પાણ કદી પામતા નથી; તેમણે તો શુભ કે અશુભ બન્ને ભાવોનો નાશ કર્યો છે. આવા અનંતા સિદ્ધો મુક્તિમાર્ગમાં ચાલીને મુક્ત થયા. તેઓ તો એકલી સ્વભાવ કારણથી થઈ ગયા છે, તેમને વિભાવની કાયા નથી. અહો ! આવા મુક્ત જીવો સદાય પરમ સુખમય છે, તેઓ કદી જરાય વિભાવને પામતા નથી. તેથી હવે હું પાણ તે સિદ્ધ ભગવંતોની માફક સમસ્ત શુભ-અશુભ કર્મજાળને છોડીને એક મુમુક્ષુ માર્ગે જાઉં છું. મુમુક્ષુઓ તો પુણ્ય-પાપ છોડીને ચૈતન્યમાં ઠરીને મુક્તિ પામ્યા છે. માટે હું પાણ તે મુમુક્ષુઓના માર્ગે જાઉં છું. માર્ગ તો અંતરમાં ચિદાનંદ સ્વભાવનો આશ્રય કરવો તે જ છે. જે માર્ગે મુમુક્ષુઓ સંચર્યા તે જ એક માર્ગે હું જાઉં છું. જેટલા જીવો સિદ્ધ થયા તે બધાયનો એક જ માર્ગ છે કે સુકૃત તેમજ દુષ્કૃતનો નાશ કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ઠરવું.

મુમુક્ષુઓને મુક્તિનો માર્ગ એક જ છે. બહારમાં વલાણ જાય તે મુક્તિનો માર્ગ નથી. અંતર-સ્વભાવનો નિર્ણય કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે; અનંતકાળ પહેલાં કે અનંતકાળ પછી - બધાયને માટે મુક્તિનો આ એક જ માર્ગ છે. હું જ્ઞાયક ચિદાનંદ છું, પુણ્ય-પાપ તે મારું સ્વરૂપ નથી -એમ પહેલાં સમજીને, જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં અંતર્મુખ થઈને પુણ્ય-પાપનો અભાવ કરવો-એવો જ મુક્તિનો માર્ગ છે, એ માર્ગ ઉપર ચાલીને-એટલે કે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ ઉપર ચાલીને અને વ્યવહારને છોડીને જ મુમુક્ષુઓ મુક્તિ પામ્યા છે. તેથી હું પાણ તે જ માર્ગે મોક્ષમાં જાઉં છું.

હવે ૧૧૧મી ગાથા ઉપરના પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે શરીરાદિનું લક્ષણ છોડીને હું ચૈતન્યમૂર્તિ

આત્માનો આશ્રય કરું છું :-

શ્લોક ૧૬૬

(અનુષ્ટુપ)

પ્રપચ્ચેડહં સદાશુદ્ધમાત્માનં બોધવિગ્રહમ્ ।

ભવમૂર્તિમિમાં ત્યક્ત્વા પુદ્ગલસ્કન્ધબન્ધુરામ્ ॥ ૧૬૬ ॥

શ્લોકાર્થ : પુદ્ગલસ્કંધો વડે જે અસ્થિર છે (અર્થાત્ પુદ્ગલસ્કંધોના આવવા-જવાથી જે એકસરખી રહેતી નથી) એવી આ ભવમૂર્તિને (-ભવની મૂર્તિરૂપ કાયાને) છોડીને હું સદાશુદ્ધ એવો જે જ્ઞાનશરીરી આત્મા તેનો આશ્રય કરું છું. ॥ ૧૬૬ ॥

આ શરીર તો અનંત પુદ્ગલોના સંયોગથી બનેલું છે. તેમાં ક્ષણે ક્ષણે અનંતા રજકાણો આવે છે ને જાય છે, તેથી તે અસ્થિર છે. ચિદાનંદી આત્મા સદાય એવો ને એવો સ્થિર બિંબ છે, શરીર તો ભવની મૂર્તિ છે, આત્મા ચૈતન્યની મૂર્તિ છે. તેને ચૂકીને શરીરનો આશ્રય કરતાં ભવના ભાવની જ ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે શરીર તો ભવની જ મૂર્તિ છે. તેને છોડીને સદા એકરૂપ એવો જે જ્ઞાનશરીરી આત્મા તેનો જ હું આશ્રય કરું છું. આનો આશ્રય કરવાથી જ સંવર અને મુક્તિ થાય છે. શરીર તો મૂર્તિ છે, તેમાં રોગ થાય, અશુચિ થાય, બેસી પાણ ન શકાય, છતાં તેવા ટાણે અંતરમાં ચૈતન્યમૂર્તિ સદા શુદ્ધ એવો ને એવો બિરાજમાન છે તેના આશ્રયે જ ધર્મ થાય છે. જે શરીરના આશ્રયે ધર્મ થતો હોય તો તો શરીરમાં રોગ-અશુચિ વખતે ધર્મ થાય જ નહિ, પાણ એમ નથી. શરીર તો ભવની મૂર્તિ છે, ને તે શરીર આત્માનું નથી, આત્માનું શરીર તો 'જ્ઞાન' છે. જ્ઞાનશરીરી ભગવાન આત્મા પોતે ધર્મની મૂર્તિ છે. માટે મુનિરાજ કહે છે કે આ અસ્થિર-ક્ષણભંગુર દેહનો આશ્રય છોડીને, એકરૂપ જ્ઞાયક શરીરનું જ શરણ ગ્રહણ કરું છું. એટલે બીજા જે જીવોને આત્માની શાંતિ જેઈતી હોય તેઓ પાણ મારી જેમ આવા જ્ઞાનશરીરી આત્માને ઓળખીને તેનું જ શરણ કરો!

હવે ૧૧૧મી ગાથા ઉપરનો પાંચમો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૬૭

(અનુષ્ટુપ)

અનાદિમમસંસારરોગસ્યાગદમુત્તમમ્ ।

શુભાશુભવિનિર્મુક્તશુદ્ધચૈતન્યભાવના ॥ ૧૬૭ ॥

શ્લોકાર્થ : શુભ અને અશુભથી રહિત શુદ્ધચૈતન્યની ભાવના મારા અનાદિ સંસારરોગનું ઉત્તમ ઔષધ છે. ॥ ૧૬૭ ॥

જુઓ, આ ભવભ્રમણના રોગને મટાડવાની ઔષધિ ! ચૈતન્યસ્વભાવની ભ્રાંતિ તે જ મહારોગ છે, ને ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના કરવી તે જ તેનું ઔષધ છે.

આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાગ,
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.

આત્મભ્રાંતિનો રોગ મટાડવાની ઔષધિ બતાવનાર વૈદ્ય કેવા હોય ? કે આત્માના જાણનાર હોય; તેઓની આજ્ઞા એવી કે “તારા ચૈતન્યની ઓળખાણ કરીને તેનો વિચાર અને ધ્યાન કર” તે જ અનાદિ સંસારરોગનું ઔષધ છે. શ્રી ગુરુએ ઔષધ બતાવ્યું, પણ તે કરે કોણ ? પોતે તે પ્રમાણે ચૈતન્યને ઓળખીને તેની વીતરાગી ભાવના કરે તો ભવ ભ્રમણનો રોગ ટળે, એ સિવાય શુભાશુભ રાગ તે ભવભ્રમણને ટાળવાનો ઉપાય નથી.

હવે ૧૧૧મી ગાથા ઉપરનો છઠ્ઠો શ્લોક કહે છે. તેમાં શુદ્ધાત્માને નમસ્કાર કરીને તેની ભાવના કરે છે :-

શ્લોક ૧૬૮

(માલિની)

અથ વિવિધવિકલ્પં પંચસંસારમૂલં
શુભમશુભસુકર્મ પ્રસ્ફુટં તદ્વિદિત્વા ।
ભવમરણવિમુક્તં પંચમુક્તિપ્રદં યં
તમહમભિનમામિ પ્રત્યહં ભાવયામિ ॥ ૧૬૮ ॥

શ્લોકાર્થ : પાંચ પ્રકારના (દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ ને ભાવના પરાવર્તનરૂપ) સંસારનું મૂળ વિવિધ ભેદવાળું શુભાશુભ કર્મ છે એમ સ્પષ્ટ જાણીને, જે જન્મ-મરણ રહિત છે અને પાંચ પ્રકારની મુક્તિ દેનાર છે તેને (-શુદ્ધાત્માને) હું નમું છું અને પ્રતિદિન ભાવું છું. ॥ ૧૬૮ ॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ એવા પાંચ પ્રકારે જે સંસાર પરિભ્રમણ છે તેનું મૂળિયું શુભ-અશુભ કર્મ છે. વિવિધ ભેદવાળાં જેટલાં શુભ-અશુભ કર્મો છે તે બધાય સંસારનું મૂળિયું છે, - આમ પહેલાં સ્પષ્ટપણે જાણવું જોઈએ, પુણ્ય પણ સંસારનું જ કારણ છે એમ પહેલાં ઓળખવું જોઈએ અને શુદ્ધાત્મા જન્મ-મરણ રહિત છે. એટલે કે તે મુક્તિનું મૂળ છે. પાંચે પ્રકારના પરિભ્રમણમાંથી મુક્તિ આપનારો ભગવાન શુદ્ધાત્મા છે, તેવા શુદ્ધાત્માને હું નમું છું - તેમાં ઝૂકાવું છું ને તેને જ પ્રતિદિન ક્ષણેક્ષણે ભાવું છું - એટલે બધા જીવોને આવા શુદ્ધાત્માની ભાવના જ મુક્તિનું કારણ છે.

શુભાશુભ કર્મ સંસાર પરિભ્રમણનું મૂળ છે એમ કહ્યું, તેથી એમ ન સમજવું કે જડ કર્મો જીવને રખડાવે છે, પણ આત્માના જે ભાવથી શુભાશુભ કર્મ બંધાય તે ભાવને પરિભ્રમણનું મૂળ કહ્યું છે, ને પોતે પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને લીન થતાં વિકાર છૂટી જાય છે. એટલે પંચ પ્રકારના પરિભ્રમણથી મુક્તિ થાય છે. પહેલાં આમ ઓળખવું તે ધર્મની શરૂઆતની રીત છે. હજી આમ ઓળખાણ પણ ન કરે તો પોતાના આત્માની ભાવના કરીને તેમાં ઠરે ક્યારે ? માટે પહેલાં વિકાર અને શુદ્ધ સ્વભાવ એ બંનેને બરાબર ઓળખીને, શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મામાં નમવું-પરિણમવું-તેની ભાવના કરવી- તે જ મુક્તિનો માર્ગ છે.

હવે ૧૧૧મી ગાથા ઉપરનો આઠમો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૬૯

(માલિની)

અથ સુલલિતવાચાં સત્યવાચામપીત્યં
ન વિષયમિદમાત્મજ્યોતિરાચન્તશૂન્યમ્ ।
તદપિ ગુરુવચોભિઃ પ્રાપ્ય યઃ શુદ્ધદૃષ્ટિઃ
સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૧૬૯ ॥

શ્લોકાર્થ : આ રીતે આદિ-અંત રહિત એવી આ આત્મજ્યોતિ સુલલિત (સુમધુર) વાણીનો કે સત્ય વાણીનો પણ વિષય નથી; તો પણ ગુરુના વચનો વડે તેને પામીને જે શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો થાય છે, તે પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વદ્ધભ થાય છે (અર્થાત્ મુક્તિસુંદરીનો પતિ થાય છે). ॥૧૬૯॥

એક સમયની પર્યાયના વિકારને ગૌણ કર, ને અંતરમાં ધ્રુવ ચિદાનંદ આત્માને દૃષ્ટિમાં લે. તારા જ્ઞાનને અંતર્મુખ કર તો જ તે આત્મા જાણાય તેવો છે. તે સિવાય વાણીથી કે વાણી તરફના વિકલ્પથી તે જાણાય તેવો નથી. ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા સત્ય વાણીનો પણ વિષય નથી, તે તો જ્ઞાનનો જ વિષય છે. પણ તેમાં નિમિત્ત કેવું હોય તે બતાવવા કહે છે કે તો પણ ગુરુના વચનો વડે તેને પામીને જે શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો થાય છે તે જીવ મુક્તિ પામે છે.

શ્રી ગુરુના વચનો વડે ખરેખર આત્મજ્યોતિ પામ્યો ક્યારે કહેવાય ? કે શ્રી ગુરુએ કહ્યો તેવા આત્માને અંતરના લક્ષમાં લ્યે, ત્યારે ગુરુના વચનો વડે ચૈતન્યજ્યોતિને પામ્યો કહેવાય. એટલે કે સમજનાર જીવને તો જ્ઞાની ગુરુના વચનો જ નિમિત્ત હોય છે, અજ્ઞાનીના વચનો કે એકલા પુસ્તકો નિમિત્ત નથી હોતાં, માટે ગુરુના વચનની વાત કરી છે. પહેલાં તો એમ બતાવ્યું કે ભગવાન આત્મા સત્ય વાણીનો પણ વિષય નથી, -એમ બતાવીને પછી નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કહ્યું કે ગુરુવચન વડે તેને પામીને પાત્ર જીવ શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો થાય છે. ગુરુના વચનો નિમિત્ત છે, પણ જે જીવ શુદ્ધ

ચૈતન્યજ્યોતિને પામીને શુદ્ધ દષ્ટિવાળો થાય છે તે જીવ જ પરમશ્રીરૂપી જે મુક્તિ, તેને પામે છે -એમ કહીને શુદ્ધ દષ્ટિ ઉપર જોર આપ્યું છે, તે વખતે નિમિત્ત કેવું હોય તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે. કોઈ વાર તો એમ પાણ કહે કે શ્રીગુરુના વચનથી જ મોક્ષ પામ્યો પાણ તેનો આશય સમજી લેવો જોઈએ કે તે નિમિત્તનું કથન છે. શ્રીગુરુના બહુમાનનું કથન છે. ખરેખર શ્રીગુરુએ કહ્યું તેવો આશય પોતે પ્રગટ કર્યો ત્યારે મુક્તિ પામ્યો, અને ત્યારે ઉપચારથી કહ્યું કે શ્રીગુરુના વચનથી મુક્તિ પામ્યો. ખરેખર તો જે શુદ્ધ દષ્ટિ પ્રગટ કરે તે જ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીનો એવો વહ્નભ થાય છે કે કદી તે છૂટી ન પડે. ઈન્દ્રની ઈન્દ્રાણી તો વિખૂટી પાણ પડી જાય, પાણ અહીં તો દ્રવ્યની જે મુક્તિરૂપ પયયિ પ્રગટી તે કદી દ્રવ્યથી જુદી ન પડે ને દ્રવ્ય તેનાથી જુદું ન પડે. આવી મુક્તિ પરિણતિને પામવાનો ઉપાય પોતાના શુદ્ધ આત્માની દષ્ટિ કરીને તેની રાગ રહિત ભાવના કરવી તે જ છે.

પોષ સુદ ૮, શુક્રવાર, ૪-૧-૫૨.

આજે સવારે રેકોર્ડીંગ રીલ વગાડવામાં આવ્યું હતું.

પોષ સુદ ૯, શનિવાર, ૫-૧-૫૨.

૧૧૧મી ગાથાનો આ નવમો શ્લોક છે :-

શ્લોક ૧૭૦

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપ્રાસ્તરાગાન્ધકારો

મનસિ મુનિવરાણાં ગોચરઃ શુદ્ધશુદ્ધઃ ।

વિષયસુખરતાનાં દુર્લભઃ સર્વદાયં

પરમસુખસમુદ્રઃ શુદ્ધબોધોઽસ્તનિદ્રઃ ॥ ૧૭૦ ॥

શ્લોકાર્થ : જોગે સહજ તેજથી રાગરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો છે, જે મુનિવરોના મનમાં વસે છે, જે શુદ્ધ-શુદ્ધ છે, જે વિષયસુખમાં રત જીવોને સર્વદા દુર્લભ છે, જે પરમ સુખનો સમુદ્ર છે, જે શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને જોગે નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, તે આ (શુદ્ધ આત્મા) જ્યવંત છે. ॥૧૭૦॥

આલોચના કઈ રીતે થાય ? તેની આ વાત છે. આત્માના સ્વભાવમાં અંતર્મુખ થઈને તેનું અવલોકન કરવું તે સંવર અને આલોચના છે. કેવો છે શુદ્ધ આત્મા ? જોગે પોતાના સહજ ચૈતન્ય પ્રકાશ વડે રાગરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો છે, એટલે કે ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વભાવમાં રાગદ્વેષ છે જ નહિ. પયયિમાં વિકાર છે, પાણ પયયિ જ્યાં ધ્રુવ સન્મુખ થઈ ત્યાં પયયિમાંથી પાણ વિકારનો નાશ થઈ જાય છે. ચૈતન્ય ત્રિકાળ પ્રકાશમય છે, તેને ન સ્વીકારવું તે મહા અંધકાર છે. ધ્રુવસ્વભાવને સ્વીકારતાં જ

તેનો નાશ થઈ જાય છે.

તે શુદ્ધતત્ત્વ મુનિવરોની અંતરપરિણતિમાં વસે છે, વારંવાર પરમાનંદમય નિર્વિકલ્પ દશા મુનિઓને આવે છે, તેમાં તે શુદ્ધતત્ત્વ વસી રહ્યું છે. સમ્યગ્દષ્ટિની શ્રદ્ધામાં પાણ તે સહજ તત્ત્વ વસી રહ્યું છે, પાણ મુનિઓને તો સાતમી ભૂમિકામાં વારંવાર તેનો અનુભવ થાય છે તેથી તેમની વાત લીધી છે.

વળી તે પરમ તત્ત્વ ત્રિકાળ શુદ્ધ-શુદ્ધ છે, ત્રિકાળ શુદ્ધ અને વર્તમાન કારણપયયિ પાણ શુદ્ધ છે. એને જોનારી પયયિ તે સંવર છે. આવું તત્ત્વ મુનિઓના ચિત્તમાં વસે છે, ને વિષયસુખમાં લીન જીવોને તે અતિ દુર્લભ છે. પર તરફના વલાણરૂપ જે વિષય, તેમાં જે લીન થયા છે ને સ્વવિષયને ચૂકી ગયા છે, તેવા જીવોને સર્વદા ચૈતન્યસ્વભાવ દુર્લભ છે; આત્મા ચિદાનંદી પરમ સુખનો સમુદ્ર છે, તેમાં ડુબકી મારતાં સુખનો વ્યક્ત અનુભવ થાય છે. એના સિવાય સંવર કે સુખ થતું નથી વળી તે આત્મા પોતે જ શુદ્ધ જ્ઞાન છે અને તેણે નિદ્રાનો નાશ કર્યો છે, જ્ઞાનજ્યોતિ ત્રિકાળ જગૃત છે, તેનામાં નિદ્રા નથી. આવો શુદ્ધાત્મા જ્યવંત છે.

આવા જ્યવંત શુદ્ધાત્માને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લઈને તેનું અવલોકન કરવામાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ આલોચના છે. અંતરની શક્તિને સન્મુખ થઈને તેમાં ગુમ થવું તેનું નામ આલોચના અને સંવર છે.

હવે આલોચનામાં “ભાવશુદ્ધિ”નું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞદેવે શું કહ્યું છે તે ૧૧૨મી ગાથામાં કહે છે.

ગાથા ૧૧૨

મદમાણમાયાલોભવિવર્જિતભાવો દુ ભાવસુદ્ધિ ત્તિ ।

પરિકહિયં ભવ્યાણં લોચાલોચપ્પદરિસીહિં ॥ ૧૧૨ ॥

મદમાણમાયાલોભવિવર્જિતભાવસ્તુ ભાવશુદ્ધિરિતિ ।

પરિકથિતો ભવ્યાનાં લોકાલોકપ્રદર્શિભિઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ત્રણ લોક તેમ અલોકના દષ્ટા કહે છે ભવ્યને

-મદમાણમાયાલોભવર્જિત ભાવ ભાવશુદ્ધિ છે. ૧૧૨.

અન્યથાર્થ : (મદમાણમાયાલોભવિવર્જિતભાવઃ તુ) મદ (મદન), માન, માયા અને લોભ રહિત ભાવ તે (ભાવશુદ્ધિઃ) ભાવશુદ્ધિ છે (જ્ઞિતિ) એમ (ભવ્યાનામ્) ભવ્યોને (લોકાલોકપ્રદર્શિભિઃ) લોકાલોકના દષ્ટાઓએ (પરિકથિતઃ) કહ્યું છે.

ભગવાનનો ઉપદેશ ભવ્ય જીવોને માટે જ છે. ભગવાન કહે છે કે હે ભવ્ય ! તારો આત્મા સ્વભાવથી જ મદ-માન-માયા-લોભ રહિત જ્ઞાનમૂર્તિ છે. તેની દષ્ટિ કરીને ઠર, તે જ ભાવશુદ્ધિ છે.

આ ભાવશુદ્ધિ નામક પરમ આલોચનાના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન દ્વારા શુદ્ધ નિશ્ચય-આલોચના અધિકારના ઉપસંહારનું કથન છે.

આલોચનાના ચાર બોલ કહ્યા હતા; આલોચના, આલુંછન, અવિકૃતિકરણ અને ભાવશુદ્ધિ; તેમાં આ છેલ્લું ભાવશુદ્ધિનું કથન છે.

ભાવશુદ્ધિ એટલે ચૈતન્યના આશ્રયે મદ-માન-માયા-લોભ વગરનો જે ભાવ તેનું નામ ભાવશુદ્ધિ છે.

ત્રીવ્ર ચારિત્રમોહના ઉદયને લીધે પુરુષવેદ નામના નોકષાયનો વિલાસ તે મદ છે. અહીં ‘મદ’ શબ્દનો ‘મદન’ એટલે કે કામપરિણામ એવો અર્થ થાય છે.

ધ્રુવ ચૈતન્યમાં વિષય વિકારની વૃત્તિ જ નથી. એવા આત્માનો આશ્રય કરતાં કામવિકાર થતો જ નથી.

આત્માને પરનો અહંકાર થાય તે માન છે. તે માનના છ બોલ કહે છે :-

૧) ચતુર વચન રચનાવાળા વૈદર્ભ કવિત્વને લીધે, આદ્ય નામકર્મનો ઉદય હોતાં સમસ્ત જનો વડે પૂજનીયપાણાથી વચનની રચના તે જડ છે, ચૈતન્યમાં તેનો અભાવ છે; તે વચનનું અભિમાન ચૈતન્યસ્વભાવમાં નથી. એવી સુંદર વચનરચના હોય કે લોકો સાંભળતા ડોલી ઊઠે અને લોકો આદર કરે. એવા વચનનો અહંકાર થાય તે અભિમાન છે, તે અભિમાનનો ભાવ આત્માના સ્વરૂપમાં નથી. અરે ! આનંદકંદ સિદ્ધસ્વરૂપી આત્મામાં વચન કેવા ? ને વચનનો અહંકાર કેવો ? એવા આત્માનું ભાન કરતાં જે અહંકાર રહિત ભાવ પ્રગટે તેનું નામ ભાવશુદ્ધિ છે.

૨) “માતા-પિતા સંબંધી કુળ-જાતિની વિશુદ્ધિથી” મોટા રાજા-મહારાજાઓના કુળમાં અવતર્યો હોય કે માતાની જાતિ વિશુદ્ધ હોય તેવા ઊંચ કુળ-જાતિનું અભિમાન હોય તે માન છે, ચિદાનંદ તત્ત્વમાં તેનો અભાવ છે.

૩) “પ્રધાન બ્રહ્મચર્યવ્રત વડે ઉપાર્જિત લક્ષ કોટિ સુભટ સમાન નિરુપમ બળથી” -આ શરીરબળની વાત છે. બ્રહ્મચર્યના તેજથી શરીરમાં એવું બળ હોય કે લાખો સુભટોને જીતી લે- એવું બળ હોય તેનું અભિમાન કરવું તે માન છે.

નેમનાથ પ્રભુની એક આંગળી પાણ શ્રીકૃષ્ણ વાંકી ન કરી શક્યા -એવું તો નેમનાથ પ્રભુનું શરીરબળ હતું, સહેજ માનનો વિકલ્પ આવી ગયો પાણ તે વખતે અંતરમાં માન વગરના સહજ ચૈતન્યતત્ત્વનું ભાન હતું. આ વિકલ્પ પાણ હું નહિ, ને આ શરીરબળ પાણ હું નથી, હું તો સહજ ચૈતન્યતત્ત્વ છું એવું ભાન હતું પાણ હજી મુનિદશા ન હતી. ચિદાનંદ ભગવાન આત્માનું ભાન વર્તતું હતું, તેટલો સંવર વર્તતો હતો.

૪) “દાનાદિ શુભકર્મ વડે ઉપાર્જિત સંપત્તિની વૃદ્ધિના વિલાસથી”, લાખો કરોડોના દાન પૂર્વે કર્યા હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા હોય, તેનાથી શુભકર્મ બાંધ્યા ને રોજ રોજ સંપત્તિ આવ્યા જ કરતી હોય તેવી સંપત્તિના વિલાસનું અભિમાન તે માન છે. ધર્મી જાગે છે કે મારે તો અંદરની ચૈતન્યલક્ષ્મીની જ સંપત્તિ છે, મારા આત્મામાં ત્રિકાળ અખંડ સંપત્તિ છે, બહારની સંપત્તિ મારી નથી. -એમ આત્માને જાણીને તેના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા કરવી તે સંવર છે.

૫) “બુદ્ધિ, તપ, વિક્રિયા, ઔષધ, રસ, બળ અને અક્ષીણ -એ સાત ઋદ્ધિઓથી” અથવા ઘણી બુદ્ધિ હોય, એક વાર વાંચે ત્યાં યાદ રહી જાય, અર્ધું કહે ત્યાં આખું સમજી જાય, -ઈત્યાદિ બુદ્ધિની ઋદ્ધિ હોય તેનું અભિમાન થાય તે માન છે. ચૈતન્યનો કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ છે તેને જાણનાર ધર્મીને બુદ્ધિનું અભિમાન હોતું નથી.

ઘણું તપ કરે, છતાં શરીર એવું ને એવું રહે તો ત્યાં તેનું માન કરવાનું ચૈતન્યના સ્વભાવમાં નથી, ચૈતન્યની ઋદ્ધિ પાસે બીજી કોઈ ઋદ્ધિની કિંમત નથી

સમક્રિતીને તો પોતાના ચૈતન્યની ઋદ્ધિ જ ઘટમાં દેખાય છે. તે ઋદ્ધિ પાસે જગતની ઋદ્ધિની કાંઈ મહિમા નથી. વિક્રિયા ઋદ્ધિ એવી હોય કે જેવું ધારે તેવું રૂપ કરી શકે, તેનું અભિમાન ચિદાનંદ-તત્ત્વમાં નથી.

ઔષધઋદ્ધિ : જેના શરીરના પરસેવા વગેરેથી રોગ મટી જાય એવી ઋદ્ધિ પ્રગટે તેનું અભિમાન આત્માના સ્વભાવમાં નથી.

રસઋદ્ધિ : ગમે તે હાથમાં ખોરાક આવતાં અમૃત જેવો થઈ જાય એવી ઋદ્ધિ પ્રગટે તેનું માન આત્મસ્વભાવમાં નથી. ભાઈ ! આત્મામાં એવી આનંદઋદ્ધિ ભરી છે કે અનંતકાળ સુધી ભોગવ્યા કર છતાં ન ખૂટે. એ ઋદ્ધિનો મહિમા કર, એ સિવાય બીજે ક્યાંય શાંતિ નથી.

શરીરબળઋદ્ધિ : કરોડો માણસોના બળ કરતાં જેની એક ટચલી આંગળીનું બળ વિશેષ હોય -એવી ચક્રવર્તીની શક્તિ હોય છતાં ધર્મને ભાન છે કે એ શરીરબળ મારું નથી. અમે તો ચૈતન્ય છીએ. આત્મા ત્રિકાળ નિર્માન સ્વરૂપ છે.

અક્ષીણઋદ્ધિ : એક કોળીયામાં લાખો-કરોડો માણસોને જમાડે છતાં ખૂટે નહિ એવી ઋદ્ધિ પ્રગટે તેનું અભિમાન કરવાનું ચૈતન્યમાં નથી.

૬) “સુંદર કામિનીઓના લોચનને આનંદ પમાડનાર શરીરલાવણ્યરસના વિસ્તારથી થતો જે આત્મઅહંકારભાવ તે માન છે”. કામદેવ જેવું શરીર હોય જેને જેતાં જ લોકો મોહિત થઈ જાય -એવું રૂપ હોય- તેનું અભિમાન જેને હોય તેને ચૈતન્યનું ભાન ન થાય. ચૈતન્યમાં તો માનનો વિકલ્પ પણ નથી.

ગુપ્ત પાપથી માયા હોય છે - આબરુ વગેરે માટે ગુપ્ત પાપ માયા છે.

હવે લોભ એટલે શું ? યોગ્ય સ્થળે ધન વ્યયનો અભાવ તે લોભ છે. લગ્નાદિના કામમાં ધન ખર્ચવામાં ઉદ્ધાસ આવે અને ધર્મના કાર્યમાં કંજૂસાઈ કરે તો તે મોટો લોભી છે.

“યોગ્ય સ્થળ” કહેવામાં એવો આશય છે કે પોતાને તેનો વિવેક હોવો જોઈએ ! સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મની પ્રભાવના કઈ રીતે થાય, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કેવા હોય તે બધો વિવેક કરે અને ત્યાં પોતાને ધન ખર્ચવાનો ઉદ્ધાસ આવવો જોઈએ. જે લૌકિકમાં ઉદ્ધાસ આવે ને દેવ-ગુરુ-ધર્મની પ્રભાવના વગેરે માટે ખર્ચવામાં ઉદ્ધાસ ન આવે તો તેને યોગ્ય સ્થળે ધન વ્યયનો અભાવ છે તે લોભી છે, તેવા લોભીને ભાવશુદ્ધિ હોતી નથી. યોગ્ય સ્થળ કયું ? ઘરના સ્ત્રી-પુત્રાદિ માટે ખર્ચે તે તો પાપસ્થળ છે, યોગ્ય સ્થળ નથી. યોગ્ય સ્થળ એટલે કોઈ તીર્થક્ષેત્ર, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રભાવના, શાસ્ત્ર પ્રચાર વગેરે છે. તેને ઓળખીને ત્યાં જ ઉદ્ધાસપૂર્વક ધન વ્યયનો ભાવ ન આવે તો તેને લોભ છે. જેને આત્માનું ભાન થયું, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો વિવેક થયો તેને ક્યાં વિશેષ ધન વ્યયની જરૂર છે તેનો વિવેક

હોય છે. આમાં તો પોતાના પરિણામ જોવાના છે.

વળી નિશ્ચયથી સર્વ પરિગ્રહનો પરિત્યાગ જેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવા નિરંજન નિજ પરમાત્મતત્ત્વના પરિગ્રહથી અન્ય પરમાણુમાત્ર દ્રવ્યનો સ્વીકાર તે લોભ છે. આત્મા તો ત્રિકાળ નિરંજન પરમાત્મતત્ત્વના પરિગ્રહવાળો છે, તે પરિગ્રહને તે કદી છોડતો નથી, ને તે પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય બહારના કોઈ પરમાણુમાત્રનો પરિગ્રહ ત્રણ કાળમાં ગ્રહતો નથી. આવા પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય એક પરમાણુમાત્રનો પરિગ્રહ-મમતા તે લોભ છે. ચૈતન્યના દ્રવ્યસ્વભાવમાં તે લોભ નથી. એવા દ્રવ્યના આશ્રયે મદ, માન, માયા, લોભ રહિત જે શુદ્ધભાવ પ્રગટે તે ભાવશુદ્ધિ છે. ચૈતન્યદ્રવ્ય પરદ્રવ્યના અભાવસ્વરૂપ છે. ઈચ્છાનો અંશ પણ તેનામાં નથી. એવા ચૈતન્યતત્ત્વની દૃષ્ટિથી ને લીનતાથી પ્રગટેલો જે મદ, માન, માયા, લોભ રહિત શુદ્ધભાવ તે જ ભાવશુદ્ધિ છે. આમ ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું છે. કોને કહ્યું છે ? ભવ્ય જીવોને કહ્યું છે. ભગવાન લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ દેખનારા છે, એની સાથે પરમ વીતરાગી સુખામૃતના પાનથી પરિતૃપ્ત છે. એવા અહંત ભગવાને ભવ્ય જીવોને આવી ભાવશુદ્ધિનો ઉપદેશ કહ્યો છે.

આવી ભાવશુદ્ધિ અંતરના નિજ પરમાત્મતત્ત્વના આશ્રયે પ્રગટે છે, ને તે જ સંવર-આલોચના છે.

આ રીતે આલોચના અધિકારની છેલ્લી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

હવે ટીકાકાર મુનિરાજ આવી પરમ-આલોચના પોતાને પ્રગટી છે તેના ઉદ્ધાસમાં નવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૭૧

(માલિની)

અથ જિનપતિમાર્ગાલોચનાભેદજાલં

પરિહૃતપરમાવો ભવ્યલોકઃ સમન્તાત્ ।

તદસ્થિલમવલોક્ય સ્વસ્વરૂપં ચ બુદ્ધ્વા

સ ભવતિ પરમશ્રીકામિનીકામરૂપઃ ॥ ૧૭૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જે ભવ્ય લોક (ભવ્યજનસમૂહ) જિનપતિના માર્ગમાં કહેલ સમસ્ત આલોચનાની ભેદજાળને અવલોકીને તથા નિજ સ્વરૂપને જાણીને સર્વ તરફથી પરભાવને છોડે છે, તે પરમશ્રીરૂપી કામિનીનો વદ્ધભ થાય છે (અર્થાત્ મુક્તિસુંદરીનો પતિ થાય છે). ॥ ૧૭૧ ॥

સર્વજ્ઞદેવના માર્ગ સિવાય બીજા માર્ગમાં આલોચનાનું સ્વરૂપ યથાર્થ ન હોઈ શકે. સર્વજ્ઞ કથિત આલોચનાનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને, આત્મસ્વરૂપને જાણી તેમાં જ એકાગ્રતા વડે પરભાવને છોડે

છે તે મુક્તિ પામે છે. આલોચનાના ચાર પ્રકાર પાડવા તે ભેદજાળ છે. અભેદ ચૈતન્યને જાણીને તેના આશ્રયમાં જે ઠરશે તે જીવ મુક્તિસુંદરીનો એવો વદ્ધભ થશે કે તેને ફરી સંસારમાં અવતાર નહિ લેવો પડે. જે મુનિદશા પ્રગટી તેનો કદી વિરહ પડે નહિ

પોષ સુદ ૧૦, રવિવાર, ૬-૧-૫૨.

આ પરમ-આલોચના અધિકાર છે. આ આલોચના શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ હોય છે અને તેનું ઈળ મોક્ષ છે એ વાત ૧૧૨મી ગાથાના બીજા શ્લોકમાં કહે છે :-

શ્લોક ૧૭૨

(વસંતતિલકા)

આલોચના સતતશુદ્ધનયાત્મિકા યા
નિર્મુક્તિમાર્ગફલદા યમિનામજમ્મ્ ।
શુદ્ધાત્મતત્ત્વનિયતાચરણાનુરૂપા
સ્યાત્સંયતસ્ય મમ સા કિલ કામધેનુઃ ॥ ૧૭૨ ॥

શ્લોકાર્થ : સંયમીઓને સદા મોક્ષમાર્ગનું ઈળ દેનારી તથા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં નિયત આચરણને અનુરૂપ એવી જે નિરંતર શુદ્ધનયાત્મક આલોચના તે મને સંયમીને ખરેખર કામધેનુરૂપ હો. ॥૧૭૨॥

આત્મા શુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ જ્ઞાતા-દષ્ટા છે. તે શરીરથી ભિન્ન અને પુણ્ય-પાપના ભાવથી રહિત છે; એવા આત્મસ્વરૂપનું અવલોકન કરવું તે આલોચના છે, ને તેનું નામ સંવર છે. ચૈતન્યસ્વરૂપની દષ્ટિ કરીને તેમાં એકાગ્રતા કરતાં વિકારની ઉત્પત્તિ ન થાય અને શુદ્ધભાવની ઉત્પત્તિ થાય તેનું નામ નિશ્ચય આલોચના છે અને તે મુક્તિઈળને આપનારી છે. આત્મા જ્યાં પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરીને તેમાં લીન થાય અને રાગ ટળીને વીતરાગી મુનિદશા અંતરમાં પ્રગટે, ત્યાં બહારમાં સહેજે નિર્ગ્રંથ દિગંબરદશા થઈ જાય છે. એવી દશામાં રહેલા શ્રી પદ્મપ્રભ મુનિરાજે આ શ્લોકની રચના કરી છે. મુનિઓનું આચરણ કેવું હોય ? કે પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં નિશ્ચલ હોય છે, સિદ્ધ સમાન પોતાના સ્વરૂપનું ભાન તો ધર્મી ગૃહસ્થને ય હોય છે, ને મુનિઓને તો શુદ્ધાત્મામાં નિયત-લીન-આચરણ પ્રગટ્યું છે, એવા મુનિઓને આલોચના હોય છે, તે આલોચનાપર્યાય નિર્વિકારી છે. તે પર્યાય શુદ્ધાત્મામાં અભેદ થયેલી છે તેથી તે શુદ્ધનયાત્મક છે. આ સિવાય શુભ રાગ તે મુક્તિનું કારણ નથી. રાગનું ઈળ તો સંસાર છે, ને આ નિશ્ચય આલોચના તો મોક્ષઈળ દેનારી છે. શુદ્ધાત્મતત્ત્વના આશ્રય વગર આવી આલોચના પ્રગટતી નથી.

પુણ્ય અને પાપ તો આગ્રવ છે, તે શુદ્ધાત્મામાં નિયત નથી. મુનિઓની પરિણતિ શુદ્ધ આત્મામાં નિયત-ઠરેલી છે, તેનું નામ ખરેખર ચારિત્ર અને મોક્ષમાર્ગ છે. શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર થયેલું આચરણ

તે સંયમીઓને માટે કામધેનુરૂપ છે, એટલે કે તે મોક્ષઈળને આપનાર છે. પહેલાં તો શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ઓળખીને આત્મજ્ઞાન કરવું તે ધર્મ છે. તે આત્મજ્ઞાન સિવાય પંચમહાવ્રત અનંતવાર પાળ્યા પાણ તેનાથી ધર્મ ન થયો.

છ ઢાળામાં કહે છે કે-

**મુનિવ્રત ધાર અનંતવાર ગ્રીવક ઉપજયૌ,
પૈ નિજ આતમજ્ઞાન વિના, સુખ લેશ ન પાયૌ.**

પહેલાં મારો આત્મા શુદ્ધ તત્ત્વ છે એવું ભાન કરવું જોઈએ ને પછી તે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં નિયત આચરણને અનુરૂપ એવી જે શુદ્ધ નયાત્મક આલોચના તે જ ખરેખર મુનિઓને મોક્ષ આપનારી કામધેનુ છે. આ આલોચના પરને કે પુણ્યને અનુરૂપ નથી, પણ પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં નિયત આચરણને અનુરૂપ છે, એટલે કે જે મુનિવરોને પોતાના શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં લીનતા છે તેમને જ આવી આલોચના હોય છે, ને તે જ મુક્તિનું કારણ છે. ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે અહો ! આવી પરમ આલોચના મને ખરેખર કામધેનુરૂપ હો ! જેમ કામધેનુ ગાય ગમે ત્યારે દૂધ આપે છે, તેમ મારા આત્મામાં લીન થતાં જે આલોચના પ્રગટી તે મારી કામધેનુ છે. જ્યારે આત્મામાં એકાગ્ર થાઉં ત્યારે તેમાંથી આનંદ ઝરે છે. આવી દશા નિર્ગ્રંથ મુનિઓની હોય છે.

હવે ૧૧૨મી ગાથા ઉપર ત્રીજો કળશ કહે છે. તેમાં મુમુક્ષુ જીવ કઈ રીતે સિદ્ધિ પામે છે તે કહે છે :-

શ્લોક ૧૭૩

(શાલિની)

શુદ્ધં તત્ત્વં બુદ્ધલોકત્રયં યદ્
બુદ્ધ્વા બુદ્ધ્વા નિર્વિકલ્પં મુમુક્ષુઃ ।
તત્સિદ્ધચર્થં શુદ્ધશીલં ચરિત્વા
સિદ્ધિં યાયાત્ સિદ્ધિસીમન્તિનીશઃ ॥ ૧૭૩ ॥

શ્લોકાર્થ : મુમુક્ષુ જીવ ત્રણ લોકને જાણનારા નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ તત્ત્વને બરાબર જાણીને તેની સિદ્ધિને અર્થે શુદ્ધ શીલને (ચારિત્રને) આચરીને, સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય છે-સિદ્ધિને પામે છે. ॥ ૧૭૩ ॥

આત્મા સિદ્ધ સમાન છે તેનું ભાન અને ભાવના કરનારો જીવ ખરેખર મુમુક્ષુ છે. પુણ્યની ભાવના કરનારને ખરેખર મુમુક્ષુ કહેતાં નથી. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ-ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પણ મુમુક્ષુ છે. સમકિતી, શ્રાવક અને મુનિ -તે ત્રણે મુમુક્ષુઓ છે.

તે મુમુક્ષુઓ ત્રણ લોકને જાણનારા નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને બરાબર જાણે છે. જુઓ ! આત્મા કેવો છે ? અલ્પજ્ઞ કે વિકારવાળો આત્મા ખરેખર નથી, પણ આત્મા તો નિર્વિકલ્પ ત્રણ લોકને જાણનાર પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ત્રણ લોકમાં કોઈનું કરનાર નથી પણ ત્રણ લોકને જાણનાર છે. આવા આત્મતત્ત્વને જાણવું તે પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. એવા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક જ ચારિત્ર અને મુનિદશા હોય છે. અહો ! મારો આત્મા તો ત્રણ લોકને જાણવાના જ સ્વભાવવાળો છે. એવા પોતાના સ્વભાવનો બરાબર નિર્ણય કર્યો, ત્યાં પરમાં હું કાંઈ ફેરફાર કરી દઉં એવી મિથ્યા બુદ્ધિ રહેતી નથી. જડની પર્યાય તેના સ્વભાવથી જેમ થાય તેમ તેને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે.

નાટક સમયસારમાં કહ્યું છે કે :-

**તનતા મનતા વચનતા જડતા જડ સંમેલ,
લઘુતા ગુરુતા ગમનતા એ અજીવ કે ખેલ.**

શરીર, મન, વાણી, હલન-ચલન તે બધો અજીવ-પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. આત્મા તેનો કર્તા નથી. આત્મા ત્રણ લોકનો જ્ઞાયક છે. મુમુક્ષુ ધર્મી જીવ એવા શુદ્ધ તત્ત્વને બરાબર જાણીને, પછી તેની સિદ્ધિને અર્થે શુદ્ધ શીલને આચરીને સિદ્ધિ પામે છે.

મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઔદયિકભાવને પણ સ્વતત્ત્વ કહ્યું છે તે પર્યાય અપેક્ષાએ છે. વિકાર પોતાની પર્યાયમાં થાય છે તેથી તે સ્વતત્ત્વ છે. પણ તે વિકાર જેટલું જ આખું તત્ત્વ માને ને શુદ્ધ આત્માને ન ઓળખે તો તે પણ અજ્ઞાની છે, અને જે કર્મને લીધે વિકાર થાય છે એમ માને ને પોતાની પર્યાયનો અપરાધ છે એમ ન જાણે -તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. અહીં પર્યાય ગૌણ કરીને ત્રિકાળી દ્રવ્યદષ્ટિની વ્યાખ્યા છે તેથી કહે છે કે મુમુક્ષુ જીવ ત્રણ લોકને જાણનાર એવા નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને બરાબર જાણે છે અને પછી તેમાં લીન થઈને મુક્તિ પામે છે. આમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્નેની વાત મૂકી છે. પોતાના શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન અને તેમાં લીનતા તે સિવાય બીજે કોઈ સિદ્ધિનો ઉપાય મુમુક્ષુઓને છે જ નહિ. બધાય મુમુક્ષુઓ આ જ રીતે સિદ્ધિ પામે છે.

હું તો ત્રણ લોકનો જાણનાર છું. “ત્રણ લોકનો જાણનાર” કહ્યું તેમાં રાગ કે દ્વેષ ક્યાં રહ્યો? પરંતુ કરે એવું તો કોઈ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, ને રાગ-દ્વેષ કરવા તે પણ ખરેખર આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્મા તો નિર્વિકલ્પપણે ત્રણ લોકનો જ્ઞાયક છે. તે જ્ઞાયકપણામાં એકલો વીતરાગભાવ જ છે, આવા આત્માનો પ્રથમ નિર્ણય કરતાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. પછી તેમાં જ લીનતા થતાં વીતરાગી ચારિત્ર થઈને સિદ્ધપદ પ્રગટે છે. આ રીતે મુમુક્ષુઓ મુક્તિ પામે છે.

હવે ૧૧૨મી ગાથા ઉપરનો ચોથો શ્લોક કહે છે; તેમાં મોક્ષનું મૂળ કારણ જે શુદ્ધ તત્ત્વ-ત્રિકાળી કારણપરમાત્મા તેનો મહિમા કરીને તેને વંદના કરે છે :-

શ્લોક ૧૭૪

(સ્રગ્ધરા)

**સાનન્દં તત્ત્વમજ્જિનમુનિહૃદયામ્બોજકિંજલ્કમધ્યે
નિર્વ્યાબાધં વિશુદ્ધં સ્મરશરગહનાનીકદાવાગ્નિરૂપમ્ ।
શુદ્ધજ્ઞાનપ્રદીપપ્રહતયમિમનોગેહઘોરાન્ધકારં
તદ્વન્દે સાધુવન્દ્યં જનનજલનિઘૌ લંઘને યાનપાત્રમ્ ॥ ૧૭૪ ॥**

શ્લોકાર્થ : તત્ત્વમાં મગ્ન એવા જિનમુનિના હૃદયકમળના કેસરમાં જે આનંદ સહિત બિરાજમાન છે, જે બાધા રહિત છે, જે વિશુદ્ધ છે, જે કામદેવના બાણોની ગહન (-દુર્ભેદ) સેનાને બાળી નાખવા માટે દાવાનળ સમાન છે અને જેણે શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ દીપક વડે મુનિઓના મનોગૂહના ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે, તેને-સાધુઓ વડે વંદ્ય અને જન્માર્ણવને ઓળંગી જવામાં નૌકારૂપ તે શુદ્ધ તત્ત્વને -હું વંદું છું. ॥ ૧૭૪ ॥

પોતાનું અંત:તત્ત્વ શું છે તે અનંતકાળથી જીવોએ ખ્યાલમાં પણ લીધું નથી; તે તત્ત્વને ઓળખીને તેની રુચિ કર્યા વગર તેમાં લીનતા થાય નહિ, અને તેમાં લીનતા વગર મુક્તિ થાય નહિ. પહેલાં અંતરમાં પરમાત્મશક્તિનો વિશ્વાસ આવવો જોઈએ, તેના વિશ્વાસના જોરે વહાણ તરે તેવું છે. તેથી તે પરમાત્મતત્ત્વ ભવસમુદ્રને ઓળંગી જવા માટે નૌકારૂપ છે, તે પરમાત્મતત્ત્વને અહીં વંદન કર્યું છે.

કેવું છે તે શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વ ? તત્ત્વમાં મગ્ન એવા વીતરાગી સંતોની અંતરપરિણતિમાં આનંદ સહિત બિરાજમાન છે; જેમ કમળના મધ્યભાગમાં કેસરના તંતુ થાય છે તે કમળનો કસ છે, તેમ મુનિઓના હૃદયકમળના કેસરમાં ભગવાન ચિદાનંદ આત્મા આનંદ સહિત બિરાજમાન છે. અહીં મુનિઓની ઉગ્ર પરિણતિ બતાવવા તેને હૃદયકમળના કેસરની ઉપમા આપી છે. મુનિઓને અંતરમાં સિદ્ધ પરમાત્મા જેવા આનંદનો અનુભવ થાય છે, તે અનુભવમાં પરમ આનંદ સહિત શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ બિરાજી રહ્યું છે. તે ત્રિકાળી સહજ તત્ત્વમાં કોઈ બાધા નથી. અને તે તત્ત્વના આશ્રયે જે વીતરાગીદશા પ્રગટી તેમાં પણ કોઈ વિઘ્ન નથી. સિંહ આવીને સુકોશલ મુનિના શરીરને ખાઈ જાય છે પણ તે સિંહ મુનિરાજની વીતરાગી પરિણતિમાં વિઘ્ન કરવા સમર્થ નથી. જગતનો કોઈ સંયોગ મુનિઓની વીતરાગી પરિણતિને બાધા કરવા સમર્થ નથી. ત્રિકાળી તત્ત્વ તો સદા બાધા રહિત છે ને શુદ્ધ છે. કામદેવના બાણોને દગ્ધ કરી નાખનાર દાવાનળ સમાન છે. એટલે કે તેમાં કદી કામદેવની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી અને તેનો આશ્રય કરતાં વિષય-કષાયનો નાશ થઈ જાય છે. વળી તે સહજ તત્ત્વે શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ દીપકના પ્રકાશ વડે મુનિઓના મનોગૂહમાંથી ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે. આવું પરમ શુદ્ધતત્ત્વ મુનિઓ વડે વંદ્ય છે. સમ્યગ્દષ્ટિઓ વડે પણ તે વંદ્ય છે. પણ તેમને તેમાં વિશેષ લીનતા નથી,

ને અજ્ઞાનીઓને તો તેનું ભાન નથી. તે સહજ તત્ત્વ જન્માર્ગવને એટલે કે સંસારસમુદ્રને ઓળંગી જવા માટેની નૌકા છે. આવા તત્ત્વને હું વંદું છું. એવા સહજ તત્ત્વની શ્રદ્ધા કરીને તેમાં લીન થવું તેનું નામ જ પરમાર્થ વંદન છે. એવા સહજ તત્ત્વરૂપી નૌકાનો આશ્રય કરતાં ઉદયભાવરૂપ જે સંસાર તેની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી. એટલે તે શુદ્ધતત્ત્વની ઓળખાણ કરીને તેનો આશ્રય કરવો તે જ સંવર અને મોક્ષમાર્ગ છે.

પોષ સુદ ૧૧, સોમવાર, ૭-૧-૫૨.

આ આલોચના અધિકાર છે; તેની છેલ્લી ગાથા ઉપર નવ શ્લોકો ટીકાકારે કહ્યા છે. તેમાં પાંચમો શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૭૫

(હરિણી)

અભિનવમિદં પાપં યાયા: સમગ્રધિયોઽપિ યે
વિદ્યતિ પરં બ્રૂમ: કિં તે તપસ્વિન એવ હિ ।
હૃદિ વિલસિતં શુદ્ધં જ્ઞાનં ચ પિંડમનુત્તમં
પદમિદમહો જ્ઞાત્વા ભૂયોઽપિ યાન્તિ સરાગતામ્ ॥ ૧૭૫ ॥

શ્લોકાર્થ : અમે પૂછીએ છીએ કે -જેઓ સમગ્ર બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં બીજાને ‘આ નવું પાપ કર’ એમ ઉપદેશ છે, તેઓ શું ખરેખર તપસ્વી છે ? અહો ! ખેદ છે કે તેઓ હૃદયમાં વિલસિત શુદ્ધજ્ઞાનરૂપ અને સર્વોત્તમ પિંડરૂપ આ પદને જાણીને ફરીને પાણ સરાગતાને પામે છે ! ॥૧૭૫॥

શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માને જાણીને તેના અવલોકનમાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ આલોચના છે. આ સંવર અધિકાર છે, પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને ભાવો આસ્રવ છે. તે આસ્રવ કરવા જેવો છે એવો ઉપદેશ મુનિ કેમ આપે ? આસ્રવ કરવા જેવો છે એમ જેનો ઉપદેશ છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, તે ખરેખર તપસ્વી કે મુનિ કેમ હોય ? પુણ્ય-પાપ કરવા જેવા છે એમ જે માને તેને પુણ્ય-પાપનો સંવર થાય નહિ. ભાવલિંગી સંત મુનિઓ તો આનંદકંદ ચૈતન્ય કુંડમાં ઝૂલે છે, તેમને તો પુણ્ય-પાપ રહિત પરમ શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માનું ભાન છે અને તેમાં લીનતા થઈ છે, એવા મુનિ જ ખરેખર તપસ્વી છે. એ સિવાય જેને શુદ્ધ આત્માનું ભાન નથી અને પાપ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે તે ભલે નામધારી મુનિ હોય તો પાણ શું તે ખરેખર તપસ્વી છે ? -તેને દ્રવ્યલિંગ ભલે હો પણ તે મુનિ નથી, તપસ્વી નથી, તેને આલોચના કે સંવર હોતો નથી. પુણ્યનો વિકલ્પ તે રાગ છે. તે રાગ કરતાં કરતાં ધર્મ થઈ જશે એવો ઉપદેશ મુનિ આપે નહિ. અહો ! ખેદ છે કે અંતરમાં વિલસિત સર્વોત્તમ ચિદાનંદ ભગવાનને જાણીને ફરીને પાણ તેઓ રાગને આદરે છે ! તે મિથ્યાદષ્ટિ છે; રાગની રુચિ થઈ જતાં

અંતરના સ્વભાવની રુચિ છૂટી જાય છે. ધર્મીની દષ્ટિમાં રાગનો આદર હોતો નથી. “મને મારો આત્મા જ શરાણરૂપ છે, તેથી જગતમાં તે જ મારે માટે સર્વોત્તમ પદાર્થ છે” -એમ પોતાના સ્વભાવનો આદર છોડીને જે જીવ રાગનો આદર કરે છે તે જીવ મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. રાગ હોય તે જુદી વાત છે પણ તે રાગનો જે આદર કરે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

અહો ! ચિદાનંદ આત્માને રાગનો આશ્રય નથી, તેથી રાગનો આદર કરવા જેવો નથી. જે જીવ ચૈતન્યનો આદર છોડીને રાગનો આદર કરે છે તે જીવ તપસ્વી નથી, ને ખરેખર જૈન પણ નથી. જૈનપણું તે કોઈ વાડો કે વેષ નથી, પણ અંતરના રાગ રહિત સ્વભાવની દષ્ટિ અને લીનતા કરતાં રાગની ઉત્પત્તિ જ ન થાય -તેનું નામ જૈનપણું છે, તે આત્માનો સ્વભાવ છે.

હવે સહજ તત્ત્વનો મહિમા કરીને, તે જ્યવંત છે એમ કહે છે :-

શ્લોક ૧૭૬

(હરિણી)

જયતિ સહજં તત્ત્વં તત્ત્વેષુ નિત્યમનાકુલં
સતતસુલભં ભાસ્વત્સમ્યગ્દૃશાં સમતાલયમ્ ।
પરમકલયા સાર્થં વૃદ્ધં પ્રવૃદ્ધગુણૈર્નિજૈઃ
સ્ફુટિતસહજાવસ્થં લીનં મહિમ્નિ નિજેઽનિશમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

શ્લોકાર્થ : તત્ત્વોમાં તે સહજ તત્ત્વ જ્યવંત છે - કે જે સદા અનાકુળ છે, જે નિરંતર સુલભ છે, જે પ્રકાશવંત છે, જે સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમતાનું ઘર છે, જે પરમ કળા સહિત વિકસિત નિજ ગુણોથી વિકસેલું (-ખીલેલું) છે, જેની સહજ અવસ્થા સ્ફુટિત (-પ્રકટિત) છે અને જે નિરંતર નિજ મહિમામાં લીન છે. ॥ ૧૭૬ ॥

બધા તત્ત્વોમાં આત્માનો ત્રિકાળી સહજ સ્વભાવ જ્યવંત છે, તે દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે; સહજ તત્ત્વ સદા આકુળતા રહિત છે અને નિરંતર સુલભ છે, સતત સુલભ છે. જ્યારે જીવો ત્યારે અંતરમાં પ્રાપ્ત છે તેથી સુલભ છે. તે ત્રિકાળી સહજ સ્વભાવનો કદી વિરહ નથી. તેની રુચિ કરીને અંતર્મુખ દષ્ટિ કરે તો તેનો અનુભવ થાય, પણ ઊંધી રુચિને લીધે તેને દુર્લભ માન્યો છે.

અનુભવપ્રકાશમાં કહે છે કે : કોઈ એમ જાણે કે આજના સમયમાં સ્વરૂપ કઠણ છે તે સ્વરૂપની ચાહ મટાડનાર બહિરાત્મા છે. આજથી અધિક પરિગ્રહ ચોથા કાળના પુણ્યવંત નર ચક્રવર્તી આદિક તેમને હતો અને આને તો થોડો છે. એ પરિગ્રહ જોરાવરીથી એના પરિણામોમાં આવતો નથી, પોતે જ દોડી દોડી પરિગ્રહમાં ઢૂંકે છે. જ્યારે નવરો હોય ત્યારે વિકથા કરે છે, ત્યારે સ્વરૂપનું પરિણામ કરે તો કોણ રોકે છે ? પર પરિણામ સુગમ, નિજ પરિણામ વિષમ બતાવે છે ! દેખો અચરજની

વાત !

સ્વભાવ દુર્લભ અને પરભાવ સુલભ ! એમ માનનાર જીવને આત્માની ભાવના જ નથી. તેથી “સ્વભાવ તો દુર્લભ છે” એમ કહીને તેની રુચિ છોડી દે છે. સ્વભાવની રુચિ કરે તો તે ત્રિકાળ સતત સુલભ છે. પંચમ કાળે પાણ તે સહજ તત્ત્વ સુલભ છે, પુરુષાર્થ તો પોતે કરે છે ને ! રાગ-દ્વેષ-મોહમાં ઊંધો પુરુષાર્થ પાણ પોતે કરે છે, ને સ્વભાવની રુચિનો સવળો પુરુષાર્થ પાણ પોતે જ કરે છે. તેમાં ઊંધો પુરુષાર્થ સુલભ લાગે છે ને સ્વભાવનો પુરુષાર્થ દુર્લભ લાગે છે, તે જીવ સ્વરૂપની ચાહ વગરનો મિથ્યાદષ્ટિ છે. સહજ તત્ત્વની સન્મુખ થતાં તે સુલભ છે. વળી તે સહજ તત્ત્વ ત્રણે કાળે પ્રકાશમાન છે. આવું સહજ ચૈતન્યતત્ત્વ તે સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમતાનું ઘર છે. પોતાના આવા સ્વભાવની દષ્ટિ કરવી તે જ સમતાનું કારણ છે. બહારના પદાર્થોના આશ્રયે સમતા નથી, પુણ્ય-પાપના આશ્રયે સમતા નથી, સહજ તત્ત્વના અવલોકનમાં જ સમતા છે. પર્યાયોના આશ્રયે પાણ સમતા નથી આવતી, સમતાની ખાણ તો સહજ ચૈતન્યતત્ત્વમાં ભરી છે, તેમાંથી સમતા આવે છે. જ્ઞાયકતત્ત્વ પોતે સહજ સમતાનું ઘર છે. વળી તે સહજ તત્ત્વ પરમ કળા સહિત વિકસિત નિજ ગુણોથી વિકસેલું છે. તેની પરમકળામાં કદી સંકોચ થયો નથી; આ દ્રવ્યતત્ત્વની વાત છે, ક્ષણિક પર્યાયની આ વાત નથી. ત્રિકાળ તત્ત્વ સદાય વિકસિત છે. સિદ્ધદશા થાય ત્યારે ગુણોની કળાનો વિકાસ થાય તેની આ વાત નથી. પાણ સહજ સ્વભાવ સદાય પરમકળા સહિત જ છે. અને તેની સહજ અવસ્થા સ્ફુટ-પ્રગટ છે. આવું સહજ તત્ત્વ નિરંતર પોતાના મહિમામાં લીન છે.

જીવાદિ સાતે તત્ત્વોમાં આવું સહજ તત્ત્વ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તે જ્યવંત છે. તે તત્ત્વના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે. મોક્ષમાર્ગની પર્યાય નવી ઉત્પન્ન થાય છે પાણ સહજ તત્ત્વ કાંઈ નવીન ઉત્પન્ન થતું નથી, તે તો ત્રિકાળ પ્રકાશમાન છે. સંવરપર્યાય તે ધર્મ છે, પાણ તે દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે ઊપજે છે. દ્રવ્યમાં તો ત્રણે કાળે પરમકળા ભરી છે તેના આદરથી પર્યાયમાં મોક્ષમાર્ગની કળા પ્રગટે છે. ચૈતન્યતત્ત્વ સહજ અવસ્થાથી ત્રિકાળ પ્રગટ છે, તે પારિણામિકભાવે છે, તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય નથી. તે વ્યવહારનો વિષય નથી, તે ત્રિકાળ એકરૂપ છે. તેના અવલંબને જ સમ્યગ્દર્શનથી માંડીને સિદ્ધદશા થાય છે. જેમ પારિણામિકભાવ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે તેમ વર્તમાન વર્તમાનપણે પાણ તે શુદ્ધ છે, તે કારણરૂપ ધ્રુવ છે. સહજ તત્ત્વ સદા પોતાના મહિમામાં લીન છે. જુઓ ! આ મહાન તત્ત્વનો મહિમા !!

આમાં કુલ આઠ બોલ કહ્યા -

- ૧) તત્ત્વમાં તે સહજ તત્ત્વ જ્યવંત છે.
- ૨) સદા અનાકુળ છે.
- ૩) નિરંતર સુલભ છે.

૪) પ્રકાશવંત છે.

૫) સમ્યગ્દષ્ટિઓને સમતાનું ઘર છે.

૬) પરમકળા સહિત વિકસિત નિજ ગુણોથી ખીલેલું છે.

૭) તેની સહજ અવસ્થા સ્ફુટિત છે.

૮) તે નિરંતર નિજ મહિમામાં લીન છે.

બધાય આત્મામાં આવું સહજ તત્ત્વ જ્યવંત છે. દરેક આત્મા પોતે આવો મહિમાવાળો છે. આવા સહજ તત્ત્વની ઓળખાણ કરતાં તેના આશ્રયે જ સંવર પ્રગટે છે. આ દ્રવ્યસ્વભાવ જ સમ્યગ્દર્શનનો આધાર છે, આ દ્રવ્યસ્વભાવ જ સમ્યગ્જ્ઞાનનો આધાર છે, આ દ્રવ્યસ્વભાવ જ સમ્યક્ચારિત્રનો આધાર છે, આ દ્રવ્યસ્વભાવ જ કેવળજ્ઞાનનો અને સિદ્ધદશાનો આધાર છે. તેની રુચિ કરો, તેનો મહિમા કરો !

વસ્તુ પોતાના સ્વભાવ મહિમામાં ત્રિકાળ લીન છે. તેના મહિમાને ઓળખીને તેનો આશ્રય કરતાં પર્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સંવર પ્રગટે છે તે ધર્મ છે.

વળી ફરી ફરીને ટીકાકાર તે સહજ તત્ત્વનો મહિમા ગાઈને તેને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૧૭૭

(હરિણી)

સહજપરમં તત્ત્વં તત્ત્વેષુ સપ્તસુ નિર્મલં

સકલવિમલજ્ઞાનાવાસં નિરાવરણં શિવમ્।

વિશદવિશદં નિત્યં બાહ્યપ્રપંચપરાઙ્મુખં

કિમપિ મનસાં વાચાં દૂરં મુનેરપિ તન્નુમઃ ॥ ૧૭૭ ॥

શ્લોકાર્થ : સાત તત્ત્વોમાં સહજ પરમ તત્ત્વ નિર્મળ છે, સકળ-વિમળ (સર્વથા વિમળ) જ્ઞાનનું રહેઠાણ છે, નિરાવરણ છે, શિવ (કલ્યાણમય) છે, સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટ છે, નિત્ય છે, બાહ્ય પ્રપંચથી પરાઙ્મુખ છે અને મુનિને પાણ મનથી તથા વાણીથી અતિ દૂર છે; તેને અમે નમીએ છીએ. ॥૧૭૭॥

જગતમાં સાત તત્ત્વો છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ. આ સાતે તત્ત્વોમાં આત્માનો સ્વભાવ સહજ પરમ તત્ત્વ ત્રિકાળ નિર્મળ છે, સર્વથા પવિત્ર આત્માનું તે રહેઠાણ છે, આવરણ રહિત છે. એવા આત્માના અવલંબન વગર ત્રણ કાળમાં ધર્મ થતો નથી. આત્મા ત્રિકાળ શિવ એટલે કે કલ્યાણની મૂર્તિ છે, ત્રણે કાળે પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ છે, ધ્રુવપણે સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે, નિત્ય છે, તે સહજતત્ત્વ બાહ્ય પ્રપંચથી પરાઙ્મુખ છે. મુનિઓને પાણ મન-વાણીથી તે અત્યંત દૂર છે,

મુનિઓને અંતરના અનુભવમાં તો તે નજીક વર્તે છે, પણ રાગથી તે પાર છે. એવા સહજ તત્ત્વને અમે નમીએ છીએ.

આવા તત્ત્વની રુચિ, ઓળખાણ, મહિમા કરો, તે સિવાય બીજું બધું ફોગટ છે. તે સહજ તત્ત્વમાં બધી શક્તિ છે તેમાંથી જ મોક્ષપર્યાય પ્રગટ થાય છે, ક્યાંય બહારથી મોક્ષપર્યાય નથી આવતી. માટે ટીકાકાર કહે છે કે અહો ! મુનિઓને પણ મન-વાણીથી જે પાર છે, જે નિર્વિકલ્પ પર્યાયથી જ અનુભવગમ્ય થાય છે. એવા આ પરમ મહિમાવંત સહજ તત્ત્વમાં જ અમે નમીએ છીએ, તેમાં જ પરિણમીએ છીએ. આનું નામ સંવર અને ધર્મ છે.

પોષ સુદ ૧૨, મંગળવાર, ૮-૧-૫૨.

આ પરમ-આલોચના અધિકાર છે; તેમાં છેલ્લી ગાથાના કળશો ચાલે છે. પહેલાં ત્રિકાળી સહજ તત્ત્વનો મહિમા કરીને તેને નમસ્કાર કર્યા, હવે તેના આશ્રયે પ્રગટેલી વીતરાગીદશાને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૧૭૮

(દ્રુતવિલંબિત)

જયતિ શાંતરસામૃતવારિધિ-
પ્રતિદિનોદયચારુહિમચ્યુતિઃ ।
અતુલબોધદિવાકરદીધિતિ-
પ્રહતમોહતમસ્સમિતિર્જિનઃ ॥ ૧૭૮ ॥

શ્લોકાર્થ : જે (જિન) શાંત રસરૂપી અમૃતના સમુદ્રને (ઉછાળવા) માટે પ્રતિદિન ઉદયમાન સુંદર ચંદ્ર સમાન છે અને જેણે અતુલ જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના કિરણોથી મોહતિમિરના સમૂહનો નાશ કર્યો છે, તે જિન જ્યવંત છે. ॥ ૧૭૮ ॥

જેમ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સમુદ્રને ઉછાળે છે તેમ ચૈતન્યની શક્તિમાં ભરેલા શાંત રસ સમુદ્રને ઉછાળીને પર્યાયમાં પરિણમાવવા માટે જેઓ સદાય ઉદયમાન ચંદ્ર સમાન છે એવા જિન જગતમાં જ્યવંત છે; વળી તેમણે કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યના તેજથી મોહરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો છે, ત્રિકાળી વસ્તુ જ્યવંત છે. અને તેના આશ્રયે પ્રગટેલી સર્વજ્ઞતા પણ જ્યવંત વર્તે છે. ભગવાનના પર્યાયમાં સદાય શાંત રસ ઉછળી રહ્યો છે. એવા સર્વજ્ઞદેવ જ્યવંત વર્તે છે -એમ કહીને આલોચનાનું રૂપ બતાવીને તેનો મહિમા કર્યો.

હવે આ અધિકારનો છેલ્લો શ્લોક કહે છે :

શ્લોક ૧૭૯

(દ્રુતવિલંબિત)

વિજિતજન્મજરામૃતિસંચયઃ
પ્રહતદારુણરાગકદમ્બકઃ ।
અઘમહાતિમિરબ્રજમાનુમાન્
જયતિ યઃ પરમાત્મપદસ્થિતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

શ્લોકાર્થ : જેણે જન્મ-જરા-મૃત્યુના સમૂહને જીતી લીધો છે, જેણે દારુણ રાગના સમૂહને હાણી નાખ્યો છે, જે પાપરૂપી મહા અંધકારના સમૂહને માટે સૂર્ય સમાન છે અને જે પરમાત્મપદમાં સ્થિત છે, તે જ્યવંત છે. ॥ ૧૭૯ ॥

જેમણે અંતરમાં શુદ્ધ ચિદાનંદ ભગવાનનું આલોચન કરીને જન્મ-જરા-મરાણનો નાશ કર્યો છે અને દારુણ મોહાંધકારને હાણી નાંખ્યો છે અને જેમના કેવળજ્ઞાનમાં અંધકારનો અભાવ છે એટલે જેમણે જ્ઞાનસૂર્ય વડે અંધકારને હાણી નાંખ્યો છે - એવા પરમાત્મા જ્યવંત છે, ત્રિકાળી વસ્તુ અને તેની પર્યાય બન્ને જ્યવંત છે -એમ કહીને અધિકારનું મંગળ કર્યું છે.

વસ્તુ સુલભ છે પણ દેખાડનાર દુર્લભ છે; સત્ સરલ છે, સુગમ છે પણ જેવું સત્ છે તેવું સત્ બતાવનારા જ્ઞાની મળવા દુર્લભ છે, પોતાનો સ્વભાવ દુર્લભ નથી. અનંતકાળનો સંસાર હોવા છતાં સ્વભાવને સાધતા અલ્પકાળમાં મુક્તિ થાય છે. માટે સ્વભાવ સુલભ છે.

હું તો ત્રિકાળ એકરૂપ મુક્તસ્વરૂપ જ છું. મારી મુક્તિ પણ મારાથી દૂર નથી. આવો સ્વભાવ સદાય સુલભ છે. પણ તે સ્વભાવને બતાવનાર દુર્લભ એટલે કે પોતાની તેના શ્રવાણ-મનનની પાત્રતા થવી તે દુર્લભ છે. તે સ્વભાવનો તો નાશ થયો નથી. પણ તે સ્વભાવની ઓળખાણ અને મહિમા થવી દુર્લભ છે. જે જીવો તે સ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં લીન થયા તેમને તો પરમાત્મદશા પ્રગટી ને તે જ્યવંત વર્તે છે. અહો ! જ્યવંત તો આ કેવળજ્ઞાન વર્તે છે ! -એમ કહીને મુનિરાજે પોતે પોતાના કેવળજ્ઞાનની ભાવના જણાવી છે.

આ રીતે શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત શ્રી નિયમસાર પરમાગમની નિર્ઘંથ મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં પરમ-આલોચના અધિકાર નામનો સાતમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૮. શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર

પ્રતિક્રમાણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચના એ ત્રણેનું વાર્ણન કર્યું. એ બધા ચારિત્રના પ્રકાર છે. હવે ચારિત્રમાં અલ્પ દોષ લાગે તેને સ્વભાવના આશ્રયે ટાળીને નિર્મળતા પ્રગટ કરવી તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

હવે સમસ્ત દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ તથા નોકર્મના સંન્યાસના હેતુભૂત શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર કહેવામાં આવે છે.

ગાથા ૧૧૩

વદસમિદિસીલસંજમપરિણામો કરણણિગ્ગહો ભાવો ।

સો હવદિ પાયછિત્તં અણવરયં ચેવ કાયવ્વો ॥ ૧૧૩ ॥

વ્રતસમિતિશીલસંયમપરિણામઃ કરણણિગ્ગહો ભાવઃ ।

સ ભવતિ પ્રાયશ્ચિત્તમ્ અનવરતં ચૈવ કર્તવ્યઃ ॥ ૧૧૩ ॥

વ્રત, સમિતિ, સંયમ, શીલ, ઈન્દ્રિયરોધરૂપ છે ભાવ જે

તે ભાવ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, જે અનવરત કર્તવ્ય છે. ૧૧૩

અન્વયાર્થ : (વ્રતસમિતિશીલસંયમપરિણામઃ) વ્રત, સમિતિ, શીલ ને સંયમરૂપ પરિણામ તથા (કરણણિગ્ગહઃ ભાવઃ) ઈન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ ભાવ (સઃ) તે (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત (ભવતિ) છે (ચ એવ) અને તે (અનવરતં) નિરંતર (કર્તવ્યઃ) કર્તવ્ય છે.

આ ગાથામાં જે વ્રતાદિના પરિણામ કહ્યા છે તે રાગ રહિત સમજવા. કેમ કે આ નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્તનું કથન છે.

“પાંચ મહાવ્રતરૂપ, પાંચ સમિતિરૂપ, શીલરૂપ અને સર્વ ઈન્દ્રિયોના ને મન-વચન-કાયાના સંયમરૂપ પરિણામ તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ - એ પરિણતિ વિશેષ તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.” ત્રિકાળી જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તેના અવલંબને રાગાદિ ભાવની ઉત્પત્તિ ન થવી તે જ નિશ્ચયથી અહિંસાવ્રત છે. સત્ એવો જે ધ્રુવસ્વભાવ તેના આશ્રયે વીતરાગભાવ પ્રગટે તે જ પરમાર્થ સત્યવ્રત છે.

અખંડ સ્વભાવમાંથી આત્માએ દીધેલી જે વીતરાગી પરિણતિ તેનું ગ્રહણ કરવું, તે સિવાય બીજા રાગાદિ ભાવોનું ગ્રહણ ન કરવું તેનું નામ ત્રીજું વ્રત છે. બ્રહ્મસ્વરૂપી આત્મામાં ચરવું તે જ ખરું

બ્રહ્મચર્યવ્રત છે, ને તે ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં લીન થતાં રાગના એક અંશને પાણ ન ગ્રહવો તેનું નામ અપરિગ્રહવ્રત છે. આવા વીતરાગી પંચ મહાવ્રતરૂપ પરિણામ તે પોતે જ નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ છે.

એ જ પ્રમાણે ઈર્ષ્યા, ભાષા, એષણા વગેરે પાંચે સમિતિ પાણ નિશ્ચયથી આત્માના અવલંબનરૂપ વીતરાગભાવ જ છે, અને તેનું નામ નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત છે. શુભ રાગ તે તો આસ્રવ છે, અપરાધ છે. તેના અભાવરૂપ જે વીતરાગભાવ છે તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એક અંતર્મુખ વીતરાગી પરિણતિમાં વ્રતાદિના આ બધા પ્રકાર આવી જાય છે. ને તે વિશુદ્ધ પરિણતિનું નામ જ શુદ્ધ-પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે પ્રાય + ચિત્ત અર્થાત્ પ્રચુરપાણે નિર્વિકાર ચિત્ત તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. સ્વભાવના અવલંબને વિશેષ નિર્વિકારી પરિણતિ થવી તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. હવે કહે છે કે મુનિઓને આવું શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત નિરંતર કર્તવ્ય છે.

જુઓ ! પોતે પોતાની વાત કરે છે. ટીકાકાર મુનિરાજનું નામ “પદ્મપ્રભ” છે. કેવા છે પદ્મપ્રભ મુનિ ! અંતર્મુખાકાર પરમ સમાધિથી યુક્ત છે. છઠ્ઠા - સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતી અંતર્મુખ દશામાં વર્તે છે; પરમ જ્ઞાનયોગીશ્વર છે. પાપરૂપી અટવીને બાળી નાખવા માટે અગ્નિ સમાન છે. અંતરમાં અખંડ ચૈતન્યપિંડને સમસ્તપાણે ગ્રહ્યો છે તેથી તે જ પરિગ્રહ છે, ને બહારમાં માત્ર દેહનો જ પરિગ્રહ છે. વળી સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરની ટોચ ઉપરના મણિ સમાન છે. અને પરમાગમ-રૂપી પુષ્પરસ ઝરતા મુખવાળા છે-આવા પદ્મપ્રભે આવું શુદ્ધ-પ્રાયશ્ચિત્ત નિરંતર કર્તવ્ય છે.

જુઓ ! આ પદ્મપ્રભ મુનિરાજના મુખમાંથી પરમાગમરૂપી પુષ્પરસ ઝરે છે. તેમના મુખમાંથી નીકળેલી આ ટીકા પાણ પરમાગમ છે; જેમ મૂળ સૂત્ર પરમાગમ છે તેમ તેની આ ટીકા પાણ પરમાગમ છે. પડમી ગાથાની ટીકામાં જે કહ્યું તે પાણ પરમાગમ છે. સૂત્રનો વિસ્તાર તે જ ટીકા છે, ને ટીકાનો સંક્ષેપ તે જ સૂત્ર છે; અહો ! મુનિઓને અંતરમાં ઘણી વીતરાગતા થઈ ગઈ છે. તેમના મુખમાંથી જે વાણી ઝરે તે પરમાગમ છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિત પુરુષની વાણી તે પરમાગમ છે. જેના મુખમાંથી પરમાગમરૂપી પુષ્પરસ ઝરે છે એવા પદ્મપ્રભ મુનિએ આ શુદ્ધ નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત કર્તવ્ય છે. શુભ વિકલ્પ વખતે પાણ સ્વભાવની સ્થિતિમાં જે વીતરાગી પરિણતિ વર્તે છે તે જ નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પરમાગમની રચના વખતે શુભ વિકલ્પ હોવા છતાં કહે છે કે અહો ! નિરંતર વીતરાગી પ્રાયશ્ચિત્ત જ કર્તવ્ય છે. શુભ રાગ વખતે પાણ અંતરમાં જ્ઞાયકની સન્મુખતા જ વર્તે છે. રાગ ગૌણ છે, માટે કહ્યું કે નિરંતર શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્તવ્ય છે. પોતાને મુનિદશા કેવી વર્તે છે તે ટીકામાં વાર્ણવ્યું છે તે કહીને મુનિદશા ઓળખાવી છે.

હવે આ ૧૧૩મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૦

(મન્દાક્રાન્તા)

પ્રાયશ્ચિત્તં ભવતિ સતતં સ્વાત્મચિંતા મુનીનાં
મુક્તિં યાંતિ સ્વસુખરતયસ્તેન નિર્ધૂતપાપાઃ ।
અન્યા ચિંતા યદિ ચ યમિનાં તે વિમૂઢાઃ સ્મરાર્તાઃ
પાપાઃ પાપં વિદધતિ મુહુઃ કિં પુનશ્ચિત્રમેતત્ ॥ ૧૮૦ ॥

શ્લોકાર્થ : મુનિઓને સ્વાત્માનું ચિંતન તે નિરંતર પ્રાયશ્ચિત્ત છે; નિજ સુખમાં રતિવાળા તેઓ તે પ્રાયશ્ચિત્ત વડે પાપને ખંખેરી મુક્તિને પામે છે. જે મુનિઓને (સ્વાત્મા સિવાય) અન્ય ચિંતા હોય તો તે વિમૂઢ કામાર્ત પાપીઓ ફરી પાપને ઉત્પન્ન કરે છે. -આમાં શું આશ્ચર્ય છે? ॥૧૮૦॥

મુનિઓને ચૈતન્યની ભાવનામાં જે લીનતા છે તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પોતાના સહજ સ્વભાવ સુખની લીનતા વડે પુણ્ય-પાપને ખંખેરી નાખીને તે મુનિવરો મુક્તિ પામે છે. જેટલો આશ્રવભાવ છે તે બધોય આત્માના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, તેથી તે પાપ છે. નિજ સ્વભાવ સુખના આનંદના અનુભવમાં જે લીન થયા છે તે મુનિવરો વીતરાગી પરિણતિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે પુણ્ય-પાપ રહિત મુક્તદેશને -સાદિ અનંત સ્વરૂપ મહેલમાં બિરાજમાન થાય છે.

હવે જેને આવું વીતરાગી પ્રાયશ્ચિત્ત નથી તેની વાત કરે છે. જે પોતાના સ્વભાવની ભાવના છૂટીને અન્ય પુણ્ય-પાપની ભાવનાની મુખ્યતા થઈ જાય તો તે વિમૂઢ છે, વિષયોમાં કામાર્ત છે અને પાપી છે. તેઓ ફરીને પાપ ઉત્પન્ન કરે છે, આમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

જુઓ ! આ દિગંબર સંતોના વચનોની તીવ્રતા ! ઉગ્ર પુરુષાર્થના આ વચનો છે. જે સ્વભાવની રુચિ ખસીને પુણ્ય-પાપની રુચિ થઈ તો તે જીવ મિથ્યાત્વથી વિમૂઢ છે, કામાર્ત છે, પાપી છે. મિથ્યાત્વ જેવું બીજું પાપ નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પરભાવની ભાવનાથી ફરીને પાપની ઉત્પત્તિ કરે છે. અહો ! સ્વભાવની ભાવનાવાળા અલ્પકાળમાં મુક્તિ પામી જાય છે, ને તેનાથી વિરુદ્ધ વિકારની જેને ભાવના છે તે જીવ મિથ્યાત્વના પાપને ઉત્પન્ન કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ! કાં તો સ્વભાવની ભાવના કરીને વીતરાગતા ઉત્પન્ન કરે અને કાં તો સ્વભાવનો અનાદર કરીને પરભાવની ભાવનાથી પાપને ઉત્પન્ન કરે, એમાં આશ્ચર્ય નથી. આત્મા પરમ પ્રભુ જ્ઞાયક છે, તેની પ્રભુતાનો અનાદર કરીને જે પુણ્ય-પાપની ને ઈન્દ્રિય વિષયોની ભાવના કરે તે પાપી છે, મૂઢ છે. આ વાત આજની નથી પણ અનંતકાળથી આ ભાવ ચાલ્યો આવે છે. તીર્થકરો, સંતો કહેતા આવ્યા છે ને પાત્ર જીવો ઝીલતા આવ્યા છે. ભલે દ્રવ્યલિંગી મુનિ થયો હોય, તો પણ જે સ્વભાવની ભાવના ચૂકીને રાગની ભાવનાની મુખ્યતા થઈ જાય તો તે પણ મૂઢ અને પાપી છે - તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગાથા ૧૧૪

કોહાદિસગ્ભાવક્ષયપહુદિભાવણાં ણિગ્ગહણં ।
પાયચ્છિત્તં ભણિદં ણિયગુણચિંતા ય ણિચ્છયદો ॥ ૧૧૪ ॥
ક્રોધાદિસ્વકીયભાવક્ષયપ્રમૃતિભાવનાયાં નિર્ગ્રહણમ્ ।
પ્રાયશ્ચિત્તં ભણિતં નિજગુણચિંતા ચ નિશ્ચયતઃ ॥ ૧૧૪ ॥
ક્રોધાદિ નિજ ભાવો તણા ક્ષય આદિની જે ભાવના
ને આત્મગુણની ચિંતના નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્તમાં. ૧૧૪

અન્યાર્થ : (ક્રોધાદિસ્વકીયભાવક્ષયપ્રમૃતિભાવનાયાં) ક્રોધ વગેરે સ્વકીય ભાવોના (-પોતાના વિભાવભાવોના) ક્ષયાદિકની ભાવનામાં (નિર્ગ્રહણમ્) રહેવું (ચ) અને (નિજગુણચિંતા) નિજ ગુણોનું ચિંતન કરવું તે (નિશ્ચયતઃ) નિશ્ચયથી (પ્રાયશ્ચિત્તં ભણિતમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

અહો ! ક્ષાયિકભાવના જ ભાગકાર વગાડ્યા છે. સ્વભાવના આશ્રયે મોહના મૂળિયાં ઊખેડી નાખીને ક્ષાયિકભાવની જ ભાવના છે.

ક્રોધાદિ ભાવોને સ્વકીય કહ્યા છે. જે તે ભાવો કર્મ જનિત હોય તો પોતાને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનો પ્રસંગ રહેતો નથી. જે ભાવ પોતાના-સ્વકીય હોય, તે ભાવનો પોતે ક્ષય કરવો તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કોનું હોય ? કે પોતાના અપરાધે થયેલો જે ભાવ હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. તે ક્રોધાદિ સમસ્ત વિભાવના ક્ષયાદિકની ભાવનામાં રહેવું અને નિજ સ્વભાવ ગુણનું ચિંતન કરવું તે નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની સામે નિજ ગુણોનું ચિંતન કરવાનું કહ્યું, એટલે પહેલાં તો ક્ષાયિક દોષ અને ત્રિકાળી ગુણનું ભાન કર્યું છે, પછી સ્વભાવના અવલંબન વડે રાગાદિ ભાવોનો ક્ષય કરવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

અહીં (આ ગાથામાં) સકળ કર્મોને મૂળથી ઉખેડી નાખવામાં સમર્થ એવું નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે.

ટીકામાં તો ક્ષયની જ વાત લીધી; વિભાવના ક્ષયનું કારણ શું ? કે નિજ કારણસ્વભાવની ભાવના વડે જે સહજ પરિણતિ પ્રગટી તે જ વિભાવના ક્ષયના હેતુભૂત હોવાથી, તેને ભગવાને પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. નિજ કારણપરમાત્માનું અવલંબન લેતાં સહજ વીતરાગી પરિણતિમાં રાગ-દ્વેષાદિ વિભાવની ઉત્પત્તિ જ ન થઈ, તેથી તેનું નામ નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પરમાગમરૂપી ઉપદેશામૃત ઝરાણાં વહેવડાવનાર શ્રી સદ્ગુરુદેવનો જય હો !

પોષ સુદ ૧૩, બુધવાર, ૯-૧-૫૨.

નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત કોને કહેવું ? પોતાના સ્વભાવમાં વિશેષ લીનતા વડે વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટ થતાં સંસારભાવનો (વિકારનો) છેદ થઈ જાય છે તેનું નામ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. દોષ શું અને તે દોષ રહિત પોતાનો સ્વભાવ શું તેનું ભાન કરીને, નિર્મળ સ્વભાવના અવલંબને દોષનો છેદ થઈ જવો ને નિર્મળ પરિણતિ પ્રગટ થવી તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મ છે. વ્યવહારમાં અશુભભાવના પ્રાયશ્ચિત્તનો જે વિકલ્પ છે તે પાણ રાગ છે, ને નિશ્ચયથી તે પાણ અપરાધ છે. સ્વભાવની સહજ વીતરાગી પરિણતિ તે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ છે. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વની અરુચિનો ભાવ તે મહા ક્રોધ છે; રાગ રહિત સ્વભાવના બળથી સમસ્ત રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિકારનો ક્ષય કરવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. રાગ-દ્વેષ-મોહ તે અપરાધ છે. તેનો ક્ષય કેમ થાય ? કે પોતાનો જે સહજ કારણપરમાત્મા છે તેની ભાવના થતાં સહજ પરિણતિ પ્રગટે તે રાગાદિના ક્ષયનું કારણ છે, તેથી તે સહજ પરિણતિ જ નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. સહજ પરિણતિ પોતે જ પર્યાય છે. પાણ તે પર્યાય અંતર્મુખ થઈને નિજ કારણપરમાત્માની ભાવના ભાવે છે, ત્રિકાળી શક્તિનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે તેની ભાવનાથી જ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે ને રાગાદિનો ક્ષય થઈ જાય છે. આનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૧) જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્માની ભાવનાથી જેટલી વીતરાગતા થઈ તેટલો ધર્મ છે.

૨) કાંઈક શુભ રાગ રહી ગયો તે વ્યવહાર છે. પૂજા-ભક્તિ વગેરેનો શુભ રાગ થયો તે વિકાર છે, તે પોતે ધર્મ નથી. પાણ તે વખતે રાગ રહિત સ્વભાવનું ભાન વર્તે છે. ત્યાં તે રાગને વ્યવહાર કહેવાય છે.

૩) તે શુભ રાગ વખતે શુભ નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જાય છે અને તે વખતે બહારમાં જે શરીરની ક્રિયા થાય કે ભાષા બોલાય તે બધી તો જડની ક્રિયા છે, તે આત્માથી બાહ્ય છે. આત્મા તે ક્રિયાનો કર્તા નથી, જડની ક્રિયા જડથી થાય છે. ને તે વખતે રાગ હોય તે નિમિત્ત છે, પાણ આત્મા એ રાગ વડે શરીરની ક્રિયા કરી એમ નથી, તેમજ શુભ રાગ વડે ધર્મ થાય છે -એમ પાણ નથી.

૧) જડની ક્રિયા ૨) રાગ અને ૩) ધર્મ -એ ત્રણે ચીજ સ્વતંત્ર છે, કોઈ એકબીજાના કર્તા નથી.

શરીરની ક્રિયા થઈ તેમાં પુદ્ગલના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે; આત્માના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ આત્મામાં છે. આત્મા અને જડ બધા પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પોતપોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવરૂપ છે. શરીર ચાલ્યું કે ભાષા બોલાણી તેમાં પુદ્ગલનો ઉત્પાદ થયો છે, તેનો કર્તા પુદ્ગલ છે, આત્મા તેનો કર્તા નથી.

એજ પ્રમાણે જીવે રાગ-દ્વેષ કર્યા અને કર્મ પરમાણુઓ આવ્યા, ત્યાં બન્નેમાં સમયભેદ નથી.

તેમ જ કોઈ કોઈના કર્તા નથી. નિમિત્ત-નેમિત્તિક સંબંધનો મેળ હોવા છતાં તેનો કોઈ કર્તા નથી. રાગ થયો ને તે જ વખતે પરમાણુ બંધાયા ત્યાં તેનો મેળ કોઈએ કર્યો નથી, પાણ બન્ને પોતપોતાના સ્વભાવથી જ સમયમાં પરિણમ્યા છે, કોઈ બીજા કર્તા નથી. તેમ જ રાગને કારણે પુદ્ગલો બંધાયા નથી. નિમિત્ત-નેમિત્તિક સંબંધ તો છે પાણ તેમાં કોઈ કોઈને આધીન થઈને પરિણમતું નથી. જેને એવી માન્યતા છે કે મારા રાગને કારણે પુદ્ગલો કર્મપાણે પરિણમે છે તેને તો જડ-ચેતનની એકતા-બુદ્ધિનું સ્થૂલ મિથ્યાત્વ છે. તેને તો અંતરસ્વભાવ સન્મુખ થઈને વિકારભાવોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થતું જ નથી. હજી ચૈતન્ય અને જડની સ્વતંત્રતાનું પાણ જેને ભાન નથી, તે વિકારથી પાણ જીવો પડીને શુદ્ધ સ્વભાવમાં વળશે ક્યાંથી ?

પ્રત્યેક પદાર્થની ક્રિયા સ્વતંત્રપાણે સમયે સમયે થઈ રહી હોવા છતાં અજ્ઞાની જીવ ઊંધી દૃષ્ટિથી એમ દેખે છે કે સંયોગને કારણે પર્યાય થઈ ! શબ્દ અને જ્ઞાન બન્ને સ્વતંત્ર પરિણમી રહ્યા હોવા છતાં અજ્ઞાની એમ દેખે છે કે શબ્દને લીધે જ્ઞાન થયું ! એ જ તેની મૂળ ભૂલ છે -સંયોગી દૃષ્ટિ છે. (એ જ પ્રમાણે સૂર્યનો ઉદય થવો અને કમળનું ખીલવું, જીવને રાગ થવો અને દેહની ક્રિયા થવી - ઈત્યાદિ બધામાં સમજી લેવું.)

જેમ ત્રિકાળી દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા છે, તેમ તેની સમય સમયની પર્યાયની પાણ સ્વતંત્રતા છે.

આમાં નિયત થઈ જાય છે, એમ કહીને અજ્ઞાની આ વાત ટાળી દેવા માંગે છે; પાણ ભાઈ! નિયતનો નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાનસ્વભાવના નિર્ણયનો પુરુષાર્થ ભેગો જ આવી જાય છે. સ્વભાવ તરફના જ્ઞાન અને પુરુષાર્થ વગર નિયતનો નિર્ણય કોણે કર્યો ? જેણે પોતાના જ્ઞાનમાં આવો નિર્ણય કર્યો તેને દ્રવ્યદૃષ્ટિ થઈને સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞે ત્રણ કાળ ત્રણ લોકને જાણ્યા અને જે સમયે જેમ થવાનું જોયું તેમ જ થાય છે એવો નિર્ણય કોણે કર્યો ? ક્યા જ્ઞાનમાં તેનો નિર્ણય કર્યો? સર્વજ્ઞતાની પ્રતીત કરી તેણે અલ્પજ્ઞતા હોવા છતાં પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વભાવની કબૂલાત કરી, અલ્પજ્ઞતા હું નહિ પાણ સર્વજ્ઞ જેટલી પૂર્ણ શક્તિ મારી છે એમ કબૂલ કર્યું તે અધૂરી પર્યાય સામે જોઈને કબૂલ્યું નથી પાણ સ્વભાવ સામે જોઈને કબૂલ્યું છે. એટલે તેમાં જ સ્વભાવની સન્મુખતાનો પુરુષાર્થ આવી જાય છે, તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે, પાંચે સમવાય તેમાં આવી જાય છે. આ વાત વસ્તુવિજ્ઞાનસારમાં ખૂબ વિસ્તારથી આવી ગઈ છે.

અહો ! આત્મા પરમાત્મશક્તિનો ધાણી છે, તેને ભૂલીને જાણે ક્યાંક બહારથી મારું કલ્યાણ થઈ જશે -એમ અજ્ઞાની માને છે પાણ હું તો ત્રિકાળ પરમાત્મશક્તિનો પિંડ -કારણપરમાત્મા છું, એવું ભાન કરીને તેની ભાવના કરતાં વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટે તે જ ધર્મ છે, તેને જ અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

પોતાના આત્માના જે સહજ જ્ઞાનાદિ ગુણો છે તેને ઓળખીને તેનું ચિંતન કરવું તે પ્રાયશ્ચિત્ત

છે.

શરીરાદિ તો બાહ્યતત્ત્વ છે, રાગાદિ ભાવો પણ મારા સ્વભાવથી બાહ્યતત્ત્વ છે, મારો સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ જ અંતઃતત્ત્વ છે-એવું ભાન કરીને તેની ભાવના કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જેની ભાવનાથી નિર્મળતા પ્રગટે તે જ અંતઃતત્ત્વ છે; પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે.

પરમાત્મતત્ત્વ કોને કહેવું ?

રાગાદિ ક્ષણિક આસ્રવો છે તે વિકારી આત્મા છે; નિર્મળ પર્યાયરૂપ સંવર-નિર્જરા પ્રગટે તે પણ ક્ષણિક છે, તે આખો આત્મા નથી. ત્રિકાળી ધ્રુવ શક્તિનો પિંડ જે સ્વભાવ છે તે જ પરમ આત્મતત્ત્વ છે. તેની રુચિ અને ભાવનાથી જ વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટે છે. તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-એકાગ્રતા કરવી તેનું નામ નિજગુણનું ચિંતન છે. ત્રિકાળી પરમાત્મતત્ત્વ તે દ્રવ્ય અને તેના સહજ જ્ઞાનાદિ ગુણો -તે બન્ને ત્રિકાળ છે. તેના ચિંતવનથી વીતરાગતા પ્રગટી તે પર્યાય છે. એ રીતે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેની વાત આવી ગઈ. નિજ સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટેલી વીતરાગી પરિણતિમાં વિભાવનો અભાવ છે, તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પહેલાં જ્ઞાનભૂમિમાં આવા તત્ત્વની ઓળખાણ કરવી તે મિથ્યાત્વ દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પછી તેમાં લીનતા થતાં વીતરાગી મુનિદશા પ્રગટીને અસ્થિરતાના દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે. આવું નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત તે મુક્તિનું કારણ છે.

અંતરમાં આવા સ્વતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી તે જ સાચી વિદ્યા છે, તે વિદ્યા મોક્ષનું કારણ છે. વિદ્યમાન તત્ત્વને જાણે તેનું વિદ્યા છે. વિદ્યમાન એવો જે પોતાનો ત્રિકાળ સ્વભાવ અને તેના ગુણો, તેને જાણીને તેના આશ્રયે જે વિદ્યા પ્રગટી તે વિદ્યા નિત્યત્વના આશ્રયે પ્રગટેલી છે, તેનો કદી અભાવ થતો નથી. એનું નામ જ સાચી વિદ્યા છે ને તે જ મોક્ષનું કારણ છે. સ્વભાવનું ભાન કરીને તેની ભાવના કરવી તેનું નામ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

હવે આ ૧૧૪મી ગાથાના ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૧

(શાલિની)

પ્રાયશ્ચિત્તમુક્તમુચ્ચૈર્મુનીનાં

કામક્રોધાદ્યન્યભાવક્ષયે ચ ।

કિં ચ સ્વસ્ય જ્ઞાનસંભાવના વા

સન્તો જાનન્ત્યેતદાત્મપ્રવાદે ॥ ૧૮૧ ॥

શ્લોકાર્થ : મુનિઓને કામક્રોધાદિ અન્ય ભાવોના ક્ષયની જે સંભાવના અથવા તો પોતાના જ્ઞાનની જે સંભાવના (-સમ્યક્ ભાવના) તે ઉગ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલ છે. સંતોએ આત્મપ્રવાદમાં આમ જાણ્યું

છે (અર્થાત્ જાણીને કહ્યું છે). ॥ ૧૮૧ ॥

પુણ્ય-પાપની ભાવના છોડીને, સહજ સ્વભાવની ભાવના કરતાં વિભાવનો ક્ષય થઈ જાય છે. આવી ભાવનાને ભગવાને ઉગ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તે જ તપ અને ચારિત્ર ધર્મ છે - આમ સંતોએ જાણ્યું છે અને કહ્યું છે.

પોષ સુદ ૧૪, ગુરુવાર, ૧૦-૧-૫૨.

જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છે તેને જ્ઞાનમાં પકડીને લીન થવું તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. રાગાદિ પરભાવોને પોતાના માનીને અટકવું તે અપરાધ છે, મલિનતા છે. રાગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખીને તેની સમ્યક્ ભાવના કરવી તે જ ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. સંતો આત્મપ્રવાદમાં આમ જાણ્યું છે ને આમ કહ્યું છે.

હવે યોગીશ્વરો પ્રાયશ્ચિત્ત કઈ રીતે કરે છે ? તે કહે છે.

ગાથા ૧૧૫

કોહં સ્વમયા માણં સમદ્વેણજ્જવેણ માયં ચ ।

સંતોષેણ ચ લોહં જયદિ સ્વુ એ ચહુવિહકસાણ ॥ ૧૧૫ ॥

ક્રોધં ક્ષમયા માનં સ્વમાર્દવેન આર્જવેન માયાં ચ ।

સંતોષેણ ચ લોભં જયતિ સ્વલુ ચતુર્વિધકષાયાન્ ॥ ૧૧૫ ॥

જીતે ક્ષમાથી ક્રોધને, નિજ માર્દવેથી માનને,

આર્જવ થકી માયા ખરે, સંતોષ દ્વારા લોભને. ૧૧૫.

અન્વયાર્થ : (ક્રોધં ક્ષમયા) ક્રોધને ક્ષમાથી, (માનં સ્વમાર્દવેન) માનને નિજ માર્દવથી, (માયાં ચ આર્જવેન) માયાને આર્જવથી (ચ) તથા (લોભં સંતોષેણ) લોભને સંતોષથી -(ચતુર્વિધકષાયાન્) એમ ચતુર્વિધ કષાયોને (સ્વલુ જયતિ) (યોગી) ખરેખર જીતે છે.

આ ચાર કષાયો પર વિજય મેળવવાના ઉપાયના સ્વરૂપનું કથન છે.

સ્વભાવના આશ્રયે લીન રહેતાં મુનિઓને ક્રોધાદિ ભાવની ઉત્પત્તિ જ ન થાય - એનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

ક્ષમા વડે ક્રોધને જીતવો, તે ક્ષમા જ્ઞાન, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા ત્રણ પ્રકારની છે.

૧) 'વિના કારણ અપ્રિય બોલનાર મિથ્યાદષ્ટિને વિના કારણ મને ત્રાસ દેવાનો ઉદ્યોગ વર્તે છે, તે મારા પુણ્યથી દૂર થયો'; -આમ વિચારી ક્ષમા કરવી તે પ્રથમ ક્ષમા છે.

આ સમ્યક્જ્ઞાન સહિતની ક્ષમાની વાત છે. અંદરમાં ભાન છે કે મારો સ્વભાવ તો ઉપશમ-શાંત છે, તેમાં ક્રોધની વૃત્તિ તે દુઃખદાયક છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી, -આવા ભાન સહિતની ક્ષમાની આ વાત છે. જગતમાં વિના કારણ નિંદા કરનારા અજ્ઞાની જીવો ભલે નિંદા કરે તેથી કાંઈ મારા આત્માની અકિર્તી થઈ જતી નથી. હું મારા આત્માની પ્રતીતિ કરીને તેના ગાણાં ગાઉં -તેમાં મારી પ્રશંસા છે. ને રાગાદિ ભાવનો આદર કરીને તેના ગાણાં ગાવા તેમાં આત્માની અકિર્તી છે. બહારમાં

કોઈ નિંદા કરે તે શબ્દો તો જડ છે. તેનાથી મારા આત્માને નુકસાન નથી. મારો અપરાધ ન હોવા છતાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવ વિના કારણ મને ત્રાસ દેવાનો ઉદ્યમ કરે છે, તે મારા પુણ્યથી દૂર થઈ ગયો - એમ વિચારી ક્રોધનો ભાવ ન થવા દેવો તે જ્ઞાન્ય ક્ષમા છે.

ખરેખર બહારની પ્રતિકૂળતા પાપના ઉદયે આવી પડે તો તેનો ત્રાસ મને નથી, અંદરમાં સ્વભાવની શંકા પડવી તે જ મહા ત્રાસ છે. ધર્મી કહે છે કે મને જગતમાં ત્રાસ આપનાર કોઈ નથી, બહારમાં ત્રાસનો સંયોગ પુણ્યના નિમિત્તે દૂર થઈ જાય, એમ વિચારી, જ્ઞાતા-દેશના લક્ષે ક્રોધ ન થવા દેવો તે ક્ષમા છે. આ જ્ઞાન્ય ક્ષમા છે.

૨) '(મારા પર) વિના કારણ ત્રાસ ગુજરનારને તાડનનો અને વધનો પરિણામ વર્તે છે, તે મારા સુકૃતથી દૂર થયો;' -આમ વિચારી ક્ષમા કરવી તે દ્વિતીય ક્ષમા છે.

કોઈ જીવ ત્રાસ દેવાના પરિણામ કરે છે પણ મારા સુકૃતથી તે દૂર થયો; એમ વિચારીને જે ક્ષમા રાખવી તે મધ્યમ ક્ષમા છે. અંદરમાં ભાન તો છે કે મને કોણ મારે ? હું તો ચૈતન્ય છું. હું આને મારી નાખું -એવા સામા જીવના પરિણામ હોવા છતાં મારા પુણ્યથી તે દૂર થયા એમ વિચારીને ક્ષમા રાખવી તે મધ્યમ ક્ષમા છે.

૩) વધ થતાં અમૂર્ત પરમબ્રહ્મરૂપ એવા મને નુકસાન થતું નથી - એમ સમજી પરમ સમરસી-ભાવમાં સ્થિત રહેવું તે ઉત્તમ ક્ષમા છે.

શરીરને સિંહ-વાઘ ખાઈ જતા હોય, તલવારથી કોઈ માથું કાપતું હોય કે ઘાણીમાં ઘાલીને પીલતું હોય - ત્યાં ધર્મી એમ વિચારે કે હું તો અમૂર્ત ચૈતન્ય, બ્રહ્મ છું, મારો વધ કે ઘાત થતો નથી, ઈન્દ્રનું વજ્ર પણ મારા ઉપર ચાલી શકતું નથી -એમ સમજીને અંતરમાં ઉપશમરસમાં સ્થિર રહેવું તે ઉત્તમ ક્ષમા છે. દેહ તો મારો નથી, ને અમૂર્ત ચૈતન્યનો કોઈ ઘાત કરી શકતું નથી-એમ ધારીને ગમે તેવા ઉપસર્ગમાં પણ ક્રોધ ન થવો ને પરમ શાંત ઉપશમરસમાં લીન રહેવું તે ઉત્તમ ક્ષમા છે.

બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,

વંદે ચક્રિ તથાપિ ન મળે માન જો;

દેહ જાય પણ માયા થાય ન શેમમાં,

લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો. -અપૂર્વ..

ચૈતન્યસ્વરૂપમાં લીન રહેતાં ધોર ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે પણ ક્રોધની લાગણી ન થાય, તેનું નામ ક્ષમા છે. એવી ક્ષમા વડે ક્રોધને જીત્યો.

ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધ સ્વભાવતા,
માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;
માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો. -અપૂર્વ..

દુનિયામાં ગમે તે થાવ, મને કોઈ નુકસાન કરનાર નથી ને મારે કોઈના ઉપર આગુગમો નથી, હું તો મારા ચૈતન્યની શાંતિમાં લીન રહું છું. ક્રોધની રુચિ જ ન રહેવી ને ક્રોધની ઉત્પત્તિ જ ન થવી તેનું નામ ક્ષમા છે. આવા ક્ષમાભાવ વડે ક્રોધ જતાઈ જાય છે. એટલે કે સ્વભાવનું અવલંબન લેતાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી. સામો ક્રોધ કરે તેનો ભાવ તેની પાસે રહ્યો, હું કોઈના ભાવને ફેરવી દઉં -એમ નથી. હું ચૈતન્યના અવલંબને મારી ક્ષમામાં રહું ત્યાં મને ક્રોધની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી.

વળી સ્વભાવની નિર્માનતા વડે માનકષાયને જીતવો, ને સ્વભાવની સરળતા વડે માયાકષાયને જીતવો; તથા પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ સંતોષથી યોગીઓ લોભકષાયને જીતે છે. જ્ઞાનાનંદ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં અન્ય પરભાવનો લોભ રહેતો નથી. એ રીતે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવના આશ્રય વડે ક્રોધ-માન-માયા-લોભને જીતવા તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

હવે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ઉપરનું અકેક દષ્ટાંત કહે છે. તેમાં પ્રથમ ક્રોધકષાયની ઉત્પત્તિથી થતી હાનિનું દષ્ટાંત કહે છે.

એવી રીતે (આચાર્યવર) શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીએ (આત્માનુશાસનમાં ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૧ તથા ૨૨૩મા શ્લોક દ્વારા) કહ્યું છે કે :-

શ્લોક ૧

(વસંતતિલકા)

ચિત્તસ્થમપ્યનવબુદ્ધ્ય હરેણ જાડચાત્
કુદ્ધ્વા બહિઃ કિમપિ દગ્ધમનન્નબુદ્ધ્યા ।
ઘોરામવાપ સ હિ તેન કૃતામવસ્થાં
ક્રોધોદયાદ્ભવતિ કસ્ય ન કાર્યહાનિઃ ॥

શ્લોકાર્થ : કામદેવ (પોતાના) ચિત્તમાં રહેલ હોવા છતાં (પોતાની) જડતાને લીધે તેને નહિ ઓળખીને, શંકરે ક્રોધી થઈને બહારમાં કોઈકને કામદેવ સમજી તેને બાળી નાખ્યો. (ચિત્તમાં રહેલો કામદેવ તો જીવતો હોવાને લીધે) તેણે કરેલી ઘોર અવસ્થાને (-કામવિહ્વળ દશાને) શંકર પામ્યા. ક્રોધના ઉદયથી (ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી) કોને કાર્યહાનિ થતી નથી ?

સ્વભાવની રુચિ છોડીને પુણ્યની રુચિ કરી તેણે આત્મા ઉપર મહા ક્રોધ કર્યા, તે ક્રોધ અનંત સંસારમાં રખડાવનાર છે. માટે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની રુચિ વડે તે ક્રોધનો નાશ કરવો.

હવે બીજા શ્લોકમાં માનકષાયથી થતી હાનિનું દષ્ટાંત કહે છે :-

શ્લોક ૨

(વસંતતિલકા)

ચક્રં વિહાય નિજદક્ષિણબાહુસંસ્થં
યત્પ્રાવ્રજન્નુ તદૈવ સ તેન મુચ્યેત્ ।
ક્લેશં તમાપ કિલ બાહુબલી ચિરાય
માનો મનાગપિ હતિં મહતીં કરોતિ ॥

શ્લોકાર્થ : (યુદ્ધમાં ભરતે બાહુબલી પર ચક્ર છોડ્યું પરંતુ તે ચક્ર બાહુબલીના જમણા હાથમાં આવીને સ્થિર થઈ ગયું.) પોતાના જમણા હાથમાં સ્થિત (તે) ચક્રને છોડીને જ્યારે બાહુબલીએ પ્રવ્રજ્યા લીધી ત્યારે જ (તુરત જ) તેઓ તે કારણે મુક્તિ પામત, પરંતુ તેઓ (માનને લીધે મુક્તિ નહિ પામતાં) ખરેખર લાંબા વખત સુધી પ્રસિદ્ધ (માનકૃત) ક્લેશને પામ્યા. થોડું પાણ માન મહા હાનિ કરે છે !

“દીક્ષા લીધી ત્યારે જ કેવળજ્ઞાન પામત” એમ કહ્યું તે ઉપદેશનું વાક્ય છે, તે વખતે માનકષાયના અંશને લીધે કેવળજ્ઞાન ન થયું, એટલે માનકષાય છોડવા જોવો છે -એમ બતાવવા માટેનો આ ઉપદેશ છે પણ એનો અર્થ એમ નથી કે “તે વખતે કેવળજ્ઞાન થવાનું હતું અને અટકી ગયું” પણ તેની તેવી જ યોગ્યતા હતી. ચારિત્રદશામાં અલ્પ પાણ કષાય રહી જાય તો તે મુક્તિને રોકનાર છે. એટલે અલ્પ માન પણ મહા હાનિ કરે છે. માટે ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના વડે નિર્માનતાથી તે માનકષાયને જીતવો એમ ઉપદેશ છે.

શ્લોક ૩

(અનુષ્ટુપ્)

ભેયં માયામહાગર્તાન્મિથ્યાઘનતમોમયાત્ ।
યસ્મિન્ લીના ન લક્ષ્યન્તે ક્રોધાદિવિષમાહયઃ ॥

શ્લોકાર્થ : જેમાં (-જે ખાડામાં) સંતાઈ રહેલા ક્રોધાદિક ભયંકર સર્પો દેખી શકાતા નથી એવો જે મિથ્યાત્વરૂપી ઘોર અંધકારવાળો માયારૂપી મહાન ખાડો તેનાથી ડરતા રહેવું યોગ્ય છે.

‘માયા’ તે ઊંડો ખાડો છે; તે કેવો છે ? કે તે માયારૂપી ખાડામાં ક્રોધ-માન વગેરે ભયંકર સર્પો

સંતાઈ રહેલા છે. માયાવી જીવ પોતામાં રહેલા ક્રોધ-માન આદિ કષાયને દેખી શકતો નથી; અને તે માયારૂપી ખાડો મિથ્યાત્વરૂપી ઘોર અંધકારવાળો છે. જેમ અંધારામાં દેખાય નહિ તેમ મિથ્યાત્વથી અંધ થયેલા માયાવી જીવને પોતાના વિષય કષાયના દોષો દેખાતા નથી. દંભ-વક્રતા-કપટ કરીને મારા પાપને છૂપાવું -એવી જે માયા તેનાથી ડરતા રહેવું. સરળ સ્વરૂપનું ભાન કરીને વિપરીત બુદ્ધિને અને વક્રતાને દૂર કરવી તે જ માયાકષાયથી બચવાનો ઉપાય છે.

હવે લોભકષાયથી થતી હાનિનો દાખલો આપે છે :-

શ્લોક ૪

(હરિણી)

वनचरभयाद्भावन् दैवालताकुलवालधिः
किल जडतया लोलो वालव्रजेऽविचलं स्थितः ।
बत स चमरस्तेन प्राणैरपि प्रवियोजितः
परिणततृषां प्रायेणैवंविधा हि विपत्तयः ॥

શ્લોકાર્થ : વનચરના ભયથી ભાગતી ચમરી ગાયનું પૂંછડું દૈવયોગે વેલમાં ગુંચવાઈ જતાં જડતાને લીધે વાળના ગુચ્છા પ્રત્યે લોલુપતાવાળી તે ગાય (પોતાના સુંદર વાળને તૂટવા નહિ દેવાના લોભને લીધે) ત્યાં અવિચળપણે ઊભી રહી ગઈ, અને અરેરે ! તે ગાયને વનચર વડે પ્રાણથી પણ વિમુક્ત કરવામાં આવી ! (અર્થાત્ તે ગાયે વાળના લોભમાં પ્રાણ પણ ગુમાવ્યા !) જેમને તૃષ્ણા પરિણમી છે તેમને પ્રાયઃ આવી જ વિપત્તિઓ આવે છે.

“ચમરી ગાયનું પુછડું દૈવયોગે વેલમાં ગુંચવાઈ જતાં પોતાના સુંદર વાળને તૂટવા નહિ દેવાના લોભને લીધે વાળના લોભમાં પ્રાણ પણ ગુમાવ્યા !”

સહજ સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે તેની જેને ઓળખાણ નથી તેને સ્વભાવનો સંતોષ નથી અને બહારના વિષયોનાં લોભમાં ને લોભમાં વર્તે છે તે જીવો અંતરમાં દુઃખી જ છે. બહારની પ્રતિકૂળતા તો આવે કે ન આવે પણ અંદર તૃષ્ણાભાવથી તે દુઃખી છે. બહારમાં પૈસા વગેરેની તૃષ્ણામાંથી જીવો નવરા થતા નથી, ને આશામાં ને આશામાં જીવન પૂરું કરીને ચાલ્યા જાય છે, એવી તૃષ્ણાના પરિણામ તે જ દુઃખ છે. એ રીતે ક્રોધાદિ ચારે કષાયો દુઃખદાયક છે એમ જાણીને સ્વભાવની ભાવના વડે તે કષાયોને ઉત્પન્ન ન થવા દેવા તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પોષ સુદ ૧૫, શુક્રવાર, ૧૧-૧-૫૨.

આ પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર છે, જ્ઞાનની અંતર્મુખ નિર્મળદશા પ્રગટી તેમાં ક્રોધ આદિનો અભાવ છે. તેનું નામ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અહીં શ્લોકમાં ચાર કષાયોને જીતવાનું કહે છે.

શ્લોક ૧૮૨

(આર્યા)

क्षमया क्रोधकषायं मानकषायं च मार्दवैवैव ।
मायामार्जवलाभल्लोभकषायं च शौचतो जयतु ॥ १८२ ॥

શ્લોકાર્થ : ક્રોધકષાયને ક્ષમાથી, માનકષાયને માર્દવથી જ, માયાને આર્જવની પ્રાપ્તિથી અને લોભકષાયને શૌચથી (-સંતોષથી) જીતો. ॥ ૧૮૨ ॥

સહજ શાંત સ્વભાવની ભાવના વડે ક્રોધકષાય જીતાઈ જાય છે. ચિદાનંદ સ્વભાવની દૃઢતા થતાં પરનું અભિમાન ટળી જાય છે. સ્વભાવ સરળ છે, તેની ભાવનામાં રહેતા માયા-કપટના ભાવ થતા જ નથી, પુણ્ય-પાપ ભાવો તે સહજ-સરળ નથી, તેને પોતાના માનવા તે માયા છે. રાગ રહિત સ્વભાવની એકાગ્રતાથી તે માયાને ટાળવી અને મારો સ્વભાવ કૃતકૃત્ય-પરિપૂર્ણ છે -એમ સ્વભાવના સંતોષથી લોભને જીતવો, આનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

શુદ્ધ જ્ઞાનને ધારણ કરવું તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે -એમહવે કહે છે.

ગાથા ૧૧૬

उक्लिष्टो जो बोहो णाणं तस्सेव अप्पणो चित्तं ।
जो धरइ मुणी णिच्चं पायच्छित्तं हवे तस्स ॥ ११६ ॥

उत्कृष्टो यो बोधो ज्ञानं तस्यैवात्मनश्चित्तम् ।
यो धरति मुनिर्नित्यं प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य ॥ ११६ ॥

ઉત્કૃષ્ટ નિજ અવબોધને વા જ્ઞાનને વા ચિત્તને
ધારણ કરે છે નિત્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે સાધુને. ૧૧૬.

અન્યથાર્થ : (તસ્ય એવ આત્મનઃ) તે જ (અનંતધર્મવાળા) આત્માનો (યઃ) જે (ઉત્કૃષ્ટઃ બોધઃ) ઉત્કૃષ્ટ બોધ, (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાન અથવા (ચિત્તમ્) ચિત્ત તેને (યઃ મુનિઃ) જે મુનિ (નિત્યં ધરતિ) નિત્ય ધારણ કરે છે, (તસ્ય) તેને (પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ભવેત્) પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

ત્રિકાળી સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ છે તે તો ત્રિકાળ પવિત્ર છે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ જ છે, તે સ્વભાવ તરફ વળીને જે પર્યાય તેને ધારણ કરે છે એટલે કે તે પ્રતીતમાં-જ્ઞાનમાં લઈને ઠરે છે તે મુનિને નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અંતર્મુખ સ્વભાવમાં વળીને એકાગ્ર થઈ તે પર્યાય પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પર્યાયમાં ક્ષણિક વિકારને પોતાનો માનીને સ્વીકારવો તે અપરાધ છે ને ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવનો સ્વીકાર કરવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

ઉત્કૃષ્ટ એવો જે વિશિષ્ટ ધર્મ તે ખરેખર પરમ બોધ છે - એવો અર્થ છે. અહીં ત્રિકાળી પરમ બોધને જે સ્વીકારે તે પર્યાય છે, ને તે સ્વભાવને સ્વીકારતાં પર્યાયમાં વિકારનો નાશ થઈને નિર્મળતા પ્રગટે છે, તેથી સ્વભાવનો સ્વીકાર તે જ ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. બોધ કહો, જ્ઞાન કહો કે ચિત્ત કહો -તે ત્રણે જુદા નથી.

ધર્મી જીવને ત્રિકાળી સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ તે જ નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, ત્રિકાળી જ્ઞાન, તે જ્ઞાનસ્વભાવને ધારણ કરનાર જીવ તે પરમ ધર્મી છે, ને તે જીવને પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, વસ્તુ તો ત્રિકાળ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે, ને તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરતાં પર્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત થવાની વાત કરી તેમાંથી તેના કારણરૂપ ત્રિકાળી પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું. આત્મા ત્રણે કાળે પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ છે તો તેમાંથી પર્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. જે દ્રવ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત-સ્વરૂપ ન હોય તો પર્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત આવે ક્યાંથી ? અહીં તો દ્રવ્ય-પર્યાયની સંધિ રાખીને વાત કરી છે. જેમ વસ્તુમાં સર્વજ્ઞશક્તિ ત્રિકાળ છે તો પર્યાયમાં સર્વજ્ઞતા આવે છે. તેમ વસ્તુ ત્રિકાળ

વીતરાગી પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ છે તો તેમાંથી પર્યાયમાં વીતરાગી પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. બસ ! અંતર્મુખ સ્વભાવમાં વલાણ કરવું તે જ ધર્મીએ કરવાનું છે.

‘હું જ્ઞાનસ્વભાવ છું, પૂર્ણ શક્તિસંપન્ન છું, મારા જ આધારે આનંદ-શાંતિ-સુખ પ્રગટ થાય છે’ એમ વિશ્વાસ કરીને અંતર્મુખ થતાં પર્યાયમાં વીતરાગતા પ્રગટે છે, તે ધર્મ છે, ને તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. વર્તમાન પર્યાય સ્વસન્મુખ પરિણમી, ત્યાં પૂર્વના પાપનો તેમાં અભાવ જ છે. તેથી વર્તમાન વીતરાગી પર્યાય પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, દ્રવ્યસ્વભાવમાં તો ત્રણે કાળે પુણ્ય-પાપરૂપ અપરાધનો અભાવ જ છે. તેથી તે ત્રિકાળ પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ છે, તેના સ્વીકાર વગર પર્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત આવશે ક્યાંથી? માટે તું દ્રવ્ય સન્મુખ થા, દ્રવ્યમાં અંતર્મુખ થઈને તારી પર્યાયમાં તેને ધારણ કર, તો પર્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રગટે.

નિમિત્ત કે વિકલ્પના અવલંબને ખરેખર પ્રાયશ્ચિત્ત થતું નથી, પણ જે ત્રિકાળ પ્રાયશ્ચિત્ત (ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાન) સ્વરૂપ છે એવા પરમ ધર્મી પોતાના આત્માના અવલંબને જ નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રગટે છે. તે જ મુક્તિનું કારણ છે. તેથી નિત્ય સ્વભાવને જે નિત્ય ધારણ કરે છે એટલે કે પર્યાયે પર્યાયે તેનું જ અવલંબન કરે છે તે પરમ સંયમી સાધુને નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

અહીં આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે તેને જ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહ્યું છે અને તેની કબૂલાત કરીને તેની ભાવનામાં લીન રહે છે તેને પર્યાયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

હવે ૧૧૬મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૩

(શાલિની)

यः शुद्धात्मज्ञानसंभावनात्मा
प्रायश्चित्तमत्र चास्त्येव तस्य ।
निर्धूतांहःसंहतिं तं मुनीन्द्रं
वन्दे नित्यं तद्गुणप्राप्तयेऽहम् ॥ १८३ ॥

શ્લોકાર્થ : આ લોકમાં જે (મુનીન્દ્ર) શુદ્ધાત્મજ્ઞાનની સમ્યક્ ભાવનાવંત છે, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ. જોગે પાપસમૂહને ખંખેરી નાખ્યો છે એવા તે મુનીન્દ્રને હું તેના ગુણોની પ્રાપ્તિ અર્થે નિત્ય વંદું છું. ॥ ૧૮૩ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે પ્રાયઃચિત્ત; ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન; શુદ્ધાત્મ જ્ઞાન; તે ત્રિકાળી શુદ્ધાત્મજ્ઞાનની સમ્યક્ ભાવના ભાવનાર મુનિઓને ખરેખર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અહો ! લાખો-કરોડો કથનમાંથી પણ છેવટ તો દ્રવ્યમાં અંતર્મુખ થવાનું જ આવે છે. પહેલાં અંતર્મુખ વસ્તુ છે તેનો ભરોસો આવવો જોઈએ, બહિર્મુખ

વલાણમાં મારું કાંઈ નથી. આખી વસ્તુ જ અંતર્મુખ છે, તેમાં અંતર્મુખ થતાં પર્યાયની નિર્મળતા થઈ જાય છે, તે જ ધર્મ છે. તેમાં વ્રત-તપ-સામાયિક અને પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બધું આવી જાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તે નિર્મળ પર્યાય છે. પણ તેનો આધાર કોણ ? તેનો આધાર તો શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ ધ્રુવ કારણરૂપ પડ્યો છે, તે જ છે. તેના સ્વીકારથી અને તેની ભાવનાથી જ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. તે સ્વભાવભાવના કરતાં પુણ્ય-પાપની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. તેથી કહ્યું કે સ્વભાવની સમ્યક્ ભાવના વડે જોણે સમસ્ત પાપસમૂહને ખંખેરી નાખ્યો છે એવા મુનીંદ્રને, તેના ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે હું નિત્ય નમું છું. જુઓ ! આ પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ બીજા પાસેથી લેવાતું નથી, પણ અંતરમાં દ્રવ્યમાંથી તેની ભાવના વડે પ્રગટે છે.

ગાથા ૧૧૭

કિં बहुणा भणिणं दु वरतवचरणं महेशिणं सर्वं ।
पायच्छित्तं जाणह अणोयकम्माण खयहेऊ ॥ ११७ ॥

કિં बहुनां भणितेन तु वरतपश्चरणं महर्षीणां सर्वम् ।
प्रायश्चित्तं जानीह्यनेककर्मणां क्षयहेतुः ॥ ११७ ॥

બહુ કથન શું કરવું ? અરે ! સૌ જાણ પ્રાયશ્ચિત્ત તું,
નાનાકરમક્ષયહેતુ ઉત્તમ તપચરણ ઋષિરાજનું. ૧૧૭

અન્વયાર્થ : (બહુના) બહુ (મણિતેન તુ) કહેવાથી (કિમ્) શું ? (અનેકકર્મણામ્) અનેક કર્મોના (ક્ષયહેતુઃ) ક્ષયના હેતુ એવું જે (મહર્ષીણામ્) મહર્ષિઓનું (વરતપશ્ચરણમ્) ઉત્તમ તપશ્ચરણ (સર્વમ્) તે બધું (પ્રાયશ્ચિત્તં જાનીહિ) પ્રાયશ્ચિત્ત જાણ.

જે ભાવ વડે આઠ કર્મનો નાશ થાય તે બધો ભાવ પ્રાયશ્ચિત્ત જ છે. મુનિઓને ક્ષાણે ક્ષાણે સ્વસન્મુખ પર્યાય થાય છે, તે ઉત્તમ તપશ્ચરણ છે. ને તે પર્યાય કર્મક્ષયનો હેતુ છે. તેથી તેને તે બધું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. મુનિપણું તે પોતે વીતરાગીપર્યાય છે અને તે પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જે મહાવ્રતાદિનો રાગ છે તેને ખરેખર પ્રાયશ્ચિત્ત કહેતા નથી. પણ મુનિવરોને ક્ષાણે ક્ષાણે સ્વભાવની ભાવના વડે થતી જે વીતરાગી નિર્મળ પરિણતિ તે જ નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ હે શિષ્ય ! તું જાણ !

અહીં એમ કહ્યું છે કે પરમ તપશ્ચરણમાં લીન પરમ જિનયોગીશ્વરોને નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત છે; એ રીતે નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત સમસ્ત આચરણોમાં પરમ આચરણ છે એમ કહ્યું છે.

જેઓ સ્વભાવની ભાવના ભાવીને પરમ તપશ્ચરણમાં લીન થયા છે એવા વીતરાગી મુનિઓને નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેની દશા જ પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ છે, દ્રવ્યસ્વભાવ ઉપર વળેલી પરિણતિમાં ક્ષાણે ક્ષાણે વીતરાગતા વધતી જાય છે. તેથી તે જ બધા આચરણોમાં ઉત્તમ આચરણ છે અને તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. બધાય આચરણોમાં પરમ આચરણ તો એ જ છે કે સ્વભાવની સન્મુખ થઈને તેની ભાવનામાં લીન થવું. એ સિવાય રાગ કે પંચ મહાવ્રતની બાહ્યક્રિયા તે ખરેખર પરમ આચરણ નથી.

બહુ અસત્ પ્રલાપોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ ! એટલે કે વિકલ્પોથી બસ થાઓ ને દ્રવ્યસ્વભાવની ભાવનામાં જ એકાગ્ર થાઓ, એ જ બધું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. “નિશ્ચય વ્યવહાર સ્વરૂપ પરમ તપશ્ચરણાત્મક એવું જે પરમ જિન યોગીઓને અનાદિ સંસારથી બંધાયેલા દ્રવ્ય-ભાવકર્મોના નિરવશેષ વિનાશનું કારણ તે બધું શુદ્ધ -નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ, હે શિષ્ય ! તું જાણ !” અનાદિથી પ્રવાહે ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ ચાલ્યા આવે છે, તેનો સર્વથા નાશ સ્વભાવના આશ્રયે થાય છે. મુનિઓને શુભ વિકલ્પ

વખતે પણ જે સ્વભાવની સ્થિરતા વર્તે છે તેટલું નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત વર્તે છે ને તે કર્મના ક્ષયનું કારણ છે. વ્યવહાર તપ વખતે ય જે અશુભ રાગનો અભાવ થઈને વીતરાગતા થઈ છે તે કર્મના ક્ષયનું કારણ છે અને તે નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ છે. જેટલી વીતરાગતા છે તેટલું નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ક્ષાણે ક્ષાણે મુનિને સ્વભાવની ભાવના વડે કર્મનો છેદ જ થતો જાય છે. પર્યાયે જ્યાં અંતરમાં વળી ત્યાં ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મનો અનાદિનો પ્રવાહ તૂટી ગયો, તેથી તેને જ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણ.

હવે આ ૧૧૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં મુનિરાજ પાંચ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૪

(દ્રુતવિલંબિત)

અનશનાદિતપશ્ચરણાત્મકં

સહજશુદ્ધચિદાત્મવિદામિદમ્ ।

સહજબોધકલાપરિગોચરં

સહજતત્ત્વમઘક્ષયકારણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

શ્લોકાર્થ : અનશનાદિતપશ્ચરણાત્મક (અર્થાત્ સ્વરૂપપ્રતપનરૂપે પરિણમેલું, પ્રતાપવંત એટલે કે ઉગ્ર સ્વરૂપપરિણતિએ પરિણમેલું) એવું આ સહજ-શુદ્ધ-ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણનારાઓનું સહજ-જ્ઞાનકળાપરિગોચર સહજ તત્ત્વ અઘક્ષયનું કારણ છે. ॥ ૧૮૪ ॥

સહજ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને જાણનારાઓને, સહજ જ્ઞાનની કળા વડે પરિગોચર થતું એવું ત્રિકાળી સહજ તત્ત્વ તે દોષ ક્ષયનું કારણ છે. વર્તમાન નિર્મળ પર્યાય અંતરના ત્રિકાળી તત્ત્વ તરફ વળીને જ્યાં તેને અનુભવ ગોચર કરે છે ત્યાં તે પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપનો ક્ષય થઈ જાય છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પોષ વદ ૧, રવિવાર, ૧૩-૧-૫૨.

આ પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર છે. આત્માના નિર્દોષ ત્રિકાળી સ્વભાવના આશ્રયે જે નિર્વિકારી જ્ઞાન પ્રગટે છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પોતાના સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણવું તે જ સાચી કળા છે. તે સહજ જ્ઞાનતત્ત્વમાં જાણાતું ત્રિકાળી સહજ તત્ત્વ તે વિકારના ક્ષયનું કારણ છે. સહજ તત્ત્વ કોઈ લૌકિક કળા વડે જાણાય તેવું નથી, શાસ્ત્રના જાણપણાથી પણ સહજ તત્ત્વ જાણાય તેવું નથી; પણ પોતાના અંતર્મુખ જ્ઞાનકળા વડે જ તે સહજ તત્ત્વ જાણાય છે. એવું પરમ દ્રવ્ય તો ત્રિકાળ પ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપ છે-જ્ઞાનથી પ્રતાપવંત છે અને તેને સહજ જ્ઞાનકળા ગોચર કરનારી પર્યાય તે વર્તમાન પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

શ્લોક ૧૮૫

(શાલિની)

પ્રાયશ્ચિત્તં હ્યુત્તમાનામિદં સ્યાત્

સ્વદ્રવ્યેઽસ્મિન્ ચિન્તનં ધર્મશુક્લમ્ ।

કર્મત્રાતધ્વાન્તસદ્બોધતેજો-

લીનં સ્વસ્મિન્નિર્વિકારે મહિમ્નિ ॥ ૧૮૫ ॥

શ્લોકાર્થ : જે (પ્રાયશ્ચિત્ત) આ સ્વદ્રવ્યનું ધર્મ અને શુક્લરૂપ ચિંતન છે, જે કર્મસમૂહના અંધકારને નષ્ટ કરવા માટે સમ્યજ્ઞાનરૂપી તેજ છે અને જે પોતાના નિર્વિકાર મહિમામાં લીન છે - એવું આ પ્રાયશ્ચિત્ત ખરેખર ઉત્તમ પુરુષોને હોય છે. ॥ ૧૮૫ ॥

સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે પ્રગટેલી જે નિર્મળ પર્યાય તેને અહીં પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. કેવું છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત? સ્વદ્રવ્યનું ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનરૂપ ચિંતન તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પરલક્ષે પુણ્ય-પાપ થાય તે દોષ છે ને સ્વદ્રવ્યના ચિંતનથી પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રગટે છે. તે પ્રાયશ્ચિત્ત અંધકારનો નાશ કરવા માટે સમ્યજ્ઞાનરૂપી તેજ છે. ત્રિકાળી સ્વભાવના મહિમાના આશ્રયે વર્તમાન પર્યાયમાં મહિમા પ્રગટ્યો છે એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત પોતાના મહિમામાં લીન છે. આવું વીતરાગી પ્રાયશ્ચિત્ત તે નિશ્ચય ચારિત્ર છે, અને તે ખરેખર ઉત્તમ પુરુષોને એટલે કે સંત મુનિવરોને હોય છે. ચૈતન્યમાં જ ચેતનાની એકાગ્રતા થાય તેનું નામ સ્વદ્રવ્યનું ચિંતન છે; તેમાં રાગ નથી, તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત સમ્યજ્ઞાન સહિતનું ચારિત્ર છે, તે ઉત્તમ પુરુષોને હોય છે.

વળી તે પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોક ૧૮૬

(મન્દાક્રાન્તા)

આત્મજ્ઞાનાદ્ભવતિ યમિનામાત્મલબ્ધિઃ ક્રમેણ

જ્ઞાનજ્યોતિર્નિહતકરણગ્રામધોરાન્ધકારા ।

કર્મારણ્યોદ્ભવદવશિસ્વાજાલકાનામજસ્રં

પ્રધ્વંસેઽસ્મિન્ શમજલમયીમાશુ ધારાં વમન્તી ॥ ૧૮૬ ॥

શ્લોકાર્થ : યમીઓને (-સંયમીઓને) આત્મજ્ઞાનથી ક્રમે આત્મલબ્ધિ (આત્માની પ્રાપ્તિ) થાય છે -કે જે આત્મલબ્ધિએ જ્ઞાનજ્યોતિ વડે ઈન્દ્રિયસમૂહના ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે અને જે આત્મલબ્ધિ કર્મવનથી ઉત્પન્ન (ભવરૂપી) દાવાનળની શિખાજળનો (શિખાઓના સમૂહનો) નાશ કરવા માટે તેના પર સતત શમજલમયી ધારાને ઝડપથી છોડે છે-વરસાવે છે. ॥ ૧૮૬ ॥

સંયમી મુનિવરોને આત્મજ્ઞાનથી ક્રમે આત્મલબ્ધિ થાય છે, કોઈ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આત્મલબ્ધિ થઈ જાય છે -એમ કહ્યું નથી. આત્મજ્ઞાનથી જ ક્રમે તેમાં લીનતા વડે આત્માની શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે, તેનું નામ આત્મલબ્ધિ છે. આ બહારની લબ્ધિઓની વાત નથી પણ આત્માની શુદ્ધતા પ્રગટે તેનું જ નામ આત્મલબ્ધિ છે. તે આત્મલબ્ધિ-શુદ્ધપરિણતિ પ્રગટતાં ઈન્દ્રિયસમૂહનો ધોર અંધકાર નાશ થઈ જાય છે. તે આત્મલબ્ધિ સતતપણે પરમ શાંત...શાંત અમૃતધારાને ઝડપથી વરસાવે છે અને સંસારના મોટા દાવાનળનો નાશ કરે છે. જેમ મોટા મોટા જંગલો સળગે તે સાધારણ પાણીથી ઓલવાય નહિ તેમ આ સંસારમાં આકૂળતારૂપી મોટી જવાળા સળગે છે તેને ઓલવવા માટે આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ સતતપણે શાંતજળનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવે છે. જુઓ, આ અગ્નિ ઓલવવાનો બંબો ! મુનિને અંતરમાં આવી શાંત નિરાકૂળ ઉપશમભાવ ઝરતી પરિણતિ પ્રગટે છે, ને તેના કષાયઅગ્નિને ઓલવી નાખે છે. આવી આત્મલબ્ધિનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

જેમ પાણીદાર મોતીમાં ચમકના મોજાં ઊઠે છે તેમ આત્મામાં પરમ ઉપશમરસનો દરિયો ઊછળી રહ્યો છે. પાણીદાર મોતીની ચમકના મોજાં ઝવેરી પારખી શકે છે - ખેડૂતને તેની ખબર ન પડે તેમ ચિદાનંદ આત્મામાં શાંતિનો સમુદ્ર ભર્યો છે, તેને સમ્યગ્દષ્ટિ જ જાણે છે. તેને જાણીને મુનિઓ તે શાંતિમાં લીન થયા છે, ત્યાં સંસારની આકૂળતા ટળી ગઈ છે.

શ્લોક ૧૮૭

(ઉપજાતિ)

અધ્યાત્મશાસ્ત્રામૃતવારિરાશે-
ર્મયોદ્ધૃતા સંયમરત્નમાલા ।
બભૂવ યા તત્ત્વવિદાં સુકળ્પે
સાલંકૃતિર્મુક્તિવધૂધવાનામ્ ॥ ૧૮૭ ॥

શ્લોકાર્થ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી અમૃતસમુદ્રમાંથી મેં જે સંયમરૂપી રત્નમાળા બહાર કાઢી છે તે (રત્નમાળા) મુક્તિવધૂના વલ્લભ એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સુકંઠનું આભૂષણ બની છે. ॥ ૧૮૭ ॥

અધ્યાત્મશાસ્ત્રો તો અમૃતનો સમુદ્ર છે. તેમાંથી આ સંયમરૂપી રત્નમાળા બહાર કાઢી છે. સંયમ એટલે વીતરાગતા; તે જ સમસ્ત શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય છે. વીતરાગી સંયમદશા પ્રગટી તેમાં જ પ્રતિક્રમણ, પ્રાયશ્ચિત્તાદિ સમસ્ત સમાઈ જાય છે. પરવિષય રહિત ને સ્વદ્રવ્યમાં એકાગ્રતારૂપ વીતરાગતા જ સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે. સર્વ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો સાર કાઢીને મેં આ સંયમરૂપી રત્નમાળા રચી છે. તે રત્નમાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સુકંઠનું આભૂષણ છે.

મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના વલ્લભ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું આભૂષણ તો વીતરાગી સંયમ

છે. તેમની ભાવનામાં પણ વીતરાગતા જ ઘૂંટાય છે અને કંઠમાંથી ધ્વનિ ઊઠે તો તેમાં પણ વીતરાગતાનો જ ધ્વનિ હોય છે. પરિણતિ અંતર્મુખ થઈને અકષાય શાંતિરૂપે પરિણમી ગઈ છે; તે જ ચૈતન્યની શોભા છે. એ સિવાય સારા કંઠથી કે રત્નમણિના આભૂષણથી આત્માની શોભા નથી. આત્મા તો વીતરાગી સંયમરત્નની માળાથી શોભે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓની શોભા તો તેનાથી જ છે.

અહો ! જગતમાં ગમે તે થાઓ, કાયામાં રોગ થાઓ કે આખું બ્રહ્માંડ ગડગડી ઊઠો પણ મારી શોભા તો મારી વીતરાગી પરિણતિ જ છે. મુનિઓને અંતરમાં પરિણતિ એકદમ લીન થઈ છે ને જગતથી એવી ઉદાસીન થઈ ગઈ છે કે આખું બ્રહ્માંડ ગડગડી ઊઠે તો પણ ચૈતન્યની શાંતિ છૂટતી નથી. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી આત્માની શોભા છે પણ તેના કરતાં મુનિઓની વીતરાગ સંયમરૂપ પરિણતિ તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું શ્રેષ્ઠ આભૂષણ છે.

શ્લોક ૧૮૮

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

નમામિ નિત્યં પરમાત્મતત્ત્વં
મુનીન્દ્રચિત્તામ્બુજગર્ભવાસમ્ ।
વિમુક્તિકાંતારતસૌખ્યમૂલં ।
વિનષ્ટસંસારદ્રુમૂલમેતત્ ॥ ૧૮૮ ॥

શ્લોકાર્થ : મુનીન્દ્રોના ચિત્તકમળની (-હૃદયકમળની) અંદર જેનો વાસ છે, જે વિમુક્તિરૂપી કાન્તાના રતિસૌખ્યનું મૂળ છે (અર્થાત્ જે મુક્તિના અતીન્દ્રિય આનંદનું મૂળ છે) અને જેણે સંસારવૃક્ષના મૂળનો વિનાશ કર્યો છે -એવા આ પરમાત્મતત્ત્વને હું નિત્ય નમું છું. ॥ ૧૮૮ ॥

જેમ ચંદનના ઝાડની શીતળતામાં સર્પો લપેટાઈને પડ્યા હોય તેમ સંત મુનિવરો પરમ શીતળ ચૈતન્યચંદનવૃક્ષમાં લપેટાઈને લીન થયા છે, તેમની પરિણતિમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ જ વસી રહ્યું છે. તે પરમાત્મતત્ત્વ સાદિ-અનંત પરમાનંદમય મુક્તિનું મૂળ છે. પોતાની મુક્તિપરિણતિ આ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી પ્રગટે છે. તે પરમાત્મતત્ત્વ સંસારવૃક્ષના મૂળનો નાશ કરનાર છે. આ પરમાત્મ-તત્ત્વનો આશ્રય કરતાં સંસારવૃક્ષના મૂળનો નાશ થાય છે અને મુક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે - આમ પરસ્પર બે મૂળિયાની વાત કરી છે. મુક્તિનું મૂળ અને સંસારનું મૂળ ઊખેડી નાખનાર -એવા પરમાત્મતત્ત્વને હું નમું છું. પરમાત્મતત્ત્વ પોતે ત્રિકાળ ધ્રુવ છે, તે મુક્તિના ઉત્પાદનું મૂળિયું છે અને સંસારનો વ્યય કરનાર છે -એ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય ત્રાણેની વાત અહીં મૂકી દીધી છે. ધ્રુવ પરમાત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરતાં સંસારપર્યાયનો વ્યય અને મોક્ષપર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. સિદ્ધને અહીં પરમાત્મતત્ત્વ કહ્યું નથી; તે સિદ્ધદશા તો પર્યાય છે. તે સિદ્ધદશાનું મૂળ આ પરમાત્મતત્ત્વ છે; તેને હું નમું છું, તેમાં પરિણતિ-એકાગ્રતા કરું છું.

ગાથા ૧૧૮

ગાથા ૧૧૭માં અનેક કર્મના ક્ષયની વાત કરી હતી. હવે આ ગાથામાં કહે છે કે વીતરાગી તપશ્ચરાણ વડે અનંતાનંત ભવના કર્મો નાશ પામી જાય છે :-

નંતાનંતભવેણ સમજ્જિયસુહસુહકમ્મસંદોહો ।

તવચરણેણ વિણસ્સદિ પાયચ્છિત્તં તવં તમ્હા ॥ ૧૧૮ ॥

અનન્તાનન્તભવેન સમર્જિતશુભાશુભકર્મસંદોહઃ ।

તપશ્ચરણેન વિનશ્યતિ પ્રાયશ્ચિત્તં તપસ્તસ્માત્ ॥ ૧૧૮ ॥

રે ! ભવ અનંતાનંતથી અર્જિત શુભાશુભ કર્મ જે

તે નાશ પામે તપ થકી; તપ તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ૧૧૮.

અન્વયાર્થ : (અનન્તાનન્તભવેન) અનંતાનંત ભવો વડે (સમર્જિતશુભાશુભકર્મસંદોહઃ) ઉપાર્જિત શુભાશુભ કર્મરાશિ (તપશ્ચરણેન) તપશ્ચરાણથી (વિનશ્યતિ) વિનાશ પામે છે; (તસ્માત્) તેથી (તપઃ) તપ (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

કર્મનો પ્રવાહ અનંતાનંત ભવથી ચાલ્યો આવે છે, કદી પણ પૂર્વે તે કર્મપ્રવાહને તોડ્યો નથી. તેથી અનંતાનંત ભવોથી કર્મનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે. આત્મા અખંડ સદશપાણે ધ્રુવ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે અને કર્મનો પ્રવાહ ખંડખંડપાણે અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. કોઈની પાસે ૭૦ કોડાકોડીથી વિશેષ સ્થિતિનું કર્મ ન હોય, પણ અહીં તો પ્રવાહપાણે કર્મ સાથેનો સંબંધ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે તેની વાત છે. વિકાર અને નિમિત્તનો સંબંધ સર્વથા તોડી નાંખ્યો હોય તો મુક્તિદશા થયા વિના રહે નહિ. પોતાના શુદ્ધ કારણતત્ત્વમાં લીન થઈને જે ઉગ્ર જ્ઞાન પ્રકાશ્યું તેનું નામ તપ છે. ને તે તપ વડે અનંતાનંત ભવના કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે.

શુદ્ધ ચૈતન્યના અવલંબને જ પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રતિક્રમાણ, આલોચના, તપ, કાર્યોત્સર્ગ, સામાયિક વગેરે બધી ક્રિયાઓ છે, તે વાત આ નિયમસારમાં વર્ણવી છે. કોઈ વ્યવહાર ક્રિયાઓના શુભ રાગને મોક્ષનું કારણ કહેતા હોય તો તે યથાર્થ નથી. ચૈતન્યસ્વભાવમાં એકાગ્રતા વડે જે વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટે તે જ બધી ધર્મક્રિયા છે, ને તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

ટીકા : અહીં (આ ગાથામાં), પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ કારણપરમાત્મતત્ત્વમાં સદા અંતર્મુખ રહીને જે પ્રતપન તે તપ (પ્રાયશ્ચિત્ત) છે. (અર્થાત્ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં લીન રહીને પ્રતપવું-પ્રતાપવંત વર્તવું તે તપ છે અને તે તપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે) -એમ કહ્યું છે.

અહો ! આ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ છે, અનંત કેવળી ભગવંતોએ તેના જ ગાણાં ગાયા છે, સમ્યગ્દષ્ટિ

સંતો, મુનિવરો તેનો જ મહિમા ગાય છે; એવું પ્રસિદ્ધ ત્રિકાળી કારણપરમાત્મદ્રવ્ય છે તેમાં સદા અંતર્મુખ થઈને જે પ્રતપન તે તપ-પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પહેલાં ૮૮મા પાને કહ્યું હતું કે બંધમાં કે મોક્ષમાં, સમસ્ત કર્મજાળ શુદ્ધજીવના રૂપથી ભિન્ન છે. -આવા જગતપ્રસિદ્ધ સત્યને હે ભવ્ય ! તું જાણ !

પછી ૨૦૬ પાને પણ કહ્યું છે કે શાશ્વત મહા આનંદાનંદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં કહે છે કે શુદ્ધ કારણપરમાત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રિકાળ સિદ્ધ એવું પરમાત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ છે. એવા શુદ્ધ કારણપરમાત્મતત્ત્વમાં અંતર્મુખ થતાં જે વીતરાગી પરિણતિ પ્રગટે છે તે જ તપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પોષ વદ ૨, સોમવાર, ૧૪-૧-૫૨.

શુભ-અશુભ ભાવકર્મ તેમજ દ્રવ્યકર્મ અનાદિ સંસારથી ચાલ્યા આવે છે; તેનાથી જીવને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-ભાવ એવા પંચપરાવર્તનરૂપ પરિભ્રમણ થાય છે. આત્માના શુદ્ધભાવરૂપી તપ વડે તેનો નાશ થઈ જાય છે. તેથી આત્માના સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવારૂપ જે તપ છે તે જ નિશ્ચયથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. શુભ રાગ તે ખરેખર તપ નથી, પણ પ્રસિદ્ધ એવો જે પોતાનો કારણપરમાત્મા છે તેમાં લીન થવું તે જ પરમ તપ છે, ને તે તપ વડે અનાદિના કર્મનો ક્ષય થઈ જાય છે; તેથી તે જ નિયમથી પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એક તરફ અનાદિના કર્મનો પ્રવાહ અને આ તરફ પ્રસિદ્ધ એવો શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છે તે સદશપાણે અનાદિ-અનંત છે. તે સ્વભાવની ભાવનામાં એકાગ્ર થતાં અનાદિ કર્મપ્રવાહનો નાશ થઈને મુક્તિ થાય છે. જે જે બંધના કારણો હોય તેને છેદનારો શુદ્ધભાવ તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

જે જે કારણ બંધના, તેહ બંધનો પંથ;

તે કારણ છેદકદશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત.

મિથ્યાત્વ-રાગ-દ્વેષ તે સંસારનું કારણ છે અને શુદ્ધ કારણપરમાત્મતત્ત્વના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં જ લીન થવું તે જ મોક્ષપંથ છે. આ રીતે સ્વાત્માના અનુષ્ઠાનમાં લીન થવું તે તપ છે, - પ્રાયશ્ચિત્ત છે. સચ્ચિદાનંદ ભગવાન ત્રિકાળ જ્ઞાયકમૂર્તિ છે તેને ઓળખીને તેની ભાવનામાં રહેવું તે જ તપ છે અને તે જ શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાં લીનતારૂપ આવા શુદ્ધ તપ સિવાય બીજું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી -એમ હવે શ્લોકમાં કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૮

(મન્દાક્રાન્તા)

પ્રાયશ્ચિત્તં ન પુનરપરં કર્મ કર્મક્ષયાર્થં
પ્રાહુઃ સન્તસ્તપ્ત્વ ઇતિ ચિદાનંદપીયૂષપૂર્ણમ્ ।
આસંસારાદુપચિતમહત્કર્મકાન્તારવહ્નિ-
જ્વાલાજાલં શમસુખમયં પ્રાપ્તં મોક્ષલક્ષ્મ્યાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

શ્લોકાર્થ : જે (તપ) અનાદિ સંસારથી સમૃદ્ધ થયેલી કર્મોની મહા અટવીને બાળી નાખવા માટે અગ્નિની જ્વાળાના સમૂહ સમાન છે, શમસુખમય છે અને મોક્ષલક્ષ્મી માટેની ભેટ છે, તે ચિદાનંદરૂપી અમૃતથી ભરેલા તપને સંતો કર્મક્ષય કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, પરંતુ અન્ય કોઈ કાર્યને નહિ. ॥ ૧૮૮ ॥

અનાદિ સંસારથી કર્મોની અટવી સમૃદ્ધ થયેલી છે, તેને બાળી નાખવા માટે આ શુદ્ધાત્માનું તપ મહા અગ્નિની જ્વાળાના સમૂહ સમાન છે, તે તપ શમસુખમય છે. ઉપશાંતરસમાં લીનતા વડે કર્મનો ક્ષય થાય છે. જેમાં કલેશ અને દુઃખ લાગે તે તપ નથી. ચૈતન્યના આનંદમાં લીનતારૂપ તપમાં તો શાંતિ.....શાંતિ છે, સહજ સમતા છે. આવું તપશ્ચરણ મોક્ષલક્ષ્મી માટેની ભેટ છે. ચૈતન્યમાં લીનતારૂપ આવા તપની ભેટ કરે તેને મોક્ષલક્ષ્મી મળ્યા વિના રહે નહિ. આ તપ ચિદાનંદરૂપી અમૃતનું ભેટાણું છે. સિદ્ધ ભગવાન જેવો આનંદ તેમાં ભરેલો છે. મુનિપાણામાં તો અંતરમાં ચિદાનંદરૂપી અમૃત ઝરે છે, આખો અમૃતનો ડુંગરો છે, તેમાંથી ચિદાનંદ અમૃતનો અનુભવ કરે છે - તેને તપ કહેવાય છે. આવા તપને સંતો કર્મક્ષયનું કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ કર્મને સંતો પ્રાયશ્ચિત્ત કહેતા નથી. આનંદકુંડ ચૈતન્યમાં લીનતા સિવાય બીજા કોઈ કાર્યને સંતો પ્રાયશ્ચિત્ત કહેતા નથી. આહાર છોડવો કે સાદો આહાર કરવો તેનું નામ તપ નથી. સ્વરૂપસ્થિતિપૂર્વક આહારનો ત્યાગ હોય તો ત્યાં પણ સ્વરૂપસ્થિરતા તે જ તપ છે, આહારનો ત્યાગ થયો તે કાંઈ તપ નથી. ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્માનું ભાન કરીને તેમાં લીન થવું તેમાં જ તપ અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ બધા ધર્મક્રિયાઓ આવી જાય છે. આ સિવાય બહારની કોઈ ક્રિયામાં કે શુભાશુભ ભાવમાં તપ કે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી.

અનંતકાળના પરિભ્રમણનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવું શુદ્ધાત્મામાં એકાગ્રતારૂપ તપ તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આ મુનિની વાત છે પણ મુનિ થયા વિના મુક્તિ થશે કોની ? માટે મુનિદશાને પહેલાં ઓળખવી જોઈએ. ગૃહસ્થોએ તેની ઓળખાણ કરીને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક તેની ભાવના ભાવવી જોઈએ; તે વિના મુનિદશા થાય નહિ અને મુનિદશા વિના મુક્તિ થાય નહિ.

શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન તે જ સર્વસ્વ છે એમ હવે સૂત્રમાં કહે છે :-

ગાથા ૧૧૯

અપ્પસરૂવાલંબણભાવેણ દુ સર્વભાવપરિહારં ।
સક્કદિ કાદું જીવો તમ્હા જ્ઞાણં હવે સર્વં ॥ ૧૧૯ ॥
આત્મસ્વરૂપાલમ્બનભાવેન તુ સર્વભાવપરિહારમ્ ।
શક્નોતિ કર્તુ જીવસ્તસ્માદ્ ધ્યાનં ભવેત્ સર્વમ્ ॥ ૧૧૯ ॥
આત્મસ્વરૂપ અવલંબનારા ભાવથી સૌ ભાવને
ત્યાગી શકે છે જીવ, તેથી ધ્યાન તે સર્વસ્વ છે. ૧૧૯.

અન્યાર્થ : (આત્મસ્વરૂપાલમ્બનભાવેન તુ) આત્મસ્વરૂપ જેનું આલંબન છે એવા ભાવથી (જીવઃ) જીવ (સર્વભાવપરિહારં) સર્વ ભાવોનો પરિહાર (કર્તુમ્ શક્નોતિ) કરી શકે છે, (તસ્માત્) તેથી (ધ્યાનમ્) ધ્યાન તે (સર્વમ્ ભવેત્) સર્વસ્વ છે.

નિજ આત્મા એટલે પોતાનો શુદ્ધ કારણપરમાત્મા. તેનો આશ્રય કરતાં સમસ્ત અન્ય ભાવોનો અભાવ થઈ જાય છે. ક્ષાયિકભાવનો આશ્રય છોડાવવા તેને પણ અહીં ભાવાંતર કહેશે.

નિત્ય શુદ્ધ આત્મા કોઈ પરદ્રવ્ય વડે લક્ષિત થતો નથી, પણ સમસ્ત પરદ્રવ્યના અભાવરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ પરદ્રવ્ય છે, તેમના વડે આ આત્મા લક્ષિત થતો નથી, પણ તેમના અભાવથી લક્ષિત થાય છે. એવો આત્મા અખંડ નિત્ય નિરાવરણ સહજ પરમ પારિણામિક- ભાવ છે. આવા એકરૂપ ધ્રુવ દ્રવ્યની ભાવના અર્થાત્ તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રથી ઔદયિક વગેરે ચાર ભાવોનો પરિહાર થાય છે. જુઓ, અહીં ઉપશમ, ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિકભાવને પણ પરભાવ કહે છે. વ્યવહાર રત્નત્રયનો શુભ રાગ તે ઉદયભાવ છે. ચારે ભાવો ત્રિકાળી પારિણામિકભાવથી અન્ય છે, તે અપેક્ષાએ તેમને પરભાવ કહ્યા છે, અને તેનું આલંબન છોડાવવાની અપેક્ષાથી તેનો પરિહાર કરવાનું કહ્યું છે. ક્ષાયિકભાવનો પરિહાર કરવો -તેનો અર્થ એ છે કે તે ભાવનો આશ્રય છોડીને એકરૂપ પરમ પારિણામિકસ્વભાવનું જ આલંબન લેવું

(કૂટનોટનું સ્પષ્ટીકરણ) શુદ્ધ પારિણામિકભાવ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે, તે અંશી છે. તેના આશ્રયે નિર્મળ પયયિ પ્રગટે છે. ક્ષાયિકભાવ પોતે જ અંશ છે-પયયિ છે; તેના આશ્રયે નિર્મળતા પ્રગટતી નથી. પયયિનો આશ્રય કરવા જતાં રાગ-વિકલ્પ ઊઠે છે, તેથી તેનો આશ્રય છોડાવવા માટે તેનો પરિહાર કહ્યો છે. ક્ષાયિકભાવ સાદિ-અનંત છે, તેનો નાશ થતો નથી, પણ ક્ષાયિકભાવનો પરિહાર કહેતાં તેના આશ્રયનો પરિહાર સમજવો.

પરદ્રવ્યોથી તો આત્મા ત્રિકાળ ભિન્ન છે; તે પરદ્રવ્યનું આલંબન તો મોક્ષાર્થી છોડે છે, ને પોતામાં થતાં ઔદયિક વગેરે ક્ષણિક ભાવોનું આલંબન છોડીને સહજ પારિણામિક સ્વભાવનું જ આલંબન લઈને એકાગ્ર થાય છે; તે જ મુક્તિનું કારણ છે. પોતાના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનું આલંબન કરનારો ભાવ જ ‘અહિંસા’ છે; તેણે પોતાના આત્માની અહિંસા કરી. એ સિવાય પરભાવનું આલંબન કરનારો ભાવ તે હિંસા છે. ત્રિકાળ પારિણામિકભાવની ભાવના કરનારો જે શુદ્ધભાવ છે તે જ ‘સત્’ છે, તે જ ‘દત્ત’ છે, તે જ ‘પરમ બ્રહ્મચર્ય’ છે ને તે જ ‘અનાસક્તિ ભાવ’ છે; તેમાં જ પરિગ્રહનો ત્યાગ છે. તે શુદ્ધ સ્વભાવના અવલંબનના ભાવમાં જ સમિતિ અને ગુપ્તિ આવી જાય છે; વળી તે જ ભાવ પ્રતિક્રમાણ છે. ચૈતન્ય ભગવાનનું અવલંબન કરતાં પુણ્ય-પાપથી ખરેખર પાછો ફર્યો તે જ પ્રતિક્રમાણ છે, તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે અને તે જ આલોચના છે, તેમ જ પ્રાયશ્ચિત્ત, તપ વગેરે બધું ય તેમાં આવી જાય છે. ચૈતન્યનું આલંબન કરનાર ભાવમાં જ આખો મોક્ષમાર્ગ સમાઈ જાય છે.

**મોક્ષ કલ્પો નિજ શુદ્ધતા તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકલ માર્ગ નિર્ગ્રંથ.**

સહજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ ત્રિકાળ છે તેનું અવલંબન કરનારો ભાવ જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. મોક્ષમાર્ગ કહો કે શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલંબન કહો, તેનો આશ્રય કહો, તેમાં સન્મુખતા કહો, તેમાં ઝૂકાવ કહો, -તે બધું એક જ છે. ધર્મના જેટલા પ્રકારો છે તે બધાય આ પરમ પારિણામિકભાવની ભાવનામાં સમાઈ જાય છે, પછી તેને આત્મસ્વરૂપનું અવલંબન કહો, આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય કહો, આત્મસ્વરૂપમાં સન્મુખતા કહો, આત્મસ્વરૂપમાં વલાણ કહો, આત્મામાં ઝૂકાવ કહો, કે ‘હું શુદ્ધ જ્ઞાયક છું’ એવી પરિણતિ કહો.

આવા સ્વભાવનું અવલંબન કરનારો જીવ અતિ આસન્નભવ્ય છે. તે જીવ પોતાના પારિણામિક સ્વભાવનું અવલંબન લઈને અન્ય ચારે ભાવોના આલંબનનો પરિહાર કરે છે અર્થાત્ પયયિનો આશ્રય છોડે છે; તેથી તેને પાપાટવીપાવક -શુભાશુભ ભાવોરૂપી વંગલને બાળી નાંખનાર અગ્નિ કલ્પો છે. આ રીતે શુદ્ધાત્માના ધ્યાનથી જ સમસ્ત પરભાવોનો પરિહાર થઈ જાય છે. આમ હોવાથી પંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રાયશ્ચિત્ત, આલોચના વગેરે બધું ય શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનમાં જ સમાઈ જાય છે. ચૈતન્યના અવલંબને જ આખું શાસન ઊભું થાય છે. વીતરાગી પંથ ચૈતન્યના અવલંબને જ થાય છે, બીજા કોઈના અવલંબને થતો નથી.

પોષ વદ ૩, મંગળવાર, ૧૫-૧-૫૨.

૧) આત્મસ્વરૂપને અવલંબનારો ભાવ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, તેમાં જ પ્રતિક્રમાણ વગેરે બધું સમાઈ જાય છે.

શરીરાદિ તો બાહ્ય સંયોગ છે; રાગાદિ વિકારભાવો પાણ સ્વભાવથી બાહ્ય છે. એક સમય પૂરતી વ્યક્ત પર્યાય પાણ ત્રિકાળી શક્તિથી બાહ્ય છે. જે ધ્રુવ પરમાત્મશક્તિ સદાય આત્મામાં પડી છે તેનો મહિમા કરીને તેનું અવલંબન કરવું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેને પ્રતિક્રમાણ વગેરે ગમે તે બોલથી ઓળખાવો. પોતાના ત્રિકાળી પરમાત્મતત્ત્વ સિવાય બીજા કોઈનું અવલંબન મોક્ષમાર્ગ નથી. શુભ રાગનું અવલંબન પાણ મોક્ષમાર્ગમાં નથી, તો પછી તે રાગના નિમિત્તોનું આલંબન તો શેનું હોય ? કોઈ પાણ નિમિત્તના, રાગના કે પયયિના અવલંબને ધર્મ કે મુક્તિ થતી નથી. એક શુદ્ધાત્માનું જ આલંબન છે; આલંબન એટલે તેની સન્મુખ થઈને તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ને તેમાં લીનતા કરવી તે જ મુક્તિમાર્ગ છે, તે જ સામાયિક, પ્રતિક્રમાણ વગેરે બધું ય છે.

૨) આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરવો તે મોક્ષમાર્ગ છે. એક આત્મા સિવાય પરવસ્તુનો આશ્રય ધર્મમાં નથી, સ્વાશ્રય થતો જાય તેટલો જ મોક્ષમાર્ગ છે, વચ્ચે વ્યવહાર-પરાશ્રયભાવ હોય તે મોક્ષમાર્ગ નથી. આત્માના સ્વરૂપનો આશ્રય કર્યો તે ભાવ જ સામાયિક છે, ભક્તિ છે, ને તે જ સમાધિ છે, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. મોક્ષમાર્ગમાં પોતાના આત્મા સિવાય ભગવાનનો આશ્રય પાણ નથી. પોતાની ક્ષાયિક પર્યાયનો પાણ આશ્રય નથી તો પછી રાગ-નિમિત્તનો આશ્રય તો ક્યાંથી હોય ? એકલા આત્મસ્વરૂપના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

૩) આત્મસ્વરૂપમાં સન્મુખતા તે જ ધર્મ છે. જેટલી સ્વરૂપમાં સન્મુખતા થઈ તેટલો વીતરાગી ધર્મ છે. તેને સામાયિક કહો, પ્રતિક્રમાણ કહો કે મોક્ષમાર્ગ વગેરે ગમે તે કહો.

૪) આત્મસ્વરૂપમાં વલાણવાળો ભાવ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. એ સિવાય વચ્ચે રાગાદિ વ્યવહારભાવ તરફનું વલાણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. આત્મસ્વરૂપમાં વલાણ કહો કે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર કહો તે એક જ છે.

૫) આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે ઝોક કહો - તેમાં ઝૂકાવ કરવો તે મોક્ષમાર્ગ છે. આ બધા બોલ જુદા નથી પાણ સ્વભાવ તરફ ઝૂકેલા એક ભાવમાં જ તે બધા બોલ આવી જાય છે. પર તરફ - રાગ કે અરાગ પર્યાય તરફ ઝૂકતા નિર્મળતા થતી નથી. સ્વભાવ તરફ ઝૂક્યો તેટલી જ નિર્મળતા અને ધર્મ છે.

૬) આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું એટલે પ્રથમ તો તેને ઓળખીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે મોક્ષમાર્ગ છે. સમ્યગ્દર્શન પાણ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનથી જ થાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર પાણ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનથી જ થાય છે. એ રીતે આત્મધ્યાનમાં મોક્ષમાર્ગની બધી ક્રિયાઓ સમાઈ જાય છે.

૭) પરમ પારિણામિકભાવની ભાવના કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. લોકો કહે છે કે ભાવના કરો- પાણ કોની ? અંદરમાં ધ્રુવ પારિણામિક ભગવાન બિરાજી રહ્યો છે, તેની ભાવના તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

૮) 'હું ધ્રુવ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય છું' એવી પરિણતિ તે મોક્ષમાર્ગ છે. પરિણતિ તે પર્યાય છે, પણ તેનો આશ્રય શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય છે

આ આઠ બોલ કહ્યા તે બધાય એકાર્થ છે. બધાયમાં મૂળભૂત એક જ વસ્તુનો આશ્રય છે.

અહીં આઠ બોલ કહ્યા તે સિવાય બીજા પણ ઘણાં બોલ છે. જેમ કે નિર્વિકલ્પતા, વીતરાગતા, શાંતિ, સ્વસંવેદન, આનંદ, ધર્મ, ભક્તિ, સમાધિ વગેરે. દ્રવ્યસંગ્રહમાં ઘણાં બોલ કહ્યા છે પણ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વભાવની લીનતામાં જ તે બધા સમાઈ જાય છે.

હવે ટીકાકાર આ ગાથા ઉપર શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૦

(મન્દાક્રાન્તા)

યઃ શુદ્ધાત્મન્યવિચલમનાઃ શુદ્ધમાત્માનમેકં
નિત્યજ્યોતિઃપ્રતિહતતમઃપુંજમાઘન્તશૂન્યમ્ ।
ધ્યાત્વાજસ્રં પરમકલયા સાર્ધમાનન્દમૂર્તિ
જીવન્મુક્તો ભવતિ તરસા સોડ્યમાચારરાશિઃ ॥ ૧૯૦ ॥

શ્લોકાર્થ : જોગે નિત્ય જ્યોતિ વડે તિમિરપૂંજનો નાશ કર્યો છે, જે આદિ-અંત રહિત છે, જે પરમ કળા સહિત છે અને જે આનંદમૂર્તિ છે -એવા એક શુદ્ધ આત્માને જે જીવ શુદ્ધ આત્મામાં અવિચળ મનવાળો થઈને નિરંતર ધ્યાવે છે, તે આ આચારરાશિ જીવ શીઘ્ર જીવનમુક્ત થાય છે. ॥ ૧૮૦ ॥

જીઓ, અહીં તો કહે છે કે આનંદમૂર્તિ શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તે જીવ પોતે આચારરાશિ છે. લોકો કહે છે કે કંઈ આચાર બતાવો ! અહીં આચારનો ઢગલો બતાવ્યો કે શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરવું તેમાં બધાય આચાર આવી જાય છે. શુદ્ધ આત્મા કેવો છે ? જે નિત્ય જ્ઞાનજ્યોતિરૂપ છે. જ્ઞાનજ્યોતિમાં તિમિરનો અભાવ જ છે. જે અનાદિ-અનંત એકરૂપ છે, પરમ કળા સહિત છે અને સદાય આનંદની મૂર્તિ છે, આનંદ જ તેનું સ્વરૂપ છે. આવા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં અવિચળ ભાવવાળો થઈને જે જીવ તેને ધ્યાવે છે તે આચારરાશિ જીવ શીઘ્ર જીવનમુક્ત થાય છે. આત્માના ધ્યાનમાં ઠર્યો તે જીવ ચારિત્રનો ઢગલો છે. ધર્મના બધા આચાર તેનામાં આવી ગયા છે. તે જીવ અલ્પકાળે પૂર્ણ મુક્તદશા પામી જાય છે એવો જ વસ્તુસ્વરૂપનો ક્રમ છે.

હવે મોક્ષમાર્ગમાં 'નિયમ' શું છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે :-

ગાથા ૧૨૦

સુહઅસુહવચનરચણં રાયાદીભાવવારણં કિચ્ચા ।

અપ્પાણં જો જ્ઞાયદિ તસ્સ દુ ણિયમં હવે ણિયમા ॥ ૧૨૦ ॥

શુભાશુભવચનરચનાનાં રાગાદિભાવવારણં કૃત્વા ।

આત્માનં યો ધ્યાયતિ તસ્ય તુ નિયમો ભવેન્નિયમાત્ ॥ ૧૨૦ ॥

છોડી શુભાશુભ વચનને, રાગાદિભાવ નિવારીને,

જે જીવ ધ્યાવે આત્મને, તેને નિયમથી નિયમ છે. ૧૨૦.

અન્વયાર્થ : (શુભાશુભવચનરચનાનામ્) શુભાશુભ વચનરચનાનું અને (રાગાદિભાવવારણમ્) રાગાદિભાવોનું નિવારણ (કૃત્વા) કરીને (યઃ) જે (આત્માનમ્) આત્માને (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય તુ) તેને (નિયમાત્) નિયમથી (-નિશ્ચિતપાણે) (નિયમઃ ભવેત્) નિયમ છે.

જીઓ, આ નિયમસારનો 'નિયમ' ! નિયમ કહો કે મોક્ષમાર્ગ કહો. ચૈતન્યનું ધ્યાન કરતાં રાગાદિ ભાવોનું નિવારણ થઈ જાય છે, તેને જ ખરેખર મોક્ષનો નિયમ કહ્યો છે. આ ખપે ને આ ન ખપે એવો વ્યવહારનો વિકલ્પ તે તો રાગ છે, તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગનો નિયમ નથી. આ શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગનો શુદ્ધ નિયમ પ્રગટે છે. અહો ! નિયમસારમાં આચાર્યદેવે ચિદાનંદી આત્માના અવલંબનમાં જ બંધી ક્રિયાઓ સમાડી દીધી છે. શુદ્ધ જ્ઞાયકવસ્તુનો આશ્રય તે જ નિશ્ચયથી, નિયમથી મોક્ષમાર્ગ છે. આત્મસન્મુખતા વગર ભલે પંચ મહાવ્રત પાળે પણ તેને ખરેખર નિયમ નથી.

શુદ્ધ નિશ્ચય નિયમ કોને હોય છે ? તે વાત કરે છે. જે પરમતત્ત્વનો જાણનાર હોય. પોતાનો ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ તે જ પરમ તત્ત્વ છે. સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ પણ ખરેખર પરમ તત્ત્વ નથી. ત્રિકાળ પરમ તત્ત્વને જાણીને મહા તપોધન નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્તમાં પરાયાણ રહે છે. મન-વચન-કાયાનું લક્ષ છોડીને ચૈતન્યમાં જ લક્ષને એકાગ્ર કર્યું છે અને સંસારરૂપી વેલના મૂળ-કંદરૂપ અશુભ કે શુભ એવી વચનરચનાનું નિવારણ કર્યું છે એટલે કે સ્વરૂપના ધ્યાનમાં ઠર્યો ત્યાં વચનરચનાનું લક્ષ જ છૂટી ગયું છે. એ રીતે વચનરચનાનો તિરસ્કાર કર્યો છે. એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ પરભાવોને પણ છોડે છે, તેને છોડવાનું કહ્યું.

હવે કોની ભાવના કરે છે તે કહે છે. અંતરમાં શુદ્ધ ઉપયોગના બળથી, સતતપાણે અખંડ અદ્વૈત આનંદસ્યંદી એવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વની સદા ભાવના ભાવે છે, તે મહા તત્ત્વજ્ઞાની મુનિઓને શુદ્ધ નિશ્ચય નિયમ છે - આવો ભગવાન સૂત્રકર્તાનો અભિપ્રાય છે. વ્યવહાર રત્નત્રયના શુભ રાગને અહીં

મોક્ષમાર્ગનો નિયમ નથી કહ્યો પણ જેમાં ત્રિકાળી આનંદ ઝરે છે એવા સહજ શુદ્ધ કારણપરમાત્માની ભાવનાથી જ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનો નિયમ હોય છે. કોઈ નિમિત્ત કે વ્યવહાર-રાગના બળથી ચૈતન્યતત્ત્વની ભાવના થતી નથી પણ સ્વસન્મુખ શુદ્ધોપયોગના બળથી જ અંતરંગમાં ચૈતન્યતત્ત્વની ભાવના થાય છે. આ શુદ્ધોપયોગ તે જ ખરેખર મોક્ષમાર્ગનો કર્મકાંડ છે.

અહીં ટીકાકાર મુનિરાજ પદ્મપ્રભમલધારિદેવ કહે છે કે ભગવાન સૂત્રકર્તાનો આવો અભિપ્રાય છે કે શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ નિશ્ચય નિયમ છે. જુઓ, કુંદકુંદાચાર્યદેવને “ભગવાન” કહ્યા છે. જેને ચૈતન્યની ભાવનાવાળો શુદ્ધોપયોગ નથી તેને ખરેખર નિયમ હોતો નથી. વ્યવહાર વ્રત-તપના વિકલ્પો તે મોક્ષમાર્ગનો નિયમ નથી, તેનાથી મોક્ષ થતો નથી. માટે કહ્યું છે કે શુદ્ધોપયોગથી આત્મસ્વભાવની ભાવના કરવી તે જ નિશ્ચયથી નિયમ છે, તે એક જ મોક્ષમાર્ગ છે.

શ્લોક ૧૮૧

(હરિણી)

વચનરચનાં ત્યક્ત્વા ભવ્યઃ શુભાશુભલક્ષણાં
સહજપરમાત્માનં નિત્યં સુભાવયતિ સ્ફુટમ્ ।
પરમયમિનસ્તસ્ય જ્ઞાનાત્મનો નિયમાદયં
ભવતિ નિયમઃ શુદ્ધો મુક્ત્યંગનાસુખકારણમ્ ॥ ૧૯૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જે ભવ્ય શુભાશુભસ્વરૂપ વચનરચનાને છોડીને સદા સ્ફુટપાણે સહજપરમાત્માને સમ્યક્ પ્રકારે ભાવે છે, તે જ્ઞાનાત્મક પરમ યમીને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સુખનું કારણ એવો આ શુદ્ધ નિયમ નિયમથી (-અવશ્ય) છે. ॥ ૧૮૧ ॥

શુભ-અશુભ વચનના વિકલ્પને છોડીને જે ભવ્ય જીવ અંતરમાં સદા પ્રગટપાણે સહજપરમાત્માને સમ્યક્ પ્રકારે ભાવે છે તે મુનિ પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈ ગયા છે. તે પરમ મુનિને મુક્તિરૂપી સ્ત્રીના સુખની પ્રાપ્તિનું કારણ એવો શુદ્ધ નિયમ હોય છે. જગતમાં સ્ત્રી પરણે તેનો તો વિયોગ થઈ જાય છે, તેમાં જરાય સુખ નથી પણ આત્માની શુદ્ધ પરિણતિરૂપી સ્ત્રીનો સાદિ-અનંતકાળમાં કદી વિરહ થતો નથી.

પોષ વદ ૪, બુધવાર, ૧૬-૧-૫૨.

શુદ્ધ નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન છે. તેમાં શુદ્ધ નિયમને પણ સમાવી દીધો છે. પોતાના સહજ સ્વભાવની ભાવના કરવી તે જ નિશ્ચયથી નિયમ છે. હવે શ્લોકમાં તે સહજ તત્ત્વને નમસ્કાર કરે છે ને તેની ભાવના કરે છે.

શ્લોક ૧૮૨

(માલિની)

અનવરતમસ્વંડાદ્વૈતચિન્નિર્વિકારે
નિખિલનયવિલાસો ન સ્ફુરત્યેવ કિંચિત્ ।
અપગત્ત્વમ્ ઇહ યસ્મિન્ ભેદવાદસ્સમસ્તઃ
તમહમભિનમામિ સ્તૌમિ સંભાવયામિ ॥ ૧૯૨ ॥

શ્લોકાર્થ : જે અનવરતપાણે (-નિરંતર) અખંડ અદ્વૈત ચૈતન્યને લીધે નિર્વિકાર છે તેમાં (- તે પરમાત્મપદાર્થમાં) સમસ્ત નયવિલાસ જરાય સ્ફુરતો જ નથી. જેમાંથી સમસ્ત ભેદવાદ (- નયાદિ વિકલ્પ) દૂર થયેલ છે તેને (-તે પરમાત્મપદાર્થને) હું નમું છું, સ્તવું છું, સમ્યક્ પ્રકારે ભાવું છું. ॥ ૧૮૨ ॥

જે પરમાત્મતત્ત્વ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, તેમાં નિશ્ચય-વ્યવહારના ભેદો નથી; નયોના ભેદનો વિલાસ અખંડ સહજ તત્ત્વમાં નથી. નિશ્ચયનું આ પડખું ને વ્યવહારનું તે પડખું -એવા ભેદો એક અખંડ તત્ત્વમાં નથી. સહજ અખંડ તત્ત્વમાં નયવિલાસની સ્ફુરાણા થતી નથી. વસ્તુ તો વસ્તુ જ છે; તેમાં ભેદવાદ દૂર થયો છે, આ અખંડ દૃષ્ટિનો વિષય છે. શુદ્ધનય અને અશુદ્ધનયના વિકલ્પો પરમાત્મતત્ત્વમાં નથી, એવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વને હું નમું છું. આ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના કરવી તેમાં જ નમસ્કાર, સ્તવન, સામાયિક, ભક્તિ, સમાધિ વગેરે બધું સમાઈ જાય છે. અંદરના પરમાત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થયો તો જે જ પરમાત્માની ખરી સ્તવના કરી, તે જ પરમાત્માને નમ્યો; અને તો જે જ પરમાત્માની ભાવના કરી. પોતે સ્વરૂપથી અખંડ પરમાત્મા છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન એકાગ્રતા કરવા તે જ નિયમ, સ્તવન ને વંદન છે.

વળી ફરીને તે અભેદતત્ત્વની ભાવના કરીને તેને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૧૮૩

(અનુષ્ઠમ)

ઇદં ધ્યાનમિદં ધ્યેયમયં ધ્યાતા ફલં ચ તત્ ।
એભિર્વિકલ્પજાલૈર્યન્નિર્મુક્તં તન્નમામ્યહમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

શ્લોકાર્થ : આ ધ્યાન છે, આ ધ્યેય છે, આ ધ્યાતા છે અને પેલું ફળ છે -આવી વિકલ્પજાળોથી જે મુક્ત (-રહિત) છે તેને (-તે પરમાત્મતત્ત્વને) હું નમું છું. ॥ ૧૮૩ ॥

આ મારું પરમાત્મતત્ત્વ ધ્યેય છે, મારો આત્મા જ ધ્યાતા છે ને હું ધ્યાન કરું છું તથા પૂર્ણ મુક્તદશા

તે તેનું ક્ષણ છે. આવા ભેદની વિકલ્પજાળ પાણ જે પરમાત્મતત્ત્વમાં નથી, એવા સહજ પરમાત્મતત્ત્વને હું નમું છું.

વળી વિશેષ કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૪

(અનુષ્ટુપ)

ભેદવાદાઃ કદાચિત્સ્યુર્યસ્મિન્ યોગપરાયણે ।

તસ્ય મુક્તિર્ભવેન્નો વા કો જાનાત્યાર્હતે મતે ॥ ૧૯૪ ॥

શ્લોકાર્થ : જે યોગપરાયાણમાં કદાચિત્ ભેદવાદો ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ જે યોગનિષ્ઠ યોગીને ક્યારેક વિકલ્પો ઊઠે છે), તેની અર્હતના મતમાં મુક્તિ થશે કે નહિ થાય તે કોણ જાણે છે ? ॥૧૮૪॥

આત્મા અખંડ ગુણોનો પિંડ છે, તે સ્વભાવમાં જોડાણ કરીને લીન થવું તે યોગ છે; તે સ્વભાવમાં વિકલ્પ નથી. તે સ્વભાવમાં ઠરેલા એવા યોગી-મુનિઓને કદાચિત્ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વગેરે ભેદના વિકલ્પો ઊઠે છે, પણ તે વિકલ્પ વડે મુક્તિ થતી નથી; માટે કહ્યું કે જેને ભેદવાદ ઉત્પન્ન થાય છે તેને અર્હતના મતમાં મુક્તિ થશે કે નહિ થાય ? તે કોણ જાણે છે ? સર્વજ્ઞના અભિપ્રાયમાં ભેદવાદથી-વિકલ્પથી મુક્તિ થશે-એમ જ્ઞાની તો માનતો નથી. “કોણ જાણે છે ?” એમ કહેવામાં શંકા નથી, પણ એમ કહે છે કે અરે ! ભેદથી મુક્તિ થશે - એમ સર્વજ્ઞના અભિપ્રાયમાં તો નથી, જ્ઞાની તો ભેદથી મુક્તિ માનતા નથી; મુનિને ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે છે પણ આ વિકલ્પ મને મુક્તિનું કારણ થશે એમ જ્ઞાની તો માનતા નથી. જે ભેદથી-વ્યવહારના આશ્રયથી મુક્તિ માને છે તે જિનના મતમાં નથી. સમ્યક્જ્ઞાની ભેદને મુક્તિનું કારણ માનતા જ નથી. ભેદથી અર્હતના મતમાં મુક્તિ થશે કે નહિ તે કોણ જાણે ? અજ્ઞાની તેનાથી મુક્તિ માને, પણ જ્ઞાની તો ભેદને મોક્ષનું કારણ માનતા નથી. અભેદ આત્માના આશ્રયની ભાવના તે જ નિયમથી નિયમ છે. તે નિશ્ચય નિયમને મોક્ષનું કારણ કહ્યું, તેના ઉપરથી આ શ્લોકમાં આ ભેદવાદનો નિષેધ કર્યો કે ભેદથી જિનશાસનમાં મુક્તિ થતી જ નથી. આ એકલા ભેદની તો વાત નથી પણ અભેદની દષ્ટિપૂર્વક મુનિને જરાક દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ભેદના વિકલ્પ આવે તે પણ મુક્તિનું કારણ અર્હતના શાસનમાં નથી. અર્હતદેવનો અભિપ્રાય તો અભેદ સ્વભાવના આશ્રયે જ મુક્તિ થાય- તેવો છે. ભેદના આશ્રયે મુક્તિ થતી નથી.

હવે આ અધિકારની છેલ્લી ગાથામાં નિશ્ચય કાયોત્સર્ગનું સ્વરૂપ કહે છે.

ગાથા ૧૨૧

કાયાઈપરદવ્યે થિરભાવં પરિહરત્તુ અપ્પાણં ।

તસ્સ હવે તણુસગ્ગં જો જ્ઞાયઈ ણિવ્વિયપ્પેણ ॥ ૧૨૧ ॥

કાયાદિપરદ્રવ્યે સ્થિરભાવં પરિહત્યાત્માનમ્ ।

તસ્ય ભવેત્તનૂત્સર્ગો યો ધ્યાયતિ નિર્વિકલ્પેન ॥ ૧૨૧ ॥

કાયાદિ પરદ્રવ્યો વિષે સ્થિરભાવ છોડી આત્મને

ધ્યાવે વિકલ્પવિમુક્ત, કાયોત્સર્ગ છે તે જીવને. ૧૨૧.

અન્વયાર્થ : (કાયાદિપરદ્રવ્યે) કાયાદિ પરદ્રવ્યમાં (સ્થિરભાવમ્ પરિહત્ય) સ્થિરભાવ છોડીને (યઃ) જે (આત્માનમ્) આત્માને (નિર્વિકલ્પેન) નિર્વિકલ્પપણે (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય) તેને (તનૂત્સર્ગઃ) કાયોત્સર્ગ (ભવેત્) છે.

અંતર્મુખ નિર્વિકલ્પ પર્યાયમાં આખું જૈનશાસન સમાડી દીધું છે. કાયોત્સર્ગ વગેરે બધું તેમાં સમાઈ જાય છે.

કાયા વગેરે પરદ્રવ્યો મારે માટે સ્થિર નથી, તે બધા અનિત્ય છે, નિત્ય સ્થિર તો મારો સહજ સ્વભાવ છે -એમ સમજીને જે પોતાના આત્માને જ નિર્વિકલ્પપણે ધ્યાવે છે તેને કાયોત્સર્ગ હોય છે. સ્વરૂપમાં ઈર્ષો ત્યાં કાયાનું લક્ષ જ છૂટી ગયું, તે જ ખરો કાયોત્સર્ગ છે.

તનના ઉત્સર્ગની સાથે સાથે ક્ષેત્ર, ઘર વગેરે સમસ્ત પરદ્રવ્યના ઉત્સર્ગની વાત પણ લઈ લીધી છે.

કાયા તો સાદિ-સાંત છે, મૂર્તિક છે, ચૈતન્યના સ્વભાવથી વિજાતીય છે; આત્મા અનાદિ અનંત અને શરીર સાદિ-સાંત; આત્મા અમૂર્ત અને શરીર મૂર્ત; આત્મા ચૈતન્યમય ને શરીર જડ હોવાથી તે વિજાતીય છે; વળી તે શરીર વિભાવવ્યંજનપર્યાયરૂપ આકારવાળું છે, ને આત્મા સહજસ્વરૂપ છે. આ રીતે દેહ પોતાથી અત્યંત ભિન્ન છે ને અસ્થિર છે. વળી ‘આદિ’ કહેતાં દેહની સાથે ક્ષેત્ર, ઘર, લક્ષ્મી, સ્ત્રી તેમજ ભેદના વિકલ્પો તે બધું ય મારે માટે અસ્થિર છે, તે કોઈનો આશ્રય મને નથી. મારો સનાતન આત્મા જ મારે માટે સ્થિર છે. શરીરાદિ પરદ્રવ્યો કે પુણ્ય-પાપના ભાવો તે કોઈ સનાતન નથી, એની સામે નિત્ય નિરંજન મારો સહજ કારણપરમાત્મા એક જ સનાતન ધ્રુવ છે, એના આશ્રયે કાયાદિનો ઉત્સર્ગ થાય છે, તે જ ખરો કાયોત્સર્ગ છે.

કાયાદિ પરદ્રવ્યોમાંથી સ્થિરભાવ છોડીને, તેમ જ વ્યવહાર ક્રિયાકાંડના જે આરંભર છે તેના વિવિધ વિકલ્પોનો જે કોલાહલ તેનાથી રહિત થઈને સહજ આત્માને ધ્યાવે છે તેને કાયોત્સર્ગ છે. જુઓ તો ખરા ! વ્યવહાર ક્રિયાકાંડને આરંભર કલ્પો અને તેના વિવિધ વિકલ્પોને કોલાહલ કલ્પો - એમ કહીને હેયવૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કર્યો છે. છેલ્લે પોતે જ કહે છે કે આ ટીકાએ હેયવૃત્તિઓને નિરસ્ત કરી છે, છોડવા યોગ્ય એવી સમસ્ત વિભાવવૃત્તિઓને દૂર ફેંકી દીધી છે. ચકલાંના કીવી... કીવી...જેવો આ વિકલ્પોનો જે કોલાહલ છે તેનાથી પાણુ રહિત થઈને, જે ધ્યાવે છે તે જીવ કેવો છે ?

સહજ તપના સમુદ્રને ઉછાળવામાં જે ચંદ્ર સમાન છે, એવો જે જીવ સહજ કારણપરમાત્માને નિત્ય વિકલ્પના કોલાહલથી રહિત થઈને ધ્યાવે છે તે સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો શિખામણિ છે, ને તેને ખરેખર નિશ્ચય કાયોત્સર્ગ છે. જ્યાં સહજ કારણપરમાત્મામાં એકાગ્ર થયો ત્યાં સહજ પરમ વૈરાગ્ય થયો, ત્યાં તપરૂપી સમુદ્ર ઊછળ્યો, ને તેણે જ ખરો કાયોત્સર્ગ કર્યો. ખરેખર તનનો ઉત્સર્ગ તો જ્ઞાનશરીરી આત્માના અવલંબને થાય છે. ઊભા રહેવું કે બેસવું તેનું નામ કાયોત્સર્ગ નથી. સહજ ચૈતન્યમાં લીનતા તે જ કાયોત્સર્ગ છે, તે સિવાય વ્યવહાર ક્રિયાકાંડના આરંભરનો તો આ આખી ટીકાએ ઉપહાસ કર્યો છે. મુનિવરો-સંતોએ વ્યવહારના વિકલ્પના કોલાહલનો ઉપહાસ કર્યો છે.

હવે આ શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ પાંચ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૧૮૫

(મન્દાક્રાન્તા)

કાયોત્સર્ગો ભવતિ સતતં નિશ્ચયાત્સંયતાનાં

કાયોદ્ભૂતપ્રબલતરતત્કર્મમુક્તેઃ સકાશાત્ ।

વાચાં જલ્પપ્રકરવિરતેર્માનસાનાં નિવૃત્તેઃ

સ્વાત્મધ્યાનાદપિ ચ નિયતં સ્વાત્મનિષ્ઠાપરાણામ્ ॥ ૧૯૫ ॥

શ્લોકાર્થ : જે નિરંતર સ્વાત્મનિષ્ઠાપરાણુ (-નિજ આત્મામાં લીન) છે તે સંયમીઓને, કાયાથી ઉત્પન્ન થતાં અતિ પ્રબળ કર્મોના (-કાયા સંબંધી પ્રબળ ક્રિયાઓના) ત્યાગને લીધે, વાણીના જલ્પસમૂહની વિરતિને લીધે અને માનસિક ભાવોની (-વિકલ્પોની) નિવૃત્તિને લીધે, તેમ જ નિજ આત્માના ધ્યાનને લીધે, નિશ્ચયથી સતત કાયોત્સર્ગ છે. ॥ ૧૮૫ ॥

જેઓ સ્વાત્મામાં લીન છે એવા સંતોને ચોવીસે કલાક -ક્ષણે ને પળે- સતત પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

જે મુનિઓ સ્વ આત્માના પ્રેમાળ થઈને તેમાં સ્થિર થઈ ગયા છે, તેમને દેહાદિ પ્રત્યેનો ભાવ અટકી ગયો છે, ને દેહની ક્રિયાઓ પાણુ સહેજે અટકી ગઈ છે. વળી વાણીના જલ્પસમૂહથી વિરતિ થઈ ગઈ છે, તેમ જ મનના વિકલ્પ છૂટી ગયા છે. એ રીતે મન, વચન ને કાયા ત્રણે તરફનું વલાણુ અટકી ગયું છે તેમ જ નિજ આત્માના ધ્યાનને લીધે નિશ્ચયથી સતત કાયોત્સર્ગ હોય છે. પોતાના આત્માનું જ ધ્યાન છે, તેમાં અરિહંત કે સિદ્ધનું પાણુ લક્ષ નથી. સ્વ આત્માના ધ્યાનમાં ઈરતાં દેહ-વાણી-મન તરફનું વલાણુ જ છૂટી ગયું. તે જ ખરો કાયોત્સર્ગ છે. અમુક પાઠ બોલી જવા તે કાંઈ કાયોત્સર્ગ નથી, કાયા વગરનો અને મન-વાણી-વિકલ્પો વિનાનો એવો જ સહજ જ્ઞાનશરીરી આત્મા છે તેમાં સ્થિર થવું તે જ તનનો ઉત્સર્ગ એટલે કે કાયોત્સર્ગ છે.

આત્મામાં એકાગ્રતા વિના દેહાદિ પરની મમતા છૂટે ક્યાંથી ? આત્મામાં સ્થિર થયા તે મુનિઓને સતતપાણુ કાયોત્સર્ગ જ છે. કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાને છોડવી; કાયાને કઈ રીતે છોડવી ? કાયાને છોડવીનો અર્થ જ એમ છે કે કાયા વગેરે તરફનું વલાણુ છોડીને ચૈતન્યમાં એકાગ્રતા કરવી. ચૈતન્ય-તત્ત્વમાં એકાગ્ર થયો ત્યાં પર પ્રત્યેનું વલાણુ છૂટી ગયું તે જ કાયોત્સર્ગ છે.

ત્રિકાળી સહજ પરમતત્ત્વના આશ્રયે એવો નિશ્ચય કાયોત્સર્ગ થાય છે. તેથી તે સહજ તત્ત્વનો મહિમા કહે છે.

શ્લોક ૧૮૬

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપુંજનિર્મગ્નમાસ્વત્-

સહજપરમતત્ત્વં મુક્તમોહાન્ધકારમ્ ।

સહજપરમદૃષ્ટ્યા નિષ્ઠિતન્મોઘજાતં(?)

ભવભવપરિતાપૈઃ કલ્પનાભિશ્ચ મુક્તમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

શ્લોકાર્થ : સહજ તેજઃપુંજમાં નિમગ્ન એવું તે પ્રકાશમાન સહજ પરમ તત્ત્વ જ્યવંત છે - કે જેણે મોહાંધકારને દૂર કર્યો છે (અર્થાત્ જે મોહાંધકાર રહિત છે), જે સહજ પરમ દૃષ્ટિથી પરિપૂર્ણ છે અને જે વૃથા-ઉત્પન્ન ભવભવના પરિતાપોથી તથા કલ્પનાઓથી મુક્ત છે. ॥૧૮૬॥

સહજ જ્ઞાનપુંજમાં લીન એવું આ સહજ પરમાત્મતત્ત્વ જ્યવંત વર્તે છે. જે તારે કાયોત્સર્ગ કરવો હોય તો આ જ્યવંત વર્તતા સહજ તત્ત્વમાં આવી જ ! કાયાદિ કોઈ પદાર્થો જ્યવંત વર્તતા નથી. સહજ જ્ઞાનપુંજ એવો જે વસ્તુસ્વભાવ તેમાં સહજ પરમતત્ત્વ નિમગ્ન છે, એટલે કે સહજ તત્ત્વ પોતે પોતાના સહજ સ્વભાવમાં જ નિમગ્ન છે. તેણે મોહાંધકારને દૂર કર્યો છે એટલે કે તેમાં મોહ છે જ નહિ, અને સહજ પરમ દૃષ્ટિથી તે ત્રિકાળ પરિપૂર્ણ છે, તથા વૃથા ઉત્પન્ન એવા ભવભવના

પરિતાપથી તથા કલ્પનાઓથી તે મુક્ત છે. એવું સહજ તત્ત્વ જ્યવંત વર્તે છે ! જુઓ તો ખરા ! આ સહજ તત્ત્વના ગાણાં ! પુત્ર પરાણે ત્યાં બાઈ કેવા ગાણાં ગાય છે !! તે તો બધા વૃથા છે. અહીં વિકલ્પ ઊઠતાં મુનિરાજે આ સહજ તત્ત્વના અપૂર્વ ગાણાં ગાયા છે. અહો ! સહજ તત્ત્વમાં ભવભવના પરિતાપનો અભાવ છે. ઈન્દ્ર, ચક્રવર્તી વગેરેના ભવ કરવા પડે તે પાણ પરિતાપ છે, ચૈતન્ય ભગવાન તો ત્રિકાળ પરિપૂર્ણ છે, તેનામાં ભવભવનો વૃથા પરિતાપ નથી. વર્તમાન પ્રગટેલી પર્યાય આ વસ્તુના ગાણાં ગાય છે. વર્તમાન પર્યાયનો જ જોગે સ્વીકાર ન કર્યો તેને તો વસ્તુના ગાણાં ગાવાનું ક્યાં રહ્યું ? કેમ કે પર્યાય વગર વસ્તુનો મહિમા કરશે કોણ ? મહિમા કરનાર તો વર્તમાન પર્યાય છે. સહજ સ્વભાવ ત્રિકાળ જ્યવંત વર્તી રહ્યું છે તેમાં પર્યાયની લીનતા થઈ તે જ સાચો કાયોન્સર્ગ છે; તેમાં બહારનો કોઈ કોલાહલ નડતો નથી.

પોષ વદ પ, ગુરુવાર, ૧૭-૧-૫૨.

આ નિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર છે. તે નિશ્ચય પ્રાયશ્ચિત્ત સહજ શુદ્ધસ્વભાવના અવલંબને થાય છે. તેથી અહીં સહજ ચૈતન્યચમત્કાર તત્ત્વનો અનુભવ કરવાનું કહે છે.

શ્લોક ૧૮૭

(માલિની)

ભવભવસુખમલ્લં કલ્પનામાત્રરમ્યં
તદ્વિલમપિ નિત્યં સંત્યજામ્યાત્મશક્ત્યા ।
સહજપરમસૌખ્યં ચિત્તમત્કારમાત્રં
સ્ફુટિતનિજવિલાસં સર્વદા ચેતયેહમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

શ્લોકાર્થ : અલ્પ (-તુર્ય) અને કલ્પનામાત્રરમ્ય (-માત્ર કલ્પનાથી જ રમણીય લાગતું) એવું જે ભવભવનું સુખ તે સઘળું ય હું આત્મશક્તિથી નિત્ય સમ્યક્ પ્રકારે તજું છું; (અને) જેનો નિજ વિલાસ પ્રગટ થયો છે, જે સહજ પરમ સૌખ્યવાળું છે અને જે ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર છે, તેને (- તે આત્મતત્ત્વને) હું સર્વદા અનુભવું છું. ॥ ૧૮૭ ॥

જુઓ, આ અનાદિનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. પ્રથમ તો પરમાં સુખ માન્યું હોય તો, સ્વભાવના ભાન વડે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; અને પછી સ્વભાવના અનુભવમાં લીન થવું તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

આ નિયમસાર ભાગવતશાસ્ત્ર છે; આ ભગવાનનું શાસ્ત્ર છે, દૈવી શાસ્ત્ર છે; આત્માનું ભાગવત છે, પવિત્ર શાસ્ત્ર છે. છેલ્લે ટીકાકારે આ શાસ્ત્રને ભાગવતશાસ્ત્ર કહ્યું છે. તેમાં ભગવાન આત્માનો મહિમા ખૂબ ગાયો છે.

સંસારમાં સ્વર્ગનો ભવ કરવો પડે તે પાણ પરિતાપ છે. સ્વર્ગના સુખ કે ભોગભૂમિના જુગલિયાના

સુખ તે બધાય કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે, અને તુર્ય છે, તેમાં ક્યાંય ખરું સુખ નથી. માટે એવા ભવભવના કલ્પિત સુખને હું આત્મશક્તિથી છોડું છું. આત્મશક્તિ વડે જ સંસારનો રાગ ટળે છે. કોઈ નિમિત્તની શક્તિથી કે રાગની શક્તિથી ભવનો ભાવ ટળતો નથી, પાણ સ્વભાવની શક્તિથી જ ભવભવના કલ્પિત સુખ (-એટલે કે ખરેખર દુઃખ) તેનો ત્યાગ થાય છે. અંતર્મુખ આત્મશક્તિમાં એકાગ્ર થઈને ઈન્દ્રિયો તરફના વલાણને હું છોડું છું, અને હું મારા ચૈતન્યચમત્કાર સ્વભાવને જ અનુભવું છું. મારો આત્મા સહજ (સ્વાભાવિક) પરમ સુખમય છે. ભવભવના સુખ તો કલ્પિત છે ને આત્મા સહજ સુખમય છે, ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર છે, એવા આત્માનો નિજ વિલાસ પ્રગટ થયો છે, તે આત્માને જ હું સર્વદા અનુભવું છું. જુઓ, આનું નામ ભવભવનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આવા અનુભવથી હું અલ્પકાળે પરમાત્મા થઈશ - એમ મુનિરાજ કહે છે.

શ્લોક ૧૮૮

(૫૪૫)

નિજાત્મગુણસંપદં મમ હૃદિ સ્ફુરન્તીમિમાં
સમાધિવિષયામહો ક્ષણમહં ન જાને પુરા ।
જગત્ત્રિતયવૈભવપ્રલયહેતુદુઃકર્મણાં
પ્રભુત્વગુણશક્તિતઃ સ્વલુ હતોસ્મિ હા સંસૃતૌ ॥ ૧૯૮ ॥

શ્લોકાર્થ : અહો ! મારા હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન આ નિજ આત્મગુણસંપદાને -કે જે સમાધિનો વિષય છે તેને - મેં પૂર્વે એક ક્ષણ પાણ જાણી નહિ. ખરેખર, ત્રણ લોકના વૈભવના પ્રલયના હેતુભૂત દુષ્કર્મોની પ્રભુત્વગુણશક્તિથી (-દુષ્ટ કર્મોના પ્રભુત્વગુણની શક્તિથી), અરેરે ! હું સંસારમાં માર્યો ગયો છું. (-હેરાન થઈ ગયો છું.) ॥ ૧૮૮ ॥

જુઓ, આ પ્રાયશ્ચિત્તની રીત ! અહો ! મારા આત્મામાં પ્રગટ જે નિજ આત્મગુણની સંપદા છે તે સમાધિનો વિષય છે, તેને મેં કદી પૂર્વે એક ક્ષણ પાણ જાણી નથી. ચૈતન્યસ્વભાવની સંપદાને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનનો વિષય ન કર્યો. ચૈતન્યની પ્રભુતાને ચૂકીને, અરેરે ! હું દુષ્કર્મોની પ્રભુત્વશક્તિથી સંસારમાં માર્યો ગયો છું. મેં મારી ચૈતન્ય પ્રભુતાને ન જાણી માટે દુષ્કર્મોની પ્રભુતા થઈ. મને મારી ચૈતન્ય સંપદાની મહત્તા ન આવી ને વિકારની મહત્તા આવી તેથી જ હું સંસારમાં રખડ્યો ! જે ચૈતન્યની પ્રભુતાનું માહાત્મ્ય આવ્યું હોય તો પુણ્ય-પાપ વગેરેનું માહાત્મ્ય આવે નહિ. ચૈતન્યને ચૂકીને કર્મના નિમિત્તમાં જોડાયો તેથી મારો ત્રણ લોકનો નિજવૈભવ હાણાઈ ગયો. ચૈતન્યનો ત્રણ લોકને જાણનારો વૈભવ, અને બાહ્યમાં પુણ્યના નિમિત્તે ઈન્દ્રો જેને નમે એવો તીર્થકરનો વૈભવ; તેવી ચૈતન્યની પ્રભુતાને ભૂલ્યો ત્યારે કર્મને પ્રભુતા આપી, તેથી પોતાનો ત્રણ લોકનો વૈભવ હાણાઈ ગયો. આમ જાણીને

હવે ચૈતન્યશક્તિની પ્રભુતા વડે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે; હવે ચૈતન્યશક્તિને સંભાળી છે એટલે હવે સંસારમાં રખડવાનો નથી.

પહેલાં પોતે પોતાની પ્રભુતાને ચૂક્યો ત્યારે જડને પ્રભુતા આપી હતી પણ કર્મનું જોર હતું એમ નથી બતાવવું. શ્રીમદે કહ્યું છે કે : “કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ છે તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અબોધતાની તે આત્માને પ્રાપ્તિ હોય, એમ અનુભવ થાય છે.” (શ્રીમદ્ રાજયંદ્ર, પૃ. ૧૪૦ આવૃત્તિ બીજી)

કર્મમાં આત્મબુદ્ધિ પોતે કરી છે, તે પોતાની જ ભૂલ છે; અહીં અજ્ઞાની નિમિત્ત ઉપર જોર આપે છે, પણ “આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ” કોણે કર્યો? -તે વાત ભૂલી જાય છે. આત્માની પ્રભુતા ચૂકીને પરમાં આત્મબુદ્ધિથી પોતે પરનો સંગ કર્યો તેથી સંસારમાં રખડ્યો. અરેરે ! હું મારી પ્રભુતાને પૂર્વે ભૂલ્યો. આમ કોણ કહે છે? જોણે પોતાની પ્રભુતાનું વર્તમાન ભાન થયું છે તે કહે છે. ચૈતન્યની પ્રભુતા વડે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને હવે હું સંસારમાં હેરાન થવાનો નથી.

શ્લોક ૧૯૯

(આર્યા)

भवसंभवविषभूरुहफलमखिलं दुःखकारणं बुद्ध्वा ।

आत्मनि चैतन्यात्मनि संजातविशुद्धसौख्यमनुभुंक्ते ॥ ૧૯૯ ॥

શ્લોકાર્થ : ભવોત્પન્ન (-સંસારમાં ઉત્પન્ન થતાં) વિષવૃક્ષના સમસ્ત ફળને દુઃખનું કારણ જાણીને હું ચૈતન્યાત્મક આત્મામાં ઉત્પન્ન વિશુદ્ધસૌખ્યને અનુભવું છું. ॥ ૧૯૯ ॥

આ રીતે સુકવિજનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભભલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં શુદ્ધનિશ્ચય-પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકાર નામનો આઠમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૯. પરમ-સમાધિ અધિકાર

હવે સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ પરભાવોના વિધ્વંસના હેતુભૂત પરમ-સમાધિ અધિકાર કહેવામાં આવે છે.

સ્વભાવમાં લીનતા થતાં મોહ-રાગ-દ્વેષનો અભાવ થવો તેનું નામ જ સમાધિ છે. જમીનમાં દટાવું એનું નામ સમાધિ નથી. જોગી-બાવા જે શ્વાસ ચડાવીને સમાધિ લ્યે છે તે ખરેખર સમાધિ નથી. અહીં સમાધિનું ખરું સ્વરૂપ કહે છે.

ગાથા ૧૨૨

वयणोच्चारणकिरियं परिचत्ता वीयरायभावेण ।

जो ज्ञायदि अप्पाणं परमसमाही हवे तस्स ॥ ૧૨૨ ॥

वचनोच्चारणक्रियां परित्यज्य वीतरागभावेन ।

यो ध्यायत्यात्मानं परमसमाधिर्भवेत्तस्य ॥ ૧૨૨ ॥

વચનોચ્ચારણક્રિયા તજી, વીતરાગ નિજ પરિણામથી

ધ્યાવે નિજાત્મા જેહ, પરમ સમાધિ તેને જાણવી. ૧૨૨.

અન્યર્થ : (વચનેચ્ચારણક્રિયાં) વચનોચ્ચારણની ક્રિયા (પરિત્યજ્ય) પરિત્યાગીને (વીતરાગભાવેન) વીતરાગભાવથી (યઃ) જે (આત્માનં) આત્માને (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય) તેને (પરમસમાધિઃ) પરમ સમાધિ (ભવેત્) છે.

બહારનું લક્ષ છોડીને ચૈતન્યની ગિરિગુફામાં ઊંડો.....ઊંડો ઊતરી ગયો તે જ ખરી સમાધિ છે. આવી વીતરાગી સમાધિ વડે અંદરમાં કેવળજ્ઞાનરૂપી લોચન પ્રગટે છે. આવી પરમ સમાધિનું આ કથન છે.

“ક્યારેક અશુભવંચનાર્થે વચનવિસ્તારથી શોભતું પરમવીતરાગ સર્વજ્ઞનું સ્તવનાદિક પરમ જિનયોગીશ્વરે પણ કરવા યોગ્ય છે.”

વીતરાગતાની ભાન સહિત, અશુભના ત્યાગ અર્થે ક્યારેક મુનિને ભક્તિ વગેરેનો શુભ રાગ આવે છે. ક્યારેક આવો શુભભાવ હોય છે તે અહીં બતાવવું છે. વિશેષ તો અંતરમાં રમાણતા અને અંતરનું ચિંતવન હોય છે. દ્રવ્યાનુયોગના તત્ત્વનો વિચાર કરવો તેમાં ઘણો શુભ રાગ છે.

‘મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક’માં ૨૯૨માં પાને કહે છે કે :

“કોઈ જીવ કહે છે કે - કરાણાનુયોગમાં ગુણસ્થાનનું, માર્ગાદિકનું, કર્મપ્રકૃતિઓનું વા ત્રિલોકાદિકનું કથન કર્યું છે, હવે તેને જાણી લીધું કે “આ આમ છે અને આ એમ છે”. પણ તેમાં પોતાનું કાર્ય શું સિદ્ધ થયું ? કાં તો ભક્તિ કરીએ કાં તો વ્રત-દાનાદિક કરીએ અગર કાં તો આત્માનુભવ કરીએ તો તેથી પોતાનું ભલું થાય.

સમાધાન - પરમેશ્વર તો વીતરાગ છે. ભક્તિ કરવાથી પ્રસન્ન થઈ તે કાંઈ કરતા નથી. પણ ભક્તિ કરતાં જે મંદકષાય થાય છે તેનું સ્વયં જ ઉત્તમ ફળ થાય છે, હવે કરાણાનુયોગના અભ્યાસમાં તેનાથી (ભક્તિથી) પણ અધિક મંદકષાય થઈ શકે છે તેથી તેનું ફળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. વળી વ્રતદાનાદિક તો કષાય ઘટાડવાના બાહ્ય નિમિત્તસાધન છે અને કરાણાનુયોગનો અભ્યાસ કરતાં ત્યાં ઉપયોગ જોડાઈ જાય ત્યારે રાગાદિક દૂર થાય છે તેથી તે અંતરંગ નિમિત્તસાધન છે, માટે તે વિશેષ કાર્યકારી છે, વ્રતાદિક ધારણ કરીને પણ અધ્યયનાદિ કરીએ છીએ. બીજું આત્માનુભવ સર્વોત્તમ કાર્ય છે. પરંતુ સામાન્ય અનુભવમાં ઉપયોગ ટકતો નથી અને ઉપયોગ ત્યાં ન ટકે ત્યારે અન્ય વિકલ્પો થાય છે. ત્યાં જો કરાણાનુયોગનો અભ્યાસ હોય તો તે વિચારોમાં ઉપયોગને જોડે, એ વિચારો વર્તમાન રાગાદિક પણ ઘટાડે છે તથા ભાવી રાગાદિક ઘટાડવાના કારણ છે માટે અહીં (કરાણાનુયોગમાં) ઉપયોગને જોડવો. જીવ કર્માદિકના નાના પ્રકારના ભેદ જાણતાં તેમાં કાંઈ રાગાદિક કરવાનું પ્રયોજન નથી તેથી રાગાદિક વધતા નથી, અને વીતરાગ થવાનું પ્રયોજન તેમાં ઠામ ઠામ પ્રગટ છે તેથી રાગાદિક મટાડવાનું એ કારણ છે.”

અમુક જ શુભ રાગ કરવો એમ ન હોય, જે વખતે જે પ્રકારની લાયકાત તેવો શુભ રાગ હોય છે. કોઈ વખતે સ્તુતિ વગેરેનો વિકલ્પ પણ હોય છે. એકાંત પક્ષ ખેંચે કે અમુક જ શુભ વિકલ્પ હોય ને બીજો ન જ હોય -તો તે યથાર્થ સ્થિતિ સમજ્યો નથી.

અહીં તો વચનના વિકલ્પનો નિષેધ કરવા માટે પહેલાં તે વચન ક્યારેક હોય છે તે બતાવે છે. મુનિઓને ક્યારેક શુભ રાગ વખતે શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય, જિનેન્દ્રદેવનું સ્તવન વગેરે હોય છે. પરમાર્થથી તો પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત વચન સંબંધી વ્યાપાર કરવાયોગ્ય નથી. મુનિવરો શાસ્ત્રની રચના કરે કે “વંદિતુ સર્વસિદ્ધે.....” એ પણ વચનનો શુભ વિકલ્પ છે; તે શુભના કાળે તેવો વિકલ્પ આવી જાય છે. તે અપેક્ષાએ તેને કરવાયોગ્ય કહ્યો છે, પણ પરમાર્થે તે રાગ કરવા જેવો નથી. શુભ તેમ જ અશુભ સમસ્ત વિકલ્પ રહિત થઈને જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપના અનુભવમાં લીનતા તે જ પરમ સમાધિ છે. તેથી સ્વાધ્યાય વગેરેની વચનરચનાનો જે વિકલ્પ તેને પણ છોડીને પરમ વીતરાગભાવે કારણપરમાત્માને ધ્યાવવો તે જ પરમ સમાધિ છે. તેવી પરમ સમાધિ ન હોય ત્યારે વીતરાગતાપોષક એવા જિનશાસ્ત્રની સ્વાધ્યાય, વીતરાગની સ્તુતિ વગેરેનો શુભ વિકલ્પ આવે છે, પણ બીજા અશુભને આવવા દેતો નથી; પરમાર્થે તો તે શુભ રાગ પણ કાઢવ છે, વિકાર છે. તેનો વ્યાપાર પણ કરવા

જેવો નથી. તે મલિન પરિણામોથી રહિત વીતરાગી પરિણામે જે શુદ્ધ કારણપરમાત્માને ધ્યાવે છે તેને જ સમાધિ હોય છે. એટલે પર્યાયને ન માને, પર્યાયમાં વિકાર છે એમ ન માને તેવા એકાંતી મિથ્યાદષ્ટિને આવી વીતરાગી સમાધિ હોતી નથી. શુદ્ધ કારણપરમાત્માને સ્વાત્માના આશ્રયે પરમ નિશ્ચય ધર્મધ્યાનથી ને શુક્લધ્યાનથી ધ્યાવે છે તેને જ સમાધિ છે. જ્ઞાયક એકસ્વરૂપ ત્રિકાળ છે, તે જ નિશ્ચય કારણપરમાત્મા છે, તેમાં લીનતારૂપ પરમ શુક્લધ્યાનથી જે ધ્યાવે છે તેનું નામ જ પરમ સમાધિ છે. જુઓ ! આ દિગંબર સંતોના તીવ્ર વચનો ! પરમ શુક્લધ્યાનથી ઉગ્રભાવના વર્તે છે; અલ્પકાળે સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને પરમ સમાધિથી કેવળજ્ઞાન લેવાની ભાવના છે.

ત્રિકાળ નિરાવરણ શુદ્ધ કારણપરમાત્મા છે તેને ઓળખીને, આત્માના આશ્રયે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનથી ધ્યાવે છે, તથા જ્ઞાયક એકસ્વરૂપમાં લીનતા વડે પરમ શુક્લધ્યાનથી ધ્યાવે છે તેવો સંયમી દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મની સેનાને લૂંટનાર છે, તે સંયમીને ખરેખર પરમ સમાધિ છે. દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ છે એમ માને, ને સ્વભાવના આશ્રયે તેનો નાશ કરે તેનું નામ સમાધિ છે. આ દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મને જે સ્વીકારે જ નહિ એવા વેદાંત વગેરેમાં આવી પરમ સમાધિ હોય નહિ. આત્માને એકાંત શુદ્ધ જ માન્યો ને પર્યાયને માની નહિ તેને સમાધિ કરવાનું રહેતું નથી. પહેલાં શુભભાવ અનેક પ્રકારનો છે એમ જાણે, તે વિકાર રહિત શુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વને જાણે અને તેના આશ્રયે જે ધર્મ - શુક્લધ્યાનથી આત્માને ધ્યાવે, તેવા સંયમી મુનિને જ પરમ સમાધિ હોય છે, બીજાને સમાધિ હોતી નથી. આવા સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થયું તે પણ શ્રદ્ધા અપેક્ષાએ સમાધિ છે. ને અહીં તો તેમાં લીનતાથી મુનિની પરમ સમાધિની વાત છે. સમ્યગ્દર્શનપૂર્વકના વીતરાગી ચારિત્રની આ વાત છે. અંતરસ્વભાવની દષ્ટિપૂર્વક તેમાં લીનતારૂપ વીતરાગી ચારિત્ર તે જ ખરી સમાધિ છે.

પોષ વદ ૬, શુક્રવાર, ૧૮-૧-૫૨.

આ પરમ-સમાધિનો અધિકાર છે. ૧૨૨મી ગાથા પૂરી થઈ. તેના ઉપર ટીકાકાર શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૦૦

(વંશસ્થ)

સમાધિના કેનચિદુત્તમાત્મનાં

હૃદિ સ્ફુરન્તીં સમતાનુયાયિનીમ્ ।

યાવન્ન વિદ્મઃ સહજાત્મસંપદં

ન માદૃશાં યા વિષયા વિદામહિ ॥ ૨૦૦ ॥

શ્લોકાર્થ : કોઈ એવી (-અવાર્ણનીય, પરમ) સમાધિ વડે ઉત્તમ આત્માઓના હૃદયમાં સ્ફુરતી,

સમતાની અનુયાયિની સહજ આત્મસંપદાને જ્યાં સુધી અમે અનુભવતા નથી, ત્યાં સુધી અમારા જેવાઓને જે વિષય છે તેને અમે અનુભવતા નથી. ॥ ૨૦૦ ॥

ચૈતન્યસ્વરૂપના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્રતા પ્રગટ થાય તેનું નામ સમાધિ છે. પુણ્ય-પાપ તે તો અસમાધિ છે. શરીરાદિ તો બાહ્ય ઉપાધિ છે. ચૈતન્યની વીતરાગી સમતા તે જ પરમ શાંત સમાધિ છે. ચૈતન્યમાં લીનતારૂપ સમાધિ અવાર્ણનીય છે; તે સમાધિ વડે ઉત્તમ આત્માઓના હૃદયમાં આત્મસંપદા સ્ફુરે છે. તે આત્મસંપદા સમતાને અનુસરનારી છે. ચૈતન્યની સમતા વડે અંતરમાં પ્રગટતી સહજ આત્મસંપદાને જ્યાં સુધી અમે અનુભવતા નથી ત્યાં સુધી અમારા જેવા મુનિઓનો જે વિષય છે એવા સહજ તત્ત્વનો અનુભવ થતો નથી. જુઓ ! મુનિઓનો વિષય તો સહજ આત્મસંપદા જ છે, કોઈ નિમિત્ત કે વ્યવહાર તે ખરેખર મુનિઓનો વિષય નથી. જેમ છ ખંડનું રાજ તે ચક્રવર્તીની સંપદા છે તેમ ધર્મી - પવિત્ર આત્માઓની આ સહજ આત્મસંપદા છે; તે જ સાચી સંપદા છે. મુનિરાજને વિકલ્પ વર્તે છે તેથી કહે છે કે અમે જ્યાં સુધી અંતરમાં નિર્વિકલ્પપાણે સ્થિર ન થઈએ ત્યાં સુધી સહજ આત્મસંપદાને અનુભવતા નથી.

હવે ૧૨૩મી ગાથામાં આત્માને ધ્યાવવાની સામગ્રીનું વાર્ણન કરશે. લોકો બાહ્ય સામગ્રીને માને છે પણ અહીં તો અંતરની નિર્મળ પર્યાયને જ ધર્મની સામગ્રી તરીકે વાર્ણવે છે.

આત્મધ્યાનની ખાસ સામગ્રીનું વાર્ણન

ગાથા ૧૨૩

સંજમણિયમતવેણ દુ ધમ્મજ્ઞાણેણ સુક્કજ્ઞાણેણ ।

જો જ્ઞાયઙ્ અપ્પાણં પરમસમાહી હવે તસ્સ ॥ ૧૨૩ ॥

સંયમનિયમતપસા તુ ધર્મધ્યાનેન શુક્લધ્યાનેન ।

યો ધ્યાયત્યાત્માનં પરમસમાધિર્ભવેત્તસ્ય ॥ ૧૨૩ ॥

સંયમ, નિયમ ને તપ થકી, વળી ધર્મ-શુક્લધ્યાનથી,

ધ્યાવે નિજાત્મા જેહ, પરમ સમાધિ તેને જાણવી. ૧૨૩.

અન્વયાર્થ : (સંયમનિયમતપસા તુ) સંયમ, નિયમ ને તપથી તથા (ધર્મધ્યાનેન શુક્લધ્યાનેન) ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનથી (ય:) જે (આત્માનં) આત્માને (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય) તેને (પરમસમાધિ:) પરમ સમાધિ (ભવેત્) છે.

આ ગાથામાં સંયમ, નિયમ, તપ, ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાન - એવી પાંચ પ્રકારની સામગ્રી વાર્ણવી છે, તે સામગ્રી વડે જે પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે તેને પરમ સમાધિ છે.

આ ગાથામાં સમાધિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આત્માને ધ્યાવવો તે જ સમાધિ છે; તેને માટેની સામગ્રી વાર્ણવે છે

૧) “સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો પરિત્યાગ તે સંયમ છે”.

પહેલાં એમ નક્કી થવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો કે ઇન્દ્રિયો તરફનો વ્યાપાર તે મારા હિતને માટે નથી, તે મારું સ્વરૂપ નથી. -આમ નક્કી કર્યા વિના સમસ્ત ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો પરિત્યાગ કરીને અતિન્દ્રિય આત્મામાં વળી શકે નહિ, ને તેને તો દર્શનની શુદ્ધતા પાણ નથી. હું અતિન્દ્રિય સ્વભાવ છું -ને ઇન્દ્રિયો તરફનું વલાણ તે મારું સ્વરૂપ નથી- એમ ઓળખીને અતિન્દ્રિય સ્વભાવના આશ્રયે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો પરિત્યાગ તે સંયમ છે. આવો સંયમ તે આત્મધ્યાનની સામગ્રી છે.

૨) “નિજ આત્માની આરાધનામાં તત્પરતા તે નિયમ છે.”

મારા આત્મસ્વભાવની આરાધના સિવાય પરદ્રવ્યની આરાધનાથી મને લાભ નથી. કોઈ નિમિત્તની આરાધનાને નિયમ ન કહ્યો, પરંતુ નિજ આત્માની આરાધનામાં તત્પરતાને જ નિયમ કહ્યો. પહેલાં તેવો નિર્ણય કર્યો છે કે મારા સ્વભાવમાં તત્પરતા તે જ મને લાભરૂપ છે, પર તરફની તત્પરતા તે મને લાભરૂપ નથી. -આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક જ નિયમ હોય. નિજ આત્માની આરાધના કોણ કરી શકે ? જે પરથી લાભ માનતો હોય તે પોતાના આત્માની આરાધના કરી શકે નહિ. સ્વભાવના આશ્રયે જ નિયમ પ્રગટે છે. એવો નિયમ તે આત્મધ્યાનની સામગ્રી છે.

૩) “જે આત્માને આત્મામાં આત્માથી ધારી-ટકાવી-જોડી રાખે છે તે અધ્યાત્મ છે અને એ અધ્યાત્મ તે તપ છે.”

જીઓ ! આવો તપ કરનારને પહેલાં એવો નિર્ણય હોવો જોઈએ કે આત્માનો તપ કોઈ બહારના આશ્રયે નથી, પણ આત્માના સ્વભાવને આત્માથી આત્મામાં ધારી રાખવો -તેનું નામ અધ્યાત્મ તપ છે. અધ્યાત્મ એટલે આત્માની સન્મુખતા, અને તે જ તપ છે. અસંખ્યપ્રદેશી જ્ઞાનધામમાં આત્માને વસાવવો તે તપ છે. નિમિત્તથી કે વ્યવહારથી લાભ માને તેને આવો તપ હોઈ શકે નહિ. નિમિત્ત કે રાગ તે આત્મા નથી, એક સમયનો ક્ષયોપશમઅંશ છે તેટલો પણ આત્મા નથી, અખંડ ત્રિકાળી આત્મા છે, તેને પહેલાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં લીધો છે, પછી તેને સ્વભાવમાં ધારી રાખવો-ટકાવી રાખવો તેનું નામ તપ છે. આહાર છોડો તો તપ થાય કે ઈન્દ્રિયદમન કરો તો તપ થાય -એવું કાંઈ નથી કહ્યું, પણ આત્માને જાણીને તેને આત્મામાં જ ધારી રાખે તેને અધ્યાત્મ છે ને તે જ તપ છે. આત્માના ભાન વિના તપ હોય નહિ. આત્માના ધર્મની બધી સામગ્રી આત્માના જ આશ્રયે છે, બહારના આશ્રયે આત્માના ધર્મની સામગ્રી નથી. આવો પહેલાં નિર્ણય થવો જોઈએ. તે નિર્ણય વિના આત્માને આત્મામાં જોડે નહિ. એટલે આમાં નિર્ણય અને સ્થિરતા (શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર) બન્નેની વાત ભેગી છે. ક્યાં બેસીને ધર્મધ્યાન કરવું ? તો કહે છે કે ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મામાં બેસીને ધર્મધ્યાન કરવું. આત્માને વિકારમાં ન જવા દેવો પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રાખવો તેનું નામ તપ છે. -આવો તપ તે આત્મધ્યાનની સામગ્રી છે.

જીઓ, આ નિરાલંબી આત્મતત્ત્વ ! તારા અસંખ્ય પ્રદેશમાંથી જ કેવળજ્ઞાનનો પાક પાકવાનો છે; તારા સ્વ-દેશમાં (નિજ આત્મતત્ત્વમાં) અંતર્મુખ થઈને ત્યાં આરામ કર. અનાદિથી પરદેશમાં રખડ્યો, હવે સ્વદેશમાં આવીને વસ. સ્વદેશ એવો જે આત્મા તેમાં વસવું તે જ તપ છે, તેમાંથી જ કેવળજ્ઞાનનો પાક પાકવાનો છે.

સંયમ, નિયમ અને તપ એ ત્રણનું વાર્ણન કર્યું. હવે બે પ્રકારના ધ્યાન વાર્ણવે છે. આ પાંચ બોલ તે આત્મધ્યાનની સામગ્રી છે. બહારમાં અમુક વસ્ત્ર, અમુક નિર્જન ક્ષેત્ર, ગિરિગુફા, જંગલ વગેરે તે ખરેખર આત્મધ્યાનનું સાધન નથી, અથવા મેરુ ઉપર ભગવાન બેઠા છે- વગેરે પ્રકારનું ચિંતવન

તે પણ શુભ વિકલ્પ છે, ખરેખર આત્મધ્યાન તો આત્માના આશ્રયે જ થાય છે ને તેની સાચી સામગ્રી પણ આત્મામાં જ છે.

૪) “સમસ્ત બાહ્ય ક્રિયાકાંડના આડંબરનો પરિત્યાગ જેનું લક્ષણ છે એવી અંતઃક્રિયાના અધિકરણ-ભૂત આત્માને -કે જેનું સ્વરૂપ અવધિ વિનાના ત્રણે કાળે (અનાદિકાળથી અનંતકાળ સુધી) નિરુપાધિક છે તેને- જે જીવ જાણે છે, તે જીવની પરિણતિવિશેષ તે સ્વાત્માશ્રિત નિશ્ચયધર્મધ્યાન છે.”

બાહ્યક્રિયાને તો આડંબર કહ્યો છે. શુભ-અશુભભાવ તે પણ બાહ્યક્રિયાનો આડંબર છે. તે બાહ્યક્રિયાના ત્યાગરૂપ જે અંતઃક્રિયા છે તેનો આધાર જ્ઞાનાનંદ આત્મા છે. અંતઃક્રિયા એટલે વીતરાગી શુદ્ધપરિણતિરૂપ ક્રિયા, તે આત્માના જ આધારે છે, ને તેમાં સમસ્ત બાહ્યક્રિયાનો પરિત્યાગ છે. -આવો પહેલાં જોગે નિર્ણય કર્યો છે, તેને જ ધર્મધ્યાન હોય. બાહ્યક્રિયાના અભાવરૂપ ને અંતઃક્રિયાના આધારરૂપ એવા અનાદિઅનંત આત્મસ્વરૂપને જાણનાર જીવની જે નિર્મળ પરિણતિ છે તે જ સ્વાત્માશ્રિત ધર્મધ્યાન છે.

હું દેહાદિની ક્રિયાથી અને પુણ્ય-પાપની ક્રિયાથી રહિત છું - એનાથી રહિત, આત્મસ્વરૂપના આધારે પ્રગટતી નિર્મળ પરિણતિરૂપ અંતઃક્રિયા છે. તે અંતઃક્રિયાના આધારભૂત ત્રિકાળી નિર્વિકાર-સ્વરૂપ આત્મા છે -એમ જે જાણે છે તેને તેના આશ્રયે વિશિષ્ટ પરિણતિ પ્રગટે છે. તેનું નામ જ ધર્મધ્યાન છે. -આ આત્મધ્યાન માટેની સામગ્રી છે.

અહો ! પોતાના સહજ સ્વભાવના ગાણાં ન રુચે અને પુણ્ય-પાપના વખાણ રુચે - તેને તો આત્માનો પ્રેમ નથી. જેમ કોઈ માણસને મા-બાપના વખાણ સાંભળવા ન ગમે ને સ્ત્રીના વખાણ સાંભળતા મોહું મલકાવે તો તેના પ્રેમની દિશા ક્યાં વળેલી છે તે ખબર પડી જાય છે. તેમ ધર્મની ક્રિયાનો આધાર ભગવાન આત્મા છે તે માતા-પિતા સમાન છે, પોતે પોતાનો પરમાત્મા છે, નિમિત્ત તરીકે ધર્મના દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તે માતા-પિતા છે, તેના ગાણાં જેને ન રુચે અને લૌકિકના કે કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રના વખાણ રુચે તો તે સ્વચ્છંદ છે. પોતાના ગાણાં ગમે પણ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો મહિમા સાંભળવા વખતે કાંઈ ઉત્સાહ ન આવે, તો તેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે પ્રેમ નથી, તેના પ્રેમની દિશા સંસાર તરફ વળેલી છે.

હવે બીજી વાત : વ્યવહારમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પૂજા-ભક્તિ વગેરેની વાત આવે ત્યાં તો હોંશ આવે, પણ “તારો આત્મા જ પરમાત્મશક્તિથી ભરેલો છે, તે જ તારા ધર્મનો આધાર છે, તારા ધર્મની સામગ્રી તારા આત્મામાં જ છે.” -એવી વાત સાંભળતા રુચિ-હોંશ ને ઉત્સાહ ન આવે તો તેને આત્માના સ્વાશ્રિતધર્મની રુચિ નથી. તેને આત્માનું ધર્મધ્યાન હોતું નથી. જેને આત્માનો પ્રેમ હોય તેને આત્માની વાત સંભળાવનાર દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે પણ પ્રેમ હોય છે. પણ અહીં એકલા વ્યવહારમાં જ લાગ્યો રહે ને અંતરની ધર્મક્રિયાના આધારરૂપ આત્મા તરફ ન વળે તો તેને ધર્મધ્યાન

થતું નથી. માટે કહ્યું કે જોગે અંતઃક્રિયાના આધારરૂપ પોતાના ત્રિકાળી આત્માને જાણ્યો છે તેવા જીવની વિશિષ્ટ નિર્મળ પરિણતિ તે ધર્મધ્યાન છે. આત્માના આશ્રયે થતી નિર્મળ પરિણતિમાં ધર્મધ્યાનના ચારે પાયા સમાઈ જાય છે. આત્માના આશ્રયમાં ઠર્યો તે જ ધર્મધ્યાન છે. અંતરની વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર પરિણતિરૂપ જે અંતઃક્રિયા છે તેનો આધાર આત્મા છે એમ નક્કી કરનારનું વલાણ અંતરમાં વળ્યા વિના રહે નહિ. અંતરમાં વલાણ થતાં નિર્મળ પરિણતિ થઈ તે ધર્મધ્યાન છે, તે આત્માને ધ્યાવવાની સામગ્રી છે.

પ) “ધ્યાન-ધ્યેય-ધ્યાતા, ધ્યાનનું ફળ વગેરેના વિવિધ વિકલ્પોથી વિમુક્ત (અર્થાત્ એવા વિકલ્પો વિનાનું), અંતર્મુખાકાર (અર્થાત્ અંતર્મુખ જેનું સ્વરૂપ છે એવું), સમસ્ત ઇન્દ્રિયસમૂહથી અગોચર નિરંજન-નિજ પરમ તત્ત્વમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ (-એવું જે ધ્યાન) તે નિશ્ચય શુક્લધ્યાન છે”.

શુક્લધ્યાન તો પર્યાય છે, તે અંતર્મુખ નિજ પરમાત્મતત્ત્વમાં વિકલ્પરહિત એકાગ્રતાથી થાય છે. આ ધ્યાન છે ને આ તેનું ફળ છે, એવા ભેદના વિકલ્પ પાણ તે ધ્યાનમાં નથી; ધ્યાન-ધ્યેય વગેરેના ભેદનો વિકલ્પ ઊઠે તે બહિર્મુખભાવ છે; તેનાથી રહિત, અંતર્મુખ અતીન્દ્રિય પરમાત્મસ્વરૂપમાં અવિચળપાણે સ્થિરતા થવી તે જ પરમ શુક્લધ્યાન છે. શુક્લધ્યાન તે ઉત્કૃષ્ટ છે, આત્મામાં અવિચળ-સ્થિતિરૂપ એવું નિશ્ચયશુક્લધ્યાન તે આત્માને ધ્યાવવાના સામગ્રી છે. પહેલાં આવો નિર્ણય કર્યો છે કે અંતર્મુખ તત્ત્વ શું ? તેનો નિર્ણય કરીને તેમાં અવિચળ સ્થિરતા થઈ તે નિશ્ચય શુક્લધ્યાન છે, તે આત્મધ્યાનની ખાસ સામગ્રી છે.

ઉપવાસ કરવો હોય તો આગલે દિવસે બરાબર પુષ્ટ ખોરાક ખાય એટલે જાણે કે તે જ તપની સામગ્રી હોય ! અરે ભાઈ ! અહીં તો કહે છે કે આહારને છોડવો તે પાણ તપની સામગ્રી નથી, પાણ અંતરમાં તારો આત્મા ધ્રુવ ચિદાનંદ છે તેનો નિર્ણય કરીને તેમાં ઠર તે જ તપ છે, તે તપની સામગ્રી તારા આત્મામાં જ છે.

અહીં સંયમ, નિયમ, તપ તથા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એવા પાંચ બોલ વાર્ણવ્યા, તે આત્મધ્યાનની ખાસ સામગ્રી છે. આ સામગ્રીવિશેષો વડે પોતાના અખંડ અદ્વૈત પરમ ચૈતન્યમય આત્માને જે પરમ સંયમી નિત્ય ધ્યાવે છે તેને ખરેખર પરમ સમાધિ છે. ગુણ-પર્યાયોની અનેકતા હોવા છતાં વસ્તુસ્વભાવ એક છે તે અપેક્ષાએ અખંડ અદ્વૈત કહ્યું છે, એવા પરમ ચૈતન્યમય પરમાત્મ-તત્ત્વને અને તેમાં એકાગ્રતાથી થતી સંયમ-નિયમ-તપ વગેરે નિર્મળપરિણતિને જે ન માને તેવા યોગી-બાવાઓને સમાધિ હોતી નથી. આત્માની ઓળખાણ કરીને તેમાં એકાગ્ર થાય તેને જ ઉત્તમ સમાધિ થાય છે. “સમાહિવરમ્ ઉત્તમં દિતુ” એમ તીર્થંકરોની સ્તુતિમાં કહે છે, પાણ તે ઉત્તમ સમાધિ તો આ રીતે થાય છે. આ સિવાય બીજી રીતે સમાધિ થતી નથી.

પોષ વદ ૭, શનિવાર, ૧૯-૧-૫૨.

આ પરમ-સમાધિ અધિકારની ૧૨૩મી ગાથા પૂર્ણ કરતાં શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૦૧

(અનુષ્ટુપ)

નિર્વિકલ્પે સમાધૌ યો નિત્યં તિષ્ઠતિ ચિન્મયે ।

દ્વૈતાદ્વૈતવિનિર્મુક્તમાત્માનં તં નમામ્યહમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

શ્લોકાર્થ : જે સદા ચૈતન્યમય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહે છે, તે દ્વૈતાદ્વૈતવિમુક્ત (દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પોથી મુક્ત) આત્માને હું નમું છું. ॥ ૨૦૧ ॥

બહારના ક્રિયાકાંડમાં કે દર્શનવિશુદ્ધિ વગરના ધ્યાનમાં સમાધિ નથી. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું ભાન કરીને તેના આનંદમાં એકાગ્રતા થવી તેનું નામ સમાધિ છે. જ્ઞાનાનંદમય આત્માનું ભાન કરીને પછી તેમાં નિર્વિકલ્પ શાંતિથી જે રહે છે તેવા સંતોને નિરંતર પરમ સમાધિ છે, ને તેવા આત્માને હું નમું છું. આત્મા વસ્તુપાણે અદ્વૈત છે ને ગુણ-પર્યાયપાણે દ્વૈત પાણ છે -એવું ભાન કરીને પછી દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પ છોડીને જે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન રહે છે તેવા આત્માને હું નમું છું.

હવે આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ સમતા વગર ગમે તેટલું કરે તો પણ શ્રમાગાભાસને તે કાંઈ મોક્ષનું સાધન થતું નથી, એમ કહે છે :-

ગાથા ૧૨૪

કિં કાહદિ વળવાસો કાયકિલેસો વિચિત્તવવાસો ।

અજ્ઞયણમોળપહુદી સમદારહિયસ્સ સમણસ્સ ॥ ૧૨૪ ॥

કિં કરિષ્યતિ વનવાસઃ કાયક્લેશો વિચિત્રોપવાસઃ ।

અધ્યયનમૌનપ્રભૃતયઃ સમતારહિતસ્ય શ્રમણસ્ય ॥ ૧૨૪ ॥

વનવાસ વા તનકલેશરૂપ ઉપવાસ વિધવિધ શું કરે ?

રે ! મૌન વા પઠનાદિ શું કરે સામ્યવિરહિત શ્રમણને ? ૧૨૪.

અન્યથાર્થ : (વનવાસઃ) વનવાસ, (કાયક્લેશ વિચિત્રોપવાસઃ) કાયકલેશરૂપ અનેક પ્રકારના ઉપવાસ, (અધ્યયનમૌનપ્રભૃતયઃ) અધ્યયન, મૌન વગેરે (કાર્યો) (સમતારહિતસ્ય શ્રમણસ્ય) સમતારહિત શ્રમણને (કિં કરિષ્યતિ) શું કરે છે (-શો લાભ કરે છે) ?

બહારમાં બગલાની જેમ શાંત થઈને બેસી જવું તેવી સમતાની આ વાત નથી, પણ આ તો સંયોગનું બહુમાન ટળીને, સ્વભાવના બહુમાન વડે તેમાં જેમને વીતરાગી લીનતા થઈ છે એવા સંતોની સમાધિની વાત છે. જેણે સ્વચૈતન્યના મહિમાને જાણ્યો નથી ને તેમાં લીનતા પ્રગટી નથી તેવા શ્રમાગાભાસને બાહ્ય ક્રિયાકાંડ વડે કાંઈ પણ મોક્ષ સાધન થતું નથી. મોક્ષનું સાધન તો અંતરંગ સ્વરૂપના આશ્રયે છે.

જેને અંતરમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવલિંગ પ્રગટ્યું નથી ને કેવળ બાહ્ય દ્રવ્યલિંગી છે, તે શ્રમાગાભાસ છે. હું બીજાને રાજી કરું કે હું બીજાથી રાજી થાઉં એવી જેની બુદ્ધિ છે તેને તો સમતાની ગંધ પણ નથી. સમસ્ત કર્મકાદવથી રહિત અને પરમ આનંદના હેતુભૂત એવો પરમ સમતાભાવ તે મોક્ષનું કારણ છે. પણ તેવા સમતાભાવ વગર શ્રમાગાભાસ ભલે વનવાસમાં વસે કે ઉગ્ર કાયકલેશ કરે તો પણ તેને મોક્ષ સાધન કિંચિત નથી. દ્રવ્યલિંગી શ્રમાગાભાસ કેવો છે ? કે જંગલમાં વસે, વસાનો તાણોવાણો ય ન રાખે, વર્ષા ઋતુમાં વૃક્ષ નીચે વસે ને ઉપરથી પાણીની ધારા ટપકતી હોય, પણ અંતરમાં વીતરાગી દૃષ્ટિ ને સ્થિરતારૂપ સમતા પ્રગટી નથી તો વનમાં રહેવાથી શું ? અરે ! હું તો ચિદાનંદ આત્મા, જગતથી ઉદાસ, જિનપ્રતિમા છું, ચૈતન્યબિંબ જિનપ્રતિમા છું -એવું જેને ભાન નથી ને બહારમાં પ્રચંડ તડકામાં તપ તપે છે, ધોર તડકામાં ઊંચા પર્વતની શિલા ઉપર જઈને બેસે છે, તેને તે બધું ફોગટ છે, મોક્ષનું સાધન તેને જરા ય થતું નથી. જુઓ!

અહીં કુંદકુંદ આચાર્યદેવ આત્મજ્ઞાન વિનાની બધી ક્રિયાઓને મોક્ષ માટે નિષ્ફળ બતાવે છે.

વળી શિયાળાની કડકડતી ઠંડી હોય ને આખી રાત ખૂલ્લી જગ્યામાં દિગંબરપાણે રહે - તો પણ અંતરમાં ચૈતન્યની સમતા વગર તેને કિંચિત્ ધર્મસાધન નથી. દ્રવ્યલિંગી શ્રમાગને વસ્ત્રાદિ હોય જ નહિ, જેને વસ્ત્રાદિ હોય તેને તો દ્રવ્યલિંગ પણ નથી. અહીં તો કહે છે કે અંતરમાં ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માના આશ્રય વિના ગમે તેટલા બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કરે તો પણ તે કાંઈ મોક્ષનું સાધન નથી.

વળી માત્ર હાડકાં અને ચામડીરૂપ થઈ ગયું હોય તેવા શરીરને કલેશદાયક મહા ઉપવાસ કરે, શરીરને સૂકવી નાખે પણ અંતરમાં આત્મજ્ઞાન વિના તેને કાંઈ લાભ નથી. વળી તે શ્રમાગાભાસ સદા અધ્યયનપટુતા રાખે એટલે કે અનેક શાસ્ત્રોનો સદા અભ્યાસ કર્યા કરે -પણ અંતરમાં આત્માના આશ્રય વિના તે બધું ફોક છે, તે કાંઈ પ્રશંસનીય નથી. વળી તે સતત મૌનવ્રત પાળે, પણ અંદરમાં ચૈતન્યતત્ત્વ વિકારથી નિવૃત્ત છે તેનો અનુભવ નથી, તેને સમાધિ નથી, ને તેને તે કાંઈ મોક્ષનું કારણ થતું નથી, તેને ઉપાદેયજ્ઞ જરાય નથી; એટલે કે તે ઉપવાસ આદિ કરી કરીને ભલે સ્વર્ગજ્ઞ પામે, પણ તે જ્ઞ પ્રશંસનીય નથી, ઉપાદેય નથી. ઉપાદેય તો એક મોક્ષજ્ઞ જ છે, તે મોક્ષનું સાધન આત્મજ્ઞાન વિના થતું નથી.

ચૈતન્યનું આત્મજ્ઞાન અને તેમાં એકાગ્રતા વગર શ્રમાગને બાહ્ય ક્રિયાકાંડના શુભભાવો શું કરશે? તેનાથી કાંઈ પણ ઉપાદેયજ્ઞ જરા ય થતું નથી.

એવી રીતે શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત અમૃતાશીતિમાં પ૮મા શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે કે :-

(માલિની)

ગિરિગહનગુહાદ્યારણ્યશૂન્યપ્રદેશ-

સ્થિતિકરણનિરોધધ્યાનતીર્થોપસેવા ।

પ્રપઠનજપહોમૈર્બ્રહ્મણો નાસ્તિ સિદ્ધિઃ

મૃગય તદપરં ત્વં ભોઃ પ્રકારં ગુરુભ્યઃ ॥

શ્લોકાર્થ : પર્વતની ઊંડી ગુફા વગેરેમાં કે વનના શૂન્ય પ્રદેશમાં રહેવાથી, ઈન્દ્રિયનિરોધથી, ધ્યાનથી, તીર્થસેવાથી (તીર્થસ્થાનમાં વસવાથી), પઠનથી, જપથી અને હોમથી બ્રહ્મની (આત્માની) સિદ્ધિ નથી; માટે, હે ભાઈ ! તું ગુરુઓ દ્વારા તેનાથી અન્ય પ્રકારને શોધ.

પર્વતની ઊંડી ગુફામાં રહે કે એકાંત જંગલમાં જઈને રહે, ને ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ કરે, તો પણ તે કોઈ સાધન વડે આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. સ્વાદને જીતે, લૂખું ખાય, બહારમાં આંખ ઊંચી ન કરે, વગેરે પ્રકારે પાંચ ઈન્દ્રિયોને જીતે અને શુભ રાગરૂપ ધ્યાનમાં એકાગ્ર થાય -પણ તેનાથી ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આત્મજ્ઞાન વિનાનું ધ્યાન તો તરંગ સમાન છે. વળી

તીર્થની સેવા કરે, તીર્થમાં જઈને ચાર ચાર માસ રહે પણ ત્યાંથી ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી શાસ્ત્ર વાંચ્યા કરે કે જાપ જાપ્યા કરે તથા હોમ કરે એટલે કે ભગવાન પાસે પૂજામાં અર્ધને સ્વાહા કરે - તે કોઈ ઉપાયથી બ્રહ્મની સિદ્ધિ થતી નથી. ‘નવ લાખ જપંતા નરક નિવારે’ - તે વાત બરાબર નથી. કરોડો નવકાર ગાણે તો ય આત્માની પ્રાપ્તિ થાય તેમ નથી. એટલે કે કોઈ પણ શુભ રાગ વડે આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે હે ભાઈ ! તું ગુરુઓ દ્વારા તે બધા બાહ્ય સાધનો સિવાય બીજા પ્રકારને શોધ !

“મૃગયં તદપરં ત્વં મો પ્રકારં ગુરુભ્યઃ”

હે ભાઈ ! તું વ્રત-તપ-જપ વગેરેના શુભભાવથી બીજા ઉપાયને શ્રીગુરુ પાસેથી શોધ ! એટલે કે જે કોઈ જીવ વ્રત-તપ-પૂજા વગેરે ક્રિયાકાંડના શુભ રાગથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવાનું કહેતા હોય તે કોઈ સાચા ગુરુ નથી, પણ તેનાથી અનેરો ઉપાય જે બતાવતાં હોય તેવા ગુરુ પાસે જઈને તું આત્માની સિદ્ધિના ઉપાયને શોધ !! “હે ભાઈ ! શ્રીગુરુ વડે આનાથી બીજા પ્રકારને તું શોધ” એમ કહીને જેટલા શુભભાવના પ્રકારો ઈન્દ્રિયનિરોધ-તપ વગેરે કહ્યા તે બધાયનો મોક્ષસાધનમાંથી નિષેધ કર્યો છે, ને તેનાથી બીજો કોઈ ઉપાય બાકી રહી ગયો છે તેને તું શોધ એમ કહ્યું છે.

વ્રતાદિનો શુભ રાગ તો અનંતવાર કર્યો પણ તેનાથી ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ ન થઈ, માટે તેનાથી જુદું મૂળ સાધન શું બાકી રહી ગયું તે શ્રીગુરુ પાસે જઈને શોધ !

વળી આ ૧૨૪મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૦૨

(દ્વુતવિલંબિત)

અનજનાદિતપશ્ચરણૈઃ ફલં

સમતયા રહિતસ્ય યતેર્ન હિ ।

તત્ત્વં નિજતત્ત્વમનાકુલં

મજ મુને સમતાકુલમંદિરમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

શ્લોકાર્થ : ખરેખર સમતા રહિત યતિને અનજનાદિ તપશ્ચરણોથી ફળ નથી; માટે હે મુનિ! સમતાનું કુલમંદિર એવું જે આ અનાકુળ નિજ તત્ત્વ તેને ભજ. ॥ ૨૦૨ ॥

નિજ તત્ત્વના આશ્રયે વીતરાગી સમતા તે જ ખરી સમતા છે. એ સિવાયનો મંદ કષાય કરે તે ખરી સમતા નથી. જે મુનિને ચૈતન્યના આશ્રયે વીતરાગી સમતા થઈ નથી તેને અનજન, વૈયાવચ્ચ વગેરે તપશ્ચરણથી ફળ નથી. માટે હે મુનિ ! સમતાનું કુલમંદિર એવા તારા સ્વતત્ત્વને જ ભજ!

સમતાનું વંશપરંપરાનું ઉત્તમ ઘર તો પોતાનો સહજ આત્મા છે; અનાદિથી સંતો તે સ્વભાવના આશ્રયે સમતા કરી કરીને મુક્તિ પામતા આવ્યા છે, અનાદિથી પોતાનો સ્વભાવ પરમ સમતાનું ઘર છે, તે આત્માના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટે છે. રાગ તે કાંઈ સમતાનું પરંપરાનું સ્થાન નથી. જે મકાન વગેરે ઘણી પેઢીથી ચાલ્યું આવતું હોય તેને કુળપરંપરાનું કહેવાય છે, તેમ રાગની પરંપરા વડે સમતા પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ ચિદાનંદી સ્વતત્ત્વ તે જ અનાદિનું વીતરાગતાનું ઘર છે. સમતા માટે હે મુનિ તારા સ્વતત્ત્વને જ ભજ ! એ સિવાય બહારના ક્રિયાકાંડને કે રાગને ભજવાથી મોક્ષમાર્ગ થશે નહિ.

હવે સામાયિકવ્રતનું વર્ણન કરે છે. ગાથાએ ગાથાએ સામાયિકનું વર્ણન કરશે.

ગાથા ૧૨૫

વિરદો સર્વસાવજ્ઞે તિગુત્તો પિહિદિંદિઓ ।

તસ્સ સામાયિકં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૫ ॥

વિરતઃ સર્વસાવજ્ઞે ત્રિગુપ્તઃ પિહિતેન્દ્રિયઃ ।

તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૫ ॥

સાવધવિરત, ત્રિગુપ્ત છે, ઈન્દ્રિયસમૂહ નિરુદ્ધ છે,

સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૫.

અન્વયાર્થ : (સર્વસાવજ્ઞે વિરતઃ) જે સર્વ સાવધમાં વિરત છે, (ત્રિગુપ્તઃ) જે ત્રણ ગુપ્તિવાળો છે અને (પિહિતેન્દ્રિયઃ) જેણે ઈન્દ્રિયોને બંધ (નિરુદ્ધ) કરી છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિસાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ભગવાનના શાસનમાં સામાયિક કેવી હોય ? તે કહે છે.

શાશ્વત એવા ચૈતન્યના અવલંબને જે સમભાવ પ્રગટ્યો તે કાયમ ટકી રહેશે. તેથી તે જ સ્થાયી સામાયિક છે. પહેલાં તો સર્વ સાવધવ્યાપારથી રહિત કહ્યું, તો મિથ્યાત્વ તે જ મોટો સાવધભાવ છે. તેનો ત્યાગ પ્રથમ હોવો જોઈએ, ને પછી ચૈતન્યમાં લીન થતાં પુણ્ય-પાપના સાવધભાવો છૂટી જાય તેને સર્વજ્ઞના શાસનમાં સ્થાયી સામાયિક કહ્યું છે.

“અહીં આ લોકમાં જે એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીસમૂહને કલેશના હેતુભૂત સમસ્ત સાવધના વ્યાસંગથી વિમુક્ત છે. પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત સમસ્ત કાય-વચન-મનના વ્યાપારના અભાવને લીધે ત્રિગુપ્ત (ત્રણ ગુપ્તિવાળો) છે અને સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ ને ક્ષોત્ર નામની પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા તે તે ઈન્દ્રિયને યોગ્ય વિષયના ગ્રહણનો અભાવ હોવાથી બંધ કરેલી ઈન્દ્રિયોવાળો છે, તે મહામુમુક્ષુ પરમ વીતરાગ-સંયમીને ખરેખર સામાયિકવ્રત શાશ્વત સ્થાયી છે.”

જે સાવધભાવને છોડવાનું કહ્યું છે તે ભાવ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી - એવા નિર્ણયથી પ્રથમ દર્શનશુદ્ધિ થયા વિના તે ભાવોનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. એ રીતે દર્શનશુદ્ધિનો ભાગકાર ભેગો ને ભેગો જ છે. રાગાદિભાવોને છોડવાનું કહ્યું, તો જેનામાં રાગાદિનો અભાવ છે એવા સ્વરૂપમાં સન્મુખ થયા વિના રાગાદિભાવો છૂટે જ નહિ, ને તે સ્વભાવની સન્મુખ થયા વિના ઈન્દ્રિયવિષયોથી વિમુખતા થાય જ નહિ. જે મુનિ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ઠરીને સર્વ સાવધથી રહિત થયા છે, ત્રણ ગુપ્તિથી સહિત

છે ને જેમાણે પાંચ ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર બંધ કરી દીધો છે -એવા મહામુમુક્ષુ પરમ વીતરાગસંયમીને ખરેખર સામાયિકવ્રત સ્થાયી છે. અહીં મુખ્યપાણે મુનિની વાત લીધી છે. તે અનુસાર શ્રાવકને પાણ જેટલી સ્વભાવ સન્મુખ વીતરાગ પરિણતિ થઈ છે તેટલી સ્થાયી સામાયિક છે, તેને મિથ્યાત્વાદિ સાવધભાવનો પરિહાર થયો છે. પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય વગેરેના પોષણ માટે બીજા જીવોને મારું એવી બુદ્ધિ ધર્મીને હોતી નથી. એક પાણ જીવની હિંસાનો ભાવ કરવા જેવો નથી -એવું જેને ભાન નથી; શુભાશુભ રાગ અને ઈન્દ્રિયવિષયોનું ગ્રહણ તે મારું સ્વરૂપ નથી એવું જેને ભાન નથી તેને અતીન્દ્રિય ચૈતન્યસ્વભાવની સન્મુખતા વગર ઈન્દ્રિયવિષયોનું ગ્રહણ, સાવધવ્યાપાર ને શુભાશુભ ભાવો છૂટતા નથી. એટલે તેને ખરી સામાયિક હોતી નથી; તે ભલે શુભભાવ કરે ને તેના ફળમાં સ્વર્ગમાં જાય, પાણ તેને સાચું ફળ આવતું નથી એટલે કે મોક્ષનું સાધન પ્રગટતું નથી.

પોષ વદ ૮, રવિવાર, ૨૦-૧-૫૨.

આજે સવારે શ્રી સમયસાર હરિગીતની સ્વાધ્યાય હતી.

પોષ વદ ૯, સોમવાર, ૨૧-૧-૫૨.

આ પરમ-સમાધિનો અધિકાર છે; સમાધિ કહો, સામાયિક કહો, શાંતિ કહો કે ચારિત્ર કહો, તે કોને થાય તેનું આ વર્ણન છે.

શ્લોક ૨૦૩

(મન્દાક્રાન્તા)

इत्थं मुक्त्वा भवभयकरं सर्वसावधराशिं

नीत्वा नाशं विकृतिमनिशं कायवाङ्मानसानाम् ।

अन्तःशुद्ध्या परमकलयया साकमात्मानमेकं

बुद्ध्वा जन्तुः स्थिरशममयं शुद्धशीलं प्रयाति ॥ ૨૦૩ ॥

શ્લોકાર્થ : આ રીતે ભવભયના કરનારા સમસ્ત સાવધસમૂહને છોડીને, કાય-વચન-મનની વિકૃતિને નિરંતર નાશ પમાડીને, અંતરંગ શુદ્ધિથી પરમ કળા સહિત (પરમ જ્ઞાનકળા સહિત) એક આત્માને જાણીને જીવ સ્થિરશમમય શુદ્ધ શીલને પ્રાપ્ત કરે છે (અર્થાત્ શાશ્વત સમતામય શુદ્ધ ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરે છે). ॥ ૨૦૩ ॥

ચિદાનંદસ્વરૂપ પુણ્ય-પાપ રહિત છે, એમ પ્રથમ જાણીને તેમાં લીનતા વડે ભવભયના કરનારા પુણ્ય-પાપ છૂટી જાય છે. પુણ્ય-પાપ તે ટળવા યોગ્ય છે એમ પ્રથમ જેણે જાણ્યું છે, તેને જ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વડે તે વિકારનો વ્યથ થાય છે. અને મન-વચન-કાયાની વિકૃતિને એટલે કે તેમના નિમિત્તે

થતાં વિકારને નિરંતર નાશ પમાડવો. -કઈ રીતે ? સ્વભાવમાં ત્રિકાળ તેનો અભાવ છે તેના આશ્રયે તે વિકારનો નાશ થાય છે. સ્વભાવમાં વિકાર નથી ને પર્યાયમાં ક્ષણિક વિકાર છે તે મારું સ્વરૂપ નથી -એમ જ્ઞેને દ્રવ્ય-પર્યાયનો વિવેક થયો હોય તેને જ અંતરંગ શુદ્ધ આત્મામાં લીનતા વડે સામાયિક થાય છે.

આત્મા ત્રિકાળ પરમકળા સહિત વસ્તુ છે, તેને અંતરંગ શુદ્ધિથી જાગીને જીવ સ્થિર શાંતિમય શુદ્ધ શીલને પ્રાપ્ત કરે છે; આનું નામ સામાયિક અને ચારિત્ર છે.

ગાથા ૧૨૬

જો સમો સર્વભૂદેસુ થાવરેસુ તસેસુ વા ।

તસ્સ સામાયિકં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૬ ॥

યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ સ્થાવરેષુ ત્રસેષુ વા ।

તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૬ ॥

સ્થાવર અને ત્રસ સર્વ ભૂતસમૂહમાં સમભાવ છે,

સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૬.

અન્વયાર્થ : (યઃ) જ્ઞે (સ્થાવરેષુ) સ્થાવર (વા) કે (ત્રસેષુ) ત્રસ (સર્વભૂતેષુ) સર્વ જીવો પ્રત્યે (સમઃ) સમભાવવાળો છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

સવાર-બપોર-સાંજ સામાયિક કરવાનું લોકો કહે છે. અહીં આચાર્યદેવ સામાયિકનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. નિરંતર સામાયિકની આ વાત છે. સર્વજ્ઞના શાસનમાં તો ચૈતન્યમાં સ્થિરતારૂપ વીતરાગીભાવ થતાં, ત્રસ-સ્થાવર સમસ્ત જીવની હિંસાનો ભાવ જ ન થાય -એને સ્થાયી સામાયિક કહ્યું છે.

ત્રસ અને સ્થાવર જીવો જગતમાં છે, તે બધાય મારું જ્ઞેય છે ને હું તો જ્ઞાન છું -એવું જ્ઞેને ભાન હોય તેને જ જ્ઞાતાપણાનો સમભાવ હોય છે. પણ હું કોઈને બચાવી શકું કે મારી શકું એવી જ્ઞેની માન્યતા હોય તેને સમભાવ નથી પણ વિષમભાવ છે. પહેલાં જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સમસ્ત ત્રસ-સ્થાવર જીવોથી ભિન્ન છે -એમ ભાન કરીને પછી તેમાં સ્થિર રહેવું તેનું નામ પરમ મધ્યસ્થભાવ છે. એવા પરમ મધ્યસ્થભાવમાં જ્ઞે આરૂઢ છે એવા પરમ મુમુક્ષુને સ્થાયી સામાયિક હોય છે.

કેવા છે તે પરમ મુમુક્ષુ મુનિ ? સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરના શિખામણિ છે. આત્મા સિવાય સમસ્ત જગત પ્રત્યે સહજ ઉદાસીનતા થઈ ગઈ છે, હું તો આત્મા છું, મારે શરીરાદિ કોઈ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, રાગાદિ પણ મારું સ્વરૂપ નથી -એવા ભાનપૂર્વક સહજ વૈરાગ્ય જ્ઞેમને પરિણામી ગયો છે, અને રાગ-દ્વેષ-મોહના અભાવને લીધે પરમ સમરસભાવમાં લીન હોવાથી, ત્રસ-સ્થાવર જીવો પ્રત્યે સમતા છે. -આવા પરમ જ્ઞાનયોગીશ્વરને પરમ સ્થિર સામાયિક હોય છે.

રાગ-દ્વેષ-મોહ પોતે જ વિકાર છે, તેનાથી રહિત થઈને અને ગુણ-ગાણીના ભેદની કલ્પનાથી પણ વિમુક્ત ચૈતન્યના પરમ ઉપશાંતરસમાં ઠર્યા છે તેને જ સાચો સમભાવ છે. જ્ઞેને હજી આવા આત્માનું ભાન પણ ન હોય તેને સમભાવ સાચો હોતો નથી. હું પરથી ઉદાસીન, વિકાર રહિત, શુદ્ધ જ્ઞાનમૂર્તિ છું -એમ જાગીને ભેદના વિકલ્પ રહિત ચૈતન્યના અનુભવમાં ઠરવું તેનું નામ પરમ

સમરસભાવ છે.

- ૧) જ્ઞેને સહજ વૈરાગ્ય હોય,
- ૨) રાગ-દ્વેષ-મોહનો અભાવ હોય,
- ૩) ભેદ કલ્પના રહિત હોય અને
- ૪) પરમ સમરસીભાવ સહિત હોય

-એવા સંતને સામાયિક હોય છે. એ સિવાય જ્ઞેને પરથી ભિન્નતાનું ભાન નથી, વિકાર રહિત સ્વરૂપનું ભાન અને તેમાં લીનતા નથી તેને પરમ સામાયિક નથી. અહો ! જે આત્માના ઉપશમરસમાં ઝૂલે છે...સમતારસમાં જામી ગયા છે તેને ભગવાન સામાયિક કહે છે. ગૃહસ્થને પણ પ્રથમ આવા નિર્ગુણપૂર્વક જેટલી ઉપશમભાવરૂપ વીતરાગી સમતા પ્રગટે તેટલી સામાયિક છે. ગૃહસ્થને મુનિ જેટલી વિશેષ લીનતા નથી હોતી, પણ તેથી કાંઈ તેની સામાયિક વિશેષ લીનતારૂપ સમભાવ છે, તે સામાયિક છે; ને ગૃહસ્થને પણ આત્માના ભાન સહિત જેટલો વીતરાગી સમભાવ છે તેટલી સામાયિક છે. ભગવાનના શાસનમાં તો સામાયિકનું આવું સ્વરૂપ કહ્યું છે. સમતામાં લીન થવું તે સામાયિક છે. ચૈતન્યમાંથી શાંતિના ઝરાણાં વહે તેને ભગવાનના માર્ગમાં સામાયિક કહે છે.

હવે આ ૧૨૬મી ગાથા ઉપર ટીકાકાર આઠ શ્લોક કહે છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં આવી વીતરાગી સમતાવાળા મુનિરાજને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક ૨૦૪

(માલિની)

ત્રસહતિપરિમુક્તં સ્થાવરાણાં વધૈર્વા
પરમજિનમુનીનાં ચિત્તમુચ્ચૈરજમ્નમ્ ।
અપિ ચરમગતં યન્નિર્મલં કર્મમુક્ત્યૈ
તદહમભિનમામિ સ્તૌમિ સંભાવયામિ ॥ ૨૦૪ ॥

શ્લોકાર્થ : પરમ જિનમુનિઓનું જે ચિત્ત (ચૈતન્યપરિણમન) નિરંતર ત્રસ જીવોના ઘાતથી તેમ જ સ્થાવર જીવોના વધથી અત્યંત વિમુક્ત છે, વળી જે (ચિત્ત) અંતિમ અવસ્થાને પામેલું અને નિર્મળ છે, તેને હું કર્મથી મુક્ત થવાને અર્થે નમું છું, સ્તવું છું, સમ્યક્ પ્રકારે ભાવું છું. ॥ ૨૦૪ ॥

મહા સંતોનું અંતરનું ચૈતન્ય પરિણમન નિરંતર એવું શુદ્ધ છે કે ત્રસ-સ્થાવર જીવોના ઘાતથી

અત્યંત વિમુક્ત છે; એક પણ જીવની હિંસાની વૃત્તિ કદી થતી નથી, એવી ચૈતન્યપરિણતિ થઈ ગઈ છે. હું મારી શકું કે બચાવી શકું -એ વાત તો દૂર રહી, પણ મુનિઓને તો કોઈ જીવને મારવાની વૃત્તિ ઉઠતી નથી એવું સહજ ચૈતન્ય પરિણમન જ થઈ ગયું છે. વળી ચૈતન્ય પરિણમન અંતિમ અવસ્થાને પામેલું એટલે કે વીતરાગતાને પામેલું અને નિર્મળ થઈ ગયું છે. હજી કેવળજ્ઞાન થયું નથી તો પણ અંતિમ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરી દીધી છે, એટલે કે મુનિદેશાને યોગ્ય વીતરાગતા પરિણમી ગઈ છે; હું મુક્તિને અર્થે આવા પરમ જિનમુનિને નમસ્કાર કરું છું. પરને નમસ્કાર કરવામાં જે વિકલ્પ છે તે કાંઈ મુક્તિનું કારણ નથી, પણ અંદર જ્ઞાતા-દેશા ચૈતન્યમૂર્તિના ભાનપૂર્વક જે વીતરાગતાની ભાવના વર્તે છે તે મુક્તિનું કારણ છે -એમ સમજવું. જ્ઞેને વીતરાગતા પ્રગટી છે એવા મુનિને હું નમું છું-સ્તવું છું ને સમ્યક્ પ્રકારે ભાવું છું. અહો ! એવા મુનિનો સમાગમ મને હો ! -એવી ભાવના કરું છું, અંતરમાં મને એવી વીતરાગતા હો -એવી ભાવના છે.

હવે બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે હું સમતામાં વર્તું છું :-

શ્લોક ૨૦૫

(અનુષ્ટુપ)

કેચિદ્દ્વૈતમાર્ગસ્થાઃ કેચિદ્દ્વૈતપથે સ્થિતાઃ ।

દ્વૈતાદ્વૈતવિનિર્મુક્તમાર્ગે વર્તામહે વયમ્ ॥ ૨૦૫ ॥

શ્લોકાર્થ : કોઈ જીવો અદ્વૈતમાર્ગમાં સ્થિત છે અને કોઈ જીવો દ્વૈતમાર્ગમાં સ્થિત છે; દ્વૈત અને અદ્વૈતથી વિમુક્ત માર્ગમાં (અર્થાત્ જ્ઞેમાં દ્વૈત કે અદ્વૈતના વિકલ્પો નથી એવા માર્ગમાં) અમે વર્તીએ છીએ. ॥ ૨૦૫ ॥

“હું એક અદ્વૈત છું” એવો વિકલ્પ તે રાગ છે, ને હું ગુણી ને જ્ઞાનાદિ મારા ગુણ છે -એવો દ્વૈતનો વિકલ્પ તે પણ રાગ છે, તે બન્ને વિષમભાવ છે; દ્વૈત-અદ્વૈત બન્નેના વિકલ્પ રહિત થઈને હું તો ચૈતન્યમાં વર્તું છું. વિકલ્પ રહિત સ્થિરભાવ તે જ સામાયિક છે -એમ અહીં કહેવા માગે છે. ગુણ-ગુણીના ભેદનો કે અભેદનો વિકલ્પ ઊઠે તે પણ સમભાવ નથી, પંચ પરમેષ્ઠીના વિચાર કરવા તે પણ સામાયિક નથી. અંદરમાં વિકલ્પથી વિમુક્ત થઈને સ્વરૂપમાં લીનતારૂપ જે પરમ સામ્યભાવ તે જ સર્વજ્ઞના શાસનમાં કહેલું સ્થાયી સામાયિક છે. ટીકાકાર મુનિરાજ કહે છે કે અમે તે જંગલમાં વસતા....ચિદાનંદના સહજાનંદમાં ઝૂલતા સામાયિકમાં વર્તીએ છીએ, દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પથી વિમુક્ત એવા વીતરાગમાર્ગમાં અમે વર્તીએ. બધું થઈને અદ્વૈત એ વાત તો દૂર રહી, તે તો મિથ્યા છે, પણ સ્વભાવથી અદ્વૈત છું -એક પરમાત્મતત્ત્વ છું- એવો જે વિકલ્પ ઊઠે તે વિકલ્પમાં અમે વર્તતા નથી. “હું આત્મા છું ને આ ત્રસ-સ્થાવર જીવો છે તેને હું ન હાણું” એવો દ્વૈતનો વિકલ્પ છે તે કાંઈ

સામાયિક નથી. ત્રસ-સ્થાવરની હિંસાના પરિણામનો ત્યાગ કલ્પો તેથી એમ ન સમજવું કે ત્રસ-સ્થાવરની અહિંસાનો શુભ રાગ તે સામાયિક છે. સામાયિક તો દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પ રહિત થઈને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં વર્તવું તે જ છે. ટીકાકાર મુનિ કહે છે કે અમે એવા માર્ગમાં વર્તીએ છીએ.

હવે દ્વૈત-અદ્વૈતથી વિમુક્ત એવા આત્માને નમસ્કાર કરે છે.

શ્લોક ૨૦૬

(અનુષ્ટુપ)

કાંક્ષંત્યદ્વૈતમન્યેપિ દ્વૈતં કાંક્ષન્તિ ચાપરે ।

દ્વૈતાદ્વૈતવિનિર્મુક્તમાત્માનમભિન્નૌમ્યહમ્ ॥ ૨૦૬ ॥

શ્લોકાર્થ : કોઈ જીવો અદ્વૈતને ઈચ્છે છે અને અન્ય કોઈ જીવો દ્વૈતને ઈચ્છે છે; હું દ્વૈત અને અદ્વૈતથી વિમુક્ત આત્માને નમું છું. ॥ ૨૦૬ ॥

હું દ્વૈત કે અદ્વૈતના વિકલ્પને ભાવતો નથી. હું તો દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પના રાગથી રહિત શુદ્ધ આત્માને જ નમું છું, શુદ્ધ આત્મામાં જ હું પરિણમું છું. ‘શુદ્ધ આત્માને ઈચ્છું છું’ એમ ન કહ્યું પણ ‘શુદ્ધ આત્માને નમું છું એટલે કે તેમાં એકાગ્ર થાઉં છું’ એમ કહ્યું છે. બહારમાં ભગવાનને નમસ્કાર કરવાનો ભાવ તે પુણ્ય છે, તેને ભગવાને સામાયિક કહ્યું નથી. સામાયિક તો ચૈતન્યના વીતરાગભાવમાં ઈચ્છું તે જ છે.

વળી ફરીથી ચૈતન્યમાં સ્થિરતાની વિશેષ ભાવના ભાવે છે.

શ્લોક ૨૦૭

(અનુષ્ટુપ)

અહમાત્મા સુખાકાંક્ષી સ્વાત્માનમજમચ્યુતમ્ ।

આત્મનૈવાત્માનિ સ્થિત્વા ભાવયામિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૨૦૭ ॥

શ્લોકાર્થ : હું -સુખને ઈચ્છનારો આત્મા- અજન્મ અને અવિનાશી એવા નિજ આત્માને આત્મા વડે જ આત્મામાં સ્થિત રહીને વારંવાર ભાવું છું. ॥ ૨૦૭ ॥

જુઓ ! સુખના અભિલાષી આત્માએ શું કરવું તે આમાં બતાવે છે. પ્રથમ તો નક્કી કરવું જોઈએ કે મારું સુખ ક્યાંય વિષય-કષાયમાં નથી, મારો ચૈતન્ય આત્મા જ અમૃતકુંડ છે, તેમાં જ મારું સુખ છે. એમ જાણીને જન્મ-મરણ રહિત પોતાના આત્માની જેટલી ભાવના કરે તેટલો અંદરથી આનંદનો કુવારો સ્ફુરે છે. માટે મુનિરાજ કહે છે કે હું નિજ આત્માને આત્મા વડે જ આત્મામાં સ્થિત રહીને વારંવાર ભાવું છું. -જુઓ, આ વીતરાગમાર્ગની સનાતન સામાયિક ! આ સિવાય બીજી રીતે સામાયિક

માને તો તે સનાતન નથી પણ કૃત્રિમ છે. જેમ અનાજ ખાંડવા માટે સાંબેલાથી વારંવાર કૂટે છે, તેમ આત્મામાં વીતરાગી સામાયિક પ્રગટ કરવા માટે હું -‘મુહુર્મુહુઃ’ એટલે કે વારંવાર મારા આત્મામાં સ્થિર થઈને તેની ભાવના ભાવું છું, ફરી ફરીને ચિદાનંદ આત્મામાં એકાગ્ર થાઉં છું. જેમ અનાજ ખાંડે ત્યાં ખાંડણિયો તો સ્થિર રહે છે ને સાંબેલું વારંવાર પલટે છે, તેમ ચૈતન્યમાં ધ્રુવસ્વભાવ તો સ્થિર રહે છે ને પર્યાય વારંવાર પલટે છે, તે પર્યાય વડે હું વારંવાર ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના કરું છું. આનું નામ સામાયિક છે. આવી સામાયિક તે મુક્તિનું કારણ છે.

પોષ વદ ૧૦, મંગળવાર, ૨૨-૧-૫૨.

આ સમાધિ અધિકારમાં સામાયિકનું વર્ણન કરીને એમ બતાવ્યું છે કે સમાધિ અને સામાયિક બન્ને જુદા નથી પણ એક જ છે. ચૈતન્યને લક્ષમાં લઈને તેમાં એકાગ્ર થતાં જે પરમ વીતરાગી શાંતિનો અનુભવ થાય તે જ સામાયિક અને સમતા છે. અખંડાનંદ આત્માના આશ્રયે તેથી સામાયિક થાય છે, તેથી તેને નમસ્કાર કરે છે.

શ્લોક ૨૦૮

(શિખરિણી)

વિકલ્પોપન્યાસૈરલમલમમીભિર્ભવકરૈઃ

અર્ચંડાનન્દાત્મા નિશ્ચિલનયરાશોરવિષયઃ ।

અર્ચંડાનન્દાત્મા ન ભવતિ તતઃ કશ્ચિદચિરાત્

તમેકં વન્દેઽહં ભવમયવિનાશાય સતતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

શ્લોકાર્થ : ભવના કરનારા એવા આ વિકલ્પ કથનોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ. જે અખંડાનંદ-સ્વરૂપ છે તે (આ આત્મા) સમસ્ત નયરાશિનો અવિષય છે; માટે આ કોઈ (અવાર્ણનીય) આત્મા દ્વૈત કે અદ્વૈતરૂપ નથી (અર્થાત્ દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પોથી પર છે). તેને એકને હું અલ્પકાળમાં ભવભયનો નાશ કરવા માટે સતત વંદું છું. ॥ ૨૦૮ ॥

ભવના કરનાર એવા આ વિકલ્પ-કથનોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ. આત્મા તો અખંડાનંદ-સ્વરૂપ વિકલ્પાતીત છે, તે સમસ્ત વિકલ્પોથી અગોચર છે. આત્મા પોતે સ્વયંસિદ્ધ સ્વભાવે અખંડ આનંદની મૂર્તિ છે. નિશ્ચયનયનો વિકલ્પ ઊઠે તેનો વિષય પણ આત્મા નથી. વસ્તુમાં નય તો નથી કેમ કે નય તો પર્યાયમાં હોય છે, સાધકને જ હોય છે, અહીં તો કહે છે કે વસ્તુ કોઈ નયનો વિષય જ નથી. અહીં ‘નય’ કહેતાં નયના વિકલ્પો સમજવા. વિકલ્પાત્મક નયો વડે વસ્તુનો અનુભવ થતો નથી. આત્મા તો દ્વૈત-અદ્વૈતના વિકલ્પથી પાર અવાર્ણનીય છે; -અવાર્ણનીય કહેતાં સર્વથા અવાર્ણનીય ન સમજવો, વાણીથી કથંચિત્ કહી શકાય છે, પણ વાણી વડે તે પકડાય તેવો નથી. શીઘ્ર ભવભયનો

નાશ કરવા માટે હું આવા એક આત્માનો જ અંતરમાં સત્કાર કરું છું, તેનો જ આદર કરીને તેને નમું છું, -જુઓ, આનું નામ સામાયિક છે. સત્સમાગમે જોગે આત્માનું શ્રવાણ-મનન પણ કદી ન કર્યું હોય તેને સામાયિક ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. સામાયિક તો આત્મામાં છે, કાંઈ ચોપડીમાં લખેલા પાઠમાં સામાયિક નથી. ભવરહિત એવો જે પોતાનો અખંડ આનંદ સ્વભાવ, તેને ઓળખીને તેમાં ઠરવું તેનું નામ સામાયિક છે.

વળી ફરીને શુદ્ધ આત્માને સ્તવે છે :-

શ્લોક ૨૦૯

(શિશ્વરિણી)

સુખં દુઃખં યોનૌ સુકૃતદુરિતવ્રાતજનિતં
શુભાભાવો ભૂયોઽશુભપરિણતિર્વા ન ચ ન ચ ।
યદેકસ્યાપ્યુચ્ચૈર્ભવપરિચયો વાઢમિહ નો
ય एवं संन्यस्तो भवगुणगणैः स्तौमि तमहम् ॥ ૨૦૯ ॥

શ્લોકાર્થ : યોનિમાં સુખ અને દુઃખ સુકૃત અને દુષ્કૃતના સમૂહથી થાય છે (અર્થાત્ ચાર ગતિના જન્મોમાં સુખદુઃખ શુભાશુભ કૃત્યોથી થાય છે). વળી બીજી રીતે (-નિશ્ચયનયે), આત્માને શુભનો પણ અભાવ છે તેમ જ અશુભ પરિણતિ પણ નથી-નથી, કારણ કે આ લોકમાં એક આત્માને (અર્થાત્ આત્મા સદા એકરૂપ હોવાથી તેને) ચોક્કસ ભવનો પરિચય બિલકુલ નથી. આ રીતે જે ભવગુણોના સમૂહથી સંન્યસ્ત છે (અર્થાત્ જે શુભ-અશુભ, રાગ-દ્વેષ વગેરે ભવના ગુણોથી-વિભાવોથી-રહિત છે) તેને (-નિત્યશુદ્ધ આત્માને) હું સ્તવું છું. ॥ ૨૦૯ ॥

ચોરાશી લાખ યોનિના અવતારમાં જીવને પુણ્ય-પાપના લીધે જ સુખદુઃખ થાય છે. પુણ્ય અને પાપ એ બન્ને ભાવો ચાર ગતિમાં રખડાવનાર છે. સ્વર્ગના કલ્પિત સુખ ને નરકાદિના દુઃખ તે બધું પુણ્ય-પાપના સમૂહથી થાય છે. માટે તેવા પુણ્ય-પાપને પોતાનું સ્વરૂપ માનનારને સામાયિક હોતી નથી. જે ભાવો ભવમાં રખડાવનાર છે તે ધર્મનું કારણ કેમ થાય ? માટે નિશ્ચયથી જોઈએ તો ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માને શુભ-અશુભ પરિણતિનો અભાવ છે, શુભનો અભાવ છે અને અશુભનો તો અભાવ છે.

આત્માના સ્વરૂપમાં શુભભાવની પણ ના પડી તો પછી માનમરતબાની અશુભ પરિણતિ તો હોય જ ક્યાંથી ? ગુરુ પાસે માનમરતબો મુક્યા વિના ધર્મ ધર્મરૂપે પરિણમે નહિ. આત્મા પુણ્ય-પાપ રહિત છે. તેને નિશ્ચયથી ચાર ગતિનું ભ્રમાણ નથી. સ્વભાવમાં ભવ નથી - આવા સ્વભાવને માને ત્યારે તો હજી સમ્યક્ત્વ થાય, ત્યાર પછી જ સામાયિક હોય. જો તારે સામાયિક કરવી હોય

તો આવા ત્રિકાળી આત્માની પ્રતીતિ કર, ને તેનો પરિચય કર. આત્માને ચોક્કસ ભવનો પરિચય બિલકુલ નથી. પર્યાયબુદ્ધિમાં ભવનો સ્વીકાર છે, પણ સ્વભાવના સ્વીકારમાં ભવનો સ્વીકાર નથી, કેમ કે સ્વભાવમાં ભવ નથી. પૂર્ણાનંદ પ્રભુને ભવનો પરિચય કેવો ? આત્મા તો ભવગુણોથી એટલે કે ભવભ્રમાણના ભાવોથી સદાય રહિત છે, આવા નિત્ય શુદ્ધ આત્માને હું સ્તવું છું.

અહીં ભવનો પણ ગુણ કહ્યો. - શું ? કે જેમ અફીણનો ગુણ કડવાશ છે તેમ વિકારીભાવોનો સમૂહ તે ભવનો ગુણ છે, તે સમસ્ત વિકારીભાવોની વાસનાનો ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ત્યાગ છે, -એવા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને હું સ્તવું છું - તેનો આદર કરીને તેમાં ઠરું છું. આવા શુદ્ધ આત્માનું સ્તવન કરવું તેનું નામ સામાયિક છે.

હવેના શ્લોકમાં કહે છે કે શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ જગતમાં સદા જ્યવંત છે :-

શ્લોક ૨૧૦

(માલિની)

इदमिदमघसेनावैजयन्तीं हरेतां
स्फुटितसहजतेजःपुंजदूरीकृतांहः ।
प्रबलतरतमस्तोमं सदा शुद्धशुद्धं
जयति जगति नित्यं चिच्चमत्कारमात्रम् ॥ ૨૧૦ ॥

શ્લોકાર્થ : સદા શુદ્ધ-શુદ્ધ એવું આ (પ્રત્યક્ષ) ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર તત્ત્વ જગતમાં નિત્ય જ્યવંત છે - કે જોગે પ્રગટ થયેલા સહજ તેજઃપુંજ વડે સ્વધર્મત્યાગરૂપ (મોહરૂપ) અતિપ્રબળ તિમિરસમૂહને દૂર કર્યો છે અને જે પેલી અઘસેનાની ધજને હરી લે છે. ॥ ૨૧૦ ॥

અહો ! નિયમસારમાં તો અલૌકિક ભાવો ભર્યા છે. આચાર્યદેવે આ શાસ્ત્ર નિજ ભાવના માટે બનાવ્યું છે.

‘સમયસાર’માં છેલ્લે એમ કહ્યું કે :-

આ સમયપ્રાભૂત પઠન કરીને, અર્થતત્ત્વથી જાણીને,
ઠરશે અરથમાં આતમા જે, સૌખ્ય ઉત્તમ તે થશે.

‘પ્રવચનસાર’માં પણ એમ કહ્યું કે :-

સાકાર-અણઆકાર ચર્યાયુક્ત આ ઉપદેશને,
જે જાણતો, તે અલ્પકાળે સાર પ્રવચનનો લહે.

‘પંચાસ્તિકાય’માં એમ કહ્યું કે :

“પ્રવચનભક્તિથી પ્રેરિત થઈને જિનમાર્ગની પ્રભાવના અર્થે મેં આ પ્રવચનસાર (દ્વાદશાંગીરૂપ જિનવાણીના રહસ્ય)રૂપ પંચાસ્તિકાય સંગ્રહમય આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે”.

અને આ ‘નિયમસાર’માં તો છેલ્લે કુંદકુંદાચાર્યદેવ પોતે કહે છે કે :-

નિજભાવના અર્થે રચ્યું મેં નિયમસાર સુશાસ્ત્રને,
સૌ દોષ પૂર્વાપર રહિત ઉપદેશ જિનનો જાણીને.

‘નિજભાવના’ ઉપર જોર છે, શાસ્ત્રની રચના કરવા ઉપર જોર નથી. આમાં તો વારંવાર અધ્યાત્મની ભાવના ઘૂંટી છે. ટીકાકારે ટીકા પાણ એવી જ અલૌકિક કરી છે.

અહો ! આત્મા ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર તત્ત્વ સદા શુદ્ધ-શુદ્ધ છે, ત્રિકાળી દ્રવ્ય તો શુદ્ધ, ને કારણરૂપ પર્યાય પાણ ત્રિકાળ શુદ્ધ -આવો મહિમાવંત ચૈતન્યચમત્કાર જગતમાં સદા જ્યવંત વર્તે છે. જ્યાં ચૈતન્યચમત્કાર છે ત્યાં નમસ્કાર કરો. બહારનો ચમત્કાર દેખતા અજ્ઞાનીને મહિમા આવે, કોઈ કહે કે “આ પાણીથી રોગ મટી જશે” તો ત્યાં પાણીના ચમત્કારનો વિશ્વાસ આવે, પાણ અહીં તો કહે છે કે તારો આત્મા જ ચૈતન્યચમત્કારથી ભરપૂર સદા જ્યવંત છે, તેનો મહિમા કર, તેનો વિશ્વાસ કર. ચૈતન્યદીવો કોઈ થાંભલા વગેરેના આલંબન વગર પ્રકાશી રહ્યો છે; સિદ્ધક્ષેત્રે કે મધ્યક્ષેત્રે વગેરે ગમે તે ક્ષેત્રે તે પોતાની શક્તિથી જ્યવંત વર્તી રહ્યો છે. તે ચૈતન્યચમત્કાર તત્ત્વે પ્રગટ થયેલા સહજ તેજ:પુંજ વડે સ્વધર્મના ત્યાગરૂપ એવો જે મોહ તેનો નાશ કર્યો છે. ‘સ્વધર્મત્યાગનો ત્યાગ’ તે ધર્મ છે. સ્વધર્મનો ત્યાગ તે પરભાવ છે, તે તે પરભાવનો ત્યાગ તે સ્વભાવ છે. મોહભાવમાં સ્વધર્મનો ત્યાગ છે, તે મોહને ચૈતન્યના સહજ પ્રકાશ વડે આત્માએ દૂર કર્યો છે. આત્માનો ચૈતન્યચમત્કાર સ્વભાવ, પ્રબળ મોહાંધકારને જીતી લેનાર છે; અને દોષની સેનાને તે નષ્ટ કરે છે. ત્રિકાળી તત્ત્વમાં મોહ કે પુણ્ય-પાપનું લશ્કર છે જ નહિ. -આવું સહજ ચિદાનંદી તત્ત્વ સદા જ્યવંત વર્તે છે. એમ કહીને તેનો મહિમા કર્યો છે. આવા આત્માને દૃષ્ટિનો સ્વવિષય બનાવીને તેમાં એકાગ્ર થાય તેને સમાધિ છે. આ સમાધિમાં તો આત્મા ઉપર ત્રાટક છે. જ્ઞાનની નજર આત્મા ઉપર થંભી ગઈ છે.

નિજ મહિમામાં લીન એવું સહજ તત્ત્વ જ્યવંત છે ને તે સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને ગોચર છે -એમ હવે ૧૨૬મી ગાથાના છેલ્લા શ્લોકમાં કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૧

(૫૪૫)

જયત્યનઘમાત્મતત્ત્વમિદમસ્તસંસારકં

મહામુનિગણાધિનાથહૃદયારવિન્દસ્થિતમ્।

વિમુક્તભવકારણં સ્ફુટિતશુદ્ધમેકાન્તતઃ

સદા નિજમહિમ્નિ લીનમપિ સદ્દૃશાં ગોચરમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ : આ અનઘ (નિર્દોષ) આત્મતત્ત્વ જ્યવંત છે - કે જોગે સંસારને અસ્ત કર્યો છે, જે મહામુનિગણના અધિનાથના (-ગણધરોના) હૃદયારવિન્દમાં સ્થિત છે, જોગે ભવનું કારણ તજી દીધું છે, જે એકાંતે શુદ્ધ પ્રગટ થયું છે (અર્થાત્ જે સર્વથા-શુદ્ધપાણે સ્પષ્ટ જાણાય છે) અને જે સદા (ટંકોટકીર્ણ ચૈતન્યસામાન્યરૂપ) નિજ મહિમામાં લીન હોવા છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને ગોચર છે. ॥ ૨૧૧ ॥

સહજ નિર્દોષ તત્ત્વ જ્યવંત છે -કેવું છે તે ? જોગે સંસારને અસ્ત કર્યો છે. વસ્તુમાં કદી સંસાર છે જ નહિ -એવી વસ્તુની દૃષ્ટિ કર તો પર્યાયમાંથી સંસારનો અભાવ થશે.

વળી તે સહજ તત્ત્વ મહામુનિગણના નાયક એવા ગણધરદેવના હૃદયકમળમાં સ્થિત છે. સાધકની વાત છે તેથી ગણધરદેવને લીધા છે; કેવળી ભગવાન તો પ્રગટ પુરુષોત્તમ થઈ ગયા છે, તેમને તો પરમાત્મદૃશા થઈ ગઈ છે.

દુષ્કાળમાં માણસો રાજ પાસે ગયા અને પૂછ્યું કે “અમારે ખાવું શું ?” તો રાજા કહે કે “ખાવ ખાંડ અને ખાજ” રાજાને ઘેર ક્યાં દુષ્કાળ હતો ! તેમ અહીં મુનિરાજ કહે છે કે અંતરમાં આવું સહજ તત્ત્વ જ્યવંત વર્તે છે તેને અનુભવો ! અંદરમાં જ પરમાત્મશક્તિ ભરી છે તેને અનુભવો.

ત્યાં અજ્ઞાની કહે છે કે અમને દેખાતું નથી તો કઈ રીતે અનુભવવું ? તો કહે છે કે અરે ભાઈ! તારા સ્વભાવમાં દુષ્કાળ નથી, પર્યાયબુદ્ધિમાં તને આનંદનો દુષ્કાળ દેખાય છે, પાણ સ્વભાવમાં તો પરમાનંદનો સુકાળ છે; માટે વસ્તુસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ કરીને જો, તો તે વસ્તુમાં ભવના કારણોનો કોઈ ભાવ નથી અને તે એકાંતે શુદ્ધ ત્રિકાળ પ્રગટ છે. અંતર્મુખ એવું ને એવું સદા શુદ્ધ બિરાજમાન આવું સહજ તત્ત્વ સદા નિજ મહિમામાં લીન છે, છતાં તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્માઓને જ્ઞાનગોચર છે. અંતર્દૃષ્ટિમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને આવું તત્ત્વ અનુભવગોચર છે. ઈન્દ્રિયોથી ગોચર નથી, પાણ ચૈતન્યના જ્ઞાનથી સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને તે ગમ્ય છે. પહેલાં સહજ તત્ત્વને ક્ષાયિક વગેરે ચારે ભાવોથી અગોચર કહ્યું અને અહીં કહ્યું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને તે ગમ્ય છે. ૭૮મા પાને ઔદયિક આદિ ચાર ભાવોથી અગોચર કહ્યું ત્યાં તો પર્યાયના આશ્રયે તે ગમ્ય થતું નથી એમ બતાવવા માટે કહ્યું હતું, પાણ સ્વભાવના આશ્રયે

સમ્યગ્દષ્ટિઓને તો તે ઉપશમ વગેરે ભાવોથી ગોચર થાય છે. ઉદયભાવથી ગોચર થતું નથી, પણ સ્વભાવના આશ્રયે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિક ભાવોથી તો તે ગોચર છે. માટે જ્યાં જ્યાં જે અપેક્ષા હોય તે સમજવી જોઈએ, -“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં સમજવું તેહ”.

હવે સામાયિક વગેરેમાં આત્મા જ ઉપાદેય છે - એમ સૂત્રમાં કહે છે.

ગાથા ૧૨૭

જસ્સ સંણિહિદો અપ્પા સંજમે ણિયમે તવે ।

તસ્સ સામાઇગં ઠાઇ ઇદિ કેવલિસાસને ॥ ૧૨૭ ॥

યસ્ય સન્નિહિતઃ આત્મા સંયમે નિયમે તપસિ ।

તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૭ ॥

સંયમ, નિયમ ને તપ વિષે આત્મા સમીપ છે જેહને,

સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૭

અન્વયાર્થ : (યસ્ય) જેને (સંયમે) સંયમમાં, (નિયમે) નિયમમાં અને (તપસિ) તપમાં (આત્મા) આત્મા (સન્નિહિતઃ) સમીપ છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

જુઓ, આ સામાયિકનું સ્થાપન થાય છે. જેને સંયમમાં એટલે કે અંતરની વીતરાગી પરિણતિમાં આત્મા જ સમીપ છે, જેની પરિણતિમાં રાગ દૂર વર્તે છે ને આત્મા સન્નિહિત (સમીપ) વર્તે છે તેને સામાયિક હોય છે.

વળી નિયમ અને તપ વગેરે પર્યાયમાં પણ આત્મા જ સમીપ વર્તે છે, રાગદ્વિભાવો વર્તતા નથી. -આ રીતે જેની પરિણતિમાં આત્મા જ નિકટ વર્તે છે એટલે કે જેની પર્યાય આત્માનો આશ્રય કરીને એકાગ્ર થઈ છે તેને જ સ્થાયી સામાયિક છે -એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

આત્મા જ ઉપાદેય છે એમ અહીં કહ્યું છે.

અહીં આચાર્યદેવે આત્માની સમીપતા કહી છે. ટીકામાં “ભાવિન્ન” લીધા છે; જે ભવે તીર્થંકર થવાના હોય તે ભવમાં તીર્થંકરનું સમ્યક્ત્વ એવું અપ્રતિહત હોય છે કે એક સમયમાત્ર પણ તે ખસતું નથી, તેમને સમ્યક્ત્વમાં સદાય પોતાનો આત્મા સમીપ જ વર્તે છે. જેની પરિણતિમાં શુદ્ધ કારણપરમાત્મા સદાય સમીપ છે તેને જ સ્થાયી સામાયિક હોય છે.

પોષ વદ ૧૧, બુધવાર, ૨૩-૧-૫૨.

સામાયિક કોને કહેવી તેનું આ વાર્ણન ચાલે છે. જેને સંયમ-તપ વગેરેમાં એક શુદ્ધ આત્મા જ સમીપ છે ને જે પરદ્રવ્યોથી પરાડ્મુખ છે તેને જ સ્થાયી સામાયિક છે -એમ અહીં કહે છે.

તીર્થંકરના આત્માને તીર્થંકરના ભવમાં સમ્યક્ત્વ અપ્રતિહત હોય છે. સમ્યગ્દર્શનમાં સદાય આત્મા જ નિકટ વર્તે છે, તેથી અહીં તેમની વાત લીધી છે. તીર્થંકરના આત્માને પાણ પરમગુરુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરાયેલો -એવો નિજ કારણપરમાત્મા જ સદા સન્નિહિત વર્તે છે; આત્માને સન્મુખ રાખીને જ વ્યવહાર કે નિશ્ચય સંયમ-નિયમ-તપ વર્તે છે, માટે તે બધામાં ભાવિજ્ઞાનને આત્મા જ સમીપ વર્તે છે. આત્માની પ્રાપ્તિમાં સદ્ગુરુનું નિમિત્ત હોય છે, તે બતાવવા ગુરુના પ્રસાદની વાત મૂકી છે. તીર્થંકરોનો આત્મા આ ભવમાં તો સ્વયંબુદ્ધ છે. આ ભવમાં તેમને કોઈ ગુરુનું નિમિત્ત નથી, પાણ પૂર્વે તેમને પાણ પરમગુરુનું નિમિત્ત હતું તે બતાવવા અહીં પરમગુરુના પ્રસાદથી આત્માની પ્રાપ્તિની વાત કહી છે. જે પંચકલ્યાણક સહિત તીર્થંકર થાય તેમને તો પૂર્વ ભવમાં ગુરુનું નિમિત્ત હોય છે, આ ભવમાં નિમિત્ત નથી હોતું; પાણ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કોઈ તીર્થંકરો ત્રાણ કે બે કલ્યાણકવાળા થાય છે. તેમને આ ભવમાં પાણ ગુરુનું નિમિત્ત હોય છે. તે બધાય ભાવિજ્ઞાનને અંતરમાં નિરંજન નિજ પરમાત્મા જ સમીપ વર્તે છે, તેમ જ બાહ્યમાં પરદ્રવ્યથી પરાડ્મુખ થવામાં પાણ આત્મા જ સમીપ વર્તે છે. આત્મા લક્ષમાં છે તેથી નિમિત્ત છૂટ્યું એમ કહેવાય છે. ત્રિકાળ શુદ્ધકારણ-પરમાત્માના આશ્રયે જતાં બાહ્ય હિંસાદિ છૂટ્યા, તેથી તે પાપક્રિયાઓની નિવૃત્તિમાં પાણ ખરેખર શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વભાવનું અવલંબન છે.

અભ્યંતર સંયમમાં પાણ શુદ્ધ આત્માનો જ આશ્રય હોવાથી તેમાં પાણ આત્મા જ સમીપ વર્તે છે. ચૈતન્યની સમીપમાં વર્તે છે માટે અભ્યંતર સંયમ વર્તે છે, બાહ્ય અને અભ્યંતર ક્રિયાઓનો નિરોધ નિજ ચૈતન્યદ્રવ્યની સમીપ વસતા થાય છે, માટે બાહ્ય સંયમમાં કે અભ્યંતર સંયમમાં ભાવિ જ્ઞાનને નિજકારણશુદ્ધ આત્મા જ સમીપ વર્તે છે. જે અંતરમાં શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય એક સમય પાણ છૂટી જાય તો ત્યાં બાહ્ય કે અભ્યંતર સંયમ રહેતો નથી. દૃષ્ટિનો જે વિષય લક્ષમાં લીધો છે તેના આશ્રયે ક્ષણે ક્ષણે સંયમ વધતો જાય છે, માટે સંયમમાં એક આત્મા જ સમીપ વર્તે છે. જેટલું અંતરમાં શુદ્ધ આત્માનું અવલંબન થાય છે તેટલો સંયમ છે.

માત્ર પરિમિત કાળનું આચરણ તે નિયમ છે. પંચ મહાવ્રત તે જીવનપર્યંત હોય છે તે 'યમ' છે ને અમુક મુદતને માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેને 'નિયમ' કહેવાય છે. અમુક પ્રકારે આહાર મળે તો જ લેવો, હાથમાં થાળ અને થાળમાં બદામ લઈને ઊભા હોય ત્યાં જ આહાર લેવો -એવા એવા અભિગ્રહ તે નિયમ છે. તે નિયમમાં પાણ આત્મા જ સમીપ વર્તે છે. તેમ જ નિજ સ્વરૂપમાં અવિચળ સ્થિતિરૂપ અંતરંગ નિશ્ચય આચારમાં પાણ આત્માનો જ આશ્રય વર્તે છે, પરમાત્માની સમીપથી પરિણતિ છૂટતી નથી.

જ્ઞાનના આઠ આચાર-વિનય વગેરે, દર્શનના આઠ આચાર-નિ:શંકતા વગેરે, તેમાં પાણ એક શુદ્ધતા આત્માની જ વર્તે છે, વિકલ્પની મુખ્યતા નથી. ચારિત્રના આચાર, તપના આચાર કે વીર્યના આચાર

તે બધામાં પાણ રાગની મુખ્યતા નથી પરંતુ એક શુદ્ધ આત્માની જ મુખ્યતા છે, તેનું જ અવલંબન છે. જે ચૈતન્યનું અવલંબન ઊભું છે તો જ તે પંચાચારને વ્યવહાર ચારિત્ર કહેવાય છે. ભાવિજ્ઞાન સંયમ-તપ વગેરે પરિણતિમાં ચૈતન્ય ભગવાનનો છેડો છોડતા નથી. જેમ સાસુનો છેડો પકડીને વર તેની પાસેથી પૈસા લે છે, તેમ ચૈતન્યપરિણતિએ અંતરમાં શુદ્ધ કારણપરમાત્માનો છેડો એવો પકડ્યો છે કે મુક્તિ લીધે છૂટકો, વચમાં વિરહ કે આંતરો પડે નહિ. -આનું નામ સ્થાયી સામાયિક છે એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

વ્યવહાર પંચાચારના વિકલ્પ વખતે પાણ મુનિને અંતરમાં શુદ્ધ આત્માનું અવલંબન ખસતું નથી. જે અંતરમાં શુદ્ધ આત્માનું અવલંબન ખસે તો મુનિને સંયમ-નિયમ કે પંચાચાર વગેરે રહેતા નથી. વળી તપમાં પાણ તે આત્મા સમીપ જ વર્તે છે. તપ કેવો છે ? કે પંચમગતિના હેતુભૂત છે, એટલે જેમાં માનાદિનો હેતુ હોય તેને તપ ન કહેવાય. વળી કાંઈ પાણ પરિગ્રહના પ્રપંચથી રહિત અને સમસ્ત શુભાશુભ ઈચ્છાઓરૂપ દુરાચારની નિવૃત્તિના કારણરૂપ- એવા તપમાં પાણ આત્મા સદા સમીપ જ છે, ભગવાન આત્માનો વિરહ એક સમય પાણ થતો નથી.

જુઓ, આ ભગવાનની સમીપનો વાસ ! જ્ઞાયકભાવથી ભરેલો ભગવાન આત્મા ભવના અભાવરૂપ છે. તેની સમીપમાં વસવું -તેમાં લીન થવું તે જ સંયમ-નિયમ-તપ છે. જુઓ, આ ટીકામાં કેટલું સ્પષ્ટ કર્યું છે. કારણશુદ્ધપરમાત્મા અને કાર્યશુદ્ધપરમાત્મા વગેરેની અદ્ભૂત વાત કરી છે, તે ન સમજી શકનાર સ્વચ્છંદી જીવો આવા વીતરાગી સંતના બ્રહ્મચર્ય ઉપર આરોપ મૂકે છે. પાણ સંતો તો વીતરાગી છે, વીતરાગભાવે બધું કથન કરે છે.

આ સંબંધમાં જ્ઞાનસેનાચાર્યદેવ સંબંધી એક વાત બહાર આવી છે. આદિ પુરાણમાં શૃંગારનું વર્ણન આવ્યું છે, તે ઉપરથી લોકોને શંકા ઊઠી કે અરે ! બ્રહ્મચારી વીતરાગી મુનિઓ આવું વર્ણન કેમ કરે ? ત્યારે વીતરાગી મુનિએ ઉપરના આક્ષેપને દૂર કરવા એક વાર એક સભામાં જઈને પોતે ખૂંટા ઊભા રહીને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થનું વર્ણન કર્યું, તેમાં શૃંગારરસનું એવું તો વર્ણન કર્યું કે સાંભળનારા અનેક જીવોને શરીરમાં વિકાર થઈ ગયો, પાણ પોતે તો એવા ને એવા નિર્વિકારપણે ઊભા હતા, આખો દેહ ખૂંટો લોકો દેખતા હતા, પાણ પરમ શાંત નિર્વિકાર હતા. તેથી લોકોને ખાતરી થઈ ગઈ કે અહો ! સંતો તો નિર્વિકાર વીતરાગ છે, ગમે તે વર્ણન કરે પાણ તેથી કાંઈ તેમને રાગ નથી. પોતાને વિષયનો રાગ નથી પાણ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન તો કાંઈ દોષનું કારણ નથી. આ શાસ્ત્રમાં પાણ આગળ જતાં સ્ત્રીના અંગોની ઉપમા આપીને મુક્તિનું કથન કરશે. મુનિ તો કેવળી થવાની તૈયારીવાળા છે. અંદરમાં ચિદાનંદ સ્વરૂપને લક્ષમાં લઈને એવા ઠરે છે કે જાણે કદી બહાર જ નીકળવાનું ન હોય. -આવી મુનિની દશા હોય છે.

ભાવીજ્ઞાનને સંયમ વગેરેમાં આત્મા જ સમીપ વર્તે છે, વ્યવહાર ચારિત્રમાં પાણ આત્મા સમીપ

વર્તે છે -એમ કહ્યું હતું. અને અહીં તેમને પરમ વીતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ વીતરાગ ચારિત્રવંત કહ્યા છે. એટલે કે વ્યવહાર ચારિત્રવાળાને (છઠ્ઠે ગુણસ્થાને) પાણ વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન તથા વીતરાગ ચારિત્ર કહી શકાય છે, સાતમે જ વીતરાગ શ્રદ્ધા હોય એમ નથી. જેને સદા આત્મા સમીપ વર્તે છે અને જે પરદ્રવ્યોથી પરાડ્મુખ છે એવા તે પરમ વીતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ વીતરાગ ચારિત્રવંતને સ્થાયી સામાયિક હોય છે.

હવે આ ૧૨૭મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૨

(મન્દાક્રાન્તા)

આત્મા નિત્યં તપસિ નિયમે સંયમે સચ્ચરિત્રે
તિષ્ઠત્યુચ્ચૈઃ પરમયમિનઃ શુદ્ધદૃષ્ટેર્મનશ્ચેત્ ।
તસ્મિન્ બાઢં ભવભયહરે ભાવિતીર્થાધિનાથે
સાક્ષાદેષા સહજસમતા પ્રાસ્તરાગાભિરામે ॥ ૨૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ : જે શુદ્ધદષ્ટિવંત (-સમ્યગ્દષ્ટિ) જીવ એમ સમજે છે કે પરમ મુનિને તપમાં, નિયમમાં, સંયમમાં અને સત્ચારિત્રમાં સદા આત્મા ઊર્ધ્વ રહે છે (અર્થાત્ દરેક કાર્યમાં નિરંતર શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ મુખ્ય રહે છે) તો (એમ સિદ્ધ થયું કે) રાગના નાશને લીધે અભિરામ એવા તે ભવભયહર ભાવિ તીર્થાધિનાથને આ સાક્ષાત્ સહજ-સમતા ચોક્કસ છે. ॥ ૨૧૨ ॥

જુઓ, અહીં સમ્યગ્દષ્ટિ શું સમજે છે ? તે કહે છે. પરમ મુનિને સંયમમાં, તપમાં, નિયમમાં કે સત્ચારિત્રમાં સદા આત્મા જ ઊર્ધ્વ રહે છે, સદા આત્મા જ મુખ્ય રહે છે -એમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમજે છે. સાધક ધર્માત્માની દષ્ટિમાં સદા આત્મા જ સમીપ છે, આત્મા જ મુખ્ય છે, આત્મા જ ઊર્ધ્વ હોય છે. મુનિઓને સંયમ વગેરેમાં, સદા આત્માનો જ આશ્રય છે, આત્માની જ મુખ્યતા છે, ને ધર્મી ગૃહસ્થને સમ્યગ્દર્શનમાં સદા આત્મા જ મુખ્ય છે. મુનિઓને દરેક કાર્યમાં સદા શુદ્ધાત્મા જ મુખ્ય વર્તે છે, મુનિઓને તો ઘણા આચાર-વિચારની ક્રિયા હોય માટે તેમને કોઈ વાર આત્માની મુખ્યતા ખસીને ક્રિયાની મુખ્યતા થઈ જતી હશે એમ કોઈને તર્ક થાય તો કહે છે કે ના ! એમ નથી. સદાય ચિદાનંદ ગોળામાં જ અંતર્ગત પરિણમન થઈ ગયું છે, એટલે દરેક ક્રિયા વખતે અંતરમાં શુદ્ધ ચૈતન્યની જ મુખ્યતા છે. સમ્યગ્દષ્ટિ આમ સમજે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે રાગના નાશને લીધે અભિરામ એવા તે ભવભયહર ભાવિ તીર્થાધિનાથને આ સાક્ષાત્ સહજ સમતા ચોક્કસ છે. જુઓ, તીર્થંકર ચારિત્ર લીધા પછી પાછા પડતા નથી. તીર્થંકર નામકર્મ બંધાયા પછી પૂર્વ ભવમાં પાણ સમ્યક્ત્વ ખસતું નથી. કોઈ જીવ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યા પછી બીજી કે ત્રીજી નરકે જાય તો

ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત કાળ સમ્યક્ત્વ ખસે છે પાણ પછી તરત પાછી સંધિ થઈ જાય છે, વિશેષ કાળ વિરહ પડતો નથી ને ભવ તો વધતા જ નથી.

અને ભાવિ તીર્થંકરો ભવભયહર છે, એટલે તેમને તીર્થંકર નામકર્મ બંધાયા પછી બે ભવ કરતાં વધારે ભવ હોય જ નહિ. આથી ભાવી તીર્થંકર ભગવાન ભવભયના હરનારા છે. આવી ભાવી તીર્થાધિનાથ રાગના નાશને લીધે સુંદર અને ભવભયના હરનારા છે, તેમને આ સાક્ષાત્ સમતા જરૂર હોય છે.

અહો ! તીર્થંકરો અફરગામી હોય છે.

પોષ વદ ૧૨, ગુરુવાર, ૨૪-૧-૫૨.

સામાયિકનું વર્ણન ચાલે છે.

ગાથા ૧૨૮

જસ્સ રાગો દુ દોસો દુ વિગડિં ણ જણેદુ દુ ।

તસ્સ સામાઈગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૨૮ ॥

યસ્ય રાગસ્તુ દ્વેષસ્તુ વિકૃતિં ન જનયતિ તુ ।

તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૮ ॥

નહિ રાગ અથવા દ્વેષરૂપ વિકાર જન્મે જેહને,

સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૮.

અન્વયાર્થ : (યસ્ય) જેને (રાગઃ તુ) રાગ કે (દ્વેષઃ તુ) દ્વેષ (નહિ ઊપજતો થકો) (વિકૃતિં) વિકૃતિ (ન તુ જનયતિ) ઉત્પન્ન કરતો નથી, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ સામાયિ તે જ સામાયિક છે. તે કોને હોય છે ? કે જેને રાગ-દ્વેષરૂપી વિકૃતિ ઉત્પન્ન જ થતી નથી. સહજ સ્વભાવમાં સ્થિર થતાં રાગ-દ્વેષના ભાવની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, એનું નામ સામાયિક છે.

અહીં, રાગ-દ્વેષના અભાવથી અપરિસ્પંદતા એટલે સ્થિરરૂપ સમતાભાવ હોય છે - એમ કહે છે. અહીં જોગના અપરિસ્પંદનની વાત નથી, પણ રાગ-દ્વેષ રહિત સ્થિર-શાંત પરિણામ થાય તેનું નામ અપરિસ્પંદતા છે.

“પાપરૂપી અટવીને બાળવામાં અગ્નિ સમાન એવા જે પરમવીતરાગ સંયમીને રાગ કે દ્વેષ વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે મહા આનંદના અભિલાષી જીવને -કે જેને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહ છે તેને -સામાયિક નામનું વ્રત શાશ્વત છે એમ કેવળીઓના શાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે.”

પરમ વીતરાગ સંયમી મુનિ પાપરૂપી જંગલને બાળી નાખનાર અગ્નિ સમાન છે; તેવા મુનિવરોને ચૈતન્યની સમીપતામાં વસતા રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી, રાગ અને દ્વેષ એ બન્ને વિકાર છે, વિકૃતિરૂપ દશા છે. પરમ વીતરાગ સંયમીને સ્વાભાવિક પરિણતિ હોય છે, એટલે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવી વિકૃત પરિણતિ તેમને થતી નથી. તેમને સમતાસ્વભાવી શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનો દૃઢ આશ્રય હોવાથી

વિકૃતિરૂપ રાગ-દ્વેષ થતાં નથી પણ પ્રકૃતિભૂત એટલે કે સ્વભાવભૂત એવા સમતા પરિણામ થાય છે. રાગ-દ્વેષ તો વિકૃતિ છે, ને સમતા તે આત્માની સહજ પ્રકૃતિ છે. જે સંયમી વીતરાગી મુનિને રાગ કે દ્વેષ ઉત્પન્ન જ થતાં નથી, તે મહા આનંદના અભિલાષી જીવને સામાયિકવ્રત શાશ્વત છે. તે મહા આનંદના અભિલાષી મુનિઓને એવી અતીન્દ્રિયતા થઈ ગઈ છે કે પાંચ ઈન્દ્રિયના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર પરિગ્રહ છે; આત્મામાં રાગ-દ્વેષરૂપ વિકૃતિ નથી, ને દેહની દિગંબરદશામાં પણ વિકૃતિ નથી. આવા મહા મુનિને સ્થાયી સામાયિક છે - એમ કેવળી પ્રભુના શાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ચૈતન્યસ્વભાવની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિપૂર્વક શ્રાવકને પણ જેટલો રાગ-દ્વેષ રહિત ભાવ ચૈતન્યના અવલંબને પ્રગટે તેટલી સામાયિક છે, પણ આ સિવાય રાગને કેવળીના શાસનમાં સામાયિક ગણવામાં આવી નથી.

હવે આ ૧૨૮મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૩

(મન્દાક્રાન્તા)

રાગદ્વેષૌ વિકૃતિમિહ તૌ નૈવ કર્તુ સમર્થૌ

જ્ઞાનજ્યોતિઃપ્રહતદુરિતાનીકઘોરાન્ધકારે ।

આરાતીયે સહજપરમાનન્દપીયૂષપૂરે

તસ્મિન્નિત્યે સમરસમયે કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ॥ ૨૧૩ ॥

શ્લોકાર્થ : જેણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પાપસમૂહરૂપી ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે એવું સહજ પરમાનંદરૂપી અમૃતનું પૂર (અર્થાત્ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્મતત્ત્વ) જ્યાં નિકટ છે, ત્યાં પેલા રાગ-દ્વેષો વિકૃતિ કરવાને સમર્થ નથી જ. તે નિત્ય (શાશ્વત) સમરસમય આત્મતત્ત્વમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? (સમરસસ્વભાવી આત્મતત્ત્વમાં ‘આ કરવા જેવું છે અને આ છોડવા જેવું છે’ એવા વિધિનિષેધના વિકલ્પરૂપ સ્વભાવ નહિ હોવાથી તે આત્મતત્ત્વને દૃઢપણે આલંબનાર મુનિને સ્વભાવ-પરિણામન થવાને લીધે સમરસરૂપ પરિણામ થાય છે, વિધિનિષેધના વિકલ્પરૂપ-રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થતા નથી.) ॥ ૨૧૩ ॥

કેવા છે સામાયિકવાળા દિગંબર સંત ! તેમને અંતરમાં સહજ પરમાનંદનું પૂર નજીક છે. જેણે જ્ઞાનજ્યોતિ વડે પુણ્ય-પાપરૂપી ઘોર અંધકારનો નાશ કર્યો છે એવું સહજ પરમાનંદરૂપી અમૃતનું પૂર મુનિઓને નિકટ વર્તે છે, ત્યાં રાગ-દ્વેષ ભાવોની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી. આત્માનો સ્વભાવ ચૈતન્ય પ્રકાશમય છે ને તેનાથી વિરુદ્ધ પુણ્ય-પાપના બધા ભાવો મહાઅંધકારમય છે. જ્યાં મુનિઓને અંતરમાં સહજ પરમાનંદમય તત્ત્વ નિકટ વર્તે છે, ત્યાં તેમને રાગ-દ્વેષ વિકૃતિ કરતાં નથી, એટલે

કે રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન જ થતા નથી. “રાગ-દ્વેષ થાય છે પણ વિકૃતિ કરતા નથી” -એમ ન સમજવું; પરંતુ સ્વભાવના અવલંબનમાં રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન જ નથી થતા. -એનું નામ સામાયિક છે. આત્મા નિત્ય સમરસમય શાશ્વત તત્ત્વ છે, તે તો પરમ ઉપશાંતરસનો સમુદ્ર છે, તેમાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? આ કરવું છે ને આ છોડવું છે એવા વિકલ્પો સહજ સમરસી આત્મતત્ત્વમાં નથી. તેથી તે સહજ તત્ત્વમાં લીન થયેલા મુનિઓને પણ વિધિ-નિષેધના વિકલ્પ રહિત સામ્યભાવ હોય છે. - એનું નામ સામાયિક છે.

અજ્ઞાનીને તેવો સામાયિકધર્મ નથી હોતો, પણ તેને કેવો ધર્મ હોય છે ? “સ્વધર્મના ત્યાગરૂપ ધર્મ” તેને હોય છે. મોહભાવમાં સ્વધર્મનો ત્યાગ છે, તે અજ્ઞાનીને હોય છે. પણ રાગ-દ્વેષના ત્યાગરૂપ સામાયિકધર્મ અજ્ઞાનીને હોતો નથી.

આત્મા સમરસસ્વભાવથી ભરેલો છે, તેનામાં “આ કરું ને આ છોડું” એવો વિકલ્પ નથી; તે સ્વભાવનું દૃઢપણે અવલંબન લેનારા મુનિઓને સ્વભાવપરિણમન થતાં પરમ સમતા પરિણામ થાય છે, તેમાં વિધિ-નિષેધોના વિકલ્પો થતા નથી. સ્વરૂપમાં ઠર્યાં ત્યાં ગ્રહવા યોગ્ય એવા નિજ સ્વરૂપને ગ્રહી લીધું છે, ને છોડવા યોગ્ય એવા રાગ-દ્વેષ છૂટી ગયા છે, ત્યાં વિધિ શો ને નિષેધ શો ? આહારનો ગ્રહણ-ત્યાગ કરનાર તો આત્મા નથી, ને તેના વિધિ-નિષેધના વિકલ્પો પણ આત્મામાં નથી.

આ કરવા જેવું છે એવો રાગ, ને આ કરવા જેવું નથી એવો દ્વેષ -તે વસ્તુના સ્વરૂપમાં નથી. રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી -એમ ગાથામાં કહ્યું, તે ઉપરથી અહીં કળશમાં એમ કહ્યું કે સહજ તત્ત્વમાં જ્યાં વાસ છે ત્યાં વિધિ શો અને નિષેધ શો ? વિધિ-નિષેધોના વિકલ્પોના અવલંબને સમતા થતી નથી, પણ અંદરના ચૈતન્યતત્ત્વના અવલંબને જ સમતા પ્રગટે છે. -આવી સામાયિકનું અહીં સ્થાપન છે.

સામાયિક તો એક આત્માના સ્વભાવના આશ્રયે થતો વીતરાગી સમભાવ જ છે; તેનું અહીં જુદી જુદી રીતે વર્ણન કર્યું છે.

પૂર્વ ગાથામાં રાગ-દ્વેષના ભાવો ઉત્પન્ન ન થાય એમ કહ્યું હતું. હવે અહીં આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનના ત્યાગથી સામાયિકના સ્વરૂપનું કથન છે.

ગાથા ૧૨૯

જો દુ અટ્ટં ચ રુદ્ધં ચ જ્ઞાણં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।

તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઙ્ગં ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૨૯ ॥

યસ્ત્વાર્ત્તં ચ રૌદ્રં ચ ધ્યાનં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।

તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૨૯ ॥

જે નિત્ય વળે આર્ત તેમ જ રૌદ્ર બંને ધ્યાનને,

સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૨૯.

અન્વયાર્થ : (ય: તુ) જે (આર્ત) આર્ત (ચ) અને (રૌદ્રં ચ) રૌદ્ર (ધ્યાન) ધ્યાનને (નિત્યશઃ) નિત્ય (વર્જયતિ) વળે છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

અહીં તો સ્પષ્ટ વાત કરી છે કે ચૈતન્યના વીતરાગભાવ સિવાય બીજી સામાયિક નથી, લોકો જે રૂઢીગત સામાયિક માને છે તેનો નિષેધ કર્યો છે. સાચી સામાયિકનું સ્વરૂપ બતાવતા તેનાથી વિરુદ્ધ જે ખોટી સામાયિક હોય તેનો નિષેધ તેમાં આવી જ જાય છે.

અહીં ત્રિકાળી આત્મતત્ત્વને કારણસમયસાર કહેલ છે. કોઈ વાર મોક્ષમાર્ગપર્યાયને પણ કારણ-સમયસાર કહેવાય છે. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો જેને ત્યાગ છે તેને સામાયિક હોય છે એમ કહ્યું, પણ તે આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ ખરેખર કોને હોય ? તે ટીકામાં સ્પષ્ટ કરે છે.

“નિત્ય-નિરંજન નિજ કારણસમયસારના સ્વરૂપમાં નિયત (-નિયમથી રહેલા) શુદ્ધ-નિશ્ચય-પરમ-વીતરાગ-સુખામૃતના પાનમાં પરાયાણ એવો જે જીવ તિર્યચથોનિ, પ્રેતવાસ અને નારકાદિગતિની યોગ્યતાના હેતુભૂત આર્ત અને રૌદ્ર બે ધ્યાનોને નિત્ય તજે છે, તેને ખરેખર કેવળદર્શનસિદ્ધ (કેવળ-દર્શનથી નક્કી થયેલું) શાશ્વત સામાયિકવ્રત છે.”

પહેલાં ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ઓળખીને દર્શનશુદ્ધિ કરે, પછી સામાયિકપડિમા હોય, ને અહીં તો મુનિની સામાયિકની વાત છે. મુનિઓ અંદરના ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થઈને પરમ શાંતરસનું પીણું પીવામાં તત્પર છે, તેમને આર્ત કે રૌદ્રધ્યાનની ઉત્પત્તિ જ નથી. પહેલાં આત્માનું ભાન કરીને દશનશુદ્ધિ કરવી તે પહેલી ચોપડી છે, ને પછી તેમાં લીન થઈને આનંદરસનું પાન કરવું તે બીજી

ચોપડી છે. ચૈતન્યસ્વભાવને ચૂકીને આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન થાય તે તિર્યચગતિ, નરકગતિ ને ભૂત-પ્રેતની ગતિનું કારણ છે. મુનિઓને તીવ્ર આર્ત-રૌદ્રના પરિણામો હોતા જ નથી, સ્વરૂપના અવલંબને ત્રણ ક્ષાયનો તેમને અભાવ થયો છે, કોઈ વાર કદાચ અલ્પ આર્તધ્યાન થઈ જાય તો તે સામાયિક નથી; સામાયિક તો અંતરના આનંદરસના અનુભવમાં જેટલો તત્પર થાય તેટલી જ છે. આત્માના કારણસમયસારસ્વરૂપમાં જે લીન છે તે જીવને આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો નિત્ય ત્યાગ છે, ને તેમને જ કેવળી ભગવાનના શાસનમાં સિદ્ધ થયેલું એવું સ્થાયી સામાયિક હોય છે.

હવે આ ૧૨૯મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૪

(આર્યા)

इति जिनशासनसिद्धं सामायिकव्रतमणुव्रतं भवति ।

यस्त्यजति मुनिर्नित्यं ध्यानद्वयमार्तरौद्राख्यम् ॥ ૨૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ : એ રીતે, જે મુનિ આર્ત અને રૌદ્ર નામના બે ધ્યાનોને નિત્ય તજે છે તેને જિનશાસનસિદ્ધ (-જિનશાસનથી નક્કી થયેલું) આગુવ્રતરૂપ સામાયિકવ્રત છે. ॥ ૨૧૪ ॥

મુનિઓ સ્વવિષયને ગ્રહણ કરીને પરવિષયને છોડે છે, સ્વવિષયમાં લીન થતાં આર્ત-રૌદ્રધ્યાનના પરિણામ થતા જ નથી. -આવા મુનિને આગુવ્રતરૂપ સામાયિક છે. અહીં આગુવ્રતનો અર્થ શ્રાવકના વ્રત નથી, પણ પૂર્ણ યથાખ્યાત ચારિત્ર નથી તે અપેક્ષાએ આને આગુવ્રત કહ્યું છે. સામાયિક ચારિત્ર ૧૧-૧૨મા ગુણસ્થાને નથી હોતું, ત્યાં તો યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે. યથાખ્યાત પરિપૂર્ણ ચારિત્રનો અભાવ છે તે અપેક્ષાએ મુનિની સામાયિકને પણ અહીં આગુવ્રત કહેલ છે -એમ સમજવું. આ આગુવ્રત પણ વીતરાગી છે, રાગવાળા વ્રતની આ વાત નથી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શુભ આસ્રવના કારણ તરીકે જે વ્રતો વાર્ણવ્યા છે તેની આ વાત નથી, તે તો શુભ રાગ છે, ને આ તો મોક્ષના કારણરૂપ નિર્વિકલ્પ વીતરાગી નિશ્ચયવ્રતની વાત છે.

વળી ફરીને સામાયિકનું સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં શુભ-અશુભભાવના ત્યાગની વિધિ કહે છે :

ગાથા ૧૩૦

जो दु पुण्यं च पावं च भावं वज्जेदि णिच्चसो ।

तस्स सामाङ्गं ठाइ इदि केवलिसासणे ॥ ૧૩૦ ॥

यस्तु पुण्यं च पापं च भावं वर्जयति नित्यशः ।

तस्य सामायिकं स्थायि इति केवलिशासने ॥ ૧૩૦ ॥

જે નિત્ય વર્જે પુણ્ય તેમ જ પાપ બન્ને ભાવને,

સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૦.

અન્વયાર્થ : (યઃ તુ) જે (પુણ્યં ચ) પુણ્ય તથા (પાપં ભાવં ચ) પાપરૂપ ભાવને (નિત્યશઃ) નિત્ય (વર્જયતિ) વર્જે છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (इति केवलिशासने) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

ત્યાં રાગાદિને કે આર્તધ્યાન વગેરેને છોડવાનું કહ્યું ત્યાં પ્રથમ એ વાત સમજી લેવી કે જેને છોડવાનું કહ્યું છે તે રાગાદિભાવો આત્માના સ્વભાવમાં નથી. એવા સ્વભાવનું ભાન કર્યા વિના રાગાદિનો ત્યાગ હોય નહિ. રાગરહિત ત્રિકાળી સ્વભાવ જ છે - એવું ભાન કરીને તે આત્માની સમીપમાં રહેતા રાગાદિ છૂટી જાય છે. જેને પુણ્યની રુચિ છે તેને પુણ્યરહિત આત્માની પ્રતીતિ નથી, એટલે તેને પુણ્ય-પાપનો અભાવ થાય જ નહિ. જેમાં રાગાદિનો ત્રિકાળ અભાવ છે તેવા આત્મામાં લીન થયે જ રાગાદિનો અભાવ થાય છે.

જે સહજ વૈરાગી મુનિ સુકૃતરૂપ પુણ્ય અને દુષ્કૃતરૂપ પાપ -તે બન્નેને છોડીને સ્વરૂપમાં ઠરે છે તેને જ કેવળી ભગવાને કહેલી સામાયિક હોય છે -એમ કહ્યું છે. ત્યાં ટીકાકાર પહેલાં શુભ-અશુભ કેવા છે તે બતાવે છે.

બાહ્ય-અભ્યંતરમાં જે પરિત્યાગી છે, એવા પરમ વીતરાગી સંત મુનિના ચરણકમળની સેવા તે શુભ પરિણતિ પુણ્યનું કારણ છે. મહાવીતરાગી સંતમુનિના ચરણનું પ્રક્ષાલન કરવું, પગ દાબવા, સેવા કરવી -એવો ભાવ તે શુભ પરિણતિ છે. જુઓ, શ્રાવક પણ મુનિની સેવામાં પગચંપી વગેરે કરી શકે છે, તેમાં શુભ રાગ છે. વીતરાગી મુનિ આહાર માટે પધારે ત્યારે તેમના ચરણનું ભક્તિથી પ્રક્ષાલન કરે, એમાં શુભ પરિણતિ છે, તથા હિંસાદિનો ભાવ તે અશુભ પરિણતિ છે, એવા શુભ-અશુભભાવ તે સંસારનું કારણ છે. પરમ વૈરાગી સંતને તે શુભ-અશુભનો ત્યાગ તે સાચી સામાયિક છે.

પોષ વદ ૧૪, શુક્રવાર, ૨૫-૧-૫૨.

ભગવાન શ્રી ઋષભજિનેન્દ્ર નિર્વાણ કલ્યાણક મંગલદિન

જેણે કીધી સકલ જનતા નીતિને જાણનારી,
ત્યાગી રાજ્યાદિક વિભવને જે થયા મૌનધારી;
વહેતો કીધો સુગમ સબળો મોક્ષનો માર્ગ જેણે,
વંદું છું તે ઋષભજિનેને ધર્મધોરી પ્રભુને.

આ સામાયિકના સ્વરૂપનું વર્ણન ચાલે છે. સામાયિક કહો, સમાધિ કહો કે આત્મશાંતિ કહો, તે કેમ થાય ? તેનું આ વર્ણન છે. સમસ્ત શુભ-અશુભ ભાવો તો નવા કર્મબંધનું કારણ છે, તેને છોડીને આત્મામાં એકાગ્ર થવું તે સામાયિક છે. પુણ્ય-પાપના ભાવમાં શાંતિ નથી, ને તેના ફળમાં પણ શાંતિ નથી.

જેઓ બાહ્ય તેમ જ અંતરંગ પરિગ્રહના ત્યાગરૂપ લક્ષણવાળા છે, ચિદાનંદ આત્માના વીતરાગી અમૃતના અનુભવમાં મગ્ન છે, આત્માના શાંતરસમાં ઝૂલી રહ્યા છે, એવા પરમ વીતરાગી સંતના ચરાણક્રમણની સેવા -પ્રજ્ઞાલન વગેરેમાં પ્રમોદભાવ આવે છે તે શુભ રાગ છે. જેને અંતરમાં ભાન છે કે હું આ જ ભવે પરમાત્મ થવાનો છું, જે સમ્યગ્દષ્ટિ છે-એવા ભરત ચક્રવર્તી જેવા પણ આહારના સમયે દિગંબર સંતની રાહ જોઈને ઊભા રહેતા - કે કોઈ મુનિરાજ પધારે !! તેમને ભક્તિથી આહાર કરાવીને પછી હું જમું ! એવી ભાવના ભાવતાં એક વાર ચોકમાં ઊભા છે. ત્યાં માથે આકાશમાંથી સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા બે મહાન સંતો ઊતરે છે, ને ભક્તિપૂર્વક ભરતજી તેમના ચરાણનું પ્રજ્ઞાલન વગેરે કરીને આહાર કરાવે છે. તેમાં મુનિને પણ શુભભાવ છે, ને ભરતને પણ શુભભાવ છે. પણ આ શુભ રાગ તે ખરેખર સામાયિક નથી, રાગનો ત્યાગ થઈને સહજ વીતરાગી સમતામાં ઠરવું તે સામાયિક છે.

અહીં પુણ્યની વાતમાં પણ લોકોત્તર મુનિરાજની ભક્તિની વાત લીધી છે, લૌકિક સેવાની વાત ન લીધી. મુનિરાજ તો ધર્મનું નિમિત્ત છે, તેથી મુનિની ઉત્કૃષ્ટ વાત જ લીધી.

એક મુનિ પણ બીજા મુનિની સેવા કરે, પગ દાબે, શરીર સ્વચ્છ કરે વગેરે પ્રકારે વૈયાવચ્ચ કરે, તેમાં પણ તેમને શુભ રાગ છે, તે રાગની કિંમત કેટલી ? કે સંસારમાં પુણ્ય મળે તેટલી. પણ તે રાગમાં આત્માની શાંતિ નથી, રાગ તે સામાયિક નથી. ચિદાનંદ અવિકારી સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં જેટલી એકાગ્રતા થઈ તેટલી સામાયિક છે.

ગૃહસ્થદશા હોવા છતાં મહા વીતરાગી મુનિરાજ વગેરે પ્રત્યે ભક્તિનો ભાવ ન આવે તો તે

સ્વચ્છંદી છે; અને તે શુભભાવમાં જ ધર્મ માની લ્યે તો તે અજ્ઞાની છે. ચાર જ્ઞાન - ચૌદ પૂર્વના ધરનાર મહા સંત, તે ભવે મોક્ષ પામનાર, તે પણ ભગવાનની વાણી સાંભળે છે, વાણી સાંભળતા બહુમાનથી આત્મા ઉદ્ધસી જાય છે; ગાગધર જેવાને પણ એવો શુભભાવ આવે છે; ને ગૃહસ્થ પોતે દેવ-ગુરુ વગેરેની ભક્તિ બહુમાન વગેરેમાં ઉદાસીનતા સેવે તો તેને પોતાની ભૂમિકાનો જ વિવેક નથી. મુનિરાજ સામે આવીને ઊભા રહે, પોતે ત્યાં ઊભો હોય અને કહે કે “અમને તો અત્યારે ભક્તિ વગેરેનો કાંઈ વિકલ્પ આવતો નથી” -તો કહે છે કે અરે મૂઢ ! તને તારા શરીરના પોષાણનો તો વિકલ્પ આવે છે ને મુનિરાજ પ્રત્યે ભક્તિનો ભાવ આવતો નથી, તો તને વીતરાગતાનું બહુમાન જ નથી લાગતું, તારી દિશા જ બીજે વળી છે, અંદર કાંઈક શલ્ય પડ્યું છે.

શુભમાં લૌકિક કુરુણા વગેરેની વાત ન લેતાં અહીં મુનિરાજની ભક્તિની વાત લીધી છે. એટલે શુભ વખતે પણ વીતરાગતાના નિમિત્તો પ્રત્યે બહુમાન આવે છે. શ્રાવક વગેરે ધર્મિને તેવો શુભ રાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી, પણ તે શુભ રાગનું ફળ તો સંસાર છે. તીર્થંકરાદિ મહા સંતમુનિ જ્યાં આહાર કરે ત્યાં ઉપરથી રત્નની વૃષ્ટિ થાય, એવા પુણ્ય થાય તે પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

વળી હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ - એ બધા ભાવો અશુભ છે, તેનાથી પાપકર્મ ઊપજે છે. આ પાપકર્મ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

ભક્તિ વગેરેનો શુભભાવ તેમજ હિંસાદિનો અશુભભાવ, તે બન્ને ભાવો સંસારરૂપી સ્ત્રીના વિલાસવિભ્રમનું જન્મભૂમિસ્થાન છે, એટલે કે પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેમાંથી સમતાનો જન્મ થતો નથી, પણ પરિભ્રમણરૂપી સ્ત્રીના વિલાસનો જન્મ થાય છે, પુણ્ય-પાપ બન્નેનું ફળ સંસારની ઉત્પત્તિ છે; ને ચિદાનંદ સ્વભાવ શુદ્ધ કારણપરમાત્મા તે પરમ સમતાનું જન્મભૂમિસ્થાન છે, -આમ જાણીને તે સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવી તેનું નામ સામાયિક છે, દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યનું ભાન પણ જેને નથી તેને સામાયિક હોતી નથી. પુણ્ય અને પાપના ભાવ થતા હોવા છતાં એ બન્ને ભાવો સંસારનું કારણ છે એમ પહેલાં જાણે, તો પછી તેને છોડીને સ્વરૂપમાં ઠરે. પહેલાં મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ પુણ્ય-પાપ રહિત છે એમ જાણે તે જીવ પર પ્રત્યે સહજ ઉદાસીન થઈ જાય છે. ચૈતન્ય તરફ વળતાં વળતાં એવો સહજ વૈરાગ્ય પ્રગટે કે જે વૈરાગ્યની છાયા મુદ્રા ઉપર તરવરતી હોય ! એવા સહજ વૈરાગ્યરૂપી મહેલના શિખરનો શિખામણિ પુણ્ય-પાપને તજે છે તેને જ સ્થાયી સામાયિક છે. બહારમાં લાખો-કરોડો રૂપિયાની કિંમતના મહેલ હોય તે તો ધૂળના મહેલ છે; મુનિવરો તો વૈરાગ્ય મહેલમાં વસનારા છે; જે સહજ વૈરાગ્યમૂર્તિ સંતો સ્વરૂપમાં ઠરતાં પુણ્ય-પાપને છોડે છે તેને કેવળી ભગવાનના મતથી સિદ્ધ થયેલું સ્થાયી સામાયિક હોય છે.

હવે આ ૧૩૦મી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ ત્રણ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૫

(મન્દાક્રાન્તા)

ત્યક્ત્વા સર્વ સુકૃતદુરિતં સંસૃતેર્મૂલમૂતં
નિત્યાનંદં વ્રજતિ સહજં શુદ્ધચૈતન્યરૂપમ્ ।
તસ્મિન્ સદૃગ્ વિહરતિ સદા શુદ્ધજીવાસ્તિકાયે
પશ્ચાદુચ્ચૈઃ ત્રિભુવનજનૈરર્ચિતઃ સન્ જિનઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ : સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંસારના મૂળભૂત સર્વ પુણ્ય-પાપને તજીને, નિત્યાનંદમય, સહજ, શુદ્ધચૈતન્યરૂપ જીવાસ્તિકાયને પ્રાપ્ત કરે છે; તે શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયમાં તે સદા વિહરે છે અને પછી ત્રિભુવનજનોથી (ત્રણ લોકના જીવોથી) અત્યંત પૂજાતો એવો જિન થાય છે. ॥ ૨૧૫ ॥

હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, મારા સ્વભાવમાં આનંદ છે -એવું જોને ભાન છે ને પુણ્ય-પાપને સંસારનું મૂળ જાણે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. તે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંસારના મૂળભૂત સર્વ પુણ્ય-પાપને તજીને, સદાય આનંદમય સહજ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. પુણ્ય-પાપ વિકાર છે, દુઃખમય છે, કાયમી વસ્તુમાં દુઃખ હોઈ ન શકે, આત્માનો કાયમી સ્વભાવ તો સહજાનંદની મૂર્તિ છે; તેમાં લીન થાય ને પુણ્ય-પાપને છોડે તેને સામાયિક છે. અહીં તો કહ્યું કે પુણ્યને પાણી છોડીને સમ્યગ્દષ્ટિ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ કરે છે, પુણ્ય વડે આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને પ્રાપ્ત કરીને પછી તેમાં જ સદા વિહરે છે, એટલે કે તેમાં જ એકાગ્રતા કરે છે. તેમાં એકાગ્રતા વડે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને તે જીવ ત્રણ લોકનો નાથ થાય છે, ત્રણ લોકના જીવો તેના ચરણકમળને પૂજે છે.

પહેલાં તો પુણ્ય-પાપ રહિત અંતર્દષ્ટિથી શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયની પ્રાપ્તિની વાત કરી, ને પછી તે સ્વરૂપમાં જ સદા વિહાર કરે છે, જ્ઞાનમાં તેને પકડીને તેમાં જ પરિણમે છે. પછી એમાં જ લીન થતાં થતાં તે જીવ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને ત્રિલોકપૂજ્ય જિન અથવા તીર્થંકર થાય છે.

ઈન્દ્રો ને ગણધરો, નરેન્દ્રો ને મુનિવરો પાણી તીર્થંકરના ચરણને ભક્તિથી પૂજે છે. જોણે પુણ્ય છોડ્યું તેને સાધકપાણામાં એવા પુણ્ય બંધાઈ જાય છે કે ત્રણ લોકથી તે પૂજ્ય થાય છે. જે પુણ્યને ઈચ્છે છે તેને તેવા પુણ્ય બંધાતા નથી. જુઓ ! આ સામાયિકનું ઈણ ! સામાયિકનું ઈણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને જિન થવું તે છે, પાણી બહારમાં સ્વર્ગાદિ મળવા તે સામાયિકનું ઈણ નથી, તે તો રાગનું ઈણ છે.

શ્લોક ૨૧૬

(શિશ્વરિણી)

સ્વતઃસિદ્ધં જ્ઞાનં દુરઘસુકૃતારણ્યદહનં
મહામોહધ્વાન્તપ્રબલતરતેજોમયમિદમ્ ।
વિનિર્મુક્તેર્મૂલં નિરુપધિમહાનંદસુખદં
યજામ્યેતન્નિત્યં ભવપરિભવધ્વંસનિપુણમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ : આ સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાન પાપ-પુણ્યરૂપી વનને બાળનારો અગ્નિ છે, મહામોહાંધકારનાશક અતિપ્રબળ તેજમય છે, વિમુક્તિનું મૂળ છે અને નિરુપધિ મહા આનંદસુખનું દાયક છે. ભવભવનો ધ્વંસ કરવામાં નિપુણ એવા આ જ્ઞાનને હું નિત્ય પૂજું છું. ॥ ૨૧૬ ॥

અહીં સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાનને નમસ્કાર કરે છે. કેવું છે તે સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાન ? સ્વતઃસિદ્ધ અનાદિ-અનંત જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા પુણ્ય-પાપરૂપી વનને બાળી નાખનારો અગ્નિ છે. પુણ્ય-પાપ તો કૃત્રિમ ક્ષણિક છે, ને આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે, તે સ્વતઃસિદ્ધ ચૈતન્યની જ્યોત પુણ્ય-પાપને બાળી નાખનાર છે. આવી અંતર્વસ્તુને ઓળખીને તેમાં ઠરે તેનું નામ સામાયિક છે. પાપ અને પુણ્ય બન્નેના અસંખ્ય પ્રકારો છે, એ વિવિધ પુણ્ય-પાપના વૃક્ષના આખાય વનને મૂળમાંથી બાળી નાખે એવો ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ છે. વળી ચૈતન્યસ્વભાવ મહા તેજમય છે, મહા મોહ અંધકારને દૂર કરનારું ચૈતન્યનું મહા તેજ છે; ચૈતન્યજ્યોત અગ્નિ છે, ને પુણ્ય-પાપ તો ધૂમાડા જેવા છે. અજ્ઞાનીને તે ધૂમાડાને આડે મૂળ ચૈતન્યવસ્તુ સૂઝતી નથી, પાણી ચૈતન્યતેજ એવું છે કે તેનામાં મોહાંધકાર છે જ નહિ, તે ત્રિકાળી મહા તેજમાં એકાગ્ર થતાં પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપરૂપી ધૂમાડાની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી. સહજ ચૈતન્યતેજ અંધકારનો નાશ કરનારું છે, જેમ અગ્નિની મોટી જ્વાળા ભભૂકતી હોય, તેના ઉપર રૂના કટકા કોઈ ઉડાડે તો તેને અધ્ધર ને અધ્ધર સળગાવીને તે જ્વાળા ભસ્મ કરી નાખે છે. તેમ ચૈતન્યજ્વાળા પુણ્ય-પાપને ભસ્મ કરનારી છે. જેમ સૂર્યમાં અંધારું નથી તેમ ચૈતન્યસૂર્યના તેજમાં મોહરૂપી અંધકાર નથી. આવો સ્વંયસિદ્ધ આત્મા જ મુક્તિનું મૂળ છે; પુણ્ય-પાપ તો સંસારનું મૂળ છે ને આત્મા મુક્તિનું મૂળ છે. અને નિરુપધિ છે એટલે કે છેતરપીંડિ વગરનો છે, સાચા મહા આનંદને દેનારો છે. જ્યાં આવા આત્મામાં ઈર્ષો ત્યાં તે મહા આનંદ સુખને આપે છે, ક્યાંય બહારથી સુખ આવતું નથી. સ્વભાવ સામર્થ્યપાણે તું પોતે કાયમ કારણપરમાત્મા છે, તેની આ વાત છે; તેનો વિશ્વાસ કરીને તેમાં રમાણતા કરવી તે જ ભવભવના નાશનું કારણ છે. માટે મુનિરાજ કહે છે કે ભવભવનો નાશ કરવામાં જે કુશળ છે એવા આ સ્વંયસિદ્ધ જ્ઞાનમય આત્માને હું નિત્ય પૂજું છું, તેનો આદર કરીને તેમાં ઠરું છું, અંતર્મુખ પરિણામ વડે તેને પૂજું છું. આવી પૂજા તે સામાયિક છે. ફૂલ લઈને ભગવાનની પૂજાનો ભાવ તે તો પુણ્ય છે, તેમાં

સામાયિક નથી. પોતાના ચિદાનંદ ભગવાનને ઓળખીને નિર્મળ પરિણતિ વડે તેની પૂજા કરવી એટલે કે તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે સામાયિક છે અને તે મુક્તિનું કારણ છે.

શ્લોક ૨૧૭

(શિશ્વરિણી)

અયં જીવો જીવત્યઘકુલવશાત્ સંસૃતિવધૂ-
ધવત્વં સંપ્રાપ્ય સ્મરજનિતસૌભ્યાકુલમતિઃ ।
ક્વચિદ્ ભવ્યત્વેન વ્રજતિ તરસા નિર્વૃત્તિસુખં
તદેકં સંત્યક્ત્વા પુનરપિ સ સિદ્ધો ન ચલતિ ॥ ૨૧૭ ॥

શ્લોકાર્થ : આ જીવ અઘસમૂહના વશે સંસૃતિવધૂનું પતિપાણું પામીને (અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મોના વશે સંસારરૂપી સ્ત્રીનો પતિ બનીને) કામજનિત સુખ માટે આકુળ મતિવાળો થઈને જીવે છે. ક્યારેક ભવ્યત્વ વડે શીઘ્ર મુક્તિસુખને પામે છે, ત્યારે પછી ફરીને તેને એકને છોડીને તે સિદ્ધ ચલિત થતો નથી (અર્થાત્ એક મુક્તિસુખ જ એવું અનન્ય, અનુપમ અને પરિપૂર્ણ છે કે તેને પામીને તેમાં આત્મા સદાકાળ તૃપ્ત તૃપ્ત રહે છે, તેમાંથી કદીયે ચ્યુત થઈને અન્ય સુખ મેળવવા માટે આકુળ થતો નથી). ॥ ૨૧૭ ॥

જે જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યનો સ્વામી નથી થતો તે પુણ્ય-પાપને તાબે થઈને સંસારરૂપી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય છે, એટલે કે સંસારમાં વિષયાકુળ થઈને પરિભ્રમણ કરે છે; ચૈતન્યને ચૂકીને વિષયભોગજનિત સુખ માટે આકુળતાથી જીવે છે, જે તેને છોડીને ચૈતન્યસ્વરૂપને ઓળખીને તેમાં ઠરે તો મુક્તિરૂપી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય, અને મુક્તિસુખનો અનુભવ થતાં એવી અનાકુળ શાંતિ થાય, ફરીને સાદિ અનંતકાળમાં કદી તેનાથી ચ્યુત ન થાય. આવું વીતરાગી સામાયિકનું ફળ છે.

પોષ વદ ૧૫, શનિવાર, ૨૬-૧-૫૨.

આજે સવારે શ્રી પ્રવચનસારની સ્વાધ્યાય હતી.

મહા સુદ ૧, રવિવાર, ૨૭-૧-૫૨.

શુભ અને અશુભ બન્નેનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્યમાં ઠરવું તે સામાયિક છે. પુણ્ય-પાપને પોતાનું સ્વરૂપ માનનાર જીવ ચૈતન્યને ચૂકીને પુણ્ય-પાપને વશે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. હું તો પુણ્ય-પાપ રહિત ચૈતન્ય છું -એમ પોતાના સ્વભાવને તાબે જે નથી થતો તે વિકારને તાબે થઈને સંસારરૂપી સ્ત્રીનો ધાણી થાય છે, પણ મોક્ષરૂપી સ્ત્રીને તે પામતો નથી. સંસારરૂપી સ્ત્રી એટલે આત્માની વિકારી પરિણતિ, તેનો અજ્ઞાની સ્વામી થાય છે. ક્યાંક ધાણીપાણું તો રાખશે ને ? કાં સ્વભાવને ઓળખીને

તેનો ધાણી થાય અને કાં પુણ્ય-પાપનો ધાણી થાય; અજ્ઞાનીએ અનાદિથી વિકારી પરિણતિરૂપી સ્ત્રીનો સંગ છોડ્યો નથી, તેને સામાયિક હોતી નથી. શરીરાદિ તથા વિકારને પોતાના માનનાર જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો કરતો કામજનિત સુખને માટે આકુળતાથી જીવે છે. તેને આત્માના સહજ સુખની ખબર નથી તેથી ઈચ્છાજનિત ઈન્દ્રિયસુખની આકુળતાથી તે જીવે છે.

તે જીવ ક્યારેક પોતાની ભવ્યતાની યોગ્યતા વડે ગુરુગમે આત્મભાન કરીને શીઘ્ર મુક્તિસુખને પામે છે, ત્યાર પછી ફરીને કદી તે મુક્તિસુખને છોડતો નથી. પાત્ર થઈને વિકારનું પતિપાણું છોડીને મોક્ષમાર્ગ પામ્યો. તેને અહીં “ભવ્યતા” કહી છે. સમ્યગ્દર્શન પહેલાની પાત્રતા તથા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ તેને પામીને જીવ શીઘ્ર મુક્તિસુખને પામે છે. આખા જગતથી ઉદાસીન થઈને, સ્વભાવમાં જ મારું સુખ છે -એમ પોતાની ભવ્યતા વડે- યોગ્યતા વડે જીવ શીઘ્ર મોક્ષસુખને પામે છે. જે અનાદિથી રખડ્યો તે જ જીવ પોતાની પાત્રતાથી શીઘ્ર મોક્ષસુખ પામી શકે છે. સામાયિકનું આવું ફળ છે. ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતારૂપ સામાયિકનું ફળ મોક્ષ છે. પોતાના ભવ્યત્વ વડે જીવ મુક્તિ પામે છે એમ જ અહીં કહ્યું, બહારના નિમિત્તોની કે કર્મની વાત લીધી નથી.

જે જીવ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં ઠર્યો, તે એવા મુક્તિસુખને પામે છે કે તે મુક્તિસુખને કદી છોડતો નથી. અનાદિની સંસારરૂપી સ્ત્રી સાથે તો છૂટાછેડા તો કર્યા, પણ આ સિદ્ધદશારૂપી સ્ત્રીથી કદી પણ છૂટાછેડા કરતો નથી. જે મુક્તિ પામ્યો તે તો પોતાનો સ્વભાવ છે, તેને એકને કદી પણ છોડીને તે સિદ્ધ ચલિત થતા નથી. જેમ વિકારી પર્યાય છૂટી ગઈ તેમ કાંઈ સિદ્ધપર્યાય છૂટી જતી નથી, કેમ કે તે તો સ્વભાવિક પર્યાય છે. માટે એવી સામાયિક કર કે જેથી ફરીને અવતાર ન થાય એવું સિદ્ધપદ મળે. એક મુક્તિસુખ જ એવું અનન્ય, અનુપમ અને પરિપૂર્ણ છે કે તેને પામીને તેમાં આત્મા સદા કાળ તૃપ્ત તૃપ્ત રહે છે, તેમાંથી કદીયે ચ્યુત થઈને અન્ય ઈન્દ્રિયસુખ મેળવવા માટે તે આકુળ થતો નથી. સિદ્ધનું સુખ અનન્ય છે. એટલે કે સિદ્ધ સિવાય બીજે ક્યાંય તેવું સુખ નથી, સ્વર્ગ કે લક્ષ્મી વગેરે વૈભવમાં તેવું સુખ નથી, માટે સિદ્ધસુખ અનુપમ છે, ને પરિપૂર્ણ છે. સંસારના સુખ કદી પૂરા થતાં નથી, તેમાં તો આકુળતા રહ્યા કરે છે. માટે મોક્ષસુખ જ પરિપૂર્ણ છે. તેને પામનાર જીવને એવો સ્વભાવ આનંદ છે કે કદી તેનાથી કંટાળો આવતો નથી, તૃપ્ત તૃપ્ત જ રહે છે, ને કદી સંસારસુખને ઈચ્છતા નથી.

ગાથા ૧૩૧-૧૩૨

જો દુ હસ્સં રઈ સોગં અરતિં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૩૧ ॥

જો દુગંછા ભયં વેદં સવ્વં વજ્જેદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૩૨ ॥

યસ્તુ હાસ્યં રતિં શોકં અરતિં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૧ ॥

યઃ જુગુપ્સાં ભયં વેદં સર્વં વર્જયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૨ ॥

જે નિત્ય વર્ણે હાસ્યને, રતિ અરતિ તેમ જ શોકને,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૧.

જે નિત્ય વર્ણે ભય, જુગુપ્સા, વર્ણતો સૌ વેદને,
સ્થાયી સમાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૨.

અન્વયાર્થ : (યઃ તુ) જે (હાસ્યં) હાસ્ય, (રતિં) રતિ, (શોકં) શોક અને (અરતિં) અરતિને (નિત્યશઃ) નિત્ય (વર્જયતિ) વર્ણે છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

(યઃ) જે (જુગુપ્સાં) જુગુપ્સા, (ભયં) ભય અને (સર્વં વેદં) સર્વ વેદને (નિત્યશઃ) નિત્ય (વર્જયતિ) વર્ણે છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

જગતદિવાકર, ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર પરમાત્માએ સામાયિકનું સ્વરૂપ આપ્યું કહ્યું છે. હાસ્ય કે ખેદ વગેરે કોઈ વિકારીભાવો મારું સ્વરૂપ નથી - એમ પહેલાં સમજે તો તે સ્વરૂપમાં ઠરતાં હાસ્ય વગેરે ભાવો ટળે ને સામાયિક થાય, પણ હાસ્ય-શોક વગેરે ભાવોને આત્માથી જુદા ન જાણે તો તે કદી ટળતા નથી. પહેલા સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ આત્માનું ભાન કર્યું છે ને પછી તેમાં સ્થિર થયો છે તેને ચોવીસે કલાક સામાયિક છે. જેને હજી આવી સામાયિકનું ભાન પણ નથી, તેને સામાયિક હોય ક્યાંથી ? હજી તો જે ઈશ્વરને કર્તા માને, વીતરાણ દેવ-ગુરુને ઓળખે પણ નહિ અને દેશસેવા વગેરેમાં

ધર્મ માને તેવાને સાચી સામાયિક હોતી જ નથી. પ્રથમ તો વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન હોય, પછી તે સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વડે જે કષાયભાવોને ઉત્પન્ન જ થવા દેતો નથી તેને જ સામાયિકવ્રત છે. કેવળી ભગવાનના શાસનમાં આવું સામાયિકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે - એમ આચાર્યદેવે ગાથાએ ગાથાએ કેવળીશાસનની વાત મૂકી છે.

અર્થ : આ, નવ નોકષાયના વિજય વડે પ્રાપ્ત થતા સામાયિકચારિત્રના સ્વરૂપનું કથન છે.

જગતમાં અનેક યોદ્ધાઓને જીતે તેને લોકો શૂરવીર કહે છે. પણ ખરેખરો શૂરવીર કોણ ? કે જે આત્માના બળે કષાયોને જીતે તે.

હાસ્ય, કામ, ક્રોધ, ભય વગેરે કષાયભાવો કલંકરૂપ છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે તેને મોહકર્મ-જનિત કહેવામાં આવ્યા છે. તે કષાયભાવો હું નહિ. હું તો આનંદકંઠસ્વરૂપ છું એવા ભાનપૂર્વક જે તેમાં ઠરે તેને જ સામાયિક હોય છે. સ્ત્રીનું શરીર હોય, છતાં અંદરમાં ભાન કરે કે અમે તો ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છીએ, આ દેહ અમે નથી. આવા ભાનપૂર્વક અંશે સ્થિરતા કરતાં દેશસામાયિકવ્રત હોય છે. જેને ભાવમાં સ્ત્રીવેદ હોય પણ શરીર પુરુષનું હોય - એવા જીવને સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વડે સકલ સામાયિકવ્રત હોય છે. ભાવમાં નપુંસકવેદ પણ કોઈને હોય, સ્વરૂપમાં ઠરતાં તે ભાવ છૂટી જાય છે. તેનું નામ સામાયિક છે. હું સ્ત્રી, હું પુરુષ વગેરે પર્યાયબુદ્ધિ ટાળીને સ્વભાવમાં ઠરે તેને જ ભગવાને સામાયિક કહ્યું છે.

હાસ્ય કરવું - ખુશી થવું તે પણ વિકાર છે, સ્વરૂપની શાંતિમાં તે કલંકરૂપ છે. સ્વભાવની શાંતિમાં સ્થિર થતાં તે ભાવોને ઉત્પન્ન થવા ન દેવા તેનું નામ સામાયિક છે. એ પ્રમાણે સહજ ચૈતન્યની શ્રદ્ધારૂપ દર્શનસમાધિથી પહેલા વિકાર રહિત સ્વરૂપનો નિર્ગુણ કરવો તે દર્શનસામાયિક છે; ને પછી તેમાં લીનતારૂપ પરમસમાધિથી જે નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક પરમ તપોધન સમસ્ત કષાયોને છોડે છે તેને પરમ સામાયિક નામનું ચારિત્ર છે. આવું સામાયિક તે મોક્ષનું કારણ છે. આ સામાયિકમાં નિશ્ચય રત્નત્રય આવી જાય છે ને તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ સમાઈ જાય છે. કેવળીભટ્ટારકના શાસનથી આવું સામાયિક સિદ્ધ થયેલું છે.

સામાયિક તો પર્યાય છે, છતાં તેને અહીં શાશ્વત કહી છે, કેમ કે તે સામાયિક પ્રગટ્યા પછી ઠેઠ મોક્ષફળને આપે છે.

હવે આ ૧૩૧-૧૩૨મી ગાથાઓની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૮

(શિખરિણી)

ત્યજામ્યેતત્સર્વં નનુ નવકષાયાત્મકમહં
મુદા સંસારસ્ત્રીજનિતસુખદુઃસ્વાલિકરમ્ ।
મહામોહાન્ધાનાં સતતસુલભં દુર્લભતરં
સમાધૌ નિષ્ઠાનામનવરતમાનન્દમનસામ્ ॥ ૨૧૮ ॥

શ્લોકાર્થ : સંસારસ્ત્રીજનિત સુખદુઃખાવલિનું કરનારું નવ કષાયાત્મક આ બધું (-નવ નોકષાય-સ્વરૂપ સર્વ વિકાર) હું ખરેખર પ્રમોદથી તબું છું -કે જે નવ નોકષાયાત્મક વિકાર મહામોહાન્ધ જીવોને નિરંતર સુલભ છે અને નિરંતર આનંદિત મનવાળા સમાધિનિષ્ઠ (સમાધિમાં લીન) જીવોને અતિ દુર્લભ છે. ॥ ૨૧૮ ॥

જેમ વિષયોમાં આસક્ત પતિ કદી સ્ત્રીથી દૂર ખસતો નથી તેમ અજ્ઞાની વિકારની પ્રીતિવાળો જીવ અનાદિથી સંસારરૂપી સ્ત્રીને છોડતો નથી, સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે. કષાયમાં કેટલોક પ્રશસ્ત કષાય છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તથા સાધર્મી પ્રત્યે રતિ થાય, પ્રમોદથી હાસ્ય થાય - વગેરેમાં શુભભાવ છે. તેનાથી સંસારના સુખ મળે છે, નોકષાય તો સંસારના સુખ-દુઃખની હારમાળાને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેવા સમસ્ત કષાયોને હું છોડું છું - પ્રમોદથી છોડું છું. એટલે કે તે કષાયવિકારો મારું સ્વરૂપ નથી, મારું સ્વરૂપ આનંદમય છે. તેમાં ઠરીને હું પ્રમોદથી કષાયોનો છોડું છું. સ્વભાવના આનંદની લીનતાપૂર્વક કષાયોને છોડું છું. મોહાંધ અજ્ઞાની જીવોને કષાયરૂપ વિકાર નિરંતર સુલભ છે, તેને તો ચૈતન્યનું ભાન નથી તેથી તે કષાયમાં જ ડૂબેલા છે, પણ જેને ચૈતન્યનું ભાન છે, ને ચૈતન્યની સમાધિમાં ઠર્યા છે તેવા આનંદિત સંતોને તે કષાય બહુ દુર્લભ છે, એટલે કે સ્વરૂપના આનંદમાં લીન સંતોને વિકારની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જ્ઞાનીને ચૈતન્યસ્વભાવ સુલભ છે ને અજ્ઞાનીને દુર્લભ છે.

અજ્ઞાનીને વિષયકષાય સુલભ છે ને ચૈતન્યનો આનંદ દુર્લભ છે. જ્ઞાનીને સહજ ચૈતન્યના આનંદ પાસે વિકારની ઉત્પત્તિ બહુ દુર્લભ છે, એટલે કે વિકાર થતા જ નથી - એમ અહીં અલંકારથી કહ્યું છે.

મહા સુદ ૨, સોમવાર, ૨૮-૧-૫૨.

આ પરમ-સમાધિનો અધિકાર છે, તેમાં સામાયિકનું વાર્ણન કરે છે. આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન છોડવા, પુણ્ય-પાપ છોડવા વગેરે વાત કરી. હવે આ છેલ્લી ગાથામાં કહે છે કે જ્ઞાનાનંદ આત્માને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન વડે જે નિત્ય ધ્યાવે તેને સ્થાયી સામાયિક હોય છે.

ગાથા ૧૩૩

જો દુ ધમ્મં ચ સુક્લં ચ જ્ઞાણં જ્ઞાણદિ ણિચ્ચસો ।
તસ્સ સામાઙ્ગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે ॥ ૧૩૩ ॥
યસ્તુ ધર્મં ચ શુક્લં ચ ધ્યાનં ધ્યાયતિ નિત્યશઃ ।
તસ્ય સામાયિકં સ્થાયિ ઇતિ કેવલિશાસને ॥ ૧૩૩ ॥
જે નિત્ય ધ્યાવે ધર્મ તેમ જ શુક્લ ઉત્તમ ધ્યાનને,
સ્થાયી સામાયિક તેહને ભાખ્યું શ્રી કેવળીશાસને. ૧૩૩.

અન્યાર્થ : (યઃ તુ) જે (ધર્મં ચ) ધર્મધ્યાન (શુક્લં ચ ધ્યાનં) અને શુક્લધ્યાનને (નિત્યશઃ) નિત્ય (ધ્યાયતિ) ધ્યાવે છે, (તસ્ય) તેને (સામાયિકં) સામાયિક (સ્થાયિ) સ્થાયી છે (ઇતિ કેવલિશાસને) એમ કેવળીના શાસનમાં કહ્યું છે.

સંતોને કેવળજ્ઞાનની ધૂન

સામાયિકવાળો જીવ કેવો છે ?

સકળ વિમળ એવા કેવળજ્ઞાન-દર્શનનો લોલુપ છે, તેની જ ભાવનાવાળો છે, સર્વજ્ઞતાની જ તીવ્ર અભિલાષા છે. જીઓ ! આમાં સર્વજ્ઞની પ્રતીત પણ આવી ગઈ. જેને સર્વજ્ઞની પ્રતીત પણ ન હોય તેને આવી કેવળજ્ઞાનની ભાવના પણ હોય નહિ. સર્વજ્ઞતા શું તેનું ભાન ન હોય ને પોતાને પંડિત કહેવડાવે તે કાંઈ પંડિત કહેવાય નહિ, તેને સામાયિક કે સાધુપાણું હોય નહિ. કોઈ કહે કે “કેવળજ્ઞાન વળી શું ? આપણા કરતાં બે ડગલા આગળ હોય એવું કેવળજ્ઞાન હશે ?” - એમ કહેનારને સર્વજ્ઞની પ્રતીત નથી. તે તો ચૈતન્યનું ખૂન કરનારા છે. માટે અહીં તો પહેલાં જ એ વાત કરી કે જે ધર્મી જીવ કેવળજ્ઞાન-દર્શનની લોલુપતાવાળા છે, તેને જગતમાં પુણ્ય-પાપ વગેરેની ભાવના નથી, લક્ષ્મી વગેરે બાહ્ય પદાર્થોની લોલુપતા તેને નથી. અજ્ઞાની જીવોને બહારની લોલુપતા કેમ નથી ખસતી ? -તો કહે છે કે આત્માના કેવળજ્ઞાન-દર્શનની લોલુપતા પ્રગટ કરતો નથી તેથી તેને બહારની લોલુપતા ખસતી નથી. બહારની રુચિ છોડીને કેવળજ્ઞાનના લોલુપી થઈને અંતરમાં જે

એકાગ્ર થયા છે તેવા મુનિને ધર્મધ્યાન-શુકલધ્યાનરૂપી સામાયિક હોય છે. જેને બહારની લોલુપતા પડી છે તેને આવી સામાયિક હોતી નથી. જ્ઞાન-દર્શનની ઉગ્ર ભાવના કરીને તેમાં લીન થવું તે જ સામાયિકની ક્રિયા છે. મારો ત્રિકાળી સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનમય છે - એવી પ્રતીત તો વર્તે છે ને હવે તેમાં ઠરીને મુનિ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની ભાવનાવાળા છે. કેવળજ્ઞાનનો પોકાર કર્યો છે, કે અરે આત્મા ! તું દ્રવ્યસ્વભાવે તો પરિપૂર્ણ છો, પણ જ્યાં સુધી તેમાં લીન થઈને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ ન કર ત્યાં સુધી દ્રવ્ય-પર્યાયની અભેદતાથી પૂર્ણતા નહિ થાય. અહો ! કોઈ માન-આબરૂના લોલુપી, કોઈ પરને ભાણાવવાના લોલુપી, કોઈ લક્ષ્મી વગેરેના લોલુપી, પણ ધર્મી તો એક પોતાના આત્માના જ લોલુપી છે. આત્મામાં ઠરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની જ તેમને ધૂન લાગી છે.

જેને કેવળજ્ઞાન-દર્શનની ભાવના છે તેની દૃષ્ટિમાં સ્વભાવની જ ભાવના છે, તેને કોઈ નિમિત્તની, રાગની કે અલ્પજ્ઞતાની ભાવના હોતી નથી. તેને જ ચૈતન્યમાં લીનતારૂપ સામાયિક હોય છે.

જેને જગતની લોલુપતા ટળીને ચૈતન્યના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન-દર્શનની લોલુપતા જાગી છે એવા સંતોને પોતાના શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને નિશ્ચય શુકલધ્યાન હોય છે. તે ધર્મ અને શુકલધ્યાનો પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ સંપત્તિના કારણભૂત છે. એવા ધર્મ-શુકલધ્યાન વડે જે પોતાના આત્માને ધ્યાવે છે તેને સામાયિક છે.

કેવા આત્માને ધ્યાવે છે ?

“અખંડ-અદ્વૈત-સહજ-ચિદ્વિલાસલક્ષણ (અર્થાત્ અખંડ અદ્વૈત સ્વાભાવિક ચૈતન્યવિલાસ જેનું લક્ષણ છે એવા), અક્ષય આનંદસાગરમાં મગ્ન થતાં (ડૂબતા), સકળ બાહ્યક્રિયાથી પરાડ્મુખ, શાશ્વતપાણે (સદા) અંતઃક્રિયાના અધિકરાણભૂત, સદાશિવસ્વરૂપ આત્માને નિરંતર ધ્યાવે છે.”

ત્રિકાળી ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન પોતે જ અંતઃક્રિયાનો આધાર છે; આત્મા બાહ્યક્રિયાથી પરાડ્મુખ છે ને અંતઃક્રિયાનો આધાર છે, તથા સદાય શિવસ્વરૂપ છે, આવા આત્માને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન વડે ધ્યાવે છે તેને જ સર્વજ્ઞના શાસનમાં કહેલું સામાયિક હોય છે. એક ક્ષણ પણ જેમાં ચૈતન્યની મુખ્યતા ખસતી નથી, એવા અભેદ આત્માના ધ્યાનથી પરમ સમતારૂપ સામાયિક હોય છે.

સર્વજ્ઞના શાસનમાં વીતરાગી શિક્ષા છે કે તારા ચૈતન્ય સન્મુખ થા ને પરદ્રવ્યોથી ઉપેક્ષા કર. એવા સર્વજ્ઞશાસનથી સિદ્ધ થયેલું, ત્રિગુણિ વડે ગુપ્ત એવી પરમ સમાધિ જેનું લક્ષણ છે એવું શાશ્વત સામાયિકવ્રત શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન વડે ઉત્પન્ન થાય છે.

કેવળજ્ઞાન તો પર્યાય છે, પણ તે પર્યાય ક્યાંથી પ્રગટે છે ? ધ્રુવસ્વભાવમાંથી પ્રગટે છે -એમ સંતોને ભાન છે. એટલે કેવળજ્ઞાનની ભાવનામાં ખરેખર તો સ્વભાવમાં એકાગ્રતાની જ ભાવના છે. સ્વભાવનો આશ્રય વર્તતો હોય તો કેવળજ્ઞાનની લોલુપતા ખરી કહેવાય. જેને એવી કેવળજ્ઞાનની

લોલુપતા લાગી તે પાછો ફરે નહિ. સ્વભાવમાં ઠરીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે.

હવે આ પરમ-સમાધિ અધિકારની છેલ્લી ગાથાની ટીકા પૂર્ણ કરતાં ટીકાકાર મુનિરાજ શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ શ્લોક કહે છે :-

શ્લોક ૨૧૯

(મન્દાક્રાન્તા)

શુક્લધ્યાને પરિણતમતિઃ શુદ્ધરત્નત્રયાત્મા
ધર્મધ્યાનેષ્યનઘપરમાનન્દતત્ત્વાશ્રિતેઽસ્મિન્।

પ્રાપ્નોત્યુચ્ચૈરપગતમહદ્દુઃખજાલં વિશાલં

ભેદાભાવાત્ કિમપિ ભવિનાં વાઙ્મનોમાર્ગદૂરમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ : આ અનઘ (નિર્દોષ) પરમાનંદમય તત્ત્વને આશ્રિત ધર્મધ્યાનમાં અને શુકલધ્યાનમાં જેની બુદ્ધિ પરિણમી છે એવો શુદ્ધરત્નત્રયાત્મક જીવ એવા કોઈ વિશાળ તત્ત્વને અત્યંત પામે છે કે જેમાંથી (-જે તત્ત્વમાંથી) મહા દુઃખસમૂહ નષ્ટ થયો છે અને જે (તત્ત્વ) ભેદોના અભાવને લીધે જીવોને વચન અને મનના માર્ગથી દૂર છે. ॥ ૨૧૯ ॥

ભગવાન આત્મા પોતે પરમાનંદમય છે; તેનામાં ત્રિકાળ આનંદ અને અમૃત ભર્યું છે. તેવા આનંદ સરોવરમાં ડૂબકી મારીને લીન થતાં જેની બુદ્ધિ ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનરૂપે પરિણમી છે, સ્વભાવમાં ઠરતાં જેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું પરિણમન થયું છે - એવો શુદ્ધ રત્નત્રયાત્મક જીવ વિશાળ તત્ત્વને અત્યંત પામે છે. -કેવા વિશાળ તત્ત્વને પામે છે ? -કે જેમાંથી દુઃખસમૂહનો નાશ થયો છે, ત્રિકાળી તત્ત્વમાં તો દુઃખ નથી, ને તેના આશ્રયે જે પર્યાય પ્રગટી તેમાં પણ દુઃખનો અભાવ છે; અને તે પરમાનંદમય મહા તત્ત્વ મન-વચનના માર્ગથી દૂર છે. આવા તત્ત્વને અંતરમાં એકાગ્રતા વડે, શુદ્ધ રત્નત્રયવાળો જીવ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ પ્રગટ કરે છે.

જુઓ, આમાં કઈ ક્રિયા કહી ?

કે પરમાનંદમય આત્મતત્ત્વનો આશ્રય કરીને તેમાં બુદ્ધિને પરિણમાવવી તે જ મોક્ષની ક્રિયા છે; એ સિવાય જેટલી પુણ્ય-પાપ વગેરે વિકારી ક્રિયા છે તે તો ‘મોક્ષની કતરણી’ છે. વિકારની કર્તૃત્વબુદ્ધિરૂપી ભૂમિમાં મિથ્યાત્વરૂપી મોટો મોહરાજ વર્તે છે. અંતરમાં પોતાના સ્વભાવના આશ્રયે થતી જે રુચિ, જ્ઞાન અને રમાણતારૂપી ક્રિયા તે જ મોક્ષનું કારણ છે.

આ ભાગવતશાસ્ત્ર છે, પરમેશ્વરનું શાસ્ત્ર છે; છેલ્લે ટીકાકારે આ શાસ્ત્રને ભાગવતશાસ્ત્ર-દૈવીશાસ્ત્ર કહ્યું છે. એવા આ ભાગવતશાસ્ત્રની કથામાં નવમો પરમ-સમાધિ અધિકાર પૂરો થાય છે. સ્વતંત્ર ભગવાન આત્માને જે બતાવે છે, તું જ પોતે પરમેશ્વર છો, તારી શક્તિની સંભાળ કરતાં તું જ

પોતે પરમેશ્વર થાય છે - આમ બતાવનારું આ ભાગવતશાસ્ત્ર છે. સમયસાર વગેરે પણ ભાગવતશાસ્ત્રો છે.

આ રીતે સુકવિજ્ઞાનરૂપી કમળોને માટે જેઓ સૂર્ય સમાન છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના ફેલાવ રહિત દેહમાત્ર જેમને પરિગ્રહ હતો એવા શ્રી પદ્મપ્રભમલધારિદેવ વડે રચાયેલી નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની ટીકામાં **પરમ-સમાધિ અધિકાર** નામનો નવમો શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

